

Halid Ziya Uşaklıgil - Saray Ve Ötesi

HALİD ZİYA UŞAKLIĞIL
SON HATIRALAR

İSTANBUL İNKILÂP ve AKA KİTABEVLERİ KOLL. ŞTİ.
Ankara Cad. No. 95 - İstanbul

Dizildiği ve basıldığı yer Gül Matbaası - İst. 1981

**İlk adım — Camlı köşk — Abdül'aziz — İstikbal — Merak —
Yeni Padişah nasıl bir adamdı?**

Ne zaman deniz cihetinden bakılsa insanda, Avrupa'nın önde ve makbul bir üslûb şartları dairesinde vücutta getirilmiş vakur, ciddî kâşanelerinden ziyade şekerlemeci camekânlarını süsleyen yapma pastaların ifratla büyütülerek dondurulmuş bir örneği te'sirini uyandıran Dolmabahçe'ye en murdar, en kokmuş bir yolundan giriyorum. Bu sarayın ilk defa olarak eşliğini aşmak üzere idim ve kimbilir, hayatımın kaç yılını burada, gene kimbilir, ne müşkil vaziyetler altında ezilerek, ne müz'ic çehreler arasında manevî kuvvetler kırılıp dökülerek geçirecektim. Camlıköşk diye uzaktan başımı kaldırdıkça görüp tanıdığım bu garib bina yaması, bir köşk ismine şayan olmaktan ziyade bana daima bir kış bahçesinin fena yapılmış bir camekânı te'sirini yapmıştı. Koltuk kapısı diye tanıldığına sonradan vâkıf olduğum bu saray giriş yerini burada kendi kendime keşfedemezdim, sefil ve mülevves halinden utanmış da saklanmış gibiydi.

Bana refakat eden teşrifat me'muru bu yoldan delâlet etmiş olmak mes'uliyetini üzerinden atacak bir cümle sarfına mecbur oldu.

Camhköşk'e dâir işitilmiş rivayetlerden birini tahattur ediyorum: Abdül'aziz arasına sarayın şehir hayatına karşı takılmış gözlükleri mesa-besinde olan bir kaç dakikasını camları önüne dikilerek sokağa bakmakla geçirmiş. Bir gün gene böyle bakarken aşağıda, sokakta sehпасına tablasını koyarak müşteri bekleyen bir simitçi görmüş. Onun pejmürde

kiyafetine, soluk fesiyle yemenisine, ayaklarında yırtık çarıklarına bakarak, dönmüş, etrafında halka çeviren mabeyincilerine gür sesiyle: Gel!., demiş ve onları camın önüne çekip simitçiyi göstererek «— Millet!.. Millet dedikleri işte şu herif değil mi?..» demiş. Doğru mudur, icad mıdır bilmiyorum fakat İtalyanların meşhur bir sözünü tekrar ederek; Se nan e vero, ben trovato

«Doğru değilse bile iyi uydurulmuş!» denebilir. Acaba o dakikada hafayayı açan bir el padişahı da simitçiye, o haliyle gösterseydi, padişahım çok yaşa diye bağıra bağıra gırtlaklarını yırtarak uğrunda her saat kanını dökmeğe hazır olduğu bu vücut için ne düşündü?..

Duvarlarından rutubet sızan, altından üstünden türlü karışık kokularıyla mide bulandıran, yarı karanlık bir yolda sendelememeğe dikkat ederek ilerlerken kendi kendine: «Bu yolun sonu daracık bir merdiven, oradan bir baca gibi kafamızı sokarak içeri girilecek bir delik olmak yakışır!..diyordum, birden sağ tarafımızda bol bir güneş çağlıyanı arasından bir bahçe başlangıcına çıkmış ve geniş bir nefesle ciğerlerimi Koltuk kapısının zehirli havasından'yıkamış oldum.

Yolun sağa tesadüf eden kapısı sarayın saat kulesinden başlayan ön bahçesinin nihayetine açılıyordu ve buradan on adımda hünkârların hususî gidiş alaylarında kullanılan binek-taşma varılırdı. Bunun mukabilinde de deniz gidişlerinde kullanılan bir başka binektaşısı vardır. Bunların ne zaman ve nasıl kullanıldıklarını sonradan öğrendim.

İşte şimdi saraya gidiyordum. Orta çağların denize doğru inen zindanlarına benzer bir yere gitmek vehmiyle geçtiğimiz basık, karanlık yoldan başlamıştık ki bizi istikbal için sıralanmış üç beş kişi ile karşılaştık ve derhal benim Abdülhamid sarayında göre göre alışmış olduğum temenaların en mu'tenâsiyle, en mükellefiyle selâmlandık. Hâlâ bir mahviyet hissiyle utanarak: «selâmlandım!..» diyemedim. Bu selâmlar teşrifat memuruna değil Başkâtib Beye, resmî unvaniyle: «Mabeyni Hümayunu Cenabı Mülûkâne Başkâtibine» raci' idi. Nereden haber alınmıştı? Anlaşıyordu ki başda yeni hünkârla beraber bütün saray halkı - daha doğrusu saray halkından arta kalan kısım. Asıl saray halkının nerede olduğunu ileride kaydedeceğim - Abdülhamid'i hal'eden İstanbul'a ve bütün memlekete tekrar hâkimiyeti pençesini koyan ilk meşrutiyet padişahı olarak Reşat Efendiye Beşinci Sultan Mehmed unvaniyle tahta çıkaran kuv-

vetin kim bilir nasıl niyetlerle gelecek bir mümessiline büyük bir merakla muntazırdı. Buna biraz içimden gülerek, biraz da beni bekleyen meçhul-lerin müzdahim ve karışık hayaliyle helecan içinde, merdivenin üst sahanlığında gösterilecek yolu takib etmek üzere, durdum. Kümenin arasından, redingotlu, küçük kıt'ada, pek güleç yüzlü ve pek sevimli, bir zât beni tekrar selâmlayarak: «Buyurun beyefendi... Müsaade ederseniz de-lâlet edeyim!..» diyerek öne düştü, saray bekçilerinden mürekkep olan diğer karşılayıcılar arkamızda kaldılar, sola yöneldik ve kara cihetiyle ilk gelen loşça, ve, sebebini bir türlü anlıyamadım, pencereleri demir par-maklıkla örtülü bir odaya girdik.

Bu yeni muhitin yeni havasını biraz yadırgayarak, fakat helecanlarımdan en küçük bir emare bile göstermemek için bütün azmimi toplayarak oda-nın kapısı hizasında, fakat kapıdan ziyade pencereye yakın geniş ve al-çak bir sedirin kenarına oturdum. Bu sedir sarayın bağdaş kurarak otur-mağa alışık adamlarına mahsustu, ben bittabi pantolonumun çizgilerini koruyarak onları taklid edemezdim.

Bendegândan olduğum - padişahın ve hanedan a'zasının hususî hizmet-lerinde bulunan ve beyler diye anılan zevat bendegân zümresini teşkil ederdi - anlamakta gecikmediğim bu nazik zat, artık alışmak lâzım gele-cek olan sarayın süslü konuşmasıyla:

— Müsaade buyurursanız, teşrifinizi şevketmeap efendimize arz edeyim. Zaten haremi hümayundan erkence çıktılar, teşrifinize intizar ediyorlar-dı... dedi; belki de fazla söyledi. Son cümlesiyle ne kadar merakla bek-lendiğime işaret etmiş oldu. Belki do bu bilerek söylenen bir cümle idi.

Padişahın, kendisine başkâtip, hattâ belki de hükümet namına bir murakıb olarak gönderilmiş olan zâtın ne çeşid bir mahlûk olduğunu me-rak etmesi pek tabîi idi. Bu belki bıyıkları cengâverâne burulmuş, arka ceplerinde tabanca taşıyan, sarayın içinde dâima tehditkâr bir ceberrutla dolaşacak, korkunç bir adamdı; belki de hiç öyle değildi, belki de müla-yim, nazik, ince, hattâ şahsan da öyle pek üşenmeyecek bir adam olabi-lirdi.

Asıl merakın büyüğü bende idi. İşte şu dakikada, loş odada, birbirini mü-teakip içeri girerek eteklercesine temennalarıyla tebrik eden, şahıslarını, mevkilerini ancak sonradan öğrenmek mümkün olacak zevata karşı mu-

kabelede bulunmakla meşgulken bir yandan da, biraz sonra huzuruna çıkacak yeni padişahın nasıl bir şahsiyet olduğuna hayalimi sevk ediyordum.

Onu kaç kere arabasında geçerken görmüştüm. Giyinişinde, oturuşunda öyle kibarca bir hal vardı, bütün simasının ifadesinde öyle bir iyi hilkat sahibi olduğuna şahadet eden mânalar okunuyordu ki, onu nazarımda pek sevimli yapmıştı. Buna mukabil hakkında birçok kötü rivayetler var-dı: Bunları dâima büyük bir ihtiyatla telâkki etmişim. Uzun bir ömrü dün-ya ile ihtilât imkânından mahrum, dört duvar arasında, sekiz on hususî bendegâniyle kadınları ve harem halkı içinde geçirmiş olan sarayının öte tarafına açılmış mıydı? Memleketin halini, istikbalin ne olabileceğini, meşrutiyet idaresi yeni şartlarla uyuşacak kadar bir hazım kabiliyeti sa-hibi miydi?

Menba'mı Abdülhamid'in muhtemel halefleri hakkında düşmanlıkla dolu siyasetine hamletmek daha insafa muvafık olan fena rivayetlere itimad caiz olsaydı yeni padişahın, fena bir ta'bir kullanmamak için, gayet örtülü bir dimağ taşıdığına, fazla olarak gecesi gündüzü bulutlar altında gömül-düğüne fit-raten de pek kurnaz, pek sinsî olduğuna, dünyada hiç kimseyi sevmediğine, sevemeyeceğine, hattâ en küçük şeylerle en derin kinler besleyerek fırsat düşürdükçe hoşuna gitmeyenleri boğduğuna inanmak lâzım gelirdi. Ben bunların hiç birine inanmamıştım, ve inanmakta pek isabet ettiğim hüküm vermek için gecikmedim.

Devam eden tebriklere mukabele ile meşgul olurken bir yandan da ne vakittir zihnimi işgal eden bu muammaları tekrar ediyordum. Ne kadar zaman geçti, tayin edemem, herhalde yukarıda sabırsızlıkla beklendiği-me delâlet eden bir kısa intizarı müteakip o nazik delil tekrar göründü ve tekrar mutena temennalarından birini savurarak:

— Şevketmeab Efendimiz sizi bekliyorlar... dedi.

**Baş kâtib nasıl bir adamdı? — Fena rivayetlere karşı ihtiyat —
Buyursunlar! — Mütebessim bir kabul — İlk Tesirler — İlk sözler —
Saray ölçüsüne göre emelleri — İlk mülakatın son sözü**

Bu loş odada, beni bekleyen mukadderatın daha karanlık esrariyle ihata edilmiş olarak, herhalde pek az bir zaman kalmıştım. Belliydi ki, memlekette ihtilâl yapan bir cemiyet, müstebid ve zalim, korkaklığına rağmen her tehlikeye göğüs gerecek kadar gözü pek bir padişahı binlerce sürgünlerinin arasında, otuz üç sene çekinmeden ve korkudan ancak kendi mevcudiyeti ve emniyeti için işgal ettiği tahtından söküp kopararak menfaya gönderen bir zümre tarafından kendisine başkâtip sıfatıyla gönderilmiş adamı, elbette endişe ile bekleyen bir yeni hünkâr, yukarıda, erkenden kalkıp haremden çıkmış, ikide birde «değü mi?» diye sorarak beklemektedir. Belki de gözleri ateşten ve kandan yılmayan bakışları ile korkunç, sırtına saraya azçok yakışacak iğreti bir elbise takmış bir adamdı. Belki de hiç öyle değildi, bir gün evvel görüp memnun kaldığı başmabeyincisi gibi çelebi bir efendi ile karşılaşacaktı, günde kimbilir kaç kere saatlerce başbaşa kalmak icabeden bu başkâtip de öyle huzurundan ürkülmeyecek, üşünmeyecek bir saray adamına benzeyecekti.

Bu merak yeni başkâtip de vardı. Hayatında birinci defa olarak bir hükümdarla karşı karşıya gelecekti. Bir hükümdar ki o güne kadar hakkında işitilmiş türlü rivayetlerle, ve uşaktan uzağa arabasında yarım dakikalık rü'yetlerle tiynet ve mahiyeti için bir sarîh fikir verememişti.

Onun tarihin tasvirler silsilesi arasında Âli Osman zincirine bağlayarak bir istidlal yapmak, geçerek şehvetleri, ve hiddetleri feveranına biçare kızları kurban eden, günahsız insanların kellelerini uçurtan haris, zâlim, mecnun ecdadından filân ve filâna benzetmek mümkün değildi. Uzaktan alman intibalarla o derece halîm, selîm, otuz senelik tek başına yaşamanın mahsusiyetinden farkı olmayan küşenîşinliğinde öyle saburâne bir hizmetle dolgun görmüştü ki hakkında ilk duygusu daha ziyade bir gönül akmasıyla tefsir olunabilirdi. Hattâ tarihin uzak devrelerine çıkmaksızın onu kendisine en yakın olan amcası Abdülâziz'e, kardeşleri Hamid'e ve

Murad'a bile benzetmek için bir emare yoktu. Babası Abdülmecid'in pek çok huylara tevarüs etmiş derlerdi. Onun gibi şehvet buhranlarının esiridir, onun gibi ayyaşır, elinde fırsat vesileleri bulsa onun kadar müsriftir, sonra gayet dessor, hud'a ve hileye meyyaldır, müra'idir diye memba'ını keşfetmek zor olmayan isnadlarla halkın gözünden düşürmeğe çalışırlardı, ve bu memba, içinde kaymyan maksadlarla o derece az itimad ihsas ederdi ki bu rivayetlerin hiç birisine iltifat etmek akla gelemezdi.

En doğru hüküm onu gördükten ve görmekte uzun bir zaman ctevam ettikten, her günün müşahedeleri yeni yeni emareler getirip ilk hükmü teyid veya tekzip ettikten sonra mümkün olabilirdi.

Onun için loş odadan çıkıp da Dolmabahçe sarayının birinci katından başlayan geniş merdiveni aşarken, şark tarafındaki büyük deniz cihetinden kara cihetine kadar uzanan enli sofayı geçerken hiç bir korku duymadım. Bana delâlet eden, bendegândan nazik, halûk ve zeki, küçük bir kıt'ada, zarif, tez canlı, serbest zâtm delaletiyle - bu zat Esvabçıbaşı Sabit Beydi - hünkârın bulunduğu denize karşı odanın karşısında bir dakikalık bir durma esnasında, ancak o zaman, kendi kendime düşündüm. Nasıl girmek, ne yapmak, hizmetinde bulunulacak bir hükümdara karşı saygıyı ne şekilde göstermek icabederdi; buna ne yolda bir ifade koymalıydı ki ne küçülmeye delâlet etsin ne de hürmet izharında bir noksan bırakmış olsun. Delilim odanın kapısını açıp da eşikten yarı içeri yarı dışarı bir vaziyette:

«— Efendimiz, Başkâtip Bey geldiler, ne ferman buyurulur?» diye yüksek bir sesle izin dileyince, içeriden gür ve kalın bir ses:

«— Buyursunlar..» cevabıyla mukabele etti.
Ancak o dakikada kendi kendime:

— Nihayet terbiye görmüş bir adam ne yaparsa onu yaparım!., dedim. Sarayda mükerreren göre göre alışılmış ve birçok emsaline gene o' gün orada tesadüf olunmuş süslü ve kandilli temennalardan biriyle odaya girdim, iki adım ilerleyerek gelecek işareti bekliyerek durdum.

Hünkâr ayakta, sağ tarafta ve kapıya yakın bir noktada bir koltuğun önünde, koyu lâcivert bir redingotun önü iliklenmiş, ilk tetkik nazarı derhal bir memnuniyet tebessümüyle parıldayarak, hemen o sırada ancak iki

arşınlık bir mesafeye getirilip konulan yıldızlı hafif bir sandalyeyi gösterdi ve oturmağa davet etti.

Bu defa tekrar, fakat kısaca bir temenna ile bu oturmak müsaadesine teşekkür vazifesini ifa ederek, sandalyeye iliştim. Kendisi de ancak o zaman, benimle beraber oturmuş oldu.

İlk sözü:

— Tebrik ederim! diye başladı. Şimdi gözlerinin tebessümü bütün çehresine yayılan ve konuşması ilerledikçe arasına sesli birer küçük gülüş şeklini alan geniş bir hanede oluyordu. Belliydi ki yeni hünkâr yeni başkâtibini ilk görüşte beğenmişti. Bu o derece belliydi ki bende de derhal bir emniyet, bir teslimiyet uyandırmış oldu.

O söylemekte devam etti. Söyleyişinde bir nevi tereddüt, cümlelerinin tanziminde ve kelimelerin intihabında en münasib farz edeceklerini bulmak için bir özenme vardı. O söylerken ben de tedkikden uzak değildim; sesi pek kaim, ve alelade bir muhavere perdesini bulmakta zorluk çekecek kadar gürdü. Bütün vücudunda, bilhassa yüzünde ve ellerinin hareketlerinde beden alıştırmalarına hiç vesile bulamamış, kapalı bir hayatta vaktinden evvel ve yaşımdan erken ihtiyar olmuş bir hal vardı. Pek nazik, pek ziyade merasime özeniyordu. Her memlekette, saltanat süren hanedan mensuplarının müşterek bir vasfı olan bu tavır ve lisan zarafeti hiç de beklenmeyecek bir şey değildi, asıl beklenecek olan bunların üzerini örten ipek perdeleri zamanın yavaş yavaş kaldırıp altında gizlenen hafayayı meydana çıkarmasıydı.

Bu iki mülakatta neler söyledi. Bunların içinden en ziyade ehemmiyetli noktaları hatırlıyorum:

«— Ben hiç müsrif değilim; diye başladı.

Pek azla idare etmeğe alışık bir adam olduğum için gene öyle olmakta devam edeceğim. Sizden bekleyeceğim himmetlerin başında sarayın masrafını tahsisata göre ölçüp tayin etmek ciheti gelir. Başmebeyinci Beyle beraber Hazinei Hassa ile anlaşım bunu kararlaştırırsınız. Sonra, bütün saray, eşyasiyle beraber harab bir haldedir. Uzun seneler metruk bir halde kalmış, hiç bir himmet eseri görmemiş. Bütün çatılan akıyor, içinde barınılacak bir oda kalmamış, eşya yağmur sızıntılarının altında yıllarca kızgın güneşlere karşı parça parça olmuş, çürümüş.

Bunları söylerken gözleriyle etrafı dolduran, hakikaten çürüyüp lime lime sarkan ipek perdeleri, sandalyelerin solup aşınmış kumaşlarını gösteriyordu.

Gözlerinin evleri içinde müsterih olmadıklarına delâlet eden bir hareketi vardı. Belliydi ki gözlerinde bir sakat denecek derecede değil, fakat bir arıza vardı. Belki bu yalnız asabı bir hâdiseydi.

— Sarayı gezersiniz, diye devam etti: sarayın teşkilâtını ona göre yaparsınız. Bir yandan da binanın ve mefruşatın tamiratı imkân dairesinde düşünülür. Sonra sizlere her vakit gündüz ve gece, hiç beklenmeyen saatlerde ihtiyaç olacaktır, hususiyile bu sıralarda, Pederimin zamanında...

Sultan Reşad'm pederinden dâima bahsetmek ve onun hatıralarına sadık ve merbut kalacak surette izini takib eylemek için daimî bir meyli vardı. Sık sık yaptırmak istediklerinden bahsetmek için Abdülmecid'i yad ederdi.

— Nişantaşında Başmabeyinci ile Başkâtibe mahsus birer konak vardı. Biraderimin zamanında bunlar harab oldu ve türlü türlü akıbetlere uğradı. Bunlar tamir edilip sizlerin ikametinize tahsis olununcaya kadar belki arasına lüzum görüldükçe, gecelemek, hattâ gündüzleri istirahat çekilmek üzere sarayda birer yatak odanız bulunmak münasib olur.

Bu suretle yeni hünkâr, mahrumiyetin bütün uzun yıllarında: «Tahta çıkarsam şöyle yapayım böyle yapayım...» diye düşündüklerini birer birer anlatıyordu. Belki bu emeller pek geniş bir sahaya yayılırdı, fakat şimdi meşrutiyetin teessüsünden sonra ancak sarayın hududu içinde mahsur kalmak lüzumu-miyle ölçülüyordu.

Bu konuşma böyle, bu yolda devam etti. Ben, hükümdar izin vermedikçe kalkılmayacağıma vâkıftım, nihayet ayağa, kalktı, ben de kalktım, ancak o zaman ayakta iken tekrar en mühim noktaya temas etti:

— Asıl düşünülecek iş, masrafla tahsisat arasında muvazenedir. Tabii biraderin yolunu tutmağa imkân yoktur...

Ve ilâve etti:

— Pek memnun oldum, inşallah birbirimizden hoşnut oluruz.

**Huzurdan çıkınca — Gösterilen itimad — Zorluklar —
Takib olunacak usûl — Yemek hazır — Yaverler — Kâtibler —
Saray müdiri ve cibî hümayun kâtibi — İkinci Mabeynci.**

Hünkârın huzurundan çıktuktan sonra onun bana son sözünü ben de kalben tekrar etmekle şu ilk mülakatın intibasına terceman olmuş buluyordum:

— Pek memnun oldum, inşallah birbirimizden hoşnud oluruz..

Bu müsait intibain çeşitli sebepleri vardı, bu sebepler toplanarak bir yekûn teşkil etmiş ve beni merdivenlerden adetâ koşa koşa inerken bir hafiflik rüzgârıyla ihata etmişti. Onları o sırada ayıklamağa da lüzum görememiştim. Daha ilerledikçe, düşünerek tahlil fırsatları zuhur ettikçe şu neticeye varıyordum:

Her şeyden evvel bu hükümdar bende tarihin türlü türlü tabloları arasında dimağima kazılan ve hiç de iyi sayılamayacak izler bırakan çehrelerle bir benzerlik göstermemişti. Onda ne eski Roma'nın Sezar'larından ne de geçmiş zamanın Rusya çarlarından yahut eski İngiltere krallarından, hattâ uzaklara gitmeksizin, Türk tarihinin muvaffakiyet ve muzafferiyetleri destanını altın yaldızlı renk renk çiçekli çerçeveler ihata etmekle beraber her tarafını zulüm kanlarının buğulan örten simalarından bir emare görememiştim; o kadar saf, o kadar yumuşak ve sükûnla kaplı bir hali, kendisini öyle teslim eden ve düşüncelerini öyle zapta lüzum görülmemiş bir alçaklıkla meydana vuran bir ifadesi vardı ki adamın kötülüğü, iğfale, hile ve desiseye kudret bulamayacağını derhal temin ediyordu.

Bana bu uzunca mülakat esnasında ne o günün taze hâdiselerinden, ne geçmiş günlerinin mahrumiyetinden tek bir kelime söylemedi; bütün mülakat zemini ancak saray sahasına inhisar etmişti ve hemen anlaşılıyordu ki bu padişah saltanat hayatını sarayının duvarları arasına ve millettен gelecek parayı kesesinin dar ağzına hasretmek kararını alıvermiş, tam bir meşrutiyet hükümdarı olmak için tahtına peşin bir azimle oturmuştu.

Ve onun tahtı işte o gün üzerinde oturduğu yaldızlı, pek mükellef pek muhteşem, fakat kumaşı soluk ve yer yer yırtık, şurası burası aşınmış, yıpranmış koltuktan ibaretti.

Bende hasıl olan müsait intibain en mühim sebeplerinden biri de elbette yapılacak işler için bizlere gösterilen itimattı. O işler için İttihad ve Terakki cemiyeti namına bana ne kadar itimad gösterilmişse, aynı itimadı burada saltanat makamına geçmiş olan zâtın ağzından da işitiyordum. Bu bende bir nevi okşanmış gurur uyandırmaktan hâli değildi.

Yapılacak işler pek muhtemel, pek müşkül ve türlü dolaşık yollardan geçilerek, türlü muhataralar aşılarak başarılabilecek nevindendi. Bunun karşısında ürkmek, irkilmek lâzım gelirdi; bilâkis... Faaliyetine geniş bir saha açılı vermiş genç ve dinç bir iş adamı sıfatıyla bundan bir haz duyuyor, vâsıl olunacak muvaffakiyet neticesinden emin bir itimadla onların peşin lezzetini duyuyordum. Çocukluk ve gençlik senelerini, iş sahasında yapılmış tecrübelerini hep intizam ve usul dâiresinde çalışan zeminlerle geçirip görmüş ve hareket tarzı onlardan müşahade edilen örneklerle temessül etmiş bir müteşebbis için ilk verecek karar karışık işleri ehemmiyet ve acelecilik itibarıyla sıraya koymak ve bunların birbirini çeviren dâirelerini adımlar dolaşmayacak, sendelemeyecek bir ağırlıkla aşmak esasına müstenid olmalıydı.

Bence yalnız bir tehlike vardı: Hadden aşın aceleci olmak. Bunu tadil edecek ve makbul bir muvazeneyle sokacak bir ağırlık unsuru lâzımdı. Bu kıymetli sermayeyi benimle müştereken çalışacak, beraber kararlar alıp onları tatbik sahasına koyacak olan dostum ve refikim Lutfi Simavi'de bulacaktım. Onun görüş ve mantıkmda isabet, hissiyat ve temayülâtmada halisi-yet vardı, bundan emindim. Her ikimize de müzahir olacak, ve ittihaz olunacak kararları tatbik mevkiine getirecek olan tabii müzahir ve Hazine Hassa erkânıydı. Bu müessesenin, Abdül-hamid dairesinin türlü çapraşıklıkları arasından bile Sakız Ohannes, Portakal ve Agob Paşalar kabilinden ihtisas sahipleri tarafından vazedilmiş esaslar sayesinde muvaffakiyetle sıyrılıp çıktığına, bu son zamanda da Celâl ve Sedat Nuri'nin babası Ayandan Nuri Beyin dirayeti ve faaliyeti altında yönünü şaşırılmayarak takib ettiğine vâkıfım. Bu cihetle de müsterih olabildim.

Merdivenlerden inince Lutfi Simavi'yi saraya gelmiş buldum. Mülakati anlattım, o da bir gün evvelki intihalarını söyledi; derhal, ilk teşebbüsün, sarayı gezmek ve teşkilât temellerini düşünmek, herkese, her işe yer bulmak ve sonra sarayın mevcut teşkilâtını anlayıp kalacak, kaldırılacak, düzeltilecek kısımları tesbit etmek, masarifle varidat arasında nisbet kurmak olacağında ve bu son meseleler için Hazinei Hassa erkânını toplayıp onlarla anlaşmak icabedeceğinde ittifak ettik.

Bu işlerin daha ilk adımı olan sarayı gezmek kararını icraya vakit kalmadan haber verdiler: Yemek hazır mış...

Saray bekçilerinden biri önümüze düştü ve bizi Mabeynin deniz tarafında geniş bir sofaya götürdü. Burada yuvarlak bir sofra, kenarında dört beş tabla, mahud siyah çadırla örtülü tabla, vardı. Galiba yaver beylerle ilk tanışma bu her biri başka çeşitten eski'iskemlelerle etrafı çevrilmiş, üzeri benzerine bakkal dükkânlarında tesadüf edilen çatalarla ve teker teker tabaklarla donanmış bir sofrada vukua geldi.

Ciheti askeriyece, daha doğrusu Hareket Ordusu tarafından maiyeti şahane pek güzide yaverler tayin edilmişti. Ser-yaver Remzi Beydi. Hareket Ordusunun pişdarları arasında Yeşilköyde idareyi eline alan Remzi Bey ki, onunla, o sıralarda tanışmıştık. Maiyetinde ancak üç yaver vardı, bunlar erkânı-harb zab'leri arasında pek temayüz etmiş bir sima olan ve Cumhuriyet idaresinde faal bir iş adamı olduğunu isbat eden Sadullah Beyle gene pek takdire şayan vasıflara malik Refet ve Resid Beylerdi.

Hep birbirimize baktık. Evvelâ sofranın hâline, sonra yerde bekleyen müteaddid tablalara güldük.

Sarayın yemek işine az çok, herkesle beraber bizler de vâkıftık. Derhal umumî bir ittifakla kanaat hâsıl oldu ki her iş-den evvel bu bozuk ıki düzeltmek lâzımdır. İlk hayret gülümsemelerinden sonra Lutfi Simavi sabredemeyerek bize hizmete hazırlanan tablakâra sordu:

— Bu tablalar neden bu kadar çok?... Tablakâr, tereddütsüz ve korkusuz saydı:

— Başmabeyincinin, Başkâtibin, Seryaverin, kâtib beylerin, yaver beylerin, ilâh... tablaları!..

Biz sofrada beş altı kişi ya vardık ya yoktuk. Zannediyorum ki Seryaver o gün yemekte değildi. Adam başına bir tabla!...

Ben bunun tuhaflığında durmayarak ortada tablaları bekleyen fakat kendileri mevcut olmayan kâtib beyleri düşündüm. İğilerek yavaş sesle Lutfi Simavi'ye:

— Lâkin düşünülecek işlerin en mühimi kâtib beylerdir. Belki yarın, hattâ bu gün sarayda yazı yazmak icabedecektir. Her işten evvel bunu temin etmeli.

O, derhal çare buldu:

— Sadarete müracaat edelim, dedi: Bize şimdilik iki kişi göndersinler. Sonra kararlaşılan işlere nezaret ve onları tabip için bir saray müdürü de lâzım...

Buna da ben çare buldum:

— Hazinei Hassadan birini isteyelim; dedim ve Hünkârın ufak tefek masraflarını tesviye için bir de Cibihumayûn kâtibi; diye ilâve ettim.

Bu suretle Babîâlıden Sadaret Mektubî kaleminde bir masa âmiri olan Mehdi geldi, ona ben de Yıldız sarayından açıkta kalan Cibihumâyun kâtibi Hakkı'yı muvakkat kâtip olarak davet ettim. Hazinei Haspadan da Recâi Bey Saray müdürü, Hakkı Bey Cibihumayûn kâtibi olarak gönderildi.

Bir gün sonra da, Cemiyet tarafından olacak, Hariciyenin belli baplı memurlarından Tevfik Bey ikinci Mabeyinci olarak saraya geldi. Bu suretle Mabeyin erkânı tamamlanmaca yaklaşıyordu: fakat bunları yerleştirmek, herkese koca sarayın kalem ve idare teşkilâtına hiç müsaid olmayan muhtelif kısımlarında birer çalışacak oda bulmak meselesi kalıyordu.

Bundan daha evvel düşünülecek bir iş vardı. Hemen ertesi gün cuma idi ve Hünkârın ilk selâmlık alayı için tedarikte "bulunmalıydı. Bu işin hep, tecrübe görmemiş adamlarıydık. Biz de, başmabeyinci ile başkâtib, bu alayın asıl gerekli şeyinden mahrummuşuz. Ben bunda şaşırıdım, beni

şaşırtacak bir kuvvetli seben vardı: Mutlaka lâzım olan bir üniforma!..
Bunu bir dosttan iğreti olarak tedarik etmekten başka çâre yoktu.

Resmi Âli — İlk selâmlık — Alkışlayıcı halk— Hünkâr memnun — Sarayda teşkilâta başlanıyor

Her cumartesi sabahı İstanbul matbuatının en başında en süslü cümlelerle, en parlak kelimelerin birbirine tutturulmuş secileriyle dolu fıkralarda bir gün evvel Yıldız'da Hamidiye Cami'i Nurlâmi'inde icra edilen selâmlık alayı için kullandıkları tabir buydu: Resmi Âli.

Ben bu resmi âliyi herşeyden evvel İstanbul'a uğrayan yabancı seyyahlara şarkın en büyük saltanatının en muhteşem bir levhası kabilinden gösterilecek bir sahne tertibi mesabesinde telâkki etmiş ve bu^ bakımdan onu o derece gülünç vesaitin mahsulü görmüştüm ki bir kerre hazır bulduktan sonra âdeta kalbimde bir eza duymuştum.

Beşinci Sultan Mehmed'in cülusunu müteakip gelen cuma günü, bu defa yeni padişah için bu resmi âlinin tekrarı vesilesini getirmiş oldu. Hükümet yeni Hünkârı halka mutantan bir çerçeve içinde göstermeğe lüzum görüyor, belki halk da hakkında uzun yıllar türlü türlü rivayetlerle kulakları dolduran bu otuz şu kadar senelik mahpusu nihayet saltanatın ihtişamı arasında görüp tanımak arzusu ile tutuşup yanıyordu.

Şimdi şu satırları yazmak için yeni padişahın bu ilk selâmlık alayını teferruatıyla tekrar yaşatabilmek arzusuyla gözlerimi yumuyorum ve hiç bir şeyi sarahatle göremiyorum. Bu râ-simeye mutantan bir çerçeve yapmak, onu saltanatın ihtişamına muvafık tertibatla ihata etmek için ne hükmet, ne saray hiç bir imkâna malik değildi. Geçirilen buhran bütün idare cihazını bozmuş, saray henüz kendisine bir mihver tedarikine vesile bulamamıştı. Nasıl oldu da bu alay tertib edilebildi. İstablâmireden köhne alay arabaları çıkarıldı, hünkâra bir saltanat arabası bulunabildi, arabacılarla seyislere telli pullu, şalvarlı cepkenli elbiseleri giydirildi; muzika ve hademe erkân ve efradı giydirildi kuşatıldı; yeni padişahın karşısına en eski müşir sıfatıyla Gazi Muhtar Paşa oturtuldu ve böylece bütün vasıtaların azlığına rağmen halka şöyle böyle bir alay gösterilmek çaresi bulundu. Bu marifeti gösterebilmiş olmak meziyeti yeni yaverlerle Hareket Ordusu erkânının müşterek mesaisine mdyundur. İstanbul halkı,

nasıl olursa olsun, kendisine bahşedilen temaşa fırsatlarından memnun olmağa alışkın ve hemen alkışlarla onu selâmlamağa müheyya olduğundan, daha dün, ilkönce meşrutiyetin ilânını Meb'usan Meclisinin küşadını, müteakiben irtica isyanını, Yıldız'da ve İstanbul'da parçalanmış biçâreleri, biraz sonra isyanı bastırmak üzere yetişen Hürriyet ordusunu aynı hararetle, aynı şetaretle alkışladığı gibi gene dün Abdülhamid'i nasıl alkışlamış idiyse bu gün onun halefini de öyle şevk ve neşe ile alkışlıyordu.

Baş mabeyinci ile Başkâtib de, sırmalı yıldızlı, göğüslerinde çeşit çeşit nişanlarla, açık arabalarında, nasıl oturacaklarını, ne vaziyet takmacaklarını şaşırılmış halleriyle bu alayın levazımından sayılıyorlardı. Zaten alışılmış olup da sonradan terkedilmiş bir âdet miydi, yoksa yeni padişahın pek fakir olan maiyetini bir dereceye kadar doldurmak için ihtiyar olunmuş bir tedbir miydi, bu günden itibaren hünkârın resmî ve hususî bütün çıkışlarında bu iki zatın yaverlerle beraber maiyeti seniyede bulunmaları bir kaide hükmüne girdi; öyle bir kaide ki sarayın kapalı hayatından birkaç saat çıkmak imkânım bahşetmesine rağmen her ikisinde de pek ağır bir külfet tesirini yapardı. Elbette tercih ederlerdi ki o bir kaç saati kendi varlıklarına, kendi dileklerine sahip olarak, şurada burada geçirmekte muhtar olsunlar.

Bu ilk cuma selâmlığını, yumulmuş gözlerimin içinde, Top-kapı sarayından Sultanahmet camiine kadar, yerden kalkan, İstanbul'un asırdide kirlerini de beraber kaldırıp havalarda bir bulut yaratan tozları arasında, karmakarışık, türlü kıyafetlerle sarıklar feslerle, Selanik'ten gelmiş çeşit çeşit külahlar yer yer mütecessis yabancı şapkalarla, müzdehim ve mütelâtim bir kütle halinde, İstablâmirenin köhne lândolanm zorlukla sürüklemeye uğraşan yorgun, yaşlanmış, iri Macar beygirleriyle, yavaş yavaş sanki kalabalıkta müşkilâtle kendisine yol açıyor-muşcasına ilerlemeğe çalışıyor görüyorum, ve bunun içinde padişahı, en mükellef resmî kisvesiyle, nihayet, o kadar uzun sabır ve intizar yıllarından sonra nasib olan şu saltanat gününden, bittabi pek mesud, kendisine ellerinin bitmez tükenmez şakırtılarıyla bağlılığını ilân eden halka beyaz eldivenininde içinde teessürden titreyen elinin selâmım gönderirken görüyorum.

Nihayet bu gün yorucu ve üzücü merasiminden sonra saraya tozlara ve terlere bulanmış avdet müyesser olunca ilk tesadüf eden yere kendimi attım ve geniş bir nefes aldım, tik tesadüf eden yere dedim, zira kimse-

nin henüz belli bir yeri yoktu. Yalnız saray olarak düşünülüp yapılmış ve bu düşüncenin delaletiyle bazan pek nefis, ekseriya pek tuhaf eşya ile doldurulmuş olan bu geniş binada idare teşkilâtına uygun hiç bir köşe yok gibiydi, bütün yeni sarayın yeni düzeni buraya sıkıştırılacak, idare çarhınm serbest deveranı için bu müsaid olmayan zannımı veren sahada imkân aranacaktı.

Bu ilk cumayı takib eden sabahın erken bir saatinden itibaren bu imkânı aramak lâzım geldi. Hazinei Hassa erkânıyla bir toplantı ile başlayan bu imkân araştırma mesaisi, fikirler ileri sürüldükçe sahasını genişleterek günlerce devam etti ve hemen kaydedeyim ki yeni sarayın teşkilâtını vücuda getirmek için hükümet tarafından memur edilen bizler, Hazinei Hassa erkânı tarafından gösterilen dirayet ve faaliyet neticesiyle alınan kararların hayret verecek bir sürat ve mükemmeliyetle yapıldığına, içinden çıkılmayacak zannedilen bir kargaşalığın günden güne bir düzene girdiğine şahid olarak rahat oluyorduk. Saray teşkilâtı hakkmda herkesçe bilinmeyen ve bilinmesinde elbette pek ziyade fayda görülecek olan tafsilâta, fazlalığa düşmeksizin, temas ederek yeniden kurulan bu meşrutiyet sarayına dâir hatıratımın müsaadesi nisbetinde ve mümkün mertebe doğru olarak, malûmat vermeye lüzum görüyorum.

Bu suretle bir yandan annelerinin ve kurulu şekillerin Ab-dülhamid idaresine kadar gelebilen ve onu devamı müddetince hadden aşırı bir israf sahasına dökülen haliyle ilk meşrutiyet padişahı zamanında kurulmasına imkân bulunabilen saray düzeninin teferruatını kısaca ve topluca anlatmak vesilesini bulmuş olacağım.

Yalnız bizde değil, garbde olsun şarkda olsun, sarayların boğazı ne demek olduğuna, tarihin arasından geçerken hep vâkıf olmuş ve, yan tiksinmek yarı kudurmak nevinden bir karışık duygu ile irkilmiş bulunuruz. Fakat bu duygu, geçmiş, bir daha açılmamak üzere kapanmış bir tarihe ait olduğu için hemen uyuşup silkinmekte gecikmez.

Hazinei Hassa erkânı masanın üzerine serdikleri defterlerle, vesikalarla, tekrar tekrar ettikleri rakamlarla Matbahı Âmiire dedikleri tesisatın masarifini tafsil ettikleri zaman bu günün saray boğazı hayâlin içinde, doymak ve dolmak bilme* yen bir açıklıkla ağız açılmış, her şeyi yutmağa hazır ve ne tı-kınırsa kanamayacak sonu gelmeyecek bir ırmak şeklinde derinlik-

lerine akacak olan yiyecek dalgalarını bekleyen bir uçurum korkunçluğu aldı.

Hep susuyorduk. Rakamların müthiş belâgati onları takrir ve terceme edenlerden başkasında söz söylemeğe takat bırakmıyordu. Zihinlerde hep Abdülhamid sarayının bu müdhiş boğazına akıp eriyen fakir milletin paralan çalkanıyor, ve millet açlıktan kıvranırken, her gün yüzlerce koyun, tavuk, hindi yutan, yüklerle meyva ve sebze, şeker eriten, mangalına bir avuç kömür, ocağına iki odun koymaktan âciz bir halk kara kıştan titrerken koca kazanların altına yüzlerce araba yakacak döken bu saray mutbakları âdeta bir dağ heybetiyle şişip kabarmış korkunç bir canavar şeklini alıyordu.

İstanbul'da Topkapıdan başlayarak Beşiktaş'a, sonra sıçrayarak Yıldız'a geçen ve orada günden güne daha büyüyüp yayılan bu canavar hakkın-da herkesle beraber bir de türlü hikâyeler dinlemiştik. Hele ben ilk önce bir vesile ile bu Matbahlı Amire denen müessesenin ne bozuk bir düzen olması lâzım geleceğine vâkıf olmuştum.

Bir gün henüz görgüden, zamanın garibelerine dâir tam bir bilgiden mahrum bir gerçekten, beni bir âşinâ ziyarete gelmişti. Bu zât Anadolu'nun pek zengin ve o nisbette pinti bir taciriydi. İstanbul'a hava tebdili ve galiba hasta olan karısını tedavi için gelmişti. Yazı burada geçirecekti. Sordum:

— Nerede yerleştiniz?...

— Beşiktaş'ta, Köyiçinde!... cevabını alınca İstanbul sayfiyelerinden hiç birine rağbet etmeyerek en hatıra gelmemek lâzım gelen bir yere tıklanmış olan bu adamın yüzüne hayretle bakmış olacağım ki bana sebebini izah etti:

— Beşiktaş'ta hatta Ortaköy'e kadar, Beşiktaş'ın ve yukarı mahallelerde Yıldız'ın saray mutbaklarından tabaklarla yemek verirler; pek küçük bir para mukabilinde, meselâ... Burada bir rakam zikretti. Hatırımında değil, fakat inanılmayacak kadar küçük bir paradan bahsetti... Kuruşla bir aylık yemeğinizi, böreğiyle, tatlısıyla, çeşit çeşit etleriyle, nefis sebzeleriyle temin edersiniz. Bunu bilirdim, bu kârı başka bir yerde bulmak mümkün değil, onun için Beşiktaş'a karar verdim.

Sonradan hâsıl olan bilgiyle öğrenmişim ki bu mutbaklar sarayın binlerce kadın erkek sakinlerini doyurmakla kalmaz, civarda birçok evleri yok bahasına aşçıların ve tablakârların kazancına bırakılan yemeklerle beslerdi.

Yıldız sarayının sakinleri binlerce memur ve müstahdemden mürekkepti: Her biri bir unvan ve iktidar taşıyan zevattan başka kâtipler, mütercimler, yaverler, bendegân, şifre kâtipleri, cibi hümâyûn memurları, sonra yüzlerce casuslar, muhafızlar, tabiiler, daha kimbilir neler, ve daha aşağılara inildikçe, kapıcılar, bekçiler, gazalar, kuşçular, bahçıvanlar, velhasıl bir ordu vardı ki keseleri hep Yıldız'ın parasıyla olduğu gibi mideleri de hep gene o sarayın kazanlarından çıkan gıda ile dolardı. Hele haremi hümâyûn, koskoca binaları tıklım tıklım yaşanmış kadınlara, genç ve körpe kızlarla dolu bir mahalle idi ki buraya sabah ve ikindi saatlerinde alay alay tablâkârlar üzerleri siyah çadırcıklarla kapanmış tablaları taşırlardı.

Topkapı ve Beşiktaş mutbakları, yemek saltanatı Yıldız'a intikal ettikten sonra, ocaklarını tamamiyle söndürmemişti. Burada pişirilen ve yenen, makul değilse bile, Yıldızla mukayese edilmeyecek kadar mutedil bir dereceye inmişti. Asıl Abdülhamid idaresinde akla durgunluk verecek rakamlarla binlerce boğaza yiyecek yetiştirmek için müthiş bir faaliyet kaynağı olan, Yıldız'ın gece gündüz bacaları tüten, mutfaklarıydı.

Sorduk:

— Bu gün saltanat Dolmabahçe'ye intikal edince yeni sarayın mutbak işi de Beşiktaş'a inmiş oluyor, şu halde Yıldız mutbakları ve onların yüzlerce aşçıları, çinicileri yani bulaşıkçıları, tablekârları ne olacak?..

Hazinei Hassa Nazırı cevap verdi:

— Bu gün Yıldız mutbakları kendiliğinden sönmüştür, dedi; Abdülhamid'in hal'inden sonra bacaları tütmeğe ve kazanları kaynamaktan kesilen bu mutbaklar vakayı'nın zarurî bir neticesiyle ortadan silinmiş ve bu suretle karşısında bulunulacağından korkmak lâzım gelen bir zorluk kendi kendisine tasfiye edilmiş oluyordu. Bu mut-bakların ade-

di bini geçen müstahdemleri ne olacak sualine de gene bir inşirah nef esiyle karşılanacak cevap verdiler:

— Onlar da kendiliklerinden dağıldılar. Kimi memleketine, kimi başka yerlere gittiler. Bunlardan bazılarını da yeni ihtiyaçlara, görülecek lüzumlara göre Beşiktaş'a almak ve boşlukları doldurmak icabederse düşüneceğiz...

Bu cevap pek ziyade memnuniyetle telâkki edilecek bir şeydi. Bu suretle boğaz işinde, meşrutiyeti müteakip hükümet dairelerinde yapılan tensikat tedbirlerinin sakametine ve fena akibetine düşmeksizin yeni sarayın paraya taallük eden mevcudiyetinde mühim bir genişlik husule gelmiş oluyordu.

Yıldız'ın boğaz işi böylelikle kendi kendine bir hal suretine vâsıl olunca askıda kalan bir nokta vardı. Onu da Hazinei Hassa erkânının önüne attık:

— Bu pek iyi, fakat bekçiler, kapıcılar bahçıvanlar kabilinden yüzlerce müstahdem var. Bunlar dağılamaz ya, bunların kesesini ve boğazını düşünmek icabetmeyecek midir?

Her suale, her müşkile, derhal, zihinleri ilişkiden kurtaracak mukabelelerde bulunan Hazinei Hassa erkânı bu noktayı da muvafık bir zemine koydu. İzah ettiler ki henüz Yıldız sa-rayile müştemilâtının nereye aidiyeti lâzım geleceğinde bir karar alınmamıştır. Bu gün oraya vaziyet eden hükümettir, şeh-remanetidir, yahut askerdir. Herhalde Hazinei Hassa değildir. Neticede bu saray müştemilâtiyle ve müstahdemleriyle Hazinei Hassaya devredilse bile müstahdemlerden hizmetlerine hakikaten ihtiyaç olanlar ahkonmak suretiyle bir budama yoluna sapmak zarureti hâsıl olacaktır. Boğaz işine gelince: Öte-denberi kabul edilmiş olan bu usule uyularak alıkonulacak müstahdemlerin maaşına bir de gıda karşılığı ek tahsisat verilir, ve bu suretle hem onlar mağduriyetten korunur, hem de karışık bir işe yeniden girmek tehlikesi ortadan kaldırılmış olur. Müstahdemlerin doyurulması usulü yalnız saltanat makamı olarak kabul edilmiş olan sarayda câridir, bütün diğer saraylarda, meselâ, Beylerbeyi'nde, Maslak'da, Küçüksu'da, şurada burada ötedenberi bu kaide tatbik edilmektedir. Yıldız sarayı da bunlar gibi olacaktır.

Bizi böyle ansızın halli en zor görünen meselelerden kurtaran, ve yeni Padişahın en ziyade zihnini işgal eden masarifli varidat arasında denge imkânına yaklaştıran Hazinei Hassa erkânına teşekkür etti. Ve ilk hatıra gelen bu zorluk böylece yok edilince yeni teşkilât tasavvurlarına temas etmek sırası gelmiş oldu.

Yıldız bütün karışık ve kalabalık teferruatıyla ortadan kalkıp saray ancak Dolmabahçenin nisbeten dar zeminine de intikal etmiş oluyordu. Fakat bu dar zeminde de bir saray ya-şıyacaktı. Bu sarayın boğaz işi şimdi, şu son günlerde nasıldı, ve bundan sonra nasıl olabilirdi?

Hele şu tabla usûlünden ayrılmak, sarayın muhtelif kısımlarında birer umumî sofraya vücade getirmek, table d'ôte usulü tatbik edilerek bu işe yeni tarzda, hem temiz hem tasarrufa müsait bir şekil verilemez miydi?

Bu suallerin birincisine Matbahı Âmire müdiri Bekir Bey, dâima sükût eden ve ağzını açarsa ancak lâzım olanı söylemekle iktifa eden bu zât, cebinden çıkardığı bir defterle cevap verdi: ikincisine de o zamana kadar yalnız dinleyen mefruşat müdürü Hacı Akif Bey, her vakit saklanan fakat söz söylemek lüzumu görülünce o dakikada daha ziyade sallanan başıyla dikkati kendisine celbetti:

— Lütfen sarayı bir kere geziniz; dedi; bir münasib yemek odası intihab ediniz. Size bir hafta içinde mükemmel ve her türlü levazımıyla bir yemek odası yapalım. Bu dediğiniz usul mabeynde ve zaten, bir dereceye kadar tatbik edilen Hazinei Hassada pek kolaydır. Diğer yerleri uzun uzun düşünmek icabeder, fakat...

Kendisinden bir çok vesilelerle bahsetmek fırsatını bulacağım bu müstesna fitret sahibi adam, fakat... kelimesiyle başlayan fıkrasında hakikaten müşkül bir meseleyi açtı.

Fakatden sonra — Yeniden icat! olunacak bir âlem

— Mahmud Şevket — En zor iş en kolay şekilde hal olunuyor

— Aman dost olunuz.

ömründe hiç bir vakit bu kadar uzun söz söylemek tercübesinde bulunmamış olan Mefruşat müdürü, kesik kesik cümlelerle, ve söyledikçe da-

ha çok sinirlenerek, fakat... edatiyle açılan ihtiyatlı mütaleâsını bitirdi. Bi-ze anlattı ki Yıldız sarayının, asıl saray ismine lâayık olan yüksek duvarlarla çevrilmiş geniş sahada mevcut binalarla bunların dışında kalan müştemilâtının mukadderatı, gerek binaların gerek muhteviyatının velhasıl Abdülhamid'den kalan bütün karışık mirasın aidiyeti takarrür edinceye kadar, bu günün sarayı ve onun Hazinei Hassası her türlü vasitalardan mahrumdur. Bu gün Mefruşat idaresinin anbarlarında mevcut olan ve işe yaramaz, hiç bir düzene kabiliyet gösteremez, kırık dökük, eski püskü şeylerle, işte önümüze konulan acayip sofradan başka tertibata kıyam edilemez; Mabeynin bu günkü erkânına birer oturacak yer, hele gece nöbetleri için birer yatak, sarayın her tarafı dökülüp saçılan mefruşatını yenilemek ve ıslah edebilecek surette bir çare düşünülemez. Kolumuzu kanadımızı kıran bu mütaleaları sükût ile dinliyorduk. O devam etti ve hülâsa olarak dedi ki:

— Haremi hümayunda yeni Padişahın kadınları, şehzadeleri ve bunların maiyeti için hiç bir hazırlıkta bulunmak imkânı yoktur. Her yer boş, her köşe yeniden yaratılacak bir âlemdir.

Bunları dinlerken herkesin zihnine tek bir fikir geldi. Hükümet kal'edilmiş Padişahın şahsına ait sarayına ve bunların eşyasına aidiyet ve taallük cihetlerini hal edinceye kadar Hazinei Hassaya ve yeni saltanat makamına geçmiş olan zâtın emrine verilmek mantıklı ve zarurî olan eşya için acele bir tedbir kabul etmelidir. Bunu icabettiren sebepleri ait olan malcama derhal anlatmak işini başmabeyinci bir vazife olarak üzerine aldı.

Gülerek:

— Hangi makama?., diye sordum. Henüz İstanbul ve bütün memleket mukadderatını elinde tutan bir makam yok görünüyordu. Hal'li müteakip büyük bir kargaşalık içinde idare faaliyeti, hep, dişleri bozuk bir çark halinde sar-sıtlıp gıcırdayordu.

Mefruşat müdürü, tabla usulünün kaldırılmasına herkesle beraber pek taraftar idi. Bu usulün ne kadar zor ve yeni bir saray için ne derece çirkin bir iş olduğuna ve onda devam edilecek olursa hırsızlığın, israfın önüne geçmeğe imkân bulunamayacağını işaret ettikten sonra meselâ haremi hümayûn için, ağavat ocağı için table d'höte tarzında umumî sofraya

pılmayacağına, fakat bu istisnalardan başka, Mabeynde erkân ve memurlara hattâ müstahdemlere mahsus madenî ve asrî bir şekilde yemek vermek hem mümkün hem de pek lâzım olduğuna dair izahat verdi.

Mütaleaların bu ikinci kısmında gecikmedik; asıl, vulnia gelecek müracaat yapılacak işlerin ilk noktasını teşkil «diyordu. Bu müracaatın nereye yapılması lâzım geleceğinde henüz bir fikir belirmeden toplantıya bugün için son verdik.

Ben de biraz kâtip beylerle görüşmek ve yapılacak bir iş Tarsa onunla meşgul olmak için kitabet dairesine mahsus olmak üzere intihap olunan deniz cihetinde ve Hünkârın huzuruna kabul edildiğim odanın altındaki büyük odaya geçtim.

Arz edilmek üzere Sadarettin gelmiş acele kâğıtlar vardı. Padişahın bunların emri nasıl elde olunur. Babîâliye ne suretle iade edilir, bana anlattılar. Mektubu Sadarettin gelen Medri bu usulü pek iyi biliyordu ve bana lâzım gelen dersleri verdi.

Birden, telâşla bir bekçi içeriye girdi ve bana yaklaşarak:

— Mahmud Şevket Paşa geldi, şimdi başmabeyinci beyle görüştü, galiba huzura çıkacak, fakat daha evvel sizi görmek istiyor!., dedi. Hemen çıktım, Mahmud Şevket Paşanın, elinde bir çerkez kamçısı ile, sinirli adımlarla, sanki enini boyunu ölçüyormuşçasına dolaştığı sarayın giriş sofasına kadar seğirttim. Beni görünce, söyleyeceği ve yapacağı için hiç mukaddeme yapmağa lüzum görmeyen bu aceleci ve telâşçı adam bana derhal:

— Sizinle uzunca görüşeceğim, dedi; odanıza kadar gidelim...

Gülerek:

— Henüz bir odam yok, şurada burada ilişiyorum. Kapının yanındaki salonlardan birine geçelim... dedim.

Yürüdük ve yürürken söyledi:

— Haberim var. Sarayda hiç bir şeyiniz yokmuş. Şimdi Lütfi bey anlattı. Defterime kaydettim. Hemen emir vereceğim. Saraya lâzım olanı Yıldızın mümkün olan yerlerinden Hazinei Hassaya versinler.

Durdu:

— Bunun için nasıl bir yol tutarsınız? diye yüzüme bakarak sordu. Hemen akla gelen en doğru yolu söyledim:

— Hazinei Hassanın pek iyi kaidelerle, davrandığını biliyoruz. Orada bir heyet teşekkül ve bir defter de tesbit edilerek makbuz mukabilinde lüzum görülecek olanı tesellüm eder. Bu heyete saray namına ikinci mabeyncinin de mümkün oldukça katılması veya nezaret etmesini kendisinden rica edelim...

— Pek doğru!... dedi.

Oturulup görüşülebilecek bir yere ilişikten sonra sordu:

— Siz ne yapıyorsunuz?

Görülecek işlerin çokluğundan, karışıklığından kısaca bahsettim. Hep başını silkerek ve eli ile kamçısını sıkarak dinliyordu. Gayet seri bir intikal ile anlıyor ve küçük siyah gözlerinin tasvip manasiyle mukabele ediyordu.

Birden başka bir soruya sıçradı:

— Lutfi Beyle nasılsınız?

Ben de, onu taklid eden bir tereddütsüzlük ve acelecilikle cevap verdim:

— Gayet iyi. Kendisini öteden beri tanırım. Dostuz ve iyi geçineceğiz. Âdeta yalvaran bir sesle cevap verdi:

— Aman, rica ederim, dost olunuz ve iyi geçininiz. Sizin ikinize pek güveniyoruz.

Bu itimad mânasını, bu günün, elinde en büyük iktidar ve kuvveti tutan adamı ağızından işitmiş olmak teşekkürünü hafifçe başını eğerek yaptım. O, cümlesini bir ihtarla bitirdi.

— Bendegândan kendimizi koruyalım. Zaten Hünkârın etrafında muzır olabilecek kimse de bırakmadık ya... Ben biliyordum ki hal'den sonra şurada burada, hele Yıldız'da ve yeni Hünkârın etrafında ne kadar şüphe verebilecek kimseler varsa, hepsi bir arada, ne mevki ne sınıf farkı gözetilmeğe vakit bulunamayarak Idarei Mahsusanın bir vapuruna tıklmış ve Selâniğe gönderilmişti. Orada da şehre çıkarılmayarak haklarında yapılacak muamelenin kararlaştırılmasına kadar vapurda alikonuluyorlardı. Bunun içindir ki biz saraya gelince Padişahın etrafında bendegândan pek azını bulmuştuk.

Mahmud Şevket Paşa ile konuşma buraya gelince odaya Lütfi Bey girdi; kendisine mahsus, acele etse bile insanda ağır ve yavaş tesirini yapan yürüyüşünün en çabuk şekliyle ilerledi, ve, tam bir saray adamına mahsus bir eda ile, onu görünce benimle beraber ayağa kalkan Mahmud Şevket Paşaya:

— Şev-ketmeap efendimiz zâtı devletinizi beklerler; dedi.

Paşa bana:

— Sizi tekrar görmek isterim, başka konuşmak istediğim meseleler var, dedi ve beni acaba nelerden konuşulacak merakı içinde bırakarak acele ile odadan çıktı.

**Acele iş — İdare çarkı — Müşahhas acele — Bir ikinci görüşme —
Kâtibler işi — Hünkâr ne istemiş — Zeki bir adam — Gailleler**

Hep acele etmek mecburiyetini getiren öyle önemli bir buhran geçirilmişti ki idare mekanizmasının bütün çarklarını gözleri bulandıran bir süratle bütün parçaları birdenbire çözülüp dağılıverecek korkusunu veren delicesine bir davranma tutulmağa mahkûm etmişti. Hükümet memleketin içinde ve dışında bir kazaya yer bırakmamak için tedbir düşünürken, asker idaresi bir yandan isyana katılan taburları şuraya buraya dağıtarak yerlerine bağlılık ve itaatine güvenebilecek unsurlar getirmeğe, bir yandan da teşekkül eden divanîharbleri kesin ve çabuk karar almak için işletmeğe, cemiyet de bütün mevcudiyetini ve faaliyetinin neticesini tamamiyle mahvolmağa yaklaştırmışken nasılsa savılan bir belâdan sonra serserliğini yok ederek şuurunu toplamağa çalışıyordu; bu meyanda saray da kendi teşkilâtını zamanın ve paranın ölçüsüne göre tanzim ederken yeni hünkârı yeni saltanat şartları arasında davranmak ilmine alıştırmaya mecburdu; bütün bu işler aceleye muhtaçtı; öyle bir acele ki koşurken etekler ayaklara dolaşmasın. Bu acelenin en büyük müşahhas numunesi de Mahmud Şevket Paşa idi. Hareket ordusunun başında gelen bu adam bütün varlığıyla de bizzat bir hareketti. Onu her yerde görürlerdi; her tarafa uğrar; sanki bir harb idare eden bir ordu âmiri telâşiyle her uğradığı yerde hemen o sırada zihnine gelen fikirlerle emirler verir, tavsiyeler yapar, velhasıl idare çarkının her parçasına daha iyi işletebilmek ümidiyle efkârından akan yağlardan damlatırdı.

Huzurdan çıkınca beni tekrar görmek isteyişinden anlamıştım ki, bana da yapılacak tavsiyeleri, hattâ verilecek emirleri vardı. Bütün o günlerde, hattâ, uzun bir müddet o günlerden sonra gelen zamanlarda da, kuvvet onun elindeydi; böyle önemli bir zamanda bu derece geniş bir iktidarı elinde tutan bir adamın etrafa emirler dağıtmasını beklemek abesti. Yalnız temenni etmeliydim ki bu emirler alınırken öyle bir şekil bulsun ki emri veren mutlaka karşısında boyun eğmeğe mecbur madunlara hitab ediyor görünmesin, emirleri alanlar da şartsız, kayıdsız itaate mahkûm, ağız açmak salâhiyetinden yoksun emir dinleyenler durumuna düşmüş olmasınlar.

İş zemininde onunla ilk vukua gelecek temasta karşılıklı durum nasıl olacaktı? İşte onu beklerken merakın bir konuşmanın sebebi olan konu idiye diğeri de bu noktada toplanıyordu. Bu aceleci adam meraklarının ikisini de halletmekte hiç gecikmedi.

Tekrar bir köşeye ilişkince hemen yetişilecek başka mühim bir iş olduğunu farzettiren bir süratle ve pek zarif olmasına itina edilen bir sesle sordu:

— Ümid ederim ki saraya birçok kalabalık doldurmayacaksınız, değil mi?

Hemen cevap verdim. Onunla görüşürken verilecek cevaplarda çabuk olmak lüzumunu derhal anlamıştım: — Bilâkis dedim. Yıldız'da kendiliğinden dağılan kalabalıktan sonra sallamak mecburiyeti var. Para meselesi...

— İsbet!... diye kesti. Meselâ Yıldız'da yüzlerce kâtipler, mütercimler, filân vardı, orası adetâ bütün dairelerin işlerini toplamış bir merkez haline gelmişti; siz ne yapacaksınız?

— Bizde yazı işleri pek mahdut olacak. Öyle tahmin ediyorum ki dört kâtiple bütün yazı ihtiyacını temin etmek mümkün olacak.

Derhal, bu cevabın üzerine atıldı, ve böyle acele ile atılışından anlaşıldı ki asıl benimle görüşülecek işlerin başlıcası bu kâtip meselesidir.

— Birkaç kâtip almışsınız, bu şimdiden dikkate çarptı. Vazifenizin hemen ilk günlerinde size söz getirecek şeylerin olmasına imkân vermemek iyi olur. Alınan kâtiplerden biri karınızın kardeşi imiş, diğeri de Yıldız sarayından çıkan bir memurmuş. Bunları değiştirmek mümkünse...

Bu sefer onun sözünü ben kestim:

— Karımın kardeşi benim isteğim üzerine gelmiş değildir. Sadareten bir kâtip istedik, onu gönderdiler, bu bir tesadüf eserdir. Diğeri de bir talih eseri.

Hayatımda tanımak nasip olan en temiz adamlardan biri...

Zaten bunlar temelli gelmediler. Mehdi derhal yerine döner ve hiç bir şey kaybetmez, sadareten başka birini isterim, Hakkı da nasıl olsa temiz adam kullanmak isteyenlerin kendisini elinden tutacaklarına emin olabilir.

(Hemen kaydedeyim ki: Bu konuşmadan sonra Medhi tekrar Sadaret Mektubi kalemine iade edildi, bir müddet sonra Hakkı Evkaf müzesi müdürlüğüne geçti. Mabeyn kitabete dairesi ve orada bir masa âmiri olan Nüzhet Beyle Ahmed'i Divanı Hümayundan gelen Murtaza Beyden, ve Asım, İhsan Beylerden teşekkür etmiş oldu. Bu kitabete dâiresinden ve onu teşkil eden kıymetli arkadaşlarından bahse tekrar fırsat olacaktır.)

Ona kitabete dâiresinin yeni teşkilât mukaddemesine dâir vâki olan ihbarın nasıl bir menbadan çıktığını keşfetmek zor değildi. Bu noktada durmağa lüzum görmedi, o da vazifeme bir nevi karışma gibi görülecek ve izzeti nefse dokunacak bir meselede gecikmeğe lüzum görmedi ve birdenbire kendisine mahsus, bir konudan diğer bir konuya atlamak âdetine tâbi olarak:

— Hünkârı nasıl buluyorsunuz? idaresi zor bir padişah olmasın... dedi.

— Zannetmiyorum, dedim: bütüm emellerini, saltanatın bütün imtiyazlarını sarayın dar dairesine hapsedmeğe karar vermiş görünüyor. Sarayı tamir eder ve döşetirse, etrafına lâzım olan süslüce bir halka çevrilirse, özel hayatında onu incitmiyecek bir harekete imkân verilmezse, zamanın icablarına pek uygun bir padişah olacaktır.

— Ben de o fikirdeyim. Şimdi benden ne istedi biliyor musunuz? Biz bir çok şüphe verecek adamlarla beraber onun ben-degânını da topladık ve Selâniğe gönderdik. Bunu biliyorsunuz. Demin benden kendi adamlarının iadesini istedi. Abdülha-mid sarayında, her dolabın içinden, her çekmecenin gözlerinden, hattâ saksıların, kâselerin içinden, velhasıl Yıldız'ın her köşe ve bucağından ele geçen bu kâğıtlar anbarlar doluşudur. Bunları hep toplatıyoruz ve ayıklatıyoruz. Bunların arasından kendi adamları tarafından 'kendi aleyhinde yazılanları da ele geçtikçe takım takım gönderteceğim. O zaman o adamlardan hangilerini tekrar yanına almak isterse alsın; fakat sizin kâtipler, bizim de yaverler için yaptığımız azlık usulünü bunlar için de tatbik etmeli. Zâten söylediniz ya, bu her

şeyden evvel bir para meselesidir. Bu işin size tuhaf bir cihetini de anlayalım: Hünkârın Sabit Bey isminde bir adamı var. Gayet zeki "bir kimseye benzer, hünkârın da herkesten çok ona ihtiyacı var. Onun için asıl onu korumak istiyor. Velihtken maiyetinde bulunanlar casusluk etmedikçe mevkiilerini muhafaza edemeyeceklerinden bu zât da gayet zarurî olarak Yıldız'a ihbarlarda bulunmağa mecbur durmuş. Fakat bir yandan efendisine kargı olan bağlılığına, bir yandan da mevkiinin emniyetine aykırı olmamak için yazdıklarım ilk önce efendisine okur, sonra, yani onun muvafakatini ve tasvibini alarak, öylece gönderirmiş. Zeki bir adam olduğuna bu yeter bir delildir.

ilâve ettim:

— Mademki bu kadar zekidir, gene hem efendisinin menfaatine hizmet, hem kendi mevkiini muhafaza endişesine dikkat etmek için aynı suretle zekâ icaplarını gözetecektir.

Ve ben de ona sualler sorarak konuşmayı bir dereceye kadar denk bir hale getirmek istedim:

— Siz de, dedim; bu aralık çok büyük gaile içindesiniz.

Tereddüt etmeksizin ve ayağa kalkarak, hemen sarayı terk edip başka yerlere koşmağa hazır, cevap verdi:

— Evet, çok "büyük gaile... Evvelâ İstanbul'da kabaran dalgayı yatıştırmak, şüphe veren daha doğrusu tam bir itimad vermeyen askeri dağıtıp yeniden emniyet verecek taburlar getirmek, daha sonra, hattâ daha evvel, Hareket ordusuyla gelen karışık unsurları yerlerine iade etmek... Beni en ziyade korkutan bu iş... O karışık askerler her neviden fena olaylara sebep olabilir. Şuraya buraya sarkıntılıklar, çapulculuklar... Bir kere iş çığırmdan çıkmış bulunur, ve muzaffer olmuş bulunmak şevkiyle iştiha taşarsa bunun önüne geçebilmek için başka bir Hareket ordusuna imkân yok. Sonra divanıharbler, bunlardan çıkacak kararlar, onların yerine getirilmesi...

O bundan bahsederken, hayalimde sıra sıra sehpa yükseliyor ve bütün vücudumdan bir ürperme dalgası geçiyordu.

— Daha sonra, demin size bahsettiğim anbarlar dolusu evrak. Bunları ne yapacağız? Yakıp yok etsek:

— «Kendileri de var da iz bırakmak istemediler.» diyecekler, ortaya döksek meydana...

Hatırıma Tevfik Fikret'in:

**«Kaç nasiye vardır çıkacak pak u draşân» mısraı geldi:
Sacak
... Çıkabilecek pek az adam kalacak.**

— İşte, dedi, acele edilmeyecek bir iş

Ve bunu söylerken, fiilen de acele lüzumunu göstermek istiyormuşçasına sık adımlarla saraydan çıktı.

**Hanedan ile temas — Bir fark — Abdülhamid'in evlâdı —
Merak veren bir vazife — Selim Efendi —
Abdülkadir ve Ahmed Efendiler**

Saltanat hanedanının erkân ve azasıyla yıllarca ve sıkça sıkça yapılan temaslara, yirmi beş sene sonra kalmış olan tortularının tesirlerini şu satırlarda tesbite teşebbüs ederken önemli ve zor bir hafıza işlemine ihtiyaç var. Saray hayatına girinceye kadar onlardan hiç birini tanımış, hiç biriyle temas etmiş değilim; ilk görüp görüştüğüm yeni hünkâr olmuştu; fakat onu tanıdıktan sonra gün geçmedi ki onlardan bir kaçını görmüş ve tanımış olmayayım. Ve bu suretle başlayan tanışma muhtelif vesilelerle, ve her vesile yeni bir tesir ekleyerek, haklarında verilecek hükme başka bir görüş köşesinden diğer bir görüş unsuru getirerek, uzun bir zaman devam etti. O günlerde hâsıl olan fikirle bu gün, yıllar üzüntülerin çizgilerini gölgelendirdikten sonra arta kalan fikir arasında esaslı bir fark görmüyorum.

Yukarıda onlarla aramda yapılan temaslar için tanışma kelimesini kullanırken şahsî onur duygusuna bir pay ayırmışım. Ben onları tanıırken onlar beni tanımışlar mıydı? Bunu zannetmiyorum. Hükümet denilen teşkilâtın en büyük şahsiyeti olan, birinci Türk namıyla tanılmak gereken, sadrazamdan başlayarak surasıyla ine ine bütün hükümet kuvvetini temsil eden parçaları onların nazarında hep az çok farklarla, çoktan ziyade az farklarla, aynı seviyede âlet ve edevat kabilindendi. Kuvveti saltanattan alıp millete veren meşrutiyet bile, onlarda yüzyıllardanberi ta varlıklarının en derin noktalarına kadar köklenmiş, öyle bir kanaat, bir nevi kutsallıkla her imana karşı saygılı olmağa ve üstünlüğü öyle yerleşmiş bir emniyet vardı ki, onu sarsamamıştı.

Gariptir ki bunu hepsinden çok tahttan düşmüş şahsın çocuklarında, şehzadelerinde ve sultanlarında gördüm. Diğerleri

Abdülhamid'in saltanat müddetince bir nevi mahpusluk yahut sürgünlük altında yaşamağa alışmış, onun çocukları da babalarının ölçü ve tartı bilmiyen kuvvet ve kudretinden sızan bir zihniyetle yetişip büyümüş olduklarından aralarında görülen bu fark kolayca izah edilebilirdi.

Yalnız ikisinde bu fark göze çarpacak kadar açık değildi: Yusuf İzzüddin Efendiyle Vahidüddin Efendi. Sultan Reşad'ın kendisinden sonra en büyük kardeşi olan ve Boğaziçi'nin bir sırtında malikânesinde her şeyden elini çekmiş, toplum hayatından uzak yaşayan Süleyman Efendi ölünce veliahdlik makamına geçen ve yağlanmış bir hünkârın yakın olmak lâzım geldiğine hükmedilebilecek ölümünü sabırsızlıkla bekleyen Yusuf İzzüddin Efendi nihayet saltanatı Abdülmecid eşlâdından alıp, Ab-dül'aziz evlâdına kendi şahsına geçirecek olan veraset değişikliğinin peşin sevinçle hayalen tahta çıkmışçasına küçük vücudunda toplamak mümkün olabilen azameti takınmıştı. Yalnız bir derdi vardı: Kendisinden sonra gelen Vahidüddin. Ve bu rakibin şimdiden tahta çengel takmak istiyerek pir parmağıyla pey sürercesine ikinci veliaht unvanına hak iddiası, onun bütün saltanat hülyalarının güneşlerini gölgeleyen ve günden güne daha çok büyüyerek adetâ istilâcı bir kara bulut önemini alan bir leke olmuştu. Bunun sonucıyla ve artık bütün kafasını altüst eden bir korku ile onda azamete bedel bir çeşit ürkeklik, çekingenlik, her elinin ulaşabileceğinden derdine çâre ve imdat uman bir perişanlık geliyordu, ötekine gelince?...

Lâkin onu şimdilik bırakmak ve bu karışık işi, daha çok karıştırmamak için izlenimleri bir sıraya koyarak zabt etmek uygun olacak.

Sultan Reşad'ın tahta çıkışından sonra şehzadeler mabeyne, sultanlar hareme gelmeğe, ve yeni hünkâra karşı saygı ve tebrik vazifesini yapmada müşaraat göstermeğe başladılar; yalnız Abdürrahim Efendiyle pek küçük yaşta olan Ahmed Nürüddin Efendi bir yana, Abdülhamid'in bütün çocukları diğer hanedan azasının içten yapıyor göründükleri bu ziyarete, babalarına karşı bir çeşit hiyanet gözüyle bakarak, amcalarını görmeğe lüzum duymamışlardı.

Öyle zannediyorum ki saltanat ailesi arasında büyüklere hürmet ve saygı kaidesi gerekli olduğuna göre eğer bunlar bu kızgınlık siyasetini tatbikten evvel babalarının oyuna başvurma imkânını bulmuş olsalardı onun tarafından aksine bir ihtarla karşılaşacaklardı.

Onların kendilerinden düşünemediklerini yeni hünkâr dür şüdü. Hemen ilk günlerden birinde anlatılması gerekli şeyleri bitirerek huzurdan henüz

çıkıştı, bendegândan biri bana gelerek padişahın beni tekrar görmek istediğini söyledi.

Tekrar huzura girince Hünkâr dedi ki:

— Size belki hoş olmayan bir vazife vermek arzusundayım. Biraderin... Abdülhamid'den bahsederken ya birader der, yahut, o gün eğer uykusundan eskiden kendisine çektirilmiş eziyetlerin öcünü almak isteyen bir halde uyanmışsa, bir küçük kahkaha arasında düşük hakan derdi.

... Biraderin çocukları bizi görmek istemediler; fakat bize onları aramak yakıştır. Ne kadar olsa mahzundurlar ve bizden hal ve hatır sorulmasını beklerler. Belki de bir istekleri, bir ihtiyaçları vardır. Bugünden başlarsanız... Her gün kullandığınız arabadan daha güzel bir araba hazırlatır ve yanımıza sultanlar için bir harem ağası, meselâ musahiblerden ya Enver Ağayı ya Hıfzı Ağayı, Efendiler için de uygun göreceğiniz birini yahut sadece bir odacıyı alırsınız. Bunları semt bakımından değil, yaş sır asiyle görmek ve tarafımızdan selâm götürerek bir arzuları olup olmadığını sormak pek uygun olur diye düşündüm. Hünkâr sözünü bitirdikten sonra bir saniye durarak ve benden de bir oy bekleyerek sordu:

— Siz de bu fikirde misiniz?

Ya bir kibarca zariflikte bulunmak, yahut kendisini ziyarete lüzum görmeyen yeğenlerine bir ders vermek emeliyle düşünülmüş olan bir şeye karşı ne denebilirdi?... Aslında hiç de fena olmayan buyruğu hemen yerine getirdim.

İlkönce Selim Efendiden başladım. O beni epeyce beklettikten sonra konağının en üst katında bir sofrada ve ayak üzeri kabul etti. Resmî denebilecek surette giyinmişti. Galiba bekletmesine sebep de bu kıyafetine özenmesiydi.

Ben süslüce bir cümle ile ziyaret maksadımı söyledim. O kısaca boylu, sinirli vaktinden evvel yıpranmış bir adamdı. Herşeyden evvel dikkate çarpan, yüzünden başlayarak bütün vücudunu kaplıyan bir sinirli titreme idi. Şahsen benzememekle beraber bu bakımdan Yusuf İzzüddinle aralarında bir yakınlık buldum. Kısaca ve ne sesinde, ne yüzünün ifadesinde duygulanmış olduğunu belirtebilecek bir iz göremeden, teşekkür etti;

o kadar... Artık konuşma bitmiş oldu. Belki üç dakika ancak sürebilen bu konuşmadan sonra ayrılmaktan başka yapılacak bir iş kalmıyordu. Ya kibirlenmeye ya halk ile münasebette bulunmak ilminde bilgisizlikle yüklü olabilen bu kabul şekli bende ne onun için ne de kendi bakımından uygun bir intiba bırakmamakla beraber ödev olarak gereken kibarlığı yapıp çıktım. Abdülkadir ve Ahmet Efendilerle yapılan görüşme daha iyi değildi. Abdülkadir Efendi, pudralı yanaklarıyla, şakaklarından aşağıya doğru epeyce sarkan tıraşıyla, Ahmet Efendi de hoppa ve züppe haliyle uygun bir tesir uyandırmaktan pek uzak kalıyorlardı. Bu şehzadelerin üçü de kibirli böbürlenmelerinden bir zerre kaybetmemişlerdi. Büyük kardeşleri kadar korkak denebilecek derecede çekingen davranmamakla beraber konuşmayı gene ayaküzeri ve ancak tarafımdan söylenecek cümleye ve onlar tarafından yapılacak kısacık teşekküre yer bırakacak bir süre içinde-sonuna erdirdiler. Bir ihtiyaçları olup olmadığına dair yapılan yoklamaya da cevap vermediler. Belliydi ki hiç bir şeye muhtaç değillerdi, bunların hep konakları, arabaları, maiyetleri ve elbette babaları tarafından temin edilmiş geniş ölçüde yiyecekleri vardı. Zaten Yıldız'daki özel dairelerinden çıkıp da ayrı ayrı konaklara yerleştikten sonra serbest ve zengin bir hayat kurmuş olan bu Abdülhamid çocukları saltanat değişikliğinden maddî bir zarara uğramış görünmüyorlardı.

Bürhanüddin Efendi bende aksi tesir yaptı. Onun hepsinden daha zekî olduğuna dair birçok rivayetler işitilirdi. Resim yapar, piyano çalar, okur yazar, lisan bilir derlerdi ve kardeşlerinden çok büyük farklarla ayrılan bu oğlunu Abdülhamid hepsinden çok sever diye bilinirdi.

Onun lehine sayıp dökülen meziyetlerden bir büyük pay indirmiş olmakla beraber, şahsen diğerleriyle hiç mukayese edilemeyecek olan sevimliliğinden doğmuş olsa gerek, Nişantaşı'nda konağının bir salonunda karşı karşıya, iki ahbap tek-lifsizliğiyle otururken bir sıkıntı duymadım; hattâ öteden beri işitilmiş söylentilere genişleyen bir inanmak arzusu duydum.

Beni uzaktan tanır mıydı? Hakkımda sonradan edinilmiş bilgiye mi sahipti? Okur yazar olmasına pek güvenmemekle beraber herhalde zekî bir genç olduğuna delâlet eden bir açık emare vardı: Bu nazikâne kabul şekli. Amcasının bu özenmesine karşı uzunca teşekkürler etmekten çekinmedi. Sayei şahanede...

Bu tâbiri kullanımına şaşıtm. Belki de babasını düşünerek söylüyordu.

... Sayei şahanede hiçbir şeye ihtiyacı olmadığından bahs etti ve tarafların iki eşit vaziyette yapılan bu konuşma tatlıca bitti. Beni salonun kapısına kadar değilse bile birkaç adım geçirdi, hattâ «Memnun oldum!...» dedi.

Bu «memnun oldum!... tabiri hanedan azasının kullandıkları başlıca »bir iltifattı. Bunu sarayda o kadar sık işitmeğe alışmışım ki her işittikçe cevap olarak bir aksırık kabilinden «ben de memnun oldum...» mukabelesini savurmamak için yutkunurdum.

Temasta devam — Sultanlar — Görüşmenin zorlukları — Enver ağa — Hıfzı ağa — Besim ve Hüsamüddin ağalar — Sultanlar görüşmeden kaçıyor — Nasıl görüşeceklerdi? — Evlenmeye karşı — Hikâyenin sonu — Fahir bey — Hünkârın çocukları — Ziya'üddin efendi — Ömer Hilmi Efendi — Necmüddin Efendi — Bir ihtar.

Amcaları namına biraderinin evlâdını ziyaret vazifesinde sıra sultanlara gelmişti, bu vaziyetin en zor ve en ziyade merakı çeken yanı da buydu. Sultanların kocalarına karşı bile ne derecede kibirli ve azametli davranışları hakkında öte-denberi işitilmiş hikâyelerin tesiri altında idim. Bunlarla ister ayakta, ister beş dakika karşı karşıya bir konuşma mümkün olamayacağı tahmin ediyordum; hususiyile bu konuşma öyle şartlar içinde istenecekti ki onlara tahtından alınıp sürgüne götürülen babalarının kahrını ve ömrünün en kıymetli yıllarını yoksulluk ve hapislik içinde geçirdikten sonra nihayet tahta geçen bir amcanın muzafferiyetini ilân etmiş olacaktı; hattâ görünürde bir şefkat eseri kabilinden görünen bu hatırı sorma gerçekte bir çeşit acı alay hükmünde bile kabul edilebilirdi.

İstablâmirenin güzelce bir landosunda karşıma Başmusa-hip Enver Ağa ile Sultan Efendilerinin en büyüğü elanın konağına gitmek üzere Kuruçeşme'ye doğru yollanırken Enver Ağanın açık renk yüzünde daha temiz, daha parlak görünen dişlerini gösterecek bir küçük kahkaha ile: «Hey Allahım!... Bize bu günleri de gösterdin!...» kabilinden ikide birde savurduğu cümlelere yalnız bir gülümseme ile cevap vererek kendi kendime beni bekleyen soğuk kabulleri düşünüyor ve bunlara kendimi hazırlıyordum.

Enver Ağa yeni hünkârın pek sayılan bendegâm gibi pek sayılan musahibleri içinde en çok itimat kazanmış olanıydı. Efendisi saltanat makamına geçince kendisi için her emelin gerçekleşmesi imkânı nihayet belirmiş diye düşünerek bunun peşin neşesiyle, hemen daima şendi. Bu emellerin başında Sultan Şşad'm en eski ağası olan Fahrüddin Ağa Darüsseadetüş-şerife ağalığına yükselince (ki bundan sıra gelince bahsedeceğim) onun pek yaşlılığından ümitlenerek yakın bir gelecekte o makama kendisinin geçmesi ihtimali vardı. Ne çare ki bu Afrika evlâdının

ölüm saatini daima daha ilerlere, daha uzaklara bırakması hususundaki inadını düşünmüyordu.

ikinci Musahib Hıfzı Ağa okur yazar, sözü sohbeti yerinde, akli başında, âdeta aydın bir adam denecek kadar hatırını saydıracak liyakat sahibi, fakat cılız ve maraz bir zattı. Bunun mizacı ve meşrebi hakkında bir fikir vermek üzere bir sözünü nakledeyim:

Hıfzı Ağa ikide birde bana gelir ve pek nazik bir selâmla:

— Efendim, bir hizmetim kalmadı, müsaade ederseniz Fındıklı'ya kadar gideceğim... derdi. Fındıklı'dan maksat Meb'usan Meclisi olacaktı. Benden müsaade istemek için hiç bir resmî sebep yoktu, olsa olsa Başmabeynciyi haberdar etmesi gerekirdi. Bunu ya bana karşı bir yararlanma eseri, yahut Meb'usan Meclisine gitmekte bir iftihar sebebi tasavvur ederek yapardı.

Bir gün:

— Canım Hıfzı Ağa, Beb'usan müzakerelerini dinlemekten büyük bir zevk mi alıyorsunuz? diyecek oldum. Âdeta irkilerek, âdeta isyan ederek hemen cevap verdi:

— Hayır!... dedi, meb'usana iki üç kere gittim, pek gürültülü oluyor. Sinirlerim tahammül edemiyor. Onun için Â'yana devam ediyorum. Orada bütün müzakereler kibarca oluyor...

Bu iki musahibden sonra Besim ve Hüsamüddin Ağalar gelirdi. Bunların ikisi de pek genç, pek güzel, uzun boylu tam mânâsiyle sevimli çocuklardı. Besim Ağa hayatını sonuna kadar mahrumiyete mahkûm eden maluliyetinin acısını eğlencelerde, gezip tozmakta, bir çeşit hovardalıkta ararken Hüsamüddin Ağa deva kabul etmeyen bir marazın başlangıcını bilmekten mütevellid bir hüznün içinde günden güne daha siyah oluyordu. Bu ikisinden başka iki genç daha vardı ki bunlar bir çeşit yamak vaziyetinde ve önemleri ihmal edilecek kadar ikinci derecede idi.

Ben Enver Ağa ile Sultan efendilerin ziyaretine giderken tahmin ettiğimde hiç aldanmamışım. Abdülhamidin naz'îçinde büyümüş sultanları, âdeta türedi bir hünkâr değerinde gördükleri amcaları tarafından gelen bir

memuru kimbilir ne değerde telâkki etmiş olacaktardı ki himi hasta olduğundan, kimi çıkacak halde bulunmadığından, bir harem ağası vasıtasıyla, bahsederek özür dilediler. Gösterdikleri özür sebepleri çe-gitli olmakla beraber bir noktada birleşiyorlar ve teşekkürle beraber hiç bir şeye ihtiyaçları olmadığını söylüyorlardı. Hakikaten, hiçbir şeye ihtiyaçları olmazdı, babaları erkek evlâdını düşündüğü kadar, belki daha büyük bir mikyasta kız evlâdını düşünmüştü.

Netice olarak Hünkârın bana verdiği vazife Enver Ağa tarafından görülmüş oluyordu, o da bu vazifeyi doğrudan doğruya değil, gene sultanların baş ağaları eliyle yapmıştı. Bunu halletmek için Enver Ağaya sordum:

—Acaba sultanlarla görüşmek nasıl mümkün olacaktı?..

— Kapı aralığında... diye cevap verdi.

Bu tarihi takip eden senelerde, Abdülhamid'in sultanla-riyle değil, fakat diğer sultanlarla karşı karşıya, yanyana görüşmek fırsatını sıkça sıkça bulmuş olurdum.

Bir uzunca müddet sonra sultanların en gencine, Şadiye Sultana yaptığım ziyaretimde, bu neviden görüşmenin yapılışı şekli hakkında bilgi vereyim:

Babasıyla beraber annesinin yanında Selânik'e kadar gitmiş olan Şadiye Sultan epeyce bir zaman sonra İstanbul'a dönmüştü. Kendisiyle halledilecek bir de evlenme işi vardı. Yine hünkârın emriyle sultandan bir görüşme talep ettim.

Bu genç Sultan hemen beni kabul edeceğini söyledi ve hemen hiç bekletmeden beni yanma çıkardılar. Enver Ağa ile beraber... Yanma çıkarılmış olmak tabirini geniş bir surette tefsir etmemelidir. Evet, yanma, fakat arada bir siperle, bir perde ile: Bir tarafta ağasıyla o, bir tarafta ben Enver Ağa ile!... Sultanın beni kabul etmesinde ve hattâ bunun için telâş göstermesinde bir kuvvetli sebep vardı: Aşk!...

Amcası tarafından bir ihtiyacı olup olmadığına dair soruya hemen te reddütsüz ve korkusuz ve pek güzel diliyle cevap verdi: Evet, bir ihtiyacı, tek bir ihtiyacı vardı. Evlenmesine karşı gösterilen engelin kaldırılması...

Ben bu hikâyeye bir dereceye kadar vâkıftım. Şadiye Sultanın, İsmail Paşa oğullarından biriyle evlenmesi tasarlanmış iken, sonraları buna hükümetçe engel gösterilmekte olduğundan bahsediliyordu.. O genci uzaktan tanırdım: Bana pek yakışıklı, pek sevimli görünmüştü. Zabıt elbisesinin içinde hakikaten bir sultanın zihnini, kalbini tamamiyle işgal edecek bir namzett; fakat maatteessüf Zülüflü diye tanılan, ve bu lâkabından ziyade yaman bir hafiye sıfatıyla birçok gençlerin hayatını mahvetmiş olmak şöhretiyle de herkesin nazarında ismine nice nahoş ekler takılan bir adamın oğluydu. O şöhrete lâıyk mıydı, buna hüküm vermek bana ait değildir, olsa olsa bir babanın kabahatinden evlâdın mesul tutulmasına itiraz edilmeyecek bir adalet kaidesi nazariyle bakmayabilirdim. Fakat kimbilir niçin, bu izdivaca ne hükümet, ne asker, ne de saltanat makamında bulunan padişah taraftar değildiler.

Ben sadece Sultanı dinledim, ve bittabi onun bu konuda dinletecek şeyleri pek uzun sürdü. O kadar hoş konuşuyordu ki bundan bir lezzet alıyordum. Dönüşümde hulâsa ederek Hünkâra arzettim. Enver Ağa da ayakta hikâyemi dinliyor ve ikide birde benim Sultana mukabelelerimi kasederek, ve Padişaha karşı gösterişten uzak konuşma usulüne serbest bir hareket vererek, onları pek beğenmiş olacak ki: — Ah, efendimiz, Başkâtibinizi işitmeliydiniz... diye araya sokuluyordu. Hünkâr asıl yeğenini dinlemeliydi.

Benim bu aşk macerasında vazifem burada bitmiş olacaktı, eğer neden sonra Şadiye Sultan Fahir Beyle evlenmemiş olsaydı. Fahir Beyi çocukluğundanberi tanırdım, o beni sıkça sıkça görürdü. Uzun bir zaman Evkaf Nazırlığında bulunan, cidden İstanbul'un en güzel, en halûk, en edip bir çocuğuydu. Onu pek ziyade takdir ederdim, hattâ kendisine pek iyi bir muallim tedarik etmiş olmak fırsatını da bularak tahsiline de vesile buldukça yardım ve nezaret etmişim.

Sultanın ilk namzedi kaybetmiş olması acısına telâfi vesilesini Fahir Beyin getirmiş olacağında hiç şüphe yoktur. Fakat ne çâre ki bunu da talih görerek ölümün korkunç pençesi bedbaht genci hayatınm en beklenmeyecek bir çağında alıp götürdü.

Bu vazife henüz bitmişti ki Hünkâr bizi, Başmabeyinci ile Başkâtibi, kendi çocukları ile tanıştırmak istedi.

Bu şehzadelerin yalnız en büyüğünü, Ziya'üddin Efendiyi, uzaktan tanırdık. Onu yalnız biz değil, bütün İstanbul, tuhaf giyinişleriyle, açık arabasında türlü renklerde elbiselerini, ayakkabılarını gezdirirken, mesirelerde kadınlara selâmlarının en cesurlarım yollarken, göre göre hep tanıdı. Diğer ikisini, Necmüddin ve Ömer Hilmi Efendileri hiç görmemiştik denebilir.

Karar verilen günde efendiler Dolmabahçenin yukarı kat sofalarından birinde bizi kabul ettiler. Ziya'üddin Efendi bizde uzaktan hâsıl ettiği tesiri değiştirmede. Bu tesir ta sonraları değişti, ve hiç umulmayacak bir tarzda lehine gerçekleşti. Ömer Hilmi Efendi şahsan güzel, dinç, fakat melekeleleri gelişmemiş, toy denecek halde, lâkırdı söylemekten çekinen bir çocuk hükmünde idi. Lâkırdı söylenen ve doğuştan pek zeki olduğu hemen anlaşılan Necmüddin Efendi idi. Yüzü de pek güzel olan bu şehzade ne kadar teessüf olunur ki sakattı. Sol kulağının pek çirkin bir şekilde yapışık olmasından başka öyle bir fazla şişmanlıkla her türlü vahim şeyler hatıra getirecek derecede malûldü ki onu görünce derhal hasıl olan tesir ürkme ve acımaktan ibaret bir histi. Filhakika az zaman sonra bu şehzade kendisini tehdit eden tehlikeye mağlûf olarak, öldü.

Bu görüşme ayakta, belki yarım saat belki bir saat sürdü. Bunu hulâsa edecek yalnız bir hâtıra var:

Bir aralık Necmüddin Efendi bizim ikimizi kardeşlerinden uzakça bir yere çekerek hemen aynen şu sözleri söyledi:

— Bu ilk görüşmemizde size bir hizmet etmek isterim, başarılarınız için dualar ederim, fakat şimdiden haber vereyim ki başarıya en büyük engel olacak zat amcamız Vahidüddin Efendidir. Ondan sakınınız. Bu söz size benden bir hediye olsun.

Görüşme bittikten sonra her ikimizde arta kalan te'sir bu şehzadenin o sözleri oldu. Bunu daima, her vesile ile de şehzadenin görgüsündeki isabeti bir kat daha anlamış olduk.

**Harab bir saray — Geniş bir mahalle — Tamir ve temizlikte sür'at —
İlk tertibat — Yatak odaları — Yemek odası —
Tabla usulünün kaldırılması yahud tenkihi — Sarayda nöbet —
Nişantaşı konakları.**

Her teşebbüste yapılacak olan işlerin önce sahasını görüp anlamak, mahallî ve mevzî bir tetkik icrasından sonra karar almak gayet tabii olduğundan biz de Dolmabahçe sarayım ve müştemilâtını gezip görmeye başladık.

Sarayı uzaktan görenler yahut yalnız Mabeyn cihetini gezmiş olanlar onun genişlik ve ehemmiyeti hakkında pek eksik fikirler edinmiş olacaktırlar. Biz de öyle idik, ancak bir günü büsbütün dolduran bir dolaşma esnasında anladık ki burası koskoca bir mahalledir, ve asıl zihinlere dalgınlık veren, baştan başa otuz seneden fazla bir metrukiyetten sonra bu mahallenin düşmüş olduğu harap haldir.

Hiç bir tarafını, hiç bir köşesini görmedik ki bizi müteessir ve aynı zamanda nasıl imar ve ihya edilebilecek diye bir endişe ile hayrette bırakmış olmasın.

Rihtımlardan başlayarak, çatısından bodrumlarına kadar[^] merdivenleri, döşemeleri, duvarları hep metrukiyetin yasını ağ-larcasma gösteren bu sarayın büyüklüğü hakkında kâfi bir fikir edinebilmek, ve tamamiyle ihya ve imarımın ne büyült himmetlere tevakkuf edeceğine hüküm vermek için onu dışından ve içinden ayrı ayrı görmek lâzımdır.

Bir kere saat kulesinden başlayarak dıştan asıl sarayın gövde tabiriyle ifade edilebilecek esas kısmını yürüyerek geçmek, sahille sokak arasındaki geniş sahayı dolduran müştemilâtı düşünmek, ve yürümekte devam ederek Beşiktaş iskelesi yakınlarına kadar uzanan mutbıkları, koşulları görmek gerekir. Bu da yetmez. Dolmabahçe caminin avlusunda saat kulesine kadar olan ve Sultan Reşat zamanında maiyeti seniye bölüğüne tahsis edilen dâireyi, daha sonra camiden sonra Fındıklı'ya doğru uzanan binaları, ki bunlardan biri sarayın hamlacılarına ve kayıklarına mahsustu, ve nihayet İstablı âmireyi, caddenin köşesinde ve sed üstünde, Abdülmecid ve Abdülâziz zamanında sarayın tiyatrosu olan ve nihayet

mefruşat dairesinin bir anbarı haline gelen binayı, hep Dolmabahçe sarayının kolları olmak üzere akla sığdırmak lâzımdır ki meselenin büyük önemi gereği gibi anlaşılabilirsin.

Yapılacak işlerin içinden çıkmak mümkün olmazdı, eğer ehemmiyet ve acelelik itibariyle bir tasnifle başlanmasaydı, Mabeyn kısmında, nisbetle, büyük bir iş yoktu. Akan çatılar tamir, kokmuş bir pislik anbarı halinde olan bodrum temizlenip ıslah edilecek olursa sarayın bu kısmı yeniden hayat bulmuş olacaktı. Ve her şeyden evvel, saray mimarlığına tayin edilen Ve-dad'a, işlerin başında bu vazife verildi. Mimar Vedat yalnız, pek zevk sahibi olmakla kalmayan, aynı zamanda nereden çıkılacağını ve geçirilecek mesafede nasıl yürüneceğini pek iyi tasarlayıp sıraya koyan bir iş adamı idi.

Hiç şaşırmadan ve ilk hamlede yapılacak Mabeyn tâmiratından sonra birbirini takip eden yığınlarla karşılaştığı diğer tamiratın önünde de bulunmayan bir mantıkla yürümeğe başladı. Ve bu evsaf neticesiyledir ki sarayın, Mabeyn kısmıyla .Haremi Hümayun dâireleri, içinde barınılabilecek bir bina haline gelmek için bir aydan fazla bir müddete ihtiyaç görmedi. Mabeynden maksad büyük binek merdivenlerinden ve Mu'-ayede salonlarından sonra başlayıp aynı cephe ve üslûbda saraya bağlı olan ve veliahdle ondan sonraki şehzadeye ayrılan iki büyük daireye kadar uzandı. Haremi Hümayun asıl Hünkârın doğrudan doğruya kendi şahsına ve yakınlarına mahsus olan dâire demekti. Yakınları denirken kendisine evlât vermiş olan karılarını ve onların çocuklarını düşünmemelidir. Bunlar aksine yakın olmaktan ziyade uzak idiler, ve onun içindir ki kendilerine asıl Haremi Hümayun kısmından başlayarak cadde tarafına doğru sıralanan ve dıştan görünmeyen her biri ayrı ayrı birer saray hükmünde muhtelif dâireler tahsis edilecekti. Bunlar da derhal tamir ve temizlenmiş oldu.

Gene acele ile ve Hünkârın babasmdan kalma gelenekleri yaşatmak yolunda her vesile zuhur ettikçe görülen arzusuyla Nişantaşı'nın çifte konakları tamir edildi.

Bir yandan bu ilk aylar içinde başmabeynci ve başkâtib, seryaver ve maiyeti, kâtip beyler, ikinci mabeynci ile Mabeyn müdürü, Cibî Hümayun kâtibî, bendeler, musahibler, kendilerine mahsus odalarına yerleşmiş oldular; ve sarayda nöbette bulunması icabedenler için yatak odaları, her tür-

lû levazımıyla, hazırlanmış bulundu. Bunların hepsinden mühimi Mabeyn yemek odasıydı. Mefruşat müdürünün nasıl becerikli bir adam olduğunu en evvel müşahede edilen ve bizlere hayret verecek eseri bu yemek odası oldu.

Bir kere bunun yeri (Mabeynin ön kısmında ve kara cihetinde gayet geniş bir sofa) ta'yin edildikten sonra iş kendisine bırakılınca bu tamamıyla boş yer üç beş gün içinde en mükellef ziyafetlere bile sahne olabilecek bir hâle geldi. Adetâ Mefruşat müdürünün elinde bir sihir asası var de-nebilirdi.

Gayet yüksek, camekân kısmıyla altında sağır kısmı tıklım tıkız tabak ve bardak takımlarıyla, çatal, bıçak, ve teferruatla, bir sofraya için her türlü levazımla dolu iki büyük dolap ortada yirmi dört kişilik, biraz sıkışılınca hat-tâ otuz altı kişilik bir masa, kenarlarda hizmet masaları, velhasıl vekilleri, mebusları, sefirleri, Mabeyn erkânıyla beraber doyurmaya müsait bir yemek odası vücade geldi. Enderun hadebesinden eline iş yaraşır dört genç çağırılarak bunlara beyaz ceketlerle mûna-sib bir kıyafet verildi. Kendilerine böyle bir sofrada lâyıkıyla hizmete alıştırılmak üzere geçici bir zaman için muallimlik vazifesini görecek bir mütehasıs çağırıldı. Bu gençler, esasen kısılması kararlaştırılmış olan Enderun'dan alınarak Mabeyn hizmetine nakledildi.

Bütün bu iş gayet acele vücade gelince her yemeğin tertibini Matbahîâmire kâtibî ile kararlaştırmak vazifesini de ikinci Mabeynci Tevfik Bey üzerine aldı; ve neticede Başmabeyn-cinin reisliği altında kâtiplerden, yaverlerden, diğer Mabeyn erkânından ve bizlerle beraber yemekte bulunmak isteyen beylerden yani Hünkârın bendegânmdan müteşekkil bir heyet saraya lâyık ve tamamıyla zamanın şartlarına uygun bir sofrada yemek yemek imkânını bulabildiler. Mahud tabla usulü bu suretle tarihe karışmış oldu. Hattâ Hazinei Hassada zâten az çok tatbik edilen bu usul ıslah edildiği gibi sarayın bodrum katı tamirâtı bitince sarayda beytutet eden müstahdem için, bittabi çok daha basit bir şekilde, gene bir tabla d'höte usulü tatbik mevkiine konuldu.

Yalnız evvelce bize ihtar edildiği gibi Mabeyn dışında, yani Haremi Hümayunda ve onun muzafatı sayılan şehzadeler için, ağavat ocağıyla Mabeynin dışı sayılan müştemilât sekeneşi için tabla usulünü, makul bir hadde indirildikten sonra devam etmekten başka çare bulunmadı.

Hakikaten bunlar da asrî bir usul tatbikma kalkışmakla o kadar zorluk karşısında kalınacak ve o derecede şikâyet zuhuruna vesile verilecekti ki bundan sakınmak en sâde bir ihtiyat eseri idi. Yapılacak iş ancak tablalar muhteviyatında israfın önüne geçmekten ibaret kalıyordu.

Haremi Hümayuna verilen ve ayrıca bir perhiz tablası diye bir nevi mahsusu olan tablaların sekiz on türlü muhteviyatında ayıklama yapmaya kalkarak harem halkının Hünkâr nez-dinde tür iz'acatma sebep olacağını ve bizleri türlü türlü hücumlara maruz bırakılacağını düşünerek bu neticeye doğru-rudan doğruya padişah tarafından gelen bir irade ile vüsül olmak tedbirini bulduk. Zâten tasarruf meselesine pek riayet eden Hünkârdan, bendegândan münasip olanları tavsif ederek, böyle bir irade elde edivermek pek kolay oldu.

Sarayda nöbet tutacak olanlara işaret etmiştim. Her türlü ihtimallere karşı dört kâtipten ve üç yaverden birer kişinin sıra ile Mabeynde gece kalmasını usulden saymıştık ve bunun için gayet geniş bir yatak odası intihab olunarak herkes için ayrı ayrı birer karyola ve teferruat hazırlanmıştı.

Bu nöbet usulüne Başmabeynci ile Başkâtib ve diğer erkân tabi¹ olmakla beraber benim Yeşilköy'de bulunduğuma pek canı sıkılan Hünkâr, çekingenlik mizacına uyarak, Nişantaşı konakları hazır oluncaya kadar Mebeynde gün aşırı kalmaklı-ğında bir mahzur olup olmadığını soruşturur ve bu suretle türlü ihtiyatlarla elinin altında bulunmaklığıma dâir bir arzu gösterirdi. Ben de oldukça sık, Mabeynde yeni yapılan odamda geceler ve bu sayede hem uzak bir yolculuktan kurtulur, hem de işle meşgul olmak için daha geniş bir zaman bulurdum. Lûtfi Bey Şişli'de oturduğundan Mabeynin kendisine mahsus yatak odasında geceleme mecburiyetini pek nadir buldu. Hünkârın bu yolda gösterdiği arzu hakkında, bizleri yakın bulundurmaktan bir nevi manevî kuvvet aradığına hükmetmek yanlış olmaz.

Hattâ Nişantaşı konaklarının dâima lâkırdısını eder ve "bunların bir an evvel hazır olmasını isterdi.

Bir gün:

— Pek arzu ediyorum ki Kılıç alayında evlerinize geçmiş olasınız... dedi.

Niçin? O tarihi bilhassa tayin etmesinde nasıl bir maksat -vardı? Bunda bir nevi iyiye doğru bir gidiş olacağına mı hükmediyordu? Bunu hiç bir zaman anlayamadım, fakat öyle oldu ki hakikaten kılıç alayı günü biz oraya kısmen geçmiş bulunduk.

Bir gece, henüz ben Yeşilköy'den ayrılmamış ve Mabeyn-de kamusken, tam yatağa girmek üzere idim... Fakat bu ayrıca hikâye edilmeğe değer.

**Bir gece — Üç hediye — Bir güzel robe de chambre —
Hünkârın düşüncesini yoklama — Nasıl mukabele münasibdir? —
Bulanık su — Hünkâr boyanıyor — Ahmet Bıza'nı itirazı .—
Bana da ihtarlarından bir örnek —
Benden de ona bir ihtar —
Cevabı.**

Mabeynde nöbet tutan kâtible yaverden, bir de musahib-den ve bekçilerden başka kimse kalmadığı, Hünkâr hareme çekildikten sonra bendegânın da evlerine dağıldığı bir saatte, yatak odamın kapısına vurulan elin bana nasıl beklenmeyen bir haber getirmiş olacağına, bir saniye içinde, zihnen yüzlerce ihtimalleri devrettim.

Telâşla kapıyı açtım; gelen, bir haber değil, Musahib Besim Ağanın ellerinde Hünkâr' tarafından bana gönderilmiş hediyelerdi: Al canfes bir boğça, biri büyük biri küçük iki şişe.

Besim Ağa boğçayı benim ellerime teslim ettikten, şişeleri de masanın üzerine koyduktan sonra serbest kalan sağ eliyle temennasını savurarak söyledi:

— Efendimiz size selâm ediyorlar, dedi; geceleri serin oluyor buyurdular, üşümeyesiniz iliyeye size bir hırka gönderdiler. Bir de maden suyu. Belki midenizde bir ağırlık hissedersiniz...

Maden suyunda fazla durmadı. Küçük şişeyi eline alarak ve onu daha çok dikkatime maruz tutarak izah etti:

— Bu su, bir boya değilmiş. Saçlara sürülürse onlara asıl kendi rengini verirmiş. Tecrübe ederseniz memnun olursunuz, diye düşündüler...

Şişesinin içinde bulanık görünüşünden nasıl bir fevkalâde sihirli hassaya malik olduğu keşfolunamayan bu suya kısa bir göz attıktan sonra şişeyi aldım, tekrar masanın üzerine koydum, ve hemen yapılması icabeden teşekkür vazifesini ifa ederken en tatlı tebessümlerle bu güzel genç muşahibi kapıya doğru iki adımla geçirdim.

Tabii, muharrem'in ilk günlerinde komşu evden gelen aşure kabını iade ediyor gibi al canfes boğçanın içindeki alındıktan sonra geri gönderilmesi düşünülemezdi. İçindekiyle beraber zarfı da alıkonacaktı, ve, odada yalnız kalınca en evvel boğçayı açtım.

Bir hırka!... Bunu zaten öğrenmiştim. Yakasından tutarak ayağa kaldırır gibi yüksekte tuttum, topuklarıma kadar beni örtecek uzunlukta ve istenildiği kadar kavuşturulabilecek genişlikte, en nefis tussor'dan içi gayet kalın satin'le kaplanmış bir hırka, daha doğrusu bir robe de chambre ki bir kaç kere giyildikten ve artık usanıldıktan sonra çırak çıkarılmağa karar verilmiş olduğunu gösterecek bir emaresi yoktu. Her halde pek güzel, süsten uzak pek kibarca sâde bir şeydi; o sırada masanın üzerinde dururken asılı aynada yüzümün mütebessim aksini görünce anladım ki bu hediyeden pek çok memnun olmuşum.

O kadar memnun olmuşum ki bu hırka, belki fazla dayanıklı olduğu, belki de benden fazla itina gördüğü için yıllarca, aşınmadan, yıpranmadan devam etti.

Onu hemen yatağımın ayak ucuna serdim, ve artık uykum kaçtığı için bir sigara yakarak, maden suyu şişesiyle bulanık su şişesinin karşısına oturarak, odamın, gizli sessizliği içinde bu iki şişenin mânasını düşündüm.

Maden suyunun ifadesi gayet sarihti. Son zamanların sinirlerinde doğurduğu kargaşalık neticesiyle, kara ciğerden yahut safra kesesinden, belki de emadan gelen, ve ilk önce hafif ikazlar hükmünde kalan, biraz da beni muayene eden ta-bibleri kat'î bir hüküm vermek hususunda şaşkırtan sancılar vardı. Bunu bendegân vasıtasıyla haber alan Hünkâr, arasına, meselâ maruzattan birine «görölmüştür» makamında tarih atarken kâğıdı elinden bırakır, ve yarım kalan tarihi sonra bitirmek üzere bir durma devresinde «Sancılarınız nasıl?» diye sorardı. Hastaların kendi ıstıraplarından başkalarına bahis ettim. Bir gün bendegândan biri bana demişti ki:

— Efendimize tesirleri görüldü, daha başka hastalıkları bulunduğu az çok rahatsızlıklarınızdan biraz şişirerek bahsetseniz iyi olur.

Evvelâ bana pek garib görünen bu mütalea üzerine ben ona o bana bakiştık, ben izahat ister gibi, o manidar bir gülümseme arasından «sebebinizi siz keşfediniz...» der gibi..'

Hünkârın mesanesinde taş olduğuna, ki bunun sonraları tesirleri görüldü, daha başka hastalıkları bulunduğu az çok vâkıfım; ve bütün hastalarda görülen bir ruhî haletle başkalarının da hastalığına vâkıf oldukça bir nevi tesliyet hissetmesinin pek beşerî olduğuna hükmetmek kolaydı. Bu gece maden suyu şişeleriyle beraber musahibin onun yanına bıraktığı anahtarını elime alınca bu hediyenin hikmetini anlamakta zorluk çekemedim.

Asıl zorluk bulanık suyun mânasını keşfetmekte idi. Her şeyden evvel ona atfedilen sihir sırrına asla inanmayan bir şüphe nazariyle baktım. Bu sadece bir boya idi. Hünkâr benim şakaklarımdan başlayarak ağarmağa yüz tutan saçlarıma dikkat etmiş olacaktı, fakat beni olduğumdan ziyade gençleştirmek için bu özenti eserinin sebebi ne olabilirdi?

Hep o şişeye gülümseyerek bakıyordum. Hastalık hakkında yürütülen muhakeme bu yaşlılık ve gençlik meselesine de tatbik olunamaz mıydı? Zâten birkaç kere farketmiştim, kendisinden bahsederken beni de karıştırarak: «Artık biz yaşlandık...» kabilinden bir sözle, arada yirmi yıldan fazla bir farkı Biler, ve beni kendisi ile akran yerine kordu.

Bunu ben gayet tabîî bulurdum. Nihayet ulaşma mümkün olabilen noktada kendisine mukadder mesafenin pek kısa olduğunu görerek,, hayatının en hareketli zamanını yoksulluk içinde, hep gerçekleşmeyen emellerin acı bekleyişleri arasında geçiren bu adamın geçmiş boş zamanının, geçirilecek mahdut istifade müddetinin acısını duymakta olmasına pek tabîî nazariyle bakıyor, ve bundan dolayı onu rikkat ve muhabbetle saracak bir sebep buluyordum.

Saçlarıma bu bulanık sudan sürmek işine gelince: Havalen kendimi şakaklarında, ensesinde, pençe pençe kına lekesi görünen sahte gençlik mübtelâları halinde gördüm ve böyle tecessüm eden gülünç hâlimin karşısında ürperdim. Ben Bilâkis ağarmaya başlayan saçlarıma pek güzel, pek hoş buluyordum, öyle bir ailenin çocuğu idim ki onda erkeklerin ve kadınların saçları vaktinden evvel ağarmağa başlar ve o ailede hiç bir ferdi tanımyordum ki tabiatın kendisinden esirgemeğe başladığı rengin

telâfisini boyalardan alsın. O halde bu şişe tapası açılmadan öylece kalacaktı. Masanın bir kenarına koydum; fakat bu onun bana böyle gece vakti yatak odama kadar gönderilmesinin sebebini izah etmiş oluyordu.

Onu da anlamakta gecikmedim. Belliydi ki Hünkâr salta» nat makamına geçince sakal salıvermeğe başlamıştı. Galiba yalnız Yavuz Sultan Selim'den başka bütün Osmanlı padişahları bu geleneğe uyardı. Sultan Reşad'ın da sakalı, saçları gibi asıl renginden çok uzaklaşmış ve beyaz olmağa pek yaklaşmıştı. Şu halde kardeşi nasıl sakalını, hem pek fena bir tarzda boyar idiyse, o da, daha meharetle ve asıl rengini verir diye tavsiye edilen bir su ile, niçin boyamamalıydı?

Bu tecrübeye girişmeden evvel de emsal yaratmak lâzımdı. İşte Başkâtib... Fakat Başkâtib bu boya işine karışmağa hiç yanaşacak gibi görünmüyordu. Hakikaten o gecedeki sonra Hünkâr boya şişesinden bahsetmedi ama buna karşılık saçlarının kenarında, yeni uzamağa başlayan sakalın boyun tarafında sarı bir boya lekeleri görünmeğe başladı.

Bir gün sık sık saraya gelen ve huzura kabul edilen Ahmed Rıza, her zamanki gibi bana da uğradı, hemen oturur oturmaz dedi ki:

— Hünkâr saçını, sakalımı boyamış. Kendisine söyle-mediniz mi?..

Hayretle yüzüne baktım. Biz ne söyleyebilirdik?.. Ne kadar süslere boğulsa gene pek kötü olmaktan hâli kalmayacak bir itirazi içine alan bir cümleyi nasıl bulmak mümkün olurdu?

O cümleyi, hiç süslemeğe lüzum görmeden, dosdoğru, çırlıçıplak Ahmet Rıza söylemişti. Bunu bana iftihar ederek anlattı.

Ahmet Rıza pek ziyade nazik, pek zarafet kaidelerine riayet eden hatır ve gönül okşamakta usta olmakla beraber bunu asıl küçüklere, yahut, mevkii eşitlere karşı tatbik eder, ve yükseklerle, kavilere karşı sert ve keskin olmaktan haz duyardı. Hele kendisine karşı sevgilerine emin oldukları hakkında hiç bir lisan ihtiyatına lüzum görmezdi. Bana da böyle ihtarları olurdu. Hattâ bir gün çok sigara içmekten sararan parmaklarımı göstererek:

— Hünkârın yanma maruzatı bu parmaklarla takdim etmek doğru değil; dedi; ağızlık kullansanız çok iyi olur...

Gayet doğru bir söz! Fakat ne kadar doğru olursa olsun insan sözün çelik bir şiş gibi saplananı değil, ipek gibi yumuşağını bekler. Onun Hünkâra da böyle ihtarları olurdu.

**Sadaret değişikliği — Sadaret alayları —
Atlı alaydan arabalı alaya geçiş —
Hüseyin Hilmi Paşanın saray ziyaretleri — Matbahı Hümayun —
Delikleri fazla tıkamamalı — İlk ziyafet — Abbas Hilmi Paşa —
Başkâtibe hiddet — Tevfik Bey**

Bu hatıralarda tarih yapmak ve sıra gözetmek kaydeleriyle bağlanmamakla beraber onları da mümkün olabilen temamiyeti temin için bazı noktaları kısaca ve sūratlice tesbit etmeye lüzum görmüyorum. Bunlardan biri: Sadaret değişikliğidir.

Mart sonu isyanında Sadareti işgal etmekte bulunan Hüseyin Hilmi Paşa o olaydan sonra bu makamda kalamayarak çekilince Abdülhamid Sadarete Tevfik Paşayı getirmişti. Tevfik Paşa dürüstlüğü, namusuyla herkesin indinde pek muhterem sayılırdı. O, ne Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihad ve Terakki Cemiyetiyle irtibat sahibi, ne de Kâmil Paşa gibi Cemiyetin belli bir muhalifi idi. O zaman için en münasip bir sadrazam ancak o olablirdi. Fakat yeni Hünkârın tahta çıkması üzerine Cemiyet, nüfuz ve kuvvetinin geri dönmesine gözle görülür bir timsal olmak üzere, 31 mart irticasında çekilmeye mecbur olan sadrazamı gene yerine getirmeye lüzum gördü, ve bu suretle Tevfik Paşaya Londra sefareti verilerek Hüseyin Hilmi Paşa da Sadarete getirildi.

Bu gibi değişikliklerle ilgisi, ancak havanın lodos yahut poyraz olmasıyla takayyüt mesabesinde kalan ve bu itibarla o zaman hükümet idaresini ellerinde tutan kuvvetin arzusuna pek uygun bir siyaset takip etmek dirayetini gösteren Hünkâr, yalnız sarayın teftiş ve tamir işlerini yakından takip etmekle iktifa ediyordu. Bu tebeddülün sarayla tek ilgisi sadaret merasim alayından ibaret kalıyordu.

Bu alayı hemen herkes mükerreren görmüş öğrenmişti. Babîâlinin meşhur caddesiyle büyük sofası ve divan odası kaç kereler bu alay için, vakit geçirecek eğlence arayanlarla dolup boşalmak hususunda mümarese sahibiydi. Beşiktaş'tan Sirkeci iskelesine denizden gelen bir heyet orada kendilerine jnuntazır olan atlara binerler, sadrazam ve onunla beraber

değişen yahut yerinde kalan şeyhülislâm, önlerinde mabeyn başkâtibi ve etrafta yaverlerden mürekkeb bir halka ile yavaş yavaş, caddenin berberlerinden, kitapçılarından, kahve halkından birikmiş kalabalığa, o muhteşem resmî elbiselerinin görünüşüyle göğüslerini dolduran nişanların parıltılarını göstererek bir yüce alay halinde yokuşu çıkarlardı.

Bu yüce alayın asıl hikmeti vücudu, mabeyn başkâtibinin bir elinde göğsünün en üst tarafında mukaddes bir nüsha taşır gibi taşıdığı al atlas ke-se içinde sadaret fermanıydı.

Veziri ma'alisemirim... diye başlayan ve dâima çıkan için küçültmeler olmakla beraber gelen hakkmda pek iltifatla dolu oluşuna nazaran gidene pek de rahatlık verecek bir mahiyet gösteremeyen bu ferman Babîâlîde büyük saygılarla karşılanır, yeni bir şeyler haber verecekmişcesine bir ân evvel en iyi işi-tilebilecek bir noktaya varmak için divan odasına birbirini itekaka hücum eden kâtiblerin, hademenin, merak sahiplerinden müteşekkil bir kalabalığın arasından teşrifatçıların gayretiyle açılan yolda, gene öyle vakarla, azamette, ağır ağır ilerleyen heyet, kalabalığın az yahud çok olmasına göre, epeyce dar yahud oldukça geniş bir boşlukta mevki alırdı. Burada mabeyn başkâtibi kırmızı torbayı teslim ederek ve alınına götürerek sadaret mektupçusuna tevdi eder, o da aynı şekilde alıp torbanın içinden fermanı çıkarır ve gür bir sesle okurdu.

Mabeyn başkâtibi sadrazamı tebrik ettikten sonra çıkardı; aynı merasim pek çok ihtiraslarla Babî Vâlâyî Meşihatde de tekrar edilince artık saraya ait olan vazife biterek hükümet de: Âlem gene ol âlem...

Devam etmeğe başladı.

Bunun belki bir gösteriş için, saltanata ve sadarete ait tantana ve debede için, öteden beri sürüp gelen bir gelenek olarak faydası kabul olunabilirdi; gençliklerinde ata binmekte alışkanlıkları olsa bile şu yaşlılık halinde Sirkeci iskelesinden Babîâlî'ye kadar binicilik tecrübesi yapmağa mecbur olan sadra'zamlar şeyhülislâmı halka pek de beğenilecek bir şekilde göstermek kabiliyeti yoktu. Hele başkâtib bir eliyle hayvanui dizginlerini idareye, diğer eliyle atlas keseyi göğsünün yukarı kısmından biraz aşağı inmesin diye uygun bir şekilde tutmak için dikkate mecburken, resmî elbisesinin sırma şeridli pantolonu atın karnına sürte sürte dolanıp burgulandıkça bacaklarının yarısına kadar açığa bıraktığını fark ederek,

bir türlü çâresi bulunamayan bu rezaletten, alnında biriken ter damlaları şıpır şıpır atlas torbanın üzerine düşerek, pek gülünç ve aynı zamanda pek acınacak bir haldeydi.

Saraya dönüşünde bunu Hünkâra öyle tuhaf bir manzara olarak bildirdi ki o alaydan sonra bir daha sadaret alayı yapmak icabederse bunun önde başkâtible baş yaveri ve arkada sadra'zamlar şeyhülislâmı taşıyacak olan, etrafta münasip miktarda süvari ile, landalarda yapılması kararlaştı. Gerçekten ondan sonra da alayı vâlâ gülünçlüğünden en önemli kısmını kaybederek bu suretle yapılır oldu.

Bu günden sonra sarayda bir usûl daha teessüs etti. Abdülhamid zamanında sadra'zamlar, hattâ şeyhülislâmı diğer vekillerin belli günlerinde Yıldız'da bulunmaları âdeti. Hüseyin Hilmi Paşa bu âdeti haftada iki gün konağından doğrudan saraya gelmek ve huzura girmek şeklinde ihya etti. Tabii o günlerde sadra'zama ayrılan cephenin kara tarafındaki büyük salonda matbahı hümayundan hazırlanan pek mükellef pek şahane bir yemek verilirdi.

Hüseyin Hilmi Paşa selefi gibi susar bir zat değildi; sohbeti pek dolgun ve pek cazipti. Onun için huzurda uzun bir zaman geçirirdi. Nelerden bahsolunurdu. Bunu bilmiyoruz, fakat pek iyi biliyoruz ki siyasetten, hükümet işlerinden bahsolun-mazdı. Gerek Hünkâr, gerek Sadra'zam lâfi o yollara götürmeyecek kadar perhizli idiler.

Matbahı hümayun dedim. Bu matbah, matbahı âmireden büsbütün ayrı bir teşekküldü ve mabeynde hususî mahallinde idi. Buradan yalnız Hünkârın şahsına mahsus yiyecek hazırlanırdı. Kendisinden artakalanlarla da bendegândan bazıları faydalanırdı. Hakikaten san'atmda pek usta olan aşçıbaşı ile muavinlerinin maharetini bazan bizler de tecrübe ile takdir etmek fırsatını bulurduk. Matbahı âmirede yapılan tasarruf tedbirlerini matbahı hümayunda tatbik etmek uygun olamazdı.

Hattâ bu siyaseti bize bir gün hasbihal arasında Talât da ihtar etti: «Bütün delikleri tıkamayınız!...» dedi.

İlk ziyafet.

Bir gün", o zaman hâlâ teşrifatî divanı hümayun unvan ve vazifesini muhafaza eden Galib Paşa âdeti olan telâşla saraya gelerek haber verdi:

— Mısır Hidivine bir ziyafeti seniye verilecek, dedi.

Tahta çıkmanın hemen ilk günlerine tesadüf eden bu haber bizi epeyce şaşırttı. Ziyafet takımları henüz Yıldız'dan Ha-zinei Hassaya verilmemişti. Dolmabahçe'nin neresinde ve neyle bir ziyafet hazırlanabilirdi. Galib Paşa bu telâş veren haberin önemli bir kısmını hafifletecek bir ilâvede bulundu. Hükümet erkânı tarafından kendisine verilen talimata göre ziyafet pek küçük bir şekilde olacaktı. Siyaseten buna lüzum görülmüş ve Hidiv için bir hükümdara verilecek olan ziyafet ayarında bir tekellüfe kalkışılması kararlaştırılmıştı.

Derhal bir ferhis yapıldı. Onun böyle şeylerde eski tecrübeleri vardı. Hünkâra, Veli'ahde, Hidive ayrılan yerlerden sonra hükümet erkânından mutlaka bulunacak olanlara da yer verilince mabeyn erkânına ancak üç yer kalıyordu. Bu üç yer baş-mabeyncinin, başkâtibin ve başyaverindi. Bu dar çerçeve içinde bile sofraya on altı kişilik oluyordu.

Zülvecheyn denilen büyük sofraya, amele üşüşürüldü, bütün bir gün saray keser taktaklarıyla gümgüm öterek orada tahta ayaklar üzerinde dermeçatma, fakat sağlam bir sofraya kuruldu, sarayın asıl muhteşem ziyafet takımı alınamayarak ancak adedi sınırlı bir idare heyetine yetebilecek olan ve sarayda galiba bir tarihte Rusya Çarına ziyafet verilmek için Ulahya'ya gönderildiğinden dolayı Ulah takımı diye anılan küçük gümüş takımı getirilebildi. Velhasıl o gecede hademei hassadan, muzıkai hümayundan, enderun efendilerinden mürekkep bir kabul resmi saltanatın sâhına yaraşır bir ziyafet verildi. Bu âdet yeni Hünkâr zamanında da bu suretle başlayarak devam etti. Abbas Hilmi Paşa çok zeki olduğu için İstanbul'da oturmasını saltanat makamını ve hükümeti meşgul etmeyecek surette geçirirdi.

Bu ziyafetin bende pek acı bir hâtırası vardır:

Onun mürettibi hükümetten alınmış emirlere göre hareket eden Galib Paşa, ve saraya ait kısımlarda, Hünkâra arzı ve iradesinin elde edilmesi yolunda selâhiyetini kullanan Lutfi Si-mavi olduğu, başkâtib yalnız cereyan eden müzakerelerde bir müşahid sıfatıyla bulunduğu halde, sofrada

kendilerine zarurî olarak yer verilmeyen birkaç zat bundan büyük izzet-nefis meselesi çıkarmışlar ve biçâreyi yıllarca sönmek bilmeyen bir düşmanlığa maruz bırakmışlardı. O kadar ki hiç hak edilmemiş olan bu öfkenin acısı altında biçâre adam her gün bir parça daha zehirlenir ve sabırla susardı.

Garibdir ki o gece ziyafette bulunmak imtiyazına herkesten çok hakkı olan ikinci mabeynci Tevfik Bey hazırlıklar için gene herkesten çok çırpınıp uğraştı, ve kat'iyyen bir öfke eseri göstermek şöyle dursun, belki biraz daha gayretle kendisine bir yer ayrılması çâresi aransaydı, bunu kabul etmeyecekti.

Bütün arkadaşlık müddetince melek gibi davranışıyla bizleri kendisine hayran eden bu zâtın hatırasına şimdilik küçük bir selâm gönderip geçeceğim.

**Hünkârın tahsisatı — Emrullahın bir ziyareti —
Nasıl mukabele ettim — Hünkârın karan — Bir danışıklılık —
Sakal meselesi — Faka basıyorum — Sebepler? —
Mükellef bir merasim — Güzel bir sakal.**

Cülustan hemen sonra bir gün Emrullah Efendi bana geldi ve zihnini kurcalayan ziyaret sebebini haber vermeden, adetâ aksırıp rahat etmeden evvel tamamiyle oturmağa bile kuvvet bulamayarak yarı ayakta, yarı sandalyede, söyledi: — Sana mühim bir iş için geliyorum. Biliyorsun ki Hünkâr için hükümet yirmi beş bin lira tahsisat teklif ediyor. Biz bunu fazla bulmuyoruz, amma...

Biz demesinden maksad kimlerdi? Me'buslar olacak, mu-vazenei maliye encümeni âzası, belki de içlerinden, birinin, hattâ bizzat kendisinin bir fikri. Bir fikir ki hemen diğerleri tarafından da kabul edilivermiştir.

Devam etti:

— Amma Hünkâr kendiliğinden bunun beş bin lirasını terkedecek olursa umumî efkâr üzerinde pek iyi bir tesir hâsil edecek.

Bizler, saray ve hazinei hassa Abdülhamid'den kalan müd-hiş masrafların altından nasıl kalkılacağında, yeni sarayın kat'î ihtiyaçlarına ne suretle karşı konulabileceğinde şaşırılmış, henüz kullanılabilecek para ile tesviye olunacak masraflar hakkında açık bir fikir edinememişken böyle önemli bir feragatin nasıl mümkün olabileceğini düşünmezdik. Pek ihtiyatla cevap verebilmek için bir müddet sustum.

Hatırası yalnız dalgınlığıyla bugüne gelen Emrullah Efendinin başka vasıfları da vardı. Dalgınlık şöhreti hayatında o kadar yaygın idi ki bütün varlığını kaplamış ve onu herkese yalnız o sıfatıyla tanıtmıştı. Başka vasıfları arasında bilhassa bir tanesi daha vardı ki uysallığı idi. Herhangi bir ağızdan yahud kendi kafasından bir fikir doğup da ona uygun görünecek olursa o yönden esen rüzgârın istikametine uyar, ve artık etrafını görmeyerek, gözleri yalnız dönülecek noktaya dikilmiş, uykusunda yürüyen bir adam halinde, ilerlerdi. Hattâ böyle doğu-vermiş bir fikrin tahrikiyle yü-

rürken dâima burnunun üzerinden kayıp düşen, yahud, buğulanıp örtülen gözlüğünün altında gözleri, karşısındakini görmeyen, ona bakmayan bir donukluk alır, ve bütün kendisine söylenen sözleri hep kafasında bir çivi gibi saplanmış fikrin etrafında, bir kayayı aşındırmayan su çirpintıları gibi geçiştirirdi.

Tam mânasiyle bir ilim adamı olan bu zât hayatın pratik yanıyle hiç meşgul olamamıştı. Hele pratik hayatın mihverisi olan para ile münasebeti yoktu. Ben onu İzmir'de Maarif müdürlüğünde tanımış, sonra geçen yıllarda bütün düşkünlük ve ikbal safhalarını takip etmiştim. Giyinişinde, yaşayışında, ev hayatında parasızlığıyle paralılığı arasında göze çarpan hiç bir fark görmedim.

Ona sarayın ihtiyaçlarından, içinde çirpmılan zorluklardan bahsetmek beyhude idi; başka bir noktadan iti'raz etmeğe teşebbüs lâzımdı.

— Ben bunu nasıl arzederim; dedim. Her şeyden evvel hazinei hassa ile, ve ondan evvel başmabeyinci ile anlaşmak, onlar buna imkân bulurlarsa teklifin arzı şeklini araştırmak icabeder.

O, hep gözleri asıl fikrine saplanmış, ve müphem bir noktaya dikilmiş, bana bakmayarak:

— Fırka bunu senden bekliyor; dedi ve ayağa kalkarak: Bana hemen haber verirsin, di-* ye ilâve etti.

O gittikten sonra derhal Hazinei Hassa Nazırına haber gönderdim ve başmabeyincinin odasında toplandık. Nuri Bey pek asabî, pek telâşlı olmakla beraber mühim meselelerde, yalnız bir sinir buhranının dalgasını geçirecek kadar durarak, sükûnu iadeye muvaffak olunca söylerdi: — Daha ne alacağız, ne vereceğiz belli değil!., dedi. Lutfi Bey canını sıkacak bir hal hâsil olunca sertçe bir kelime ile hislerini ifadeyi kâfi görerek fikir beyanını fazla bir yük addederdi.

Ben bu toplantıdan neticeye varılacak bir karar alınamayacağına hüküm vererek:

— İzin isteyelim, dedim, hep beraber huzura çıkalım. Hünkâr bu teklif karşısında şaşırarak ve bizlerin reyine ihtiyaç hissedecektir. O zaman hatıra gelenleri söyleriz.

Huzura çıktık. Bana vukua gelen ziyareti ve edilen teklifi anlattım. Hünkâr dinlerken, âdeti veçhile evlerinin içinde gözlerini çevirdi. Belliydi ki alınacak karan düşünüyorlardı. Reye başvurmak için evvelâ Hazinei Hassa Nazırına bakarken verilecek kararı almış olduğunda şüphe yoktu. Reye başvurmak bir nevi usule uyma kaydından ibaret kalıyordu. Nuri Bey aynı müteleasmı söyledikten sonra diğer iki rey sahibini dinlemeğe bile lüzum görmeden:

— Paraya göre kendimizi sıkırtız; dedi; meb'usan tarafından yapılan bir teklifi kabul etmek daha uygundur. Ancak...

O zaman bana baktı:

— Biz bunu teklif üzerine değil, kendiliğimizden yapmış oluyoruz, değil mi? dedi ve ilâve etti:

— Başkâtib bu yolda bir tezkere yazar...

Birbirimize baktık. Burada akan sular dururdu, dururdu ama hazinenin suyu nereden gelecekti. Süklüm püklüm çıktık. Nuri Bey kıpkırmızı idi, Lutfi Bey dudaklarını ısırıyordu. Ben Hünkârda böyle bir feragatin mânasını düşünerek için için gülüyordum.

Öyle ya para işi, nihayet kendisine pek az ta'allûku olan bir işdi. Bütün hayatı az para ile sıkıntılar içinde geçen bir adam için yirmi binle yirmi beş bin arasındaki rakam farkını hesap etmek lüzumu böyle nazik bir meselede âmil olamazdı.

Böylece cevap verildi. Fakat bu bahsi tamamlamak için ilâve edeyim: Sonraları sarayda üstüste mükellef ziyafetler vermek ve Hünkârı muhtelif seyahatlere çıkarmak lüzumu hâsıl olunca hükümetin bir teklifi üzerine aylık tahsisat masrafı ayrıldı ve bu suretle adetâ bir danışma karşılığı hazinei hassanın yüzü güldü, Hünkâr da hemen cülus eder etmez bir feragat göstermiş olmak meziyetini kazanmış oldu.

Hünkâr beni faka bastırdı. Bakınız nasıl? Cuma selâmlıklarında alayda bulunmaları mu'tad olanlardan başka her hafta Evkaf Nazırı, ekseriyet üzere Harbiye Nazırı, bazan Bahriye Nazırı, Şehremini cemiinin binek taşının iç tarafında karşılarlar ve imamı şeyriyârî de dahil olduğu halde, ikinci derecede gelen kişilerle orada bir kalabalık toplanmış olurdu.

İlk haftalardan birinde ve ma'hud bulanık su olayını takib eden bir cuma gününde Hünkâr binek taşından içeriye girer girmez karşılayıcıları selâmladıktan sonra imam efendiye işaret etti:

— Başkâtib beyin sakal duasını yapalım, dedi. Efendilere haber verilsin de...

Maiyette gelen bendegâna hitaben ilâve ediyordu:

— Mabeynden icabeden kişiler de bulunsun, bu hafta içinde, meselâ çarşamba günü mabeynde bu duayı yapalım.

Bana bakmıyordu. Ben zâten bakılacak bir halde değildim. Üzerine bir kova kaynar su dökülmüş bir horoz gibiydim. Bir söz söylemeğe, kalabalığın içinde Hünkâr'a karşı itiraza benziyecek bir kelime sarfetmeğe imkân olsaydı bile buna muvaffak olamıyacaktım.

Kendimi derhal hayalen bir sakalla gördüm. Ve bunu o kadar gülünç, o kadar tuhaf buldum ki hayalimin bu siması karşısında dondum.

Lutfi Bey, Nazırlar, yaverler, hazır bulunanlar bana bir mahkûmiyet ilâmı giymiş bir biçâre gibi acıyarak, biraz da alay ederek ve gülümseyerek bakıyorlardı.

«Başa gelen çekilir!...» diyerek hünkâr mahfiline götüren merdivenleri, herkesle beraber, aştım; ve yukarıda, biz bize kalınca izah ettiler.

Anlaşılan Mabeyn başkâtibi bir sakal sahibi olmalıymış. Mabeyncilerle bendegân, ve diğer saray adamları bundan ayrı imiş. İkinci mabeyncinin sakalını düşünerek:

— O halde Tev-fik Beyin sakalını tıraş ettirmeli! diye işi şakaya boğarak geçiştirdim.

Ben Hünkârın beni böyle gafil avlmasına kendimce sebepler bulmuş-
tum. İki de birde gösterilecek şeyleri anlatmak ve verilecek emirleri izah
etmek için beni haremi hümayuna cel-bederdi. Buralarda haremağaları
halvet yaparlar, yani kadınların ortadan çekilmesini temin ederler ve gös-
terilecek yerleri boşaltırlardı. Ben de musahiblerden birinin beraberinde
buralarda gözler yerde dolaşırdım. Fakat gözler ne kadar yerlerde olursa
olsun, kulaklar ne kadar bir fısıltı sezmemeye karar verirse versin, kay-
naşan kapıları farketmemek mümkün olamazdı. Kadın halvet tecessüsü
usulüne galebe çalar, ve ha-remağalarının öfkeli bakışlarıyla alay ederdi.
Acaba Hünkâr bu kadın tecessüsünün karşısına genç bir başkâtip çı-
karmak istemiş miydi, yoksa bulanık suyu bir daha tecrübe mevkiine
koymak vesilesini mi yaratmak istemişti? Şakaklarından belliydi ki baş-
kâtibinin sakalına da kır düşmüş olacaktı.

Belli günde şehzadeler de dahil olduğu halde ve Hünkârın reisliğinde
mükellef bir merasim şeklinde bana yıllarca kendisini taşıtan sakalın du-
ası yapıldı.

Fakat maksat ne olursa olsun, husule gelmedi. Berberimin; büyük bir
mahareti vardı; sakal bir biçim alacak kadar uzadıktan sonra pek güzel
bir çehre yaptı. Ben bunu, hattâ saraydan çekildikten sonra bile, Hünkâr-
rın ölümüne kadar taşıdım. Buna karşılık Hünkârın Berberbaşısı
Mehmed Bey ona ancak top bir sakal yapabiliyordu, ve bunun da beyazını
örtecek kadar boyanabüdüğüne hiç bir zaman şahid olmadım.

**Asım Bey — İstifası — İzzet Bey —
Hazine Nazırı Nuru Bey istifa ediyor — Ne sebep olabilirdi? —
Hacı Feyzi Efendi — Galip Pşşa — Ne için çekiliyor? —
İsmail Canani — Şeref Bey — Faik Bey.**

Pek kısa bir zaman içinde üç istifa vukua geldi. Bu istifa silsilesini açan
mabeyn kâtibliğine alınmış olan Asım Bey oldu. Hayat ilmüne vukufu ka-
dar kalemine sahip olan, sevimliliği kadar iyi huyluluğuyla herkesi kendi-
sine hayran eden bu arkadaş yalnız bir şeye kadir değildi. Asabına ta-
hakküm edebilmek. Onu sarayın geniş, ve تنها köşesinden bir şeyler
çıkıverecek-miş vehmini veren sofalarında kendi kendisinin üzerine to-
parlanan bir ürkeklikle dolaşiyor gördükçe bu asabiyetin altında birdenbi-
re bir olay fıskıracağına hüküm verirdim. Bu olay istifa şeklinde zuhur et-
ti. Bir sabah beni sanki bir kabahat itiraf edecek bir suçlu haliyle gelip
gördü; ve gözleri yerde ellerini uğuşturarak kesik kesik anlattı. Bence
pek sevimli olan bu dostun bir yanlış iş görmeğe teşebbüs etmemesi ge-
rekliydi. Her şeyden evvel sebebini anlamak istedim ve anlamakta ge-
cikmedim ki ona o günkü vaziyetine tercih edilen bir teklif vardır: Meclisi
Mebusan başkıtabeti... Teklifin üstünlüğü belli olunca fikrinden caydır-
mağa çalışmak onun zararına bir hod-gâmlık olurdu. Bittabi bunu yap-
madım, ve bu suretle pek kıymetli bir iş arkadaşından mahrum kalmağa
karşılık onun kabiliyetine daha uygun bir saha açılacağını görerek müs-
terih oldum. Asım bizden ayrılınca onun yerine en iyi bir telâfi vesilesini
eski sefirlerden ve daha sonra eski Darülfünun müderrislerinden Ahmet
Reşid'in küçük kardeşi İzzet Ziya'yı almakla bulmuş oldum.

İkinci istifa Hazinei Hassa Nazırı Nuri Bey tarafından vukua geldi ve bu-
nun sebebini hiç bir zaman tam olarak anlayamadık. Vukuat herkesin si-
nirlerinde öyle aşırı derecede bir ihtizaz kabiliyeti uyandırmıştı ki o tarih-
lerde sükûn ve itidal sahihlerine pek nadir tesadüf edilebilirdi. Bu nevi ih-
tizazın •en bariz bir numunesini Nuri Beyde görmek mümkündü. Hayatı-
nı türlü mühim resmî vazifelerde geçirerek tam mânasiyle pişkin bir zât
olan Nuri Bey Abdülhamid'in son yıllarda Ayan azalığıyla beraber
Hazinei Hassa Nazırlığında bulunuyordu. Biz onu bu sıfatıyla tanıdık ve
hemen gördük ki eski sarayı yeni şekline getirmek teşebbüsünde üzeri-

ne düşen vazifeyi hiç yadırgamayacaktı. Ve hakikaten ilk adımlarda olanca beceriklilik ve faaliyetini bu uğurda harcamakla başladı.

Nasıl oldu da istifaya lüzum gördü?

Zihnimde evirdim çevirdim: Unvanı Hazinei Hassa Nazırı idi; Hazinei Hassa müdüriyeti unumiyeye çevrilecekti. Bundan bir izzetinesis meselesi mi çıkarmıştı ? Yoksa müstakil bir âmirken bir maiyet hükmüne girmekte yahut, belki de eski Padişahın bir adamı mesabesinde telâkki edilerek bir taraftan bir tazyik eserine mi maruz kalmıştı.

Bu ihtimaller zihnime hücum ederken ne kadar mümkünse o kadar ihtiyatlı konuşmaya lüzum görerek açıklanmasını istedim. Birer birer pek nazikâne mukabele etti, yalnız üçüncü ihtimale daha büyük bir ihtiyatla temas ederken sözümü kesti:

— Müsaade ediniz, bu fikirden vazgeçmeğe imkân görmüyorum, dedi; istifamı hakipayı şahaneye arzediniz.

Bunu o kadar teessürle söyledi ki onun teessürüne ben de tamamıyla katılarak yüzüne baktım, o saniyede galiba çarpışan teessürlerimizden tutuşuveren bir kıvılcımla ilâve etti:

— Müsterih olunuz, ayan azalığım elimden alamazlar ya...

Bu kıvılcım işin mahiyetini aydınlatmış oldu ve bu suretle Nuri Bey çekildi, onun muavinliğinde bulunan Hazinei Hassaya evvelce Şûrayı Devletten gelen Hacı Feyzi Efendi umumî müdür tayin edildi.

Hacı Feyzi Efendi hayatta benim için tanımak mümkün olabilen namus ve doğruluk erbabı arasında bu iki hassaya en büyük mikyasta beceriklik ve faaliyet vasıflarını ilâve eden, ve bizler saraydan çekilinceye kadar işde en iyi arkadaşı olan tir umumî müdür oldu.

Üçüncü istifa Teşrifatı Umumiye Nazırı ve aynı zamanda tercümanı divanı hümâyûn olan Galib Paşa tarafından vukua geldi.

Hep sinir buhranlarına tutuluyordum. Böyle birbirini takip eden üç istifa beni de sarsıyordu. Eğer ben de ruhen salgın taklit olayına mağlûp ola-

cak kadar kendimi salıversem nerede ise ben de istifaya kalkışacaktım. Neden?... Hiç! Sâdece bu vakalar, çılgınlığa sevkeden bir hava yaratmış oluyordu.

Bir sabah o bana adetâ titreyerek geldi. Gene her vakitki gibi nazik, zarif, resmî olmağa özeniyordu. Uzun ve ince boyunu daha güzel gösteren redingotunun içinde, güzel kesilmiş sa-kaliyle, melih çehresiyle pek güzel denebilen bu adamla aramızda münasebet eskidenberi pek dostâne idi. O, umumî teşrifat nazırı vazifesini pek iyi bilir, muahaze ve itiraz mümkün olmayan bir zarafetle yapardı. Bu zeminde görülen payı kadar görüş ve vukuf sahası geniş miydi? Onu bilmiyorum, tercümanı divanı hümâyûn sıfatıyla vazifesinin ehemmiyeti nisbetinde kudrete malik miydi? Onu da bilmiyorum, bildiğim bir hakikat varsa o güne kadar gördüklerimizle anlaşılıyordu ki pek iyi bir teşrifat nazırıydı.

Fakat nazırdı, nazırlığı birkaç makama inhisarı zamanında bu unvan taşınamayacak kadar ağırdı, sonra saltanatın vezir-lerindendi, hele bu daha ağırdı. Hepsinden ağır bir şöhreti de vardı: Onun için Abdülhamid'in Darüssa'de Ağasının koruduğu denirdi. Herkesin bir hâmisi mevcutken onun da velev o rekte bir hâmisi olmak belki tabii idi ama artık iftira kabilinden olsa bile böyle şöhretlere tahammül edemeyen bir idarede onu o makamda tutmak istemeyenler olabiliirdi. Olabiliirdi değil, olmalıydı... Galip Pasa da bu suretle bizi yalnız bırakınca merasimin pek sıkışık olan bu zamanında hemen yerini doldurmak icabetti. Ve bu vazifeyi en müsait şartlarla üstüne alabilecek namzedi İsmail Cenani'nin şahsında bulduk.

Eski Sadrıazamlardan Kadri Paşanın oğlu İsmail Cenani Türkiye'de en iyi fransızca söylenen zeki, münevver, her ma-nasiyle kibarlık vasıflarını toplamış bir dosttu ki herkesle beraber bizce de pek sevilirdi. Onunla İnhisar İdaresinde uzun müddet beraber yaşadık, sonra ben saraya tayin edilince boşalan hükümet komiserliğine o geçmişti. Benim ikram ve ısrar derecesine varan teklifime ram olarak bu vazifeyi kabul "etti. Sarayda da beraber çahşmak vazifelerini buldukça, biz ondan o da bizden pek memnun kalırdık ama, zannediyorum ki, bizden sonra bu işde bulunmak kararını aldığına pişman olmuş olacak.

Saray teşkilâtında en bozuk ve eğer bir düzeni varsa en ziyade bilgiye, emeğe, paraya, gayrete muhtaç, ve hiç şüphe yok, matbahîâmire ile müstahdemler koğuşlarıyla beraber en ziyade pis bir yer istabîâmire idi.

Burada yapılacak işler o kadar çoktu ki hiç kimsede oraya burnunu sokmak cesareti yoktu. Gelişi güzel burnunu sokmak dedim. Sokmak değil oraya yaklaşmak bile daha kapısının dışından karşılayan kokulardan dolayı en mütehammil burunları bile geri dönmeğe mecbur ederdi. Onun içindir ki hiç bir zaman eşiğini aşmak kuvvetini bulamadım; hattâ ıslah edilip temizlendikten sonra da ilk hasıl olan ürküntü devam ederek uzun yıllar içinde oraya beş dakika bile uğramadım.

Bu hal belki öylece devam edecekti, eğer istabîâmire müdüriyetine Şeref Bey gelmeseydi. Bu ismi yazarken onun sahibinin güleç siması, insanı sarılıp öpmeğe davet eden bütün sevimli hâli gözlerimin önüne geldi. Kendisinden elbette bahsetmek sıralan gelmesine intizaren burada yalnız işaret edeyim ki Şeref Bey pek mahir bir süvari, at ilmine tamamiyle vâkıf bir bilgi sahibi değil, aynı zamanda bir saray adamı sıfatını en geniş miyasta bir iş adamı sıfatıyla birleştirmiş, bir zabıt deyince bu kelimenin lügat mânasını aldım, onun idaresinde istabîâmire hakikî bir zapt ve rapt, tam bir intizam ve tertip dairesine girmiş oldu.

Aynı hâdise miralay Faik Beyin muzika ve hademe kumandanlığına tayiniyle Güriüşsuyunun yarı yanık kışlasında oldu. Faik Bey bu kışlada yapılan ıslahatın başında bulunmakla oraya en iyi bir intizam unsuru getirmiş oldu. Pek karışık bir durumda bulunan bu kışla ile orada toplanan yüzlerce insanın mukadderatı hakkında tatbik edilen tedbirlerden bahsetmek icabedecektir.

Burada yalnız, henüz faaliyet çağında iken vefat eden Faik Beyin vazife sever bir âmir olmaktan başka bir ilim adamı olduğunu da kaydetmelidir. Kendisi pek iyi almanca bilirdi ve Türk kütüphanesine almancadan türkçeye gayet mufassal ve mükemel. koskoca bir lügat kitabı bahşetti. Bizde ondan daha iyi bir almanca lügat kitabının mevcut olduğunu görmedim.

Maiyeti seniye — Hususî bendegân — Tütün işleri — Üçüncü mabeynci — Sabit Bey — Hünkârın veliahdbk va&dleti

Maiyeti seniye tabiri kullanılırken Âliosman'm debdebe ve ihtişam devirlerinde saraylarını dolduran binlerce adamlarından müteşekkil, her biri ayrı ayrı birer kudret ve haşmet kutbu olan karinlerden mürekkeb tantana ordusunu düşünmemek, tarihin bize irae ederken gözleri kamaştırıran ihtişam levhalarını görmemek lâzımdır. Hattâ bugün İngiliz Kraliyetim dünün Habsburg İmparatorluğunu ihata eden saray çerçevesiyle mukayeseye kalkışmak, ve meşrutiyetin ilk hünkârının maiyeti hakkında doğru bir fikir alabilmek için biraderi Abdülhamid'in Yıldız teşkilâtını bile unutmak icabeder. Sarayın resmî bir mahiyeti hâiz erkân ve memurlarıyla müstahdemlerinden başka Hünkârın şahsî hizmetiyle mükellef olan şehzadegânı maiyetlerinde bulunanlar için de olduğu gibi beyler denilen kişiler ancak, pek pek geçmiş zamanlara fikri irca' etmeksizin yalnız kapanmış olan son saltanat devrinden misal almak suretiyle, iktidar mevkiinde bir vezirin konak hademesinden fazla miktarda değildir.

Belki Sultan Reşad veliahdlık zamanında Yıldız'ı kuşkulandırmamak için beklemeyi tercih ederek etrafını çeviren aa çok kalabalık maiyyetin bir önemli kısmını kaldırmak için tahta çıkmak vesilesini münasib bir fırsat addetmiş ve Dolmabahçenin Mabeyn cihetine ancak pek mahdud bir bendegân zümresiyle geçmişti. Bunu yaparken başlıca vasıflarından biri olan tasarruf ve iktisat fikrine tâbi kaldığı gibi kendisine ihanet ettiklerine kanaat etmemek mümkün olmayanları da bir nevi tekaüde sevkmeğe lüzum görmüştü. Cülusunu müteakib en ziyade sadakatine güvendiği ve bütün mubayaalarına vasıta ettiği Ki-lercibaşı Mahmud Beyin, biraz daha sonra Beylerbeyî sarayına bir gidiş esnasında kalb sektesinden birkaç dakika içinde sönuveren Tütünbaşı diğer Mahmud Beyin ölümü zaten seyrelmiş olan beylerin adedini en aşağı dereceye indirmiş oldu.

Zaten bu iki zâtın vazifelerine de lüzum kalmıyordu. Kilercibaşıya veliahdlık zamanında terettüb eden hizmet bu gün Hazinei Hassaya intikal etmiş bulunuyordu. Matbahî Hümayuna nezaret vazifesiyle Hünkârın ve haremın pek hususî işlerini görmek hususunda da Esvabçibaşı Sabit

Beyin, faaliyeti kâfiydi. Tütüncübaşılığına gelince bu vazife tamamiyle hükümden düşmüş oluyordu.

Bunun sebebi:

Abdülhamid sarayının bir tütün imal yeri vardı ki bunu idare etmek için etraftan celbedilen yaprak tütünler, gerek orada yapılan sigaralarla kıyılmış tütünler tekel usulünün her türlü murakabe ahkâmından kurtulur ve bu imal yeri adetâ tekel varidatını mühim bir mikyasta tehdit eden bir kaçak menba'ı ehemmiyetini almakla beraber her türlü teşebbüslerin ve müracaatların sâde saray halkını değil, Yıldız kışlalariyle beraber etrafı da doyuyordu.

Yıldız sarayının muhteviyatından Hazinei Hassaya ve yeni hünkârın emrine bırakılacak eşya ve maddeler ceste ceste intikal ederken bu imal yerinin ambarlarında birikmiş tütünlerin de Dolmabahçe'ye devri kararlaştı, fakat bunları İnhisar İdaresinin müsadere hakkından kurtarmak ve aynı zamanda sarayın tütün ihtiyacını temin etmek için bir münasib çâre düşündüm ve İnhisar İdaresinde geçmiş hizmetlerime, idarenin erkânıyla müteassis münasebetlerime dayanarak bir teklif yaptım. Davetime en müsait hislerle icabet eden, ve o zaman idarenin Müdürü Umumîsi olan Mr. Rambert kendisine yıllar-danberi devamlı bir dert hükmündeki şu saray kaçakçılığına en kolay bir hal çaresi olmak üzere teklifi memnuniyetle kabul etti.

Teklif şu idi: İnhisar İdaresi Hazinei Hassa ile itilâf ederek tütünleri tesellüm edecek, tasnif, kıyım, ve harman işlerini yapacak, Hazinei Hassaya neticeyi gösteren bir defter verecek, ve her ay sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere gene Hazinei Hassaya muhtelif cinslerden, ve mütenevvi şekillerden sigara ve tütün verecekti. Bu karar tatbik mevkiine geçince hem Tü-tüncübaşılığa vazife kalmıyor, hem Hazinei Hassa beş para sarf etmeden sarayın yıllarca tütün ihtiyacını temin etmiş oluyordu.

Vefat edenlerden boş kalan yerlere de başkalarını geçirmeğe teşebbüs etmeyen Hünkârın bendegânı pek az bir raddeye inmiş oluyordu. Bunları sayayım: Esvabçibaşı Sabit, Secca-decibaşı Emin, Berberbaşı Mehmed, Kahvecibaşı İzzet Beyler. Bunların gene kendi oğullarından seçilmiş birer muaviniyle tasfiye edilmek üzere olan Enderunî Hümayundan alman ve Hünkârın sofracılığma getirilen Sadık ve Ahmet Beyler eklenince Sul-

tan Reşad'ın Mabeynde doğrudan doğruya hususî hizmetiyle vazifeli olanların adedi onu geçmemiş bulunuyordu. Maiyeti seniyede bir de Hünkârın kayınbiraderi olan İbrahim Bey vardı ki, her mânasiyle nazik ve halûk bir zattı, resmî sıfatı olmayan ziyaretçilere delâlet vazifesiyle Üçüncü Mabeynciliğe tayin edildi. Ancak hatır için verilen bu unvanın vazifeleriyle meşgul olmak fırsatlarını İbrahim Bey pek nadir bulmuş olurdu. Saraya gelir gelmez bizde her türlü yalan dolan ve iftiraların mahşeri diye tevehhüm edilen bu muhitin habis ruhunu asıl makamı saltanatın hususiyet dâiresinde aramak icabedeceğine dâir bir fikir vardı. Bu fikri körüklemek için evvelden-beri tarihten alınmış intibalar kâfi gelmeyecek etrafın ikazları, irşadları da gelip yetişir ve bizi bilhassa bendegândan sakınmaya davet ederdi. Vakalar, müşahedeler, üstüste tecrübeler size isbat etti ki Sultan Reşad'm maiyyetinde kalan bu beylerin hepsi itimad edilecek ve sevilecek, her suretle namuslarına, iffetlerine, temizliklerine güvenilecek kişilerdir. Dört seneye yakın bir müddet içinde her türlü zorluklar arasında çırpınılırken, her vesile ile onlar tarafından bir kötüniyet esermeye tesadüf etmek fırsatları âdetâ yığılırken bunlardan hiç biri tarafından bizi üşütecek bir garaz tezahürüne maruz kalmadık. Bizi daima sarsan, daima hırpalayan hased ve kin eserleri başka taraflardan gelirdi. Bu kişiler bize muhalif, muarız değil, tersine doğrudan doğruya Hünkârın nezdinde yapılamayacak müracaatlarda, yahut kendisine yapılması icabeden telkinlerde birer yol göstermesi oldular. Mehmet ve İzzet Beyler pek saf, pek halis, en iyi Türk örneklerinden adamlardı; Emin Bey kibarca halleriyle tam temiz bir saray adamıydı; hele Sabit Bey, hayatımda tanımak nasib olan en zeki, zeki olduğu içir en doğru bir iş arkadaşı oldu. Bu tâbiri bilerek kullandım: Nice zor şeylerde âciz kaldıkça Hünkârı gerekli tarafa çevirmek için ze-jnin hazırlamayı ondan beklerdik. Öyle dalgalar içinde çırpınılırken, ve üzerinde sallanılan sandalı taşlara çarparak parçalayacak tehlikeler oldu ki selâmet limanını onun direyetinde ve vicdanının halisiyetinde aramak icabederdi; ve ne zaman o, edib ve mütevazi haliyle, mutlaka ısrarlı davetime itaat ederek gösterilen yere oturmağa razı olur ve benim de pek mantığa ve durumun zaruretine uygun inandırıcı sözlerimi dinlerse, hemen en keskin bir nüfuzla söylenen sözlerin dolaşıklığından kanaate varan zekâsiyle, sarayın tabirlerinden biri olan:

— Olsun efendim! diyerek yanımdan çıkar, kısa bir zaman sonra döner:

— Şevketmeab efendimiz pek uygun buldular!... müjdesini getirirdi.

Eğer bu yazılardan tarihe geçecek bir şeyler kalırsa bu Sabit Bey hakkında biraz daha izahat vermeği gelecek nesile bir vicdan vazifesi hükmünde telâkki ediyorum:

Sabit Bey küçük yaşmdanberi Reşad Efendiye mensuptu, hattâ haremle bir akrabalık münasebeti de vardı. Tahsil çağının birkaç yılını Galatasaray'da geçirdiğinden burada vâsıl olduğu tahsil derecesinden azamî istifade etmiş, hayat hakkında görgüsü artmış, daha sonra genç yaşında sarayın terbiyesinden ne kadar mümkünse o kadar anlayış havsalası genişlemişti. Buna rağmen en saf bir kalbe malikti, ve bu kalb temizliği neticesiyledir ki hayatta kendi kendini idare edecek surette müstakil kalınca, önüne geçen iğfal tuzaklarına ayakları dolaşacak kadar beceriksizlikler yaparak, bütün mahrumiyet ve kanaat yıllarında edinilebilmiş geçinme fırsatlarını kaybederek tam müsterih yaşamağa hak kazandığı zamanı zaruret içinde çırpınarak hüsrana gözlerini kapadı. O hayatta bu akıbetin tamamıyla aksine müstahaktı. Onu dâima etrafına faydalı olmağa çalışır gördüm. Ne kadar muhtaç, arkadaşlarının arasında, etrafında kendisinden yardım bekleyen ne kadar zaruret ve müşkilât erbabı varsa olanca kudretini onların ızdırabını hafifletmeye çalışır buldum. Bütün saray halkı gibi yalnız iman sahibi ve imanının tetümmatı olan vazifelerin sadık yolcusu olmakla kalmayarak bir gün Tanrının huzuruna çıkınca vicdanının üzerinde ağır gelecek bir günah göstermemeğe de kayıtlı °lan bu adam dünyada varını kaybetmeden evvel bütün varağın tek ümidi olan oğlu Necdet'i bir kaza neticesiyle kaybetmekle mesa'ib silsilesine başladı, ve o matemden sonra kırılmış, ve artık yaşamak, yaşamak için nefsinin kullanmak melekesini kaybetmiş oldu.

Ne garip tecellidir ki mesud olmak ve müsterih ölmek için her türlü haklara malik olanlardan işte böyle talihin müdhiş darbesine uğrayarak yuvarlananlar oluyor.

Hünkâr, efendilik zamanında bütün maiyyetindekiler tutulamayacak vaadlerde bulunmuştu. Kendisine kur'a isabet edince eline geçmek mümkün olabilen ikramiyeyi bulduğunu aşşa aşşa vaadlere serpiştiren, hayalen bahşışı bol insanlara mahsus bir ihsan bolluğuyla Reşad Efendi de bendegânmdan kimine Mabeyncilik, kimine Hazinei Hassa Nazırlığı,

şuna buna filân mansıbı umdurmuş, bu meyanda Sabit Beye de Mabeyn Başkâtipliğini vaad etmişti.

Hiç zannetmem ki Sabit Beyin dirayeti bu vaadi bir nakid kabilinden adedecek kadar kısa görüş sahibi olmuş olsun, maamafih kendisi mümkün ve mutasavver olmayan bir makama başkasının gelip kendisini talimat verilecek bir mevkide bırakmış olmasına dostâne bir nazarla bakmaması insanlık icaplarındandı. Uzun bir arkadaşlık esnasında bunu andıracak bir küçük emareye tesadüf etmedim, yalnız bir gün Hünkârın huzurunda bir elbise meselesinden dolayı ufak bir taarruz oldu. ki sırasında belki hikâye ederim, bu da hiç bir tesir bırakmadı. Yalnız galiba Başmabeynci hakkında dost görünmezdi, bunu ilk anda birkaç kelime ile Başkâtip arasında asıl hissiyat münasebetlerinin nev'ini anlamak vazifesiyle Hünkâr tarafından bir deneme tecrübesi yapıyordu. Bu tecrübelerin bende nahoş bir tesir hasil ettiğine vâkıf olmakta gecikmiyerek vazgeçti. Ona karşı pek sıcak olmayan duygularından da geçmiş miydi,, onu bilmem. Bildiğim bir gerçek varsa o da bizler, her ikimi/r saraydan ayrılırken bu her mânasiyle iyi adamdan en iyi hatıralarla ayrıldık.

Şunu da kaydetmeliyim: Biz saraydan çıkınca İttihad ve Terakki orada elulağı olarak Sabit Beyi intihab etmiş göründü. Talât onunla daima temas eder derlerdi. Bu bence kapalı kalmış bir fasıldır.

**Alaylar, gidişler — Selâmlıklar — Cami'lerin harab hâli —
Evkaf işleri — Bahriye Nazırı Halil Paşa — Amiral Gamble.**

Hünkârı etrafında Maiyyet bölüğünün mai harmanili süvarileriyle, yaverleriyle, arkasında sıra ile gelen arabalarında, saray erkânıyla, mızıkâ ve hademe efradiyle resmî alaylarında, hattâ gündelik elbiselerinde ve her türlü gösterişten uzak hususî gidişlerinde görenler ne düşünürlerdi, bunların içyüzü hakkında ne tahayyül ederlerdi, bilmem. Yavaş yavaş bunlara ahşan şehir halkı, hele haftada hemen muntazaman iki kere aynı. temaşayı göre göre bıkmış olan^ Beşiktaş halkı artık bunlara tekayyüd etmemeğe başlamışlardı. Alayların ve gidişlerin içinde bulunanlara gelince, onları da pek iyi bilmemekle beraber kıyası nefse az çok tahmin edebilirdim, tahmine lüzum görmeden yakman hislerini bildiğim biri vardı, o da bendim. Hâlâ bugün, aradan uzun yılların zinciri geçtikten sonra bile, o zamanların intiba'ma hatıramı sevkederken bunu bir esneme ve uyuyup kalmak hevesiyle bir gerinme şeklinde tercüme ediyorum. Ve bu iki duygunun üzerinde uçan ve onları sarsıp silken bir başka duygu vardı: Yüreğime pençesini yapıştıran bir teessür... Selâmlık için gidilen camilerin, gezinti için gidilen sarayların ve köşklere, buralara gitmek için geçilen sokakların, bunları dolduran, çökmelerin siyahlıklarına bürünmüş binacıkların, dükkâncıkların, hele içlerinde kaynaşan fakir ve perişan halkın, harab, ömürlerinin son saatlerini yaşayan hastaların melûl ve sessiz matemlerine benzetilebilecek meyus mânâsından sirayet etme bir teessür...

Alaylar, ya bayram, on beş ramazan için, yahut müstesna bir vesile ile yapılan büyük alaylardı, ve o zaman Hünkârla beraber bütün alayı terkib eden unsurlar en büyük resmî elbiselerini giymiş ve bütün nişanlarını takmış olurlardı; yahut her hafta tekerrür eden ve daha hafif kıymetlerle ve teşekküllerle vukua gelen cuma selâmlıklarıydı.

Hünkâr bu muhteşem olmağa çalışan alayları şehrin muhtelif semtlerinde dolaştırmak için arasına selâmlığın Fatih'te, Beylerbeyi'nde, Ortaköy'ün Mecidiye camiminde, Sultanselim'de, Beyazıd'da, Eyyub'de icrasını ister; o zaman alayı parmaklığından bir nebzesini sanki bir kurtuluş tesel-

lisi kabilinden pis sokakların bozuk kaldırımlarıyla köhne binanların sıkıntılı duvarlarına serpmeğe çalışarak, kendi haliyle müstehzi bir tezat teşkil eden bu temaşadan müteazz ve münşerih olmaktan ziyade mütehayyir halkın arasından ağır ağır geçirdi. Bu böyleydi, yahut ben böyle gördüm ve içimde burkulan bir ezâ ile bunun bir ân evvel bitmesini beklerdim.

Hünkârın en sık selâmlık yaptığı camiler Dolmabahçe ile Beşiktaş'ın Sinanpaşa camileriydi; ve hiç uğramadığı camiler de Süleymaniye, Yenicami, Valide camii hususiyle biraderinin Yıldız'daki Hamidiye camiydi. Bu sonuncuya niçin gitmezdi, bunu anlardım, diğerleri ya fırsat düşmediği için, yahut mahfilleri müsait olmadığı için ihmal edilmiş olacaktı. Ne zaman âdet dışında bir camie gitmek arzu olunursa Evkafın bu işlerle meşgul memurları oraya üşüşür, camie şöyle bir atılarak asıl mahfili hümayunla müstemilâtı temizlenir, halıları, seccadeleri ve mefruşatı mümkün merteye yenilenir ve ıslah olunur, Hünkâra «Buyursunlar!» denecek bir hâle getirilirdi. Fakat ne yapılırsa yapılsın o güzel, ve bir şehir için başlı başına muhteşem bir servet olan âbidelerin kararmış yabancı incirler yetiştirilen çatıları, insanlardan merhamet dilenen ağlar edaları gözlerden gizlenemez, ve bu alayları müteakip oralardan ayrılırken yüreklerde acıklı bir cenaze gömülmesinden, sonra duyulan azaba benzer bir taş ağırlığı bulunurdu.

Bu cuma selâmlıkları niçin yapılırdı, neye yarardı, bununla saltanata nasıl bir taze renk ilâvesi düşünülürdü? Evvelce tarihin, kuvvetli demlerine belki yaraşan bu merasime devam etmek Hilâfet için gerekli midir? Bu sualleri kendi kendilerine soranlar vardı elbette, fakat hep onları içlerinde saklardı.

Cuma gelince bu, bana, işlerin bir durma günü, bir istirahat zamanı lezzetini getirmekten pek uzaktı; bu, daha ziyade bir soyunmak, giyinmek, tekrar soyunup tekrar giyinmek, daha sonra Hünkârın alaydan ve namazdan kurtulunca mutlaka bir hususî seyran maksadiyle tertib edilen gidişinde saatlerle esir olmak demektir.

Selâmlık merasiminde yarım saat, bir saat kadar süren bir müddet vardı ki o esnada Hünkâr bendegâniyle Hümayun mahfilinde elbise değiştirip namaz kılarken, yahud selâmlıkta hazır bulunmuş olan vekillerden birini

iltifat makamında huzuruna kabul ederken, mahfilin öte tarafında maiyyete bırakılan odada geçirilirdi.

Burada kimler bulunurdu?

Zamanın Şehreminiyle Evkaf Nazın, pek nadir olarak Şey-hülislâm ile Sadra'zamı, daha sık Harbiye ve Bahriye Nazırları...

Şehreminleri oldukça kısa fasıllarla değişirdi: Hazım Beyle Tevfik Bey bu fırsatlarda en sevgi ile telâkki olunan simalardı. Evkaf Nazırlarından Hamada Paşa ile Hayri Bey her cuma, Şeyhülislâmlardan Musa Kâzım Efendi, Sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa nadiren görünürdü.

Şeyhülislâm ile Sadrazam Hünkârın arkasında mahfilde namaz kılarlarken bizler resmî elbiseyi üzerimizden atar ve diğer odada kalanlarla ah-vale, olup bitenlere dair sohbet ederdik.

Mamada Paşa zihninin içinde çalkanan fikirlerle pek meşgul görünerek zaten zor söylediği türkçesini israftan sakmırdı. Onu Mısır evkaf teşkilâtına benzer bir cereyan vermek için bizde evkaf işlerini tanzim ve tensik etsin diye davet etmişlerdi. Eğer müstakil bir hareket sahibi olsaydı belki muvaffakiyet eserleri gösterebilecekti. Memuriyet müddeti sonunda bitti. Evkaf işlerini düzeltmek için ta Mısır'dan örnek almaya bilinemiz niçin lüzum görülmişti. Biraz akli selim, biraz ümrana ve intizama bağlılık, biraz da maliye meselelerine vukuf bu ıslahatı yapmak için yetmez miydi? Nitekim Evkaf Nazırlığına Hayri Bey geçince ne Mısır'dan, Hindistan'dan, ne de dünyanın herhangi uzak bir köşesinden, numune imtihanına ihtiyaç görmeden yalnız doğru düşünüp doğru işleyen muhakemesinin yardımıyla Evkafa öyle bir salâh getirdi ki onun izi takip olunarak lâzım olan neticeye yaklaşmak ihtimalleri pek ziyade gerçekleşme vadisine girmiş oldu.

Bu mahfil odasında Lutfi Simavi pürgü kesilir ve bir hafta içinde gördüklerinden birikmiş neleri varsa eline geçirdiği bir dinleyiciye onları anlatarak içinin derdini boşaltırdı. Onu en ziyade sabırla dinliyen Mahmud Muhtar Paşa olurdu. Mahmud Muhtar benim çocukluk arkadaşım, onun da gençlik dostuydu. Ben ona söylemek fırsatını bulmaz, daha doğrusu bulmaya ihtiyaç hissetmezdim. Fakat Lutfi Simavi'nin daima anlatacak şeyleri olurdu. O, dinlerken anlar mıydı, söyleneni toparlamak için dikka-

te lüzum görürmüydü, bilemiyorum. Fakat dostunu memnun etmek için güzel gözlerinde tatlı bir tebessümle susardı. Lutfi Simavi'ye başlıca dert olan Amiral Gamb-le'in hizmetine son verilmiş olmasıydı.

Bir gün Halil Paşa Bahriye nazırı iken bu İngiliz amiralinin hizmetine nasıl son verildiğini anlatmış ve bizleri hayrette, Lutfi Simavi'yi de ciddi bir üzüntüde bırakmıştı.

Bütün bahriyenin genç unsurları tarafından takdir edilen bu amiral az zaman içinde Türk donanmasına bir manevra yaptırabilmiş ve bütün İstanbul halkıyla beraber «Ertuğrul» Yau-çtı ile ve hemen bütün hanedan erkânı da beraberinde olduğu halde bu gösteride hazır bulunan Hünkârı ve maiyetini pek iyi intibalar altında bırakmıştı.

Kısa bir zamanda böyle başarı gösteren bu zatın vazifesinde devamı istikbal için bir müjde hükmündeysen ondan tam istifade edilecek zamanda hizmetine son çekilmesi elbette bir sebebe dayanmış olacaktı ki bunu anlayamamıştık. Yahut anladık da anladığımızda ısrarla durmadık.

**Kapalı hayattan sonra — Seyran vesileleri — Eski hatıraları ihya —
Balmumcu çiftliği — İhlamur kasrı — Saltanat kayıkları —
Beylerbeyi — Göksu — Hemşireleri ziyaret — Şallar ve dibalar
— Küçük seyahatler — Bursa — Tamir işleri**

Cuma selâmlıklarından sonra, resmi elbiseler değişip alay ve harçları da en basit bir şekle inmiş olunca hünkârın hususi gidişleri olurdu. Bu gidişlerin bir de hafta ortalarında vukua gelenleri vardı. Hayatının en büyük kısmını bir nevi mahbusi-yet içinde ve sıkı bir nezaret altında geçirmiş olan bu zat hava almak ve biraz gezinmek ilâtiyacım ancak Dolmabahçe'nin loş hususi dairesiyle Zincirlikuyu köşkünün arasında, nadir fırsatlarla ve devamlı gidip gelişlerle tatmin etmek mecburiyetinde iken artık hürriyetine sahip ve arzularına hâkim olunca seyranlara aşırı denecek bir genişlik verdi. Biz ikimiz de yaverlerle beraber bu gidişlerin daimi maiyetini teşkil ederdik ve pek az istisnalardan başka zamanlarda bunu esaret bağlarının en ağır telâkki eylerdik. Kaç kere, bilinemez niçin çiftlik unvaniyle süsledikleri Balmumcu Köşklerinde yahut onun hiç bir hususiyet cazibesine malik olmayan bahçesinde, uzun bekleme saatlerini nasıl geçirmek lâzım geleceğinden hayret içinde, dönüş zamanını sabırsızlıkla bekledik durduk. Hünkârın buraya bir tutkunluğu vardı. Arasına veliahdlık devrinin kendisine mahsus tek gezinti yeri olan Zincirlikuyu köşklarine kadar da uzanırdı. İki üç defa Ayazağaya da gidiş oldu. Ayaz-ağanın metin ve iyi şeraitle inşa edilmiş, bir küçük kasr ismine şayan ad edilebilecek, sırt üzerinde yapılmış bir köşküden başka, aşağı kısmında bir geniş sofa şeklinde, tamamen harap olmaya yüz tutmuş bir binası ve bunun yanında kirli suların üzerinde büsbütün batmak zamanını bekleyen köhne sandalye-le bir de büyük havuzu vardı.

Eski hatıralardan bahs etmekte büyük bir lezzet duyan Sultan Reşad bu havuzun etrafında vaktiyle gençlik zamanında vücutta getirdiği bahçeden ve orada yetiştirdiği çiçeklerden bize tafsilât verir ve söylerken üzerinde otuz kırk senelik mihnet yıllarını atarak sanki hayalinde o geçmiş ömrün lezzetlerini tekrar yaşatmış olurdu.

Mesane hastalığının şiddet zamanında, ne kadar ağır gidilirse gidilsin, gene kendisine ıztırap veren araba seyahatında kısa bir yola lüzum görünce İhlamur kasrını tercih ederdi. Bu İhlamur kasrına Balmumcu köşklere gibi meslâ Erenköyü'nün eski sade binaları kadar alelade, ne de Zincirlikuyu kasrı yahut Ayazağa köşklere gibi metin ve mükellef olmamakla beraber saray denemeyecek kadar da sade değildi, bilâkis biri-birinden oldukça fasıla ile ayrılmış iki binadan teşekkül eden. Bu İhlamur kasrının asıl padişaha mahsus olanı pek büyük itina ile süslenmiş, bir küçük ailenin oturmasına ancak yetebilecek kadar küçük olmasından başka âdetâ bir ufak saray halinde vücutta getirilmişti.

Bu süsleme gösteriş kaydlarını gene bu gidişler vesilesiyle birer kere görmek nasip olan Beykoz, Kalender ve Maslak kasırlarında bulamadık. İhlamur köşkü, Dolmabahçe, Çırağan, Göksu ve, Beylerbeyi saraylarının ufaltıla ufaltıla son hadde indirilmiş bir nümunesiydi.

Araba seyahatlerine zorlukla tahammül eden Sultan Reşad en ziyade hazzını mucip olan deniz seyahatlarıydı, ve bu seyahatları yapmak için eskidenberi hünkârın pek zevk aldıkları saltanat kayıklarına binilirdi. Bu kayıklarla deniz seyahatları Abdülhamid zamanında tamamiyle metruk olduğundan kayıklar da buldukları yerlerde çürüyüp dökülmekte idiler. Eski ananelere pek meftun olan yeni Hünkâr bu kayıkların tamir edilmesini istemişti. Hattâ pek süslü ve sanatkârane oymalarla, kakma sedeflerle işlenmiş olan Hünkâr kayığının tamiri için eski bahriye zabıtlarından Vasıf Bey namında bir zat bulunarak onun himmetiyle bu sanat eseri asıl haline getirilebilmişti. Bu Hünkâr kayığından başka bir de, şimdi ne haldedir bilmiyorum. Avrupa müzelerinde eski hükümdarların binmesine mahsus arabalar kadar (bugün hâlâ İngiliz krallarına mahsus ve müstesna merasimde kullanılan saltanat arabası bu kabildendir) muhafaza ve teşhir edilmeye lâyık bir köşklü saltanat kayığı vardı ki Almanya imparatorunun İstanbul'da misafirliği vesilesiyle mükemmel bir surette tamir olunmuş ve sonra tam imparatora ikram edilmek üzereyken, kim bilir nasıl bir ihbar üzerine evhamlı Padişahın iradesiyle tekrar kayıkhanesine çektirerek ebedi uykusuna terk olunmuştu.

Yeni Hünkârın bu köşklü saltanat kayığına bindiğini hatırlamıyorum fakat yedi çifte saltanat kayığını sık sık hazırlatır ve bazen bir hususi iltifat olmak üzere başmabeynci ile başkatibi de kendilerine mahsus olan dört çifteden alarak yanında bulunduruyordu. Biz bu deniz gezilerini bilirdik

ve elbette Hünkâr kayığında bulunmanın kıymetini takdir etmekle beraber kendi kendimize, bu kayık gezisini bize mahsus dört çiftede şakalarla, gülüşe gülüşe, hikâyelerle süslemeye tercih eden gözle bakardık. Nasılsa ayrı ayrı arabalarda yapılmak âdet olan kara gezintilerinin İhlamur, Beşiktaş ve Yıldız sokaklarından taşan hazin Boğazın mavi sularını yarararak giden bu mükellef kayıklar, hamlacıların pırl pırl uçuşan hilâli gömlek-leriyle âdeta uçmak zevkini vererek bizi havalen tarihin mesud zamanlarına götürmüş olurdu.'

Bu kayık gezileri ya Göksuya yahut Beylerbeyi sarayına varırdı. Beylerbeyi sarayına nisbetle pek küçük olmakla beraber Göksu kasrı süse boğulmuş, cephesi ve şehnişinleri âdeta bir oya gibi işlenmiş bir binadır. Hele Beylerbeyi sarayı bugün Cumhuriyet sarayı olan Dolmabahçe ile İstanbul'un bir süsüdür.

Bu saraylardan bahs edilirken ne Fransa'nın, İngiltere'nin, Almanyanın ve İtalya'nın saraylarını, ne de uzaktan tarif ve tasvirleriyle aşinalık edilmiş olan şark kâşanelerini düşünmemek icap eder. Garb sarayları mimari kıymetlerinden başka mermerlerinin dövme demirlerinin, duvarlarını ve tavanlarını örten en büyük istadlar tarafından yapılmış resimlerinin, hele birer sanat eseri olan eşyasının ehemmiyetiyle birer şaheserdir. İstanbul sarayları bu bakımdan ele alınmaya mütehammil olmamakla beraber hatların ahengi, cephelerinin süsü, iç taksimat da ölçülerin çokluğu velhasıl umumi heyeti itibariyle hakikaten şehrin en muhteşem eserlerinden sayılır.

Hünkârın kayık seyahatları arasında kayda değer bir hatırayı tespit etmek isterim:

Bir gün Sultan Reşad hemşirelerine bir ziyaret yapmak arzusunda olduğundan söz etti. Henüz hayatta üç hemşiresi vardı: Cemile, Seniha ve Mediha Sultanlar. Sıra ile bunlara birer ziyaret yapıldı. Padişahın maiyetinde bizler, yaverler ve bendegândan birkaçı vardı. Hünkâr hususi merasimle ayak bastığı noktadan itibaren karşılandı ve yol üstüne serilmiş olan dibaların, şalların üzerinden yürüdü. Yanındakiler bunları çiğnemeye kıyamayarak kenardan takip etti. Zira birinci defa anlayamayarak hayretle, diğerlerinde oldukça bir heves ve memnuniyetle gördük ki sultanların haremağaları bu dibaları ve şalları telâşla toplayarak karmakarışık bir halde ben-degânın bindikleri arabaya yahut kayığa atıyorlar.

Bu ne demektir? İlk defa hasıl olan merak hal edilmekte gecikmedi. Saray âdetlerini bilenler izah ettiler ki saltanat makamına çıkmış kimse böyle bir ziyaret yapınca onun ayağı altına serilen bu nefis şeyler şükran makamına maiyetine hediye edilirmiş.

Esvabcıbaşmın aracılığı ve belki de Hünkârın müsaadeleri ile bu dibalarla şallar dağıtıldı. Başmabeyinci ile başkâtip ve başıyaver bu haktan madem ki bu bir hak imiş mahrum edilemedi elbette, bendegân da ehemmiyetlerine göre birer parça ile bundan istifadeli oldular.

Kayık gezmelerinden başka Hünkârın vapurla da gezmeleri olurdu. Uzunca geziler için Ertuğrul, kısalan için Söğüdü kullanılırdı ve bunlarda ekseriya Sadriazam Hüseyin Hilmi Paşa da Hünkâr tarafından davet yahut kendi tarafından gösterilen arzu üzerine bulunmuş olurdu.

Bu suretle İzmit'e Şile'ye, Hereke'ye, Bursa'ya birer seyahat yapıldı; Bursa'da Hünkâr bir kaç gün kaldı. Maiyetinde gelmiş olan şehzadelerine de Bursa köşküne yakın hususi bir köşk hazırlanmıştı.

Bu Bursa gezisi âdeta küçük bir seyahati şahane mahiyeti almış ve cna göre hazırlığa ve merasime vesile teşkil etmişti. Hazinei Hassa memurları bu küçük seyahatte ileride meydana gelecek olan mühim mikyasta seyahatler için bir tecrübe fırsatı bulmuş oldular.

Ben bu güzel Türk şehri bu vesile ile bol bol gezdim ve bol bol sevdim. O kadar ki eğer İstanbul'dan ayrılmak icap ederse gidip ömrümün son yıllarım ya hatırası daima ruhumu okşayan İzmirimde, yahut yeşil manzarası hayalimi dolduran Bursa'da geçirmeyi düşünürdüm.

Bütün bu isimleri geçen sarayların, kasırların, köşkların müşterek bir vasfı vardı, hâlâ da öyledir: Terkedilmiş olmaktan ve imar hususunda himmet yokluğundan doğan harabi hali Garibdir ki sarayların tamiri için hükümetçe her sene mühim bir para tahsis olunduğu halde bunun ihtiyaca göre sarfı aynıyle padişah tahsisatı ve ziyafet seyahat masrafiyle karşılığı kabilinden Hazineyi Hassaya bırakılmak gayet tabii ve mantıklı iken nasılsa Maliye nazırlığında buldukları zaman Cavid ve Nâ'il tarafından ayrıca bir heyet teşkil edilmeye lüzum görülmüş ve burada iş türlü muamele ve kırtasiye girdabına tutularak hiç bir zaman vaktinde ve lüzumunda tamir işlerinin yürütmesine imkân bulunamadı, tahsisatın bir

büyük kısmı da beyhude yere koskoca bir heyet teşkilâtında israf edilmiş oldu. Meşrutiyet idaresinin bu suûli uzun müddet devam ederek sarayların hali harabisi de günden güne artmıştır. Cumhuriyet idaresinin büyük işleri eri kısa ve çabuk vasıtalarla başarmak usûli, elbette bu sarayların da yeniden hayat bulması ve hatta bir kaza neticesiyle yanan ve İstanbul saraylarının en güzeli olan Çırağanm bile herhangi bir şekilde ve istimalde tekrar meydana çıkarak Boğazın en güzel bir noktasında matemli harabe halinden kurtulmasına fırsat bulacaktır diye ümit olunmalıdır.

**Maruzat işi — Garip bir çekmece — Nüzhet ve Murbıza Beyler —
Bir zarafet oyunu — Kâğıtlara bakılıyor — Hünkârın hikâyeleri —
Mühim bir kâğıt.**

Yeni vazifemin hemen ilk günlerinde önüme küçük bir çekmece şeklinde, şark işlerine mahsus bir üslupla işlenmiş bir çanta getirdiler. Hiçbir maruf şeye benzemeyen bu nesne nereden geliyordu? Belki Yüdz'dan, belki Hazineyi Hassanın unutulmuş bir kovuğundan... Abdülhamide maruzatın nasıl takdim edildiğine pek vakıf değildim. Galiba evrak, Babîâli-den, hattâ diğer makamlardan başkâtipliğe bağlarla bağlanmış, mühürlenmiş torbalarla, zarflarla gelir; oradan da hususi daireye gönderilmiş. Bunlardan bir kısmı kitabe dairesinde açılabilirken hususi mahiyette olan diğer bir kısmının açılması ancak hünkârın kendi eliyle, yahut gözü önünde, mümkün olabilirmiş, Padişahla gizli münasebetleri olanların yazıları ise muhtelif yollardan geçer, muhtelif ellerde dolaşarak padişahın bilgi dairesine girmiştir. Bunları bir rivayet şeklinde işitirdim.

Yeni Hünkâra takdim olunacak maruzat için önüme konulan çekmeceyi hiç muvafık bulmadım, hele bir manasiyle zarafetten mahrum olan bu acayip nesneyi yükleyip sarayın içinde dolaşmak pek gülünç olacaktı. Zaten sarayla resmi muhaberesi üian ancak iki daire vardı: Sadaret ve Hazine, Sadareten ilk defa, maruzat da içi bezli arkası kırmızı mühürlü bir büyük zarfla gelmişti. Bu derece sâde bir şekilde gelen kâğıtları yine öyle karşılamak ve huzura da öylece çıkarmak uygun olacaktı. Hemen Bazar Allemad'dan irili ufaklı beş tane güzel cüzdandan getirttim ve arz olunacak kâğıtları sırasına göre bunlara taksim ederek iradeleri istihsal edilmeye hazır bir hale koymak usulünü kabul ettim. O çekmece gibi nesne de artık tekrar ve bu defa ebedî uykusuna terk edilmek üzere, ortadan kaldırıldı.

Sabahleyin, pek erken bir saatte, başkâtip saraya gelmiş, odasına uğramış, kitabe dairesine geçerek o gece nöbette kalmış arkadaşı kâtiplerle görüşükten sonra onun himmetiyle resmi ve gayri resmi evrakın kayıt defterlerini ve kâğıtlarını almış bulunurdu. Sadareten gelen evrakla Hazineyi Hassanın maruzatı tetkik edilmek ve bunlar arz olunurken kısaca izah edilecek surette anlaşılacak icap ederdi. Hâlâ meşrutiyetin gerekle-riyle yakınlık kuramamış olanlar tarafından padişaha müracaatlar olduğu

gibi yardım talebinde bulunanlar da hiç eksik değildi. Mabeyn kitabetine düşen vazife işe dair olanları ait oldukları nezaretlere havale etmek, yardıma ait olanlar için de bir lirayı tecavüz etmeyecek bahşış miktarı için gibi hümayun kâtibine selâhiyet vermek hususundan ibaretti. Bunlardan resmi makamlara havale olunanlardan birkaçını pulsuz kabul ve sevk etmiş olmak gafletinde bulunan başkâtip oldukça can sıkacak para cezasına mahkûm olmuştu. Yardım istemeye dair olanlardan bir liradan fazlasına lâyük gördüklerini de hünkârdan müsaade almak için arz etmek üzere ayırırdı.

Bu tafsilatı vermekten maksat sarayın yazı işlerinin ne kadar sade ve bu zeminde başkâtime düşen vazifinin nasıl kolay olduğunu göstermekten ibarettir. Hele yazmak meselesinde onun vazifesi hiçe inmiş bulunurdu. Kitabe dairesinin dört kişiden mürekkep olduğunu ve bunlardan biri nöbetini bitirdikten sonra çalışma günlerinde bu adedin üçe indiğini ve bu çalışma arkadaşlarının içinde Nüzhet ve Murtaza Beyler gibi Babiâlinin en bozulmamış, her şeye rağmen temiz kalmış nadir adamlarından olanlar bulduğucha yazı meselesinin ne mikyasta küçüldüğünü tahmin etmek pek kolaydır.

Hele Başkâtip iradesi alman evrak için ancak bir imza atmak külfetinden başka yapacak bir iş bulamazdı, onun inleri daha ziyade yazıcılıkla ilgili olmayan sahalarda bütün zamanını alacak ölçüde idi.

Nüzhet Beyle Murtaza Beyden bahis etmek fırsatını bulunca bundan istifade etmek isterim. Diğer iki arkadaşla beraber kitabet dairesinde bulunmas'ndan da^ma inşirah vn-ci bir zarafet ve nerafet havası yaratan bu iki zat sado asaletin ve kibarca vasıfların mesut bir tonlaması d°<ril, avni zamanda kalemlerinin nek kudretli sahibi idiler. Makastır vn/li-Üğinden mütekaid Hıfzı Paşa merhumun oğlu olan Nüzhet Bey, ki sonradan ikinci mabeyinci olmuştu (Daha sonra muhtelif vazifelerden sonra şimdi su idaresi umumi kâtibidir) ve Babiâlinin pek muhteşem erkânından biri sıfatıyla kendisini tanımış olanlarda nezih bir hatıra bırakan meşhur Rıza Efendinin oğlu Murtaza Bey her temasta beni bir kat daha hayran etmekle kalmayarak nadiren yazmak lüzumu görülen mühim ve müstesna evrakın yazılışında gösterdikleri fikir ve lisan mükemmeliyetiyle de beni hayran ederlerdi.

Başkâtibin huzura çıkıncaya kadar pek kolay olan vazifesi Hünkârın huzurunda oldukça bir ehemmiyet kesbederdi.

Hünkâr harem dairesinden çıkıp yemeğini yedikten sonra maruzata bakmak için bendegândan biri ile başkâtibi davet ederdi. O dakikaya kadar geçirilen, hele canı tez bir adam için «bir ân evvel şu iş bitse de evrakı sevk edebilsek...» üzüntüsü içinde âdeta ağır gelen bu intizar müddetinin bitimini sevinçle gören başkâtip cüzdanlarını yüklenir, ya sarayın büyük merdivenlerinden yahut odasının yanında döne döne tırmanan gizli merdivenden seçirtir, huzura girerdi.

Hünkâr fesini çıkarmış, beyaz takkesiyle, ilikleri çözülmüş, redingotiyle bekler bulunurdu. Merasime pek ziyade uyan bir kimse olduğundan beni görünce telâşla fesini giymeye, önünü iliklemeğe teşebbüs ederek ayağa kalkardı. Buna karşı «aman, rica ederim, rahatımızı bozmayınız!...» denemezdi elbette, görmemezliğe gelmek en basit bir terbiye icabı idi. Fakat o telâş Hünkârın kapı nöbetini tutan bendesi görmüş olur, ondan ziyade bana işittirecek bir sesle: «Efendimiz, yabancı değil, başkâtip bey...» diyerek Hünkârın teşebbüsünde devam etmesine mâni olurdu. Hünkârın: «Başkâtip bizdendir, mazur görün...» kabilinden bir mukabelesiyle bu tertipli oyuna son verilir. Mürettep olsun olmasın, bu pek nazikâne oyun bir kaç defa tekrür etmekle beraber iyi bir tesir yapmaktan hâli kalmazdı. Daha sonraları Hünkâr Bizlerle bir dereceye kadar laubali olunca artık bendegândan birinin müdahalesine hacet kalmaksızın, gene davranır, fakat gene kendiliğinden vazgeçmek suretiyle zarafet vecibesini yapmış olurdu.

O zaman Hünkârın ekseriya vakit geçirdiği mabeyinin iç tarafında deniz cihetinde büyük salonun yanındaki küçük yazı odasına geçilirdi. Bu odanın yazıya mahsus olduğunun yfr gâne alâmeti ortasındaki küçük yuvarlak masa ile bunun üzerindeki hokka ve kaleminden ibaretti. O zaman karşı karşıya oturulur, başkâtip küçük bir el uzatmasından ibaret bir işaret üzerine evvela resmi kâğıtlardan başlayarak bunları birer birer hûlasatan söyler, Hünkâr da günlük işlere dair olan kâğıtların arkasına bir tarih kordu. Bu tarih «görölmüştür» makamına geçerdi. Eğer kâğıdın muhteviyatı hususi bir ehemmiyeti haizse, meselâ meclisi mebusandan çıkan kanunlar, yahut Heyeti Vükelâ kararları, bunlara birer «mucibince», yazıldıktan sonra imza olunurdu. Başkâtip için en zor iş de bunları, Hünkârı

yormayacak, sıkılmayacak bir şekilde mümkün merteye kısa ve çabuk bir surette hülâsa edebilmektir.

Hünkâr dinler ve hemen mucibince diyerek imza ederdi. Başkâtîp bu külfete lüzum görmeseydi olurdu, bunu denemedim. Bu, daha ziyade onun için bir vicdan meselesiydi. Maamafih öyle şeyler oldu ki bunu ne Hünkâr anlayabilirdi, ne başkâtîp tetkike lüzum hissederdi, hattâ... Evet, hattâ vazifeli olanlar bile gözden geçirmek lüzumunu hissetmemişlerdi.

Bu neviden bir misal zikretmek lâzım gelirse, Maliye teşkilâtını ıslah için Fransa'dan celp edilen meşhur müteahhas Laurent'in raporu üzerine Meclisi Mebusandan geçen evrak ne Maliye erkanınca, ne Meclisi Mebusanın Maliye Encümenince, ne de heyeti vükelaca tetkik edilmeksizin saraya sevk olunmuş ve böylece fransızların maruf kırtasiyecilik meraklarına tam bir numune olan kanun, içinden çıkılmayacak çapraşıklarla Maliye işlerini eskisinden fena bir karışıklığa uğratmıştı.

Resmi işler bitince ve Hazineyi Hassa maruzatıyla hususi evrak geçilince Hünkâr bir nefes almaya lüzum görür ve bu sırada uzun, ekseriyet üzere hoş ve tuhaf hasbîhallere başlar, gençliğine, biraderlerine, daha ziyade babasına ait hatıralar, harem kadınlarının garabetlerinden, meraklarına dair hikâyeler nakil ederdi. Bu cümleden olarak Abdülhamid'e, Sultan Murada, Abdülazize müteallik hikâyeler dinledim. Ve dikkat ederdim, bunları söylerken hattâ o kadar zulmüne uğradığı ve ancak kızınca hakanı mahlu diye yad ettiği biraderi için ağır çekecek bir zem ve kötü söz manası koymazdı.

Bu suretle bir yandan maruzat işi yürürken bir yandan da Hünkârın zihninde birikmiş siparişleri olurdu. Ben bunları yavaşça bir kâğıda işaret ederdim: Çamaşır ustanın (Haremihümayunda esvabcıbaşılığın muadili) perhiz tablası, üçüncü Kadınefendinin perdeleri, harem hamamını kurması, ilâh...

Bunların sayılması sırasında her birine refakat eden bir hikâyeye olurdu. Meselâ haremde değişecek halılar, perdeler için kaideten eskimiş denelerinin bunları kullananlara ait olması usuldenmiş. Onun içindir ki alâkadarlar bunları sık sık değiştirmekte menfaat bulurlarmış. Hünkâr ilâve ederdi: «Tabii bu usul kaldırılmıştır. Mefruşat idaresi onları alır, atılmış şeyler ambarına kor, gerekirse başka yerlerde kullanır.» der ve

zaten böylece yapılacak muamele bir de tarafı şahanedan alınan bir iradeye istinat etmiş bulunurdu.

Nihayet uzun müddet, bazen belki iki saat sigara içeme-mek mahrumiyetine katlanan başkâtîp huzurdan çıkınca evrakı getirip kitabet dairesine teslim eder; ve burada derhal kayıtları, çıkmaları yapılarak başkâtîp tarafından imza da edildikten sonra hemen o gün mutlaka yerlerine gönderilirdi. Hiç bir zaman evrakın gene o gün içinde iade edilmemiş olduğuna vakıf değildim. Bunda Hünkârın da ihmalden ve kayıtsızlıktan çekinen iyi niyetinin tesiri büyüktür. Hattâ genç yaşında garip olarak tekrar kızamığa tutulan bu ihtiyar adam Haremihümayunda yatağının içinde ateşlerle kavrulurken gene beni çağırılmış, gene maruzata tarih veya imza koymuştu.

İtiraf etmeli ki ben de bir tertibe başvurarak sadarettin ve hazineden tahirî mümkün olan kâğıtların gönderilmemesini rica ettim.

Hünkâr bir gidişe çıkmak için maruzat işinin bitmiş olmasını isterdi. Gene böyle bir gün hafta ortasında, gelen kâğıtların muamelesi bitip iadesi esbabı da hazırlandıktan sonra Zin-cirlikuyu köşküne gidiş olacağı haber verildi. Artık yapılacak bir iş kalmadığı için istirahati kalple gidilebilirdi. Oraya henüz varmıştık, birdenbire köşkün bahçesinde bir at gürültüsü oldu, ve bir dakika sonra haber verdiler: «Sadarettin bir yaver gelmiş, müstacel ve mühim bir kâğıt varmış!» dediler.

**Divanıharp mazbatası — İlk ölüm iradesi — Mucibince —
Nefes alacak bir yer — Şakada ölçüsüzlük — Sinema sohbetleri.**

Hünkârı ve saray erkânını Dolmabahçede bulamayınca Zincirlikuyu köşküne kadar gelmeye lüzum gören süveri zabıt mutlaka mühim ve acele bir iş getirmiş olacaktı. Bu, sadaret yaverlerinden biriydi. Çantasından üzeri kırmızı mumlu bir büyük zarfı bana uzatırken:

— Pek acele imiş dedi hemen iradesinin alınarak geri verilmesini rica ediyorlar.

Bir saniye yüzüme bakarak cevap beklerken ben bu acele işin mahiyetini anlamak için sinirlice parmaklarla zarfı yırttım, bir göz atmakla iş anlaşıldı. Bu, 31 Mart isyanında cürümleri ölüm cezasını istilzam eden kimsele-
rin idamına dair divanıharbi örfinin mazbatası ile sadaret tezkeresiydi.

Yaver sordu:

— Bekleyeyim, değil mi?

Birden ne yapmak lâzım geleceğini düşünerek cevap verdim:

— Hayır, beklemeye lüzum yok. İradesini aldıktan sonra saraya gider, muamelesini yaptırır, hemen Babıâliye gönderirim.

Yaverle konuşma burada bitmiş oldu. Şimdi zor görülen cihet bunun hünkâra arzı, iradesinin alınması idi. Evvelâ divanıharp kararım okudum. Pek delilli bir mazbata vardı. Zaten isyanı müteakip teşekkül eden harp divanları büyük bir sürat ve faaliyete, kılı kırk yaran ve tamamıyla adalete ve vaziyetin zaruretine uygun olmaya çalışan bir dikkat ilâve ederek işliyorlardı; bu muhakkaktı, titreyen elimle bulanık gözlerle okunan bu mazbata her manasiyle kanaat verecek mantıklı ve adli mahiyette idi. Yalnız, arkasının geleceği şüphesiz olan bu idam hükümleri birinci defa olarak elime geliyor ve birinci defa olarak Hünkâra arz edilmek üzere bulu* nuyordu.

Bence bu işte yegâne vazife bir kâtip vazifesinden başka olmamakla beraber pek nahoştu; asıl hünkâra ait vazife de asabı zayıf bir adamı saracak mahiyette idi. Onu bu işe hazırlamak lâzım geleceğini düşünürken onun tarafından bendegândan biri, Seccadecibaşı Emin Bey, bana gelecek:

— Efendimiz, merak ediyorlar; gelen yaver ne getirdi, diye soruyorlar? deyince meseleyi anlattım. Emin Bey gitti ve biraz sonra gelecek:

— Efendimiz, şimdi namaz kılacaklar ve sonra sizi davet edecekler!, dedi.

Anlaşıyordu ki Hünkâr bu idam kararları için irade vermeden evvel Allahm inayetine sığınmak ihtiyacını duyuyordu. Ve böyle hayatın güç anlarında nefsiyle vukuat arasına kavi bir imanın siperini koyabilmeye muvaffak olanlar için her türlü ahvale karşı manevî çelikten bir zırh giymek mümkündü. Bunu biraz sonra gördüm. Benim yavaş bir sesle okuduğum mazbatayı dikkatle ve sükunetle dinledi. Bu, birinci defa olarak idama hüküm giyenlerin sayısı yirmi ile otuz arasında idi. O kadar adamın yaşamak hakkından alacakları hisse, işte hünkârın kaleminden akacak olan iki üç kelimeye bağlanarak ancak o gecenin sabahına karşı devam edebilecekti. Bunların içinde gafil avlananlar, şeriat namına ve din hürmetine hizmet etmek zanniyle hareket edenler, vicdanlarının koca bir günahın ağırlığını koyduklarını düşünmemiş olanlar vardı elbette, fakat bunların yanında fesat fikriyle, hiyanet duygusuyla, menfaat düşüncesiyle bile suç işleyenler de vardı; ne olursa olsun, gerek ötekiler gerek berikiler artık bilmeyerek hayut bilerek yaşamak hakkını kaybetmiş oluyorlardı; bu böyle bir zaruret idi ki aksine hüküm vermek imkânı yoktu.

Divanıharp mazbatası hiç bir tereddüte mahal bırakmadan sıkı bir mantığın yollarını takip ederek bu neticeye vasil oluyordu. Ben susunca bir kelime söylemeyerek hünkâr elini kaleme uzattı. Ne yapmak lâzım geleceğini sordu. Sadaret tezkeresine mucibince yazdıktan sonra imza etmek lâzım geliyordu. Hiç tereddüt etmeden bunu yaptı, sonra sordu:

— Galiba bu gece asılacaklar.

— Öyle anlaşılıyor, dedim; müsaade buyurulursa saraya kadar gidip muamelesini yaptırarak hemen Babîâliye göndereyim...

— Pek iyi olur, diye cevap verdi; pek küçük bir tereddütten sonra ilâve etti: — Bu gece sarayda kalsanız.

Hünkârın ne halinde, ne sesinde, ne de imza ederken ellerinde fevkalâde bir emare yoktu; yalnız son sözü sarayda bir refakatin manevi muzaheretini faydalı adettiğine delâlet ediyordu. Onda yalnız bir imanın kuvveti değil buna ilâveten bütün ecdadı silsilesinden intikal ederek kendisine kadar gelmiş olan bu zâtın etrafında, hattâ kendisine pek yakın olanlar da, meselâ oğlu Necmüddin Efendide ölüm dakikası çalınca bunu «Elhükümülillah» diyen bir rıza ile karşılayıcı bir metanet olduğu gibi başkalarından yaşamak hakkını nez edecek bir hüküm vermek lüzumu hasıl olunca bunu da saltanatın zaruri bir icabı olarak kabul eden bir katlanma vardı. Bu ruhi haleti ileride muhtelif vesilelerle gördüm ve bunu gayet tabii, gayet beşeri buldum.

İradeyi istihsal ettikten ve Zincirlikuyudan Şişli tarihiyle Nişantaşı konağına uğrayıp sebebini söylemeksizin geceyi sarayda geçireceğimi haber verdikten sonra Dolmabahçeye indim. Bir kısa zaman sonra idam kararı Sadarete gitmiş bulunuyordu.

Ben de ne olursa olsun, bu meselede alâkamın hiçden ibaret olduğuna kanaatle beraber, yüreğimi sıkıyan bir pençeyi uyuşturmak için Tefvik Beyin odasına girdim. Oyalanmak, üzücü düşüncelerden silkinmek ihtiyacıyla kendi kendimden kaçmak istedikçe onun arkadaşlığına sınığırdım.

Onun sabrı, sakinliği, hiç bir zaman haleldar olmayan resmîyeti ve zarafeti şahsiyetinin etrafını ferahlık veren bir daire ile çevirirdi. Pek dindar pek mutekit olmakla kalmayarak namazına, orucuna ne kadar riayetkar ise hâdisat ve vukuata karşı da bunların nasıl olsa yatışacağına, düzeleceğine nihayet iyi bir neticeye vasıl olacağına inanan ve bu suretle zihnini işgal ederek huzurunu bozacak çöpleri parmaklarıyla tutup bir tarafa atan bir felsefesi vardı. Kaç kere sabahleyin evrakı havadisi okuduktan ve bunların zehir akan yazılılarıyla harap olduktan yahut, bazen merakı tahrik edecek mahiyette celselerinde hazır bulunmak için Meclisi Mebusana gönderilip orada sanki irtica hareketi daha dün vuku

bulmamışçasına, yalnız Türk olmayan unsurlar arasında değil, asıl Türk mebuslar içinde de çarpışan ihtirasların, yarın ne olacağından korku veren tezahürlerin müşahedesiyle sarsıldıktan sonra ona gider ve endişelerimi anlattırdım. O bir çocuğun saçma dertlerini dinlercesine susarak, fakat katılmayan bir tebessümle dinler, sonra yüksek sesle Allahın inayetinden ümit kesmemelidir; derdi.

Onun bir hanım kız edasiyle bir gülüşü vardı ki cüssesinin büyüklüğüyle bir tezat teşkil etmesine rağmen fırtınanın zarafetine pek uygun olurdu. Kendisi tekellüften hiç ayrılmamaya pek dikatli olduğundan latife etmekten, şakalaşmaktan, hattâ bazen kendisinin ahlâki düşüncelerini tirmalayacak neviden hikâyeler nakletmekten hazeden Lutfi Simavi'nin şakalarına mukabele etmek için yalnız bu kibarane ve masumane gülüşlerini kâfi bulurdu. Bir gün ben de bu şaka zemininde biraz ileri gitmiş ve onu gücendirmiş oldum. O günden sonra bir müddet gene sabahları odama gelmekte ve beni en süslü selâmlariyle ve iltifatlarıyla taltif etmekte devamla beraber, halinde bir tutkunluk, bir güceniklik, bir alınganlık kokusu duymuştum. Bu epeyce devam etti ve şaka zemininde ekseriyet üzere ölçüyü kaybettiğime hayatımın geçmiş demlerinde pek çok defalar vakıf olmuş ve bu görgü günahını tekrar etmemeye bir çek kere ahd eylemiş olduğum halde bu melek kadar sabırlı ve dayanıklı olan arkadaşısı bile küstürecek derecede gene huyuma matlûp oluşumdan mahcup ve perişan, nihayet vicdan üzüntüsünün atılmasını gidip kendisine tarzîye vermekte aramıştım. O, hiç bir zaman bana gücendiğini itiraf etmek istemedi, fakat benim bu özür dileme müracaatımı da kafi bularak eski samimiyet tavrına avdet etti.

O gün onun odasına girince böyle saraya avdet edişinin sebebini hemen anlattım. Kayıtsız ve endişesiz görünüyordum. Hikâyemi bitirdikten sonra o geceyi sarayda geçirmek için emir aldığımı ve akşam yemeğinde sofrada beraber bulunacağımı söyledim.

O idam kararında hiç durmadan ve bende zilden bir ilişik olabileceğine zahip olmamış görünerek:

— Ne kadar iyi!... dedi, çoktan akşam yemeklerinde beraber bulunamamıştık.

Sonra ilâve etti:

— Eğer sarayda kalmanız icap etmeseydi yemekten sonra beraber sinemaya gitmek teklifinde bulunurdum. Bu gece gene Rigodin ile Rosalie'nin pek eğlenceli bir filmi varmış.

Tevfik Bey akşam yemeklerini sarayda yemek adetine idi ve ancak yemekten sonra, mabeyinden el ayak çekilmiş bulununca vazifesini bitmiş farz ederek dünyada tek eğlencesini teşkil eden Tepebaşı sinemasına giderdi. O zaman sinema bu günün ilerlemeleri ile ölçü kabul etmeyecek derecede basit bir halde ve bittabi sessizdi. Tevfik Beyin bahsettiği artistler de o zaman için bu günün Charlie'si ve Harold Lloyd'i kadar kendisini sevdirmiş olan meşhur Bourlevarde sanatkarlarından sinema için Rigadin namını alan Prince idi. Tevfik Beyin bu sanatkâra ve ekseriyet üzere Rosalie namıyla ona refakat eden comique kadına bir bağlılığı vardı. Beni de bir kaç kere oraya götürmüştü.

O akşam sofrada hep sinemadan, bu sanatın istikbalinden ve evvelce görülmüş oyunlardan bahsetti. Mutaden az konuşan bu dost bu akşam nasılsa, galiba esen sıkıcı havaya bir parça neşe vermek için bol bol söyleniyordu.

**Akşam yemekleri — Melal — Hünkârdan bir haber —
Hareme doğru — Ne olacak? — Tenha bir saray —
Yalnız kalıyorum — Vehim ihtimaller — Yatak odasına doğru —
Titriyen mumun yanında — Taşan bir teessür.**

Mabeynin akşam yemekleri kadar hazin ve gönülleri karanlık duygularla dolduran bir içtima tasavvur olunamaz. Sanki burada saray erkânından kalan üç beş kişi bir matem ayını için toplanmış olurlardı. İkinci mabeyincinin durgun riyaseti altında ve Dolmabahçe'nin bir türlü arkası alınmayan elektrik tesisatının geçikmesiyle hâlâ geniş sofalarda, odalarda boşluklara karşı soluyarak mücadele ediyor zanedilen mumların yorgun ziya dalgacılarıyla yarı karanlıkta bütün sofrayı bir gam havası örterdi. Bu akşam Tevfik Beyin adeti hilâfına hikâyeler söyleyerek biraz neşat vermeye çalışan gayretleri o gece için neticesi hazırlanmakta olan idam kararlarının soğuk nefisini, dakikadan dakikaya esip yüzüme sürünmekten menedemiyordu. Bunun tesirinden silkinip kurtulmak için ne kadar gayret etsem beyhude oluyor ve her gayret hamlesinden sonra biraz daha mukavemet kabiliyetini kaybetmiş olarak daha ziyade gevşeklik içine gömülüyordum. Bu manevi bozguna yalnız idam kararları mı sebebdi?... Elbette değil. Meşrutiyetin ilânındanberi geçirilen elim safhalar, mart isya-niyle onu takip eden hadiseler, bende günden güne artmak istidadını gösteren bir sıkıntı, hattâ mahiyeti belli olmayan vahim akıbetlerin hülyası içine nefisini teslim etmekten mari-zâne bir haz uyandırıyor. Sarayda yapılacak, işlerle bir müddet oyalandıktan ve etrafı unutup görüldükten sonra sarayın ötesinde cereyan eden ahval gelip beni sarsıyor ve gaflet uykusundan uyandırarak daha neler olacak korkusuyla sinip büzülmüş bir uyanıklığa atıyordu.

Matbuat, Meclisi Mebusanda her gün yeni bir hızla canlanan mücadeleler, hattâ cemiyetle ciheti askeriye arasında gittikçe genişliyecek endişesi veren fasıla hep birden toplanarak öyle bir yekûn teşkil ediyordu ki bunun sikleti altında ezilmiş gibiydim. İsyani takip eden harp divanlarından idam kararları çıkacağı beklemek pek tabii idi; ve elbette bu kararlar eğer âti için bir sakinliğin kuvvetli vadini edebilirdi; fakat en nikbin ihtimallerin altında hep bir «acaba?...» sualinin korkunç çehresi sırtarak çıkmakta inad ediyordu.

[Bir tarih çeşnisini almaktan hazer eden bu hatıraların şu bahsedilen devreye ait olan kısmını ikmal etmek için Hüseyin Cahid Yalçının «Fikir Hareketleri» mecmuasında intişar eden ve pek müdellel vesaika binaen yazılan «Meşrutiyet Hatıraları» tefrikasını tavsiye ederim.]

Yemek bitmiş gibiydi, birden mumların titrek ışığı altında kapıdan musahiblerden birinin siması belirdi. Ufak bir tevakkufla sofraya göz gezdirdi ve beni bularak da yanıma kadar geldi, daha ziyade yaklaşmak için bir müsaade isteme hali alarak kulağıma eğildi:

— Efendimiz, dedi; yemek yediler, akşam namazını da kılmışlardı, yatsıyı haremde eda edecekler, sizi görmek istiyorlar...

Kalktım, «niçin isteniyor?» merakıyla acele etmeye lüzum görerek musahiple beraber yukarı kata çıkan geniş merdivenin karanlıklara boğulmuş halılarını aştım. Hünkâr beni görünce «yemeğinizi bitirmiş miydiniz?...» dedi ve cevabı ancak işiterek, evlerine gitmek acelesinde olan bedegânına veda ederek harem yoluna doğru yöneldi.

Bu harem yolu mabeynin son kısmından başlayarak ve muayede salonunu dolaşa dolaşa giderek Haremi Hümayun bu salonla bitişik kısmına müntebi olan bir yoldur ki oldukça uzundur. Muayede salonundan bakılınca bu yolu kısmen, basık kafeslerle örtülmüş olarak fark etmek mümkündür. Haremi Hümayun halkı muayede merasimini bu kafeslerin önüne serilmiş minderler üzerinde oturarak temaşa ederlerdi. Ben bu yolu bir çok kere geçerek mabeyinden hareme çağırılmıştım. Mabeyin tarafından demir bir kapı vardı ve mabeyinde nöbet tutan musahib bu kapıyı anahtarıyla açar, yoîa girilince tekrar içeriden kilitler, bir hayli yürünüp yolun harem cihetinde nihayetine varılınca burada da bir ikinci demir kapı karşısında bulunulurdu. Musahip buna yumruğuyla yahut elindeki anahtarla vurur, içeriden harem nöbetini tutan musahip kapıyı açar ve bu suretle hareme girilince tekrar kapı kilitlenirdi.

Gündüz halini pek iyi bildiğim bu yolu birinci defa olarak geçiyordum. Hünkâr bana hiç bir kelime söylemeden yürüdü. Musahibin elinde büyük bir gümüş fener vardı ve yolun üzerinde müsavi fasılalarla gene böyle büyük kıtada, ve pek güzel işlenmiş olduğuna dikkat etmemek mümkün olmayan bir çok gümüş fenerler sıralanıyordu. Nihayet hareme yaklaşıncaya Hünkâr bana yavaş sesle önden yürüyen musahibe mi işittirmemek

istiyordu, yoksa bu تنها ve loş yolda kendi sesinden mi tevahhuş ediyordu —herhalde adetâ ürkerek:

— Ne olacak?... dedi.

Cevap veremedim, zaten buna lüzum da kalmadı. Kalbî merakını tefsir eden ve istemeden dudaklarından çıktığında şüphe olmayan bu sualden galiba utanmış olacaktı ki hemen arkas'ndan: — Belki bu gece size bir hizmet düşer diye mabeynde kalmanızı istedim: dedi, ve artık harem kapısına gelinmişti, harem nöbetçisi de kapıyı açmıştı, biraz durarak ilâve etti: inşallah rahat uyursunuz...

Selâmladım. Bu suretle veda etmiş oldu ve hareme girdi, arkasından kapı kilitlendi. Ben de mabeyn nöbetçisi musahiple gene o yolu mabeyne doğru geçmeğe başladık. Musahib her fenere geldikçe işilip mumu söndürüyordu. Nihayet mabeyn kapısı da kilitlendi, beni yazı odama kadar getirdikten sonra çekildi. Bu müddet zarfında mabeynde el ayak çekilmişti, herkes ya evine yahut mabeynin d'ında müstahdem koğuşlarına gitmişti. Bu büyük binada, ta ötede nöbet tutan yaverle kâtip bir de onların hizmetine bakacak olan odacı, yemek odasına yakın bir yerde nöbetçi musahiple onun uşağı [mabeyn müstahdemini arasında kayıtlı olmadan arzu eden ma'lûliyetine binaen müsaade edilirdi, ta bodrum katının uzak bir noktasında koğuşlarına çekilmiş olan bekçilerle mabeyni baştanbaşa dolaşarak yangın tehlikesine karşı nöbet saatlerini kuran evlerine gidememiş olan başkitâbete mahsus odacılar kalmıştı. Bu sayılanlardan ba^ka hiç kimse mabeynde kalmağa mezun değildi.

Başkitâbet odacıları iki kişiydi: Yusuf ve Muhyiddin. Aradan yirmi beş yıl geçmişken bu iki halis türkû hâlâ gözlerimin önünde o zamana ait halleriyle görüyorum. Bugün, kimbilir, nerelerdedir?...

Odama girince evvelâ yazı masasının önüne oturdum, üç mumlu bir şamdan fanusları arasından ancak masanın üzerine hafifçe kayıpakan bir ışıkla boyuyordu. Ne okumak, ne yazmak mümkündü. Her şeyden evvel odacılar izin vermek, onları evlerine göndermek istedim. Yusuf yatak odasının anahtarını bırakarak:

— Emrederseniz bu gece kalayım; dedi. Buna lüzum görmedim. Yazı odasının anahtarını her zaman saklanan yere bırakacağımı söyleyerek:

— Artık gidersiniz dedim. Muhyiddin

— dolgun yanaklı, koca kafalı, iri dudaklı, her ağzından çıkan kelimeye birkaç tükürük parçacığı eklenen temiz yürekli bir çocuk - veda ederken haber verdi:

— Efendimizin, kilerinden yatak odanıza bir kahvaltı tepsisi bırakıldı; dedi.

Onlar gittikten sonra bir müddet odamda kaldım. Ne kadar bilemiyorum, belki on dakika, belki bir saat, Hünkâr beni niçin, alikoymuştu, hususiyle hareme kadar niçin beraberinde götürmüştü? Bu soruların bütün cevabı onun yolda ağzından ilk dökülen kelimelerde saklıydı: — Ne olacak?..

O da bir korku içinde idi; o'da, muhakkak, ahvali hiç beğenmiyordu. İdarei örfiye, divanıharb, pek âlâ! İdam kararları, sehpalara, asılanlar, velhasıl bütün tedhiş siyaseti, belki bu da pek âlâ idi, fakat bunlarla her iş tesviye edilmiş olacak, bütün fırtına yatışacak mıydı?.. Sema berrak görünüyordu, fakat ta ufukta endiye veren bulut kümeleri vardı; ve ara sıra, kısa fasılalarla çakan şimşekler, bunları yırtarak bir aydınlık içinde kara ihtimaller göstermekten hâli değildi. Memleket nasıl bir istikbale namzettiydi? Hususiyle bizzat kendisi, o uzun yılların beklemesinden, tahtının dayandığı temeller bu gece, sarayın yüksek duvarlarının ötesinde kurulan sehpalara da mı arayacaktı?.. «Ne o'acak?» derken bunları düşündüğünde şüphe yoktu. Balkı aç'k olarak, sarahaten değil, fakat karışık k unsurlardan kümelenmiş bir vesvese içinde, zihnini tırmalayan bu endişe idi. Bu, aşikârdı.

Ben de şimdi bunları düşünüyordum. Sarayın ötesinden gelen intihaların, bu gece hep birden tek cephe teşkil edecek bütün mevcudiyetimi ihata ve istilâ ettiğine dikkat ediyordum. Bir aralık kalktım, odada dolaştım; deniz cihetine, pencerelerin önüne dikilerek bekledim. Sanki oradan, rıhtımın titreyen havagazı fenerlerinden, gölgesi hissedilen nöbetçi neferden, hafif çırpıntılarla taşlan okşayan denizden bir kehanet, istikbali haber verecek bir müjde ümid ediyordum gibiydim.

Bir zaman oldu ki bu odada duramadım; yatak odasına gitmek, belki beni düşünceden kurtaracak derin bir uykuya kavuşmak arzusuyla çıktım;

mumu söndürdüm, odayı kilitleyerek anahtarı yerine koydum, ve el yordamıyla sofaya çıktım.

Bütün saray derin bir sükût içinde idi, ve bu sükûtun arasında, bu sarayın loşluklarında sanki saltanatı Osmaniyenin son bedbaht tarihi sarhoşluk saatlerinin dalgalarını seriyor gibiydi.

Geniş sofayı adetâ kaçmak istiyormuşcasına çabuk adımlarla geçtim. Uzaktan gece nöbetçisinin gölgesini gördüm.

Bu gölge bana doğru ilerledi. Bunun bekçilerden biri olduğundan, nöbet saatini kurduktan sonra bir konaktan diğer bir noktaya geçmek üzere bulunduğundan emindim; fakat sanki hana fena bir haber getiriyormuşcasına irkilerek bekledim. O bir acele ile bana kadar geldi ve elini uzattı. Evvelâ anlamadım.

— Odanızın anahtarını veriniz de kapıyı açayım, mumunuzu yakayım; dedi. Bilmem niçin istemedim:

— Hayır, ben yaparım, siz işinize bakınız... dedim.

Ve bunu söyledikten sonra sanki ondan, saraydan, her şeyden, kendi kendimi yiyip kemiren benden kaçarcasına, bu defa ben acele ederek, yatak odama koştum, bir kibrit çakarak mumu yaktım, kapıyı kilitledim, ve masanın üzerinde türlü çerezlerle, meyvalarla donatılmış, Hünkârın kilerinden gelmiş tepsinin yanma, sönmek mi, yoksa süzüle süzüle yanmak mı lâzım geleceğine karar veremeyen mumun dargın ışığı altında, dirseklerimi dayıyarak, iki elimle başımı tuttum, ve hüngür hüngür ağladım. Bu bende ne zamandanberi birikmiş bir ihtiyaçtı ki nihayet taşarak bol bol boşandı.

Bu gece uyudum mu?... Eğer boğazına bir ip dolanmış bir adamın boğulurcasına nefes almağa çalışarak ikide birde sıçrayıp sarsılmasına uyku demek caizse: Evet!...

**Yıldız mu'amması — Buna dair zanlar — Hünkârın merakı —
Yıldız'ı ayıklamağa memur olanlar — Şaşırdık — Karışıldık —
Yazı odası — Sarayın dışı — Esvab odası — Harem dâireleri —
Hal'den sonra.**

Bu bir muamma idi, Abdülhamid zamanında memleketin içinde dışında zihinleri türlü faraziyat ve rivayatla otuz üç sene, her gün gittikçe artan bir merakla, gıcıklayan bir muamma; ondan sonra da, galiba hâlâ, bu acayip miras için nasıl Çözüleceğinde tereddütlere düşülen gene bir muamma...

Bütün saltanatı müddetinin uzun yılları içinde buraya çe-âcilip kapanan, hariçle, memleketiyle, tebaasıyla münasebetlerini ancak hafiyelerinin oraya kadar getirip bağladıkları gizli ipliklerle idare eden bu müstebit sultanın şahsı ve sarayı etrafında türlü türlü garib, ekseriyet üzere korkunç rivayetler zihinlerinin hayal kabiliyetlerini kamçılama kamçılama kısmen faraziyata, kısmen mahiyetleri lâyıkıyla anlayamamış hakikatlerin tefrit ve tahrif edilen esasına kurulmuş öyle bir esrar kümesi vücade getirmişti ki burasının ismi anılınca sinirlerde bir ürperme, fikirlerde bir irkilme hâsıl olurdu. Burada yavaş yavaş, üşenmek bilmeyen bir inat ve temayla biriktirilmiş mücevherlerden, altınlardan mürekkep hazineler, bütün vatan çarhı-nı ve cihan siyasetini keşfe göre evirip çeviren dolaplar, ve bunların yanında şarkın cennet rivayetlerinden ilham alan şehvanî efsaneler, ye daha sonra sürgünlerde çürütülen biçâreler, nerelere atılıp yok edildikleri anlaşılamayan kurbanlar düşünülür, ve Yıldız'ın ismi geçerken aynı zamanda hayalhanede servet ve haşmetin müzehheb ve murassa levhasıyla hile ve hud'a-dan, haksızlık ve zulümden mürekkep, her bilinmeyen şeyin'hadden aşırı büyütülmüş efsane alayı geçirdi. Hep uzun yılların arasında bu alaym karışık geçidini temaşa ede ede bu gizlilikler dünyasının eşiği aşılmıca rüyalara mahsus bir âlem görüleceğinden şüphe etmezdik. Herkes gibi belki herkesten ziyade bu âlemin esrar ve hususiyatını yeni Hünkâr merak ederdi, fakat bir müddet merakını teskin ederek sabretti. Bu sabırla, bekleme de çok sürmedi. Yıldız sarayı için

hükümetçe verilecek karar, karar alınıncaya kadar ittihazı uygun görülecek tedbir, hususiyle burasının muhteviyatıyla içinde ve dışında bina olarak mevcut akşamın ciheti aidiyeti için lâyık olacak hüküm henüz tereddütlerle dalgalanan bir ufukta vuzuhla çizilmişken Hünkâr bir gün baş mabeynci ile başkâtibi ve esvabçıbaşayı yanına çağırarak bu üçüncüden müteşekkil heyeti, gidip şu acayip dünyasını baştanbaşa gezmeğe, anlamağa memur etti.

Bu hiç kolay bir iş değildi. Harekete geçmeden evvel hükümete müracaat ettik. Kaideten asıl malın sahibi olmak lâzım gelen saltanat makamı namına yapılan bu müracaatin önünde hemen kapılar açıldı. O zaman Yıldız sarayının muhtelif kısımlarında çalışan, ve bu karışıklarla son derece dolgun dünyada şaşıran bir kaç heyet vardı. Faaliyetlerinden, di- rayet ve istikametlerinden istifade düşünölmüş olan bu zevat meyanında asıl dairei hususiyeye ve Abdülhamid'in şahsî muhitine hasrı mesai eden Hazım Beyle doktor Muhyüddin Beyi hatırlıyorum; sarayın bir de müzesi vardı ki Abdülhamid'in yirmi beşinci cülus yılı için her yerden, hattâ yabancı memleketler hükümdarlarından gelen hediyeyle bil-hassa Hazine Hümayundan celbedilerek buraya yerleştirilmiş büyük kıymeti hâiz nadir eşya ve takımlardan daha sonra kendisinin çocukça bir zevk saikasıyla beğenip biriktirdiği karışık ufak te-fekten, ve bu meyanda bir çok Japon mamulâtı dolaplardan müteşekkildi; bunları ayıklayıp tesbit etmek vazifesi de, "bu gün gözlerimi kapayıp araştırırken arasında Aynîzade Hasan Tahsin'le Gelenbevîzade Said'in, ve o zaman Müze müdürü olan Halil'in bulunduğunu gördüğüm bir heyet tarafından deruhte edilmişti.

Bu muhtelif heyetler vazifelerinde şaşırmış gibiydiler. Hale lan da vardı, irili ufaklı, türlü türlü çeşitlerde ve mahiyetlerde binlerce eşyayı tesbit etmek üzerlerine birer birer bir kâğıt parçası yapıştırıp bir rakamla işaret koymak, hiç kolay bir iş değildi. Bu gidişle aylarca vazifelerini bitiremeyeceklerinde şüphe yoktu. Onlar şaşırmışlardı, biz de dairei husustyaeden baş-layarak ilk adımda şaşırdık. Hattâ şimdi o günün ziyaretinden hatıramda çalkalanan intibaları bir hulâsa şeklinde toplamak için şu satırlara başlarken gene şaşıyorum.

İlk şaşırarak ilk adımda başladı, diyordum. Dairei Hususiye bu muydu? Bütün Abdülhamid siyasetinin mihreri şu basık tavanlı loş köşecikten ve onun, içi tıklım tıklım kâğıt deste-leriyle dolu dolaplarından ibaret miydi?

Medhalden sonra hemen ilk karanlık odada bir divan gösterdiler: Bu Abdülhamid'in istirahat yeri idi. Belki de yatağı.. Zaten Dairei Hususiyede en basit şekilde bile bir yatak odası görmedik. Dairei Hususiyeye bitişik ve oldukça güzel bir bina olan iki katlı dairede de hemen hiç eşya kalmamıştı. Hal'i müteakip burada bulunan ve doğrudan doğruya Abdülhamid'in harîmi olan kadınlar kendilerine ait eşyayı alıp çıkınca burası boş kalmıştı. Sonraları, Yıldız yeni Hünkâra verilince bu daire onun ikâmetine tahsis olunmuştu. Dairei Hususiyede yazı odası denebilecek yerde cidden güzel yeni tarzda, bazan da pek kıymetli değişik eşya vardı. Kalemlere varıncaya kadar tesbit ve yazılmış olan bu eşyayı şöyle bir kuş bakışı görerek padişahın hususî hamamını, bir kenarda içinde yumurta yenmiş sahaniyle bir tepsi, gene onun hususî eğlence yerini teşkil eden marangozhaneyi gördükten sonra küçük mabeyn namıyla anılan daireye geçtik.

Yıldız sarayını düşünürken burasını içi dışı diye ikiye ayırmak lâzımdır. Yıldız'm dışında, yani üzerinde ancak kanatlarına güvenen kuşlar geçebilecek kadar yüksek duvarların berisinde kalan binalar herkesçe az çok bilinen yerlerdi ki bunlar bu gün muhtelif dairelere ve müesseselere tahsis olunmuşlardır. Bunların arasında büyük mabeyn denilen Abdülmecid'den kalma bina az çok saray denmeye lâyık addebilecektir. Yıldız Hazinei Hassaya intikal edince burası yeniden tamir ve döşenerek Sultan Reşad'a da mabeyn olarak hizmet etmişti. Küçük mabeyn duvarların ötesinde en başta bulunan ve mükellef bir köy köşküne benzetilebilen bir daire idi ki kıymetli halılarla, şurasında burasında yeni levhalar ve vazolarla, ekseriyet üzere yıldızlı yeni tarzda ve yerli mamulâtın kanape ve sandalyelerle süslenmiş, zevki selime pek çarpmayan bir bina idi. Abdülhamid bazı kabul merasimini burada yapmak itiyadında olduğundan bu daireye küçük mabeyn denmişti. Sultan Re-şat burasını haliyle bırakmış ve hiç bir zaman kullanmağa vesile bulamamıştı. Vahidüddin galiba bu daireyi Abdülhamid'e imtisalen kullanmıştı. Sonra, bilmem nasıl bu dairede bir yan-gın çıkmış diye işitilmişti.

Bu daireleri pek çabuk geçtik, ve bunların hiç birinde ne de eşya ve tezyinatına bizi Yıldız'm hayalhanede yerleşmiş olan şöhretiyle mütenasip hayrete ve teaccübe düşürecek bir hususiyet görmedik. Bütün görülen

şeyler zengin, parasını esirgemeyen, fakat zevkten, nefaset bilgisinden mahrum herhangi bir adam fikrim uyandırıyor.

En evvel bize hayret veren bu gârib fitrat sahibi Padişahın elbise odası oldu: Burası nisbeten büyük, fakat tavanından itibaren bütün duvarları türlü raflarla örtülü olduğundan pek küçük görünen bir oda idi. Şöyle kapısından bakınca derhal anlaşılıyordu ki, Hünkâr kim bilir nasıl bir hisse bağlı olarak belki de yalnız basitliğin şevkiyle bir eski gömleğini, sakalının boyasıyla yakası kirlenmiş bir hırkasını bile feda edemeyerek burada biriktirmişti. Bilhassa selâmlık resminde giydiği üniformalarından, paltolarından burada belki yüz takım vardı. Sonraları bunlar Hazinei Hassaya verilince, yeni Hünkârın arzusu üzerine Harbiye nezaretine gönderilmişti. Orada belki bunları, kullanabilecek olanlara dağıtmışlardı.

İkinci hayret sırası saraya en uzak bir noktadan bağlanarak sıralanmış olan harem daireleri teşkil etti. Bunlara harem dairesi demek fikrinde yanlış bir mütalea uyandırabilir. Bu daireleri anlamak için İstanbul'un eski vüzerası ve sudur konaklarını, meselâ Yüksekaldırım, Cerrahpaşa semtlerini, Fatih civarını işgal eden, bu gün enkazı satılıp geniş arsaları parçalanan selâmlık haremlik otuzar kırkar odalı binaları düşünmek lâzımdır; ve bunları düşünürken onların güneş görmeyen loşluklarını, rutubet sızıntılılarıyla yosunlanmış duvarlarını, küf kokan havasını da beraber düşünmek icabeder. Abdülhamid'in yakın bulundurmak istediği kadınlar Dairei Hususiyeye bitişik ferah binada yerleştirilirken uzak bulundurmak istediği ihtiyarlar, hizmetlerine artık ihtiyaç kalmayan hazinedarlar ve kızlar, hele bir koca buluncaya kadar tekrar fıraşma girmeğe lâyık addebemeyerek bekletilen biçâreler, takım takım bu harab ve köhne binalara tıkılmıştı. Artık iler tutar yeri kalmayanlar da ihtiyar saray kadınları için bir nevi darül'âceze hükmünde kullanılan Topkapı sarayının haremünde bir hususî daireye gönderilmek suretiyle defedilirdi.

Hal'i müteakib bu konakların halkı da sandıklarını, çıkınlarını ve o meydana kendi odalarına ait olduğu için gene kendilerine bırakılan eşyayı alarak her biri bir tarafa savuşmuş, dağılmıştı.

Barınacak yerleri olmayanlar da yeni Hünkâr tarafından Topkapı sarayına misafir olarak gönderilmiş ve bu suretle o binalar tamamıyla boş kalmıştı. Boş kaldıkları için daha sefil, daha hazin görünen bu konakları şöyle bir dolaşırken yüreğimde, buralarda ömür geçirmeğe mahkûm ola-

rak yaşamış bedbahtların, saray hayatı namı altında, ne sıkıcı bir mahpusluk devri sürmüş olduklarını düşünerek, bir eza düğümünün burkulduğunu duydum.

**Marangozluk merakı — Bir yazıhane hikâyesi —
Çeşit çeşit meraklar — Silâhane ve kütüphane —
Müze — Kayda değer bir nokta — Sarayın sahnesi
— Merasim dairesi — Çini fabrikası.**

Vatanın ve onun kötü tahlili şartları içinde uyuşukluk nevinden bir hayat sürmeğe mahkûm olan halkın intikamını kendi nefsinden almak istemiş zannı veren bu padişah ömrünü Yıldız'ın duvarları arasına hapsederken burada mümkün olabilen zevk sebeplerini de toplamıştı. Başlıca zevklerinden biri marangozluktu, ve beraberinde çalışan ustalarla hakikaten pek güzel dolaplar, çekmeceler yapardı. Pek ustaca ve sanatkârane vücuda getirdiği şeyler arasında gül ağacıyla karışık ve türlü çekmelerle, gözlerle hayrete değer bir sanat eseri olan bir yazıhane vardı ki bundan dört tane imâl etmiş ve saltanat makamına en yakm olanlara birer tanesini göndermişti. Sultan Reşad kendisine ithaf olunanı galiba düşük Hakandan bir yadigâr saklamağa bir uğursuzluk nazariyle bakarak cülusunu müteakib başkâtibe hediye etmişti. O da bunu köyünün mütevazı evinde fazla bir süs sayarak Hünkâr yazları Yıldız'a nakledince —ki bu cülustan ancak üç yıl sonra nasib olabiliyordu— mabeynde kendisine mahsus odaya naklettirmiş ve saraydan ayrılınca onu orada bırakmağa daha uygun nazariyle bakmıştı. Abdülhamid'in marangozluktan başka türlü türlü merakları vardı: Silâh, papağan, muhtelif vasıtalarla Hollanda'dan ve Almanya'dan getirilmiş çeşit çeşit, renkli küçük kuşlar, gene muhtelif cinslerden irili ufaklı köpekler, ve hepsinden ziyade bir güvercin istilâsına uğradığından bu güzel kuşun pek seçme çeşitleri gelişigüzel çiftleşerek vasıflarını kaybetmiş ve hanedan arasında en güzide güvercin cinsleri halefinde ve ondan sonra taht'a gelecek olanda kalmıştı.

Abdülhamid'in bir silâhhanesi, bir kütüphanesi de vardı ki her ikisi de sarayın yüksek duvarı dışında yapılmıştı, bunların birincisi Harbiye ikincisi Maarif Nezaretleri emrinde kaldı. Her ikisinde de pek kıymetli olan silâh ve kitab bulunduğu rivayet edilen bu zengin müesseselerin ileride kaderleri ne oldu, bilmiyorum.

Pek kısa bir sayımla geçilen bu eğlencelere ilâve edilebilecek şeyler de olmalıdır. Bu arada şehvanî heveslerine pek düşkün olduğuna dair türlü

hikâyeler işitilen bu hünkârın diğer emsali gibi kadın, daha doğru bir tabirle körpe kız düşkünlüğü sayılabilirdi. Evvelce sık sık, daha sonraları vehmi arttıkça nadir fırsatlarla Yıldız'ın tepeden Ortaköy'e doğru akan ve hakikaten pek güzel ve pek zengin olan parkında, bahçesinde, yakm yerler için yaya uzakça yerler için araba ile gezintileri olduğundan bahsedilirdi.

Bu parkta da güvercinlikler, limonluklar, köpek evleri kabilinden türlü türlü binadan başka Malta köşkü namıyla tanılan ve pek mühim maznunlar için menfadan evvel bir nevi tevkifhane vazifesi gören küçük köşkle bahçıvanbaşı Sesvter köşkü diye meşhur niçin bu nam verilmişti? Ortaköy sırtı üzerinde de daha ziyade cihannüma denmeğe şayan, oldukça itinalı ve süslü nezaretine doyulmaz bir köşk daha vardı.

Haremin loş dairelerinin kasvet havasından kurtulup da parka çıkınca ciğerlerimize serin bir hava doldu. Merak şevkiyle, yorulmuş olmak istemeyen bacaklarla uzun uzun dolaştık, hattâ Hazinei Hassanın himmetiyle oraya kadar gönderilmiş olan kuşluk taamını yaparak hem dinlenmiş, hem açlığımızı gidermiş olduk. Biraz da Abdülhamid'in müze önünden başlayarak yaptırdığı ayakla hareket ettirilen sandala binerek ufak bir su gezintisi yaptık.

Ondan sonra artık sıra müzeye gelmiş oluyordu. Burada pek nefis sanat eserleri yanmda pek acayip ve nasıl bir zevk bozukluğu ile buraya alınmış diye insanı hayretlere düşüren şeyler vardı. Daha ziyade hayret veren bir müşahedeyi Gelen-bevizade Said'e borçluyum: Bir aralık eliyle bana işaret etti ve bir küpün yanma götürerek elini soktu, bir deste kâğıt çıkardı. Bunlar Abdülhamid'in hafiyelerinden gelen kâğıtlardı O, sarayın neresine uğrarsa bunlar onu takib eder ve hayatının başlıca ezası olan vehmini bir saat bile rahat bırakmadan körüklerdi. Said'den öğrendik, her dolabın içinde bunlardan deste deste varmış. Sarayın her köşesinde bulunan bu kâğıtlar anbarlarla Harbiye Nezaretine nakledilmişken hâlâ şurada burada, en beklenmeyen, umulmayan deliklerde gene onlara tesadüf ediliyormuş.

Müzeye dâir kayda değer bir nokta: Abdülhamid ikide birde bendegândan birini Topkapı'ya gönderir ve Hazinei Hümayundan türlü sanat eserleri celbeder-miş. Böyle takım takım getirilmiş küpler, tabaklar, kâseler, şallar Yıldız'a geldikçe kısmen sarayın şurasına burasına, daha zi-

yade bu müzeye konurmuş. Hazinei Hümayun eşyası saltanatın malı olup hünkârların şahsî tasarrufu dairesinden hariç kaldığından padişahın bu saltanat mallarına böylece tecavüz elini uzatmasına açıkça karşı koyamayan, fakat iffet ve istikametlerine tevdi edilen bu tarihî yadigârların da kayba uğraması fikrine bir türlü hazmı mümkün nazariyle bakamayan hazine muhafızlarından birkaçı bu suretle şunun bunun aracılığı ile aldırılan yüzlerce eşyanın vasıflarını tesbit ederek gizlice bir defter hazırlamışlar. Sultan Reşad'm taht'a çıkışından sonra bu defter bizlere verildi ve sarayın resmen müracaat ve talebi üzerine Hazinei Hümayundan bu işi bilen kimseler müzede çalışan heyete katıldı. Orada varlığı görülen bu eşya geri alındı. Böylece Abdülhamid'in her türlü hak ve kaidede aksine aldırıldığı eşyanın en büyük kısmı gene yerlerine geçmiş oldu. Bulunamayanların adedi pek azdır. Geri alınanlara o kadar sevinildi ki bulunamayanların acısı kolaylıkla unutuldu.

Her türlü tehlikeye rağmen bu defteri tutmuş olan Hazinei Hümayun efendilerinin hatırasını iyilikle anmak bir borçtur.

Yıldız sarayının garipliklerinden biri de Abdülhamid'in burada, hemen dairei hususiyesi yakınında vücade getirdiği bir sahnedir. Burası ne kadar zevklerden yoksun bir binacık olursa olsun bu, dünyadan elini eteğini çekmiş bir hükümdar için hoş olmayan ciheti, Abdülhamid'i Beyoğlu'na uğrayan İtalyan opera heyetlerinin döküntülerinden ve İstanbul'da saraya girmek imkânını bulunca elbette diyar diyar dolaşmak ve her türlü ihtimallere maruz kalmak mecburiyetini üzerlerinden atmak isteyenlerden mürekkep bir takım kadın, erkek sanatkârları Mızıkâ-i Hümayuna dolgun maaşlarla ve bol bol ihsanlarla kaydettirmiş olması, ve aklına esince bunlara meselâ Traviata kabilinden kolayca eserleri icra ettirmesiydi. Belisi bu da affo-lunabilirdi. Bu dermeçatma sanatkâr heyetinin ne kadar kolay olursa olsun bu eserleri ne gülünç bir halde icra ettikleri kolayca anlaşılabilir. Bu da affolunurdu, eğer Abdülhamid bazan. ikram olsun diye bu temsillere ecnebi sefirlerden iltifat etmek istediklerini de davet etmek çocukluğunda bulunmasıydı. Medeniyet merkezlerinin sanat âlemlerinde yoğurulmuş, musiki terbiye ve bilgileri kemale ermiş, ekseriyet üzere bizzat musiki mensubu olan bu kimselerin bu iltifatı nasıl karşılanmış olmalarını düşündükçe hâlâ utanıyorum. Sonraları Mızıkâ-i Hümayunun hakikaten birer üstad olan erkânı bana tafsilât verdikleri zaman bu temsillere eşlik eden saray orkestrası azasının da o esnada ne feci işkence saatleri yaşamış olduklarını tamamiyle anlardım.

Sarayın dışındaki daireleri az çok eskidenberi bilirdik. Görülmedik yerler Abdülhamid şehzadelerinin oturması için yapılmış olan saraycıklardı. Onlar Yıldız'daı çıkarken kendilerine ait eşyayı beraber alıp götürdükleri için bu binaları da dolaşıp görmek zahmetini ihtiyar etmedik. Bütün bu binalar uzun yıllar esnasında ne hükümetçe, ne sarayca kullanılma yerleri kararlaştırmadan halline muvafık bir çâre bulunamayan bir muamma halinden kurtulamamış, nihayet türlü türlü şekillerden geçerek Cumhuriyet idaresinde askerî hizmet ve maksatlara tahsis edilmek suretiyle bir karar noktasına bağlanmıştı. Asıl kullanılma şeklinin, tesbiti müşkül bir mesele malini alan merasim dairesi oldu. Biz de bu Yıldız ziyareti günü bu daireyi en sona bırakmıştık.

Her şeyden çok Yıldız'm hayal inkisarına sebep olan diğer kısımlardan sonra merasim dairesinin bizde hâsıl ettiği ilk intiba bir nevi ferahlık oldu. Tam mânasiyle bir saray denmeye lâayık addedilecek vasıftan hiç birini hâiz olmamakla beraber bu bina asıl kendi ismine uygun bir merasim dairesiydi. Abdülhamid de burasını birkaç ay içinde adetâ sihre benzeyen bir süratle inşa ettirip birinci defa olarak İstanbul'a gelecek olan Almanya İmparatorunun oturmasına tahsis ettikten sonra* ancak bu maksatla kullanmıştı. Hal'den sonra, burasının ne olabileceğinde türlü tereddütleri takiben nihayet Bulgaristan ve Sırbistan Krallarının Sultan Reşad'a müsafereti esnasında gene bu misafir hükümdarların ikametinde kullanılmak lüzumu hâsıl olunca merasim dairesi asıl ilk inşasının maksadına dönmüş oldu. Tam bir saray olmayan, daha ziyade büyük sergilerde yıkılmak üzere inşa edilmiş muvakkat binalara benzetilmesi mümkün olan, hattâ bu sergilerden meselâ Paris'in 1900 umumî sergisine mahsus saraylar içinde Petit Palais ve Grand Palais gibi yıkılmağa kıyılmayarak hâlâ Fransa merkezinin başlıca süslerinden sayılan binalar kadar bile mimarî kıymeti bulunmayan merasim dairesi gözleri boyayacak ölçüde süsü toplamış bir dairedir. Hâlâ da öyledir. Onun içindir ki kamaşma hâdisesi uyandırmaktan geri kalmamıştır.

Abdülhamid'in lehine kaydolunacak bir hakikattir ki o kendi sarayını süslemek için meselâ Dolmabahçe'nin ve Bey-lerbeyi'nin pek kıymetli eşyasına asla dokunmak istememiştir. Zaten Yıldız binalarının nisbeten daracık, küçücük dairelerine o iki sarayın hakikaten pek şâhâne olan muhteşem eşyası çok ağır gelirdi. Fakat merasim dairesini hemen gelmek üzere bulunan Almanya İmparatoruna lâayık addedilebilecek bir derecede

süsleyebilmek için Çırağan'm eşyasına, hattâ, sedef kakmalı kapılarına kadar, müracaati haklı saymıştı. Zaten Ab-dülmecid evlâdının amcalarından kalma bir eser olan o saraya karşı adetâ düşmanlık denebilecek bir duyguları vardı.

Biz evvelâ Yıldız'm dairei hususiyesine en yakın bir noktadan başlayan ve nisbeten küçük sayılabilecek odalardan meydana gelen Chalet kasrından girdik. Bu daire eskidenberi mev-cutmuş, merasim dairesi oraya ilâveten vücutte getirilmiş. Hükümdarların müsafereti esnasında yanındakiler için pek uygun bir yatak, yemek ve dinlenme dairesi olan ve Bulgaristan'la Sırbistan Krallarının seyahatleri esnasında da bizlerce o maksatla hazırlatılan bu Chalet kasrından sonra merasim dairesi de büyük ziyafetler ve toplantılar için en uygun bir yerdir. Nitekim Abdülhamid A'yan ve Meb'usana verdiği ziyafetleri burada vermiş, ve Şehremanetin-ce burasının bir kumarhane olarak kullanılması kötü tecellisinden sonra hükümeti cumhuri-yece merasim dairesi büyük bir isabetle kongrelere tahsis olunmuştur. Herhalde bu gün merasim dairesi hükümetin bu kabilen maksatlara tahsis edebileceği pek güzel bir dairedir. Temenni etmeli ki bu binanın mukadderatı artık ters kullanmalarla karşılaşma tehlikesine düşmesin.

Yıldız dünyasına kısa bir bakış atmış olduk. Buna ilâve edilebilecek başka tafsilât da olmamakla beraber binalarda dur-mıyacağım. Yalnız hal'i müteakip mukadderatı bir türlü belli olmayan ve galiba hâlâ bu gün ne olacağına karar verilmeyen bir çini fabrikası vardır ki Abdülhamid burada bir Sevres, Nymphenburg bir Meissen kabilinden muazzam bir fabrika kurmak düşüncesine çıkmamakla beraber oldukça şayanı dikkat şeyler yaptırabilmiş, hele sarayların tabak ihtiyacını tamamiy-le temin etmişti. Bu fabrikanın mamulâtmdan olan muhtelif sarayların şurasını burasını süslemektedir. Hikâye ederler ki bunlardan çoğu beyaz olarak Avrupa'dan ezcümle Fransa'dan getirilerek mal edilmiş. Akla pek yakın olan bu söylenti hakikatse Yıldız fabrikasının en büyük sanat meziyeti hükümden sakıt olmuş oluyor. Onun lehine kaydedilsin diye tertip edilmiş olan bu uydurma Selim Melhame ile İzzet Holo tarafından düşünülmüş imiş. Ancak buraya dökülen para, hususiyile ecnebi mütehasıslara verilen tahsisât düşünülecek olursa istihsal edilen netice pek ziyade teessüfe şayan-dır.

Bu fabrikanın işletilmesi ticaret noktasından ancak ziyana sebep olabileceğindendir ki, hal'den bu güne kadar terk edilmiş kalması tercih edilmiş bulunuyor.

**Muzika ve Hademe — Yeni teşkilâtın esasları — Saduîlah Bey —
Taltif usulleri — Gümüştüyü kışlasında kalabalık — Tasfiye —
Maaş, Yedirme içirme, giydirme — Kışlanın Kütüphanesi —
Hademei Hümâyûnun hizmeti — Alkışçılar**

Saray teşkilâtı için pek lâzım, fakat Hazinei Hassa için pek atır bir yük olan müesseselerden biri Muzika-i Hümâyûn ve Hademe-i Hümâyûn diye yad edilen ayrı ayrı iki kısımdan mürekkep olmakla beraber aynı kışlada, aynı dam altında ve birbirine benzer şartlarla ötedenberi mevcut olan heyetlerdi. Bunların geçmiş zamanlarda nasıl teşekkül ettiklerine, esefle kaydetmelidir ki bizde tarih bu nevi'den tafsilâtı zaptetmemek ihtimalinde bulunduğundan, vâkif değiliz. Fakat meşrutiyet sarayı teşekkül ederken gördük ki, biraz da Abdülhamid idaresine müteallik rivayetlerle bilinirdi, Abdülmecid'den başlayarak Abdül'aziz zamanında daha geniş bir ölçüye varan bu müessese Abdülhamid devrinde artık büsbütün çığırından çıkmış ve Sultan Reşad'a taşınamayacak bir ölçüde gelmişti. Mamafih bunu taşımak lâzımdı. Nihayet bunları bir tasfiye ameliyesinden geçirip makbul ve teessüs etmiş bir kaideye de muvafık şekle soktuktan sonra,, taşımak mümkün oldu. Zaten saltanat sarayının zarurî icabatmdan olarak bu neticeye varmak da mutlaka lâzımdı.

Nasıl imkân bulundu? Bu, gayet basitti. Müzika ve Hademe-i Hümayun erkân ve efradı hepsi paşalıktan başlayarak ine ine en küçük rütbelere kadar birer askerî rütbe sahibiydi, ve bu itibarla ciheti askeriyeye ile alâkardı. Bu alâka para hususunda Hazinei Hassa'yı çok ağır masarıftan kurtarmanlık-la beraber netice itibariyle Harbiye Nezareti'nin bu tasfiye ve irtibat zemininde bir hal şekli aramasına yeter bir sebep oldu. O zaman icabatma uygun serf kararlar almaktaki himmetine, askerliğe taallûkundan dolayı müzakere ve görüşmeye selâhiyet sahibi olan yaverler hey'etinin dirayet kabiliyeti de inzımam edince bu zor zannedilen mesele kolay halledilebildi. Burada kaydetmemege borçluyum ki o zaman yaverler hey'eti pek güzide gençlerden mürekkepti ve bunların arasında en faal, en zekî erkânıharp zabıtlarından, o tarihte pek gençliğine rağmen pek beceriklisine her vesile ile delil veren Saduliah Bey vardı. Harbiye

Nezaretiyle, sözü geçen müesseselere verilecek şekli teferruata kadar müzakere ve tesbit için onun çalışması azamî nisbette görülerek pek uygun bir suret bulundu. Bunu anlayabilmek için o müesseselerin Abdülhamid'in elinde ne hâle geldiğini bilmek icabeder.

Memleketin kesesinden, o biçâre fakir keseden mürüvvet ve ihsan dağıtan bu Padişah eğer boş keseden rütbe ve nişan dağıtarak nice kirli hislerle şişkin göğüslere çeşid çeşid nişanlar, hattâ murassa'larmdan takmağa, muktedir sarraflara hırsız mültezimlere kadar hattâ bâlâ rütbesi vermeğe yeter bir siyaset tedbiri nazariyle bakamadıkça şuna buna şûrayı devlette, cemiyeti rüsumiyede, meclisi maliyede, maarif meclisinde, daire kalemlerinde ve bunların arasında tercihan danışma odasında birer sandalye bahsederdi. Sandalye derken bunun kelime ile kastedilen bir şey olduğunu unutmamalı. Hiç bir zaman oralarda ismen mevcut olanların dörtte birine yetecek kadar sandalye yoktu, yoktu amma sene de altı defa maaş vardı. Bunlardan sonra kendi elinin altında saraya ait muhtelif ocaklar vardı ve bunların arasında da Enderun-ı Hümayun'la muzika ve hademe vardı. Kendisinin lutfuna başvuruldukça hiçbir hesaba uymayan cömertlikle, daha doğrusu reddetmekten ürken bir vehimle istekleri yerine getirme imkânını arayan bu adam için o iki müessesenin kapılan daima açığı.

Hele muzika ve Hademe-i Hümayun kışlasının koğuşları.. Kimler yoktu? En evvel göze sanki muzikada muallim olmak üzere celbedilen ve paşalıktan başlayarak türlü askerî rütbelerle oraya alınan musiki üstadları vardı. Bu meyanda meşhur İtalyalı, Guatelli Paşadan sonra ispanyol D'Aranda Paşa Macar Wondra Bey hatırlanabilir. Bunlar hakikaten birer üstad olmakla beraber müessesede bir gûna hizmet etmişler midir? Bunu bilmiyorum, yalnız Wondra'dan pek çok istifade edenler arasında Kemancı Zeki Beyle viyolonsel üstadı Cemil Bey unutulmamalıdır. Daha garip olarak Abdülhamid nasılsa Yıldız sahnesi için bir opera heyeti teşkil merakına da düştüğünden Beyoğluna ne çeşit bir Fransız, yahut İtalyan opera heyeti gelse meselâ yaverlerden birinden, şundan bundan gelen bir tavsiye ile bunların döküntülerinden birkaçını alıkor ve türlü rütbelerle, dolgun maaşlarla Muzika-i Hümayûna tayin ederdi. Bir vakitler bu suretle memlekette kalmış olanlar Şişli'nin Etfal Hastahanesi civarında mükemmel evler yaptırmışlar, orada âdeta bir müstemleke teşkil etmişlerdi.

Herkesten ziyade bunlar bir yükü. Sonra fanfare ve orc-hestra takımları, saz takımı, müezzinler, nihayet hademe... Gü-müşsuyu kışlasının yangından kurtulmuş koğuşları bunları almaya yeter değildi, hattâ bütün kışla yangından kurtulmuş olsaydı bile...

Harbiye Nezareti herşeyden evvel hizmetlerine lüzum olmayanları silkip kalabalığı bir tarafa attı. Kalmasına cidden ihtiyaç olanları muzika ve hademe olarak iki kısma ayırdı. Askerî rütbeleri kaldırarak herkesin liyakatine, hukukuna göre sınıflar teşkil etti, bunların maaş itibariyle alâkalarını kerdi-sine alıkoydu, iaşe ve kısmen giydirme vazifesini Hazinei Hassaya taraktı. O da iaşe işinde yeni usulü, yani table d'hôte teşkilâtını tatbik etti, giydirme mes'elesinde de gene Sadullah Beyin zekâsı ve zevki sayesinde muzikacılar üstü kırmızı altı beyaz, hademeye üstü kırmızı altı kırmızı birer alaylık kıyafetle gayriresmî birer uygun elbise yaptırıldı. Hele Hademei Hümayun için bu elbiseden başka yalnız büyük alaylara mahsus kalpakla birer beyaz tuğdan mürekkep bir başlık yaptırıldı ki cidden pek güzel bir manzara teşkil ederdi.

İşte bu umumî hatlarla vücade gelen muzika ve hademe heyetleri artık pek makul bir ölçü içinde intizam kesbetmiş oldu. Hele muzika heyeti en muktedir musikînaslarımızdan olan Safvet Beyle pek çalışkan bir muallim olan Zati Beyin talim ve idaresi altında günden güne tekâmül eden bir fanfare ve orchestre takımları bulmuş oldu. Onların attıkları esas üzerine yürüyen bu takımlar zaman geçtikçe daha ziyade terakki ederek memleket için cidden iftihar edilecek bir dereceye erişmiştir. Bu arada genç kemancı Ekrem Zeki'nin babası Zeki'yi Chef d'orchestre olarak hatırlamak bir borçtur. .

Her vesile ile gördük ki bu takımlarda cidden kabiliyetlerine güvenilecek sanatkârlar vardır. Muzikada istibdat zamamnda en ziyade ihmal edilen saz takımı olmuştu ve gene öylece bu takım ikinci derecede kaldı. Aralarında mesleklerinde ihtisas peyda etmiş olanlar, ve nöbetle sarayda ezan okumağa gelen müezzinler de dahil olduğu halde pek güzel sesliler bulunmakla beraber pek nadir vesilelerle saraya celbedilen bu takım hiç bir zaman diğer takımlar derecesine yükselmemiştir. Buna mukabil gerek akşam üstü sarayda nöbet tutan ve alaylarda çalan bando ile ziyafetlerde kendisini musikînas ecnebi müsafirine de hayretle ve zevkle dinleten orchestre herhangi bir saraya lâyıkmî kemâle erişmişti.

Burada işaret edeceğim ki Gümüşsüyü kışlasında sayılamayacak derecede bol musiki âletinden başka binlerce lira kıymetinde, pek çok itina ile vücade gelmiş, her neviden partiti-on'larla dolu bir kütüphane vardı. Bunların kayba uğramamış olması ve hâlâ istifade mevkiinde bulundurulması pek ziyade arzu edilir.

Haremi Hümâyûn ki ekseriyet üzere edip, halûk, iyi vasıflı seçkin kimse-lerden müteşekkildi, saray teşkilâtının en mühim bir unsuruydu. Küçük ve büyük alaylarda başlıca büyüklük sebebi olan Hademei Hümâyûnun ziyafetlerde de, Ma-beyn sofalarında ve merdivenlerinde, şa'saali, canlı bir ziyet levhası teşkil edişine şahit olan ecnebiler ezcümle yeni Hünkârı ziyarete gelen Bulgar ve Sırp Krallarıyla maiyetleri erkânı büyük bir tesir altında kalmışlardı.

Hademei Hümâyûn bu vazifeden başka bizler tarafından konmuş olan bu usule uyarak gündüzleri Hünkârın dairei hu-susiyesine giriş teşkil eden ve zülvecheyn denilen sofanın dış kapısında her saat nöbet tutmak üzere Gümüşsüyü kışlasından Dolmabahçe'ye gelirler ve burada pek basit olan saraya, bir parça tantana bahşetmiş olurlardı.

Hademe arasında bir de alkışçılar tâbir edilen bir zümre vardı ki sırasına göre altı, sekiz, on kişiden tereküb ederek alaylarda tam Hünkârın arabasının geçeceği bir yerde, halka halinde toplanırlar, ve gür sesle bir şeyler söylenerek alkışlardı. Galiba eski Osmanlı Padişahlarının haşmet zamanında «mağrur olma padişahım senden büyük Allah var!..» diye bağ-ıldığı hatamda, belki de yanlış olarak kalmış olan bu alkışın sözlerini hiç bir zaman anlamak mümkün olmamıştı. Böyle sekiz on ağızdan bir gulgule halinde çıkan bu gürültü bende bir merak halinde dururdu. Nihayet araştırmağa mecbur kaldım. Sözler «yardımcı Allah ola. Yaşam uzun ola» diye başlar ve kimbilir nasıl bitermiş.

Gerek Mızıkâ gerek Hademe o zaman sarayda pek iyi hatıralar bırakmıştı. Bu da ancak bu müessesenin hal'deri sonra edindiği şekle ve intizama borçlu olan bir neticeydi.

**Enderûni hümâyûn — Tarih noksanları — Topkapı'da dolaşırken —
Tasfiye — İhtiyar kadınlarla ağalar — Hszinei Hümâyûn —
Bir söylenti — Mecidiye kasrı —
Onbeş ramazan — Hırkai Saadet.**

Bu makalenin esas mevzuunu işaret etmek için Enderûni hümâyûn kelimelerini yazarken ne kadar isterdim ki elimin altında bir bibliographie (kitabiyat) eseri bulunsun da Osmanlı tarihinin bu pek mühim müessesesine öair mufassal bilgi edinmeye imkân versin. Bizde birçok ihmallerin arasında bir de tarihin «la petite histoire» (küçük tarih) diye maruf olan ve küçük olmalarına rağmen gedmiş zamanların hayatına ait hususiyetleri büyük vakalardan çok canlandıran eserler bulunsaydı, o zaman yalnız Enderun için değil başlıbaşına bir cihan ve Osmanlı saltanatının en merak verecek devirlerine zemin olan Topkapı sarayının Byzance zamanından son günlere kadar değişik görünüşlerini bütün hurda teferruatıyla göz-önüne getirmek mümkün olurdu.

Ömürlerinin büyük bir kısmını Paris Kütüphanesi Millîsinde eski evrak ve vesaiiki karıştırarak Onsekizinci asrın hayatını, meşhur kadınlarını tasvir eden on büyük cildi aşan eser yazan Goncourt kardeşler gibi bizde de müdekkikler olsaydı cn-larm vasıtasıyla Topkapı'nın muhtelif kısımlarını gezerken, meselâ Haremi hümâyûn dairelerinin harabiye yüz tutmuş, daracık, küçücük, basık ve karanlık odalarını, dolaşık dehliz ve merdivenlerini dolaşırken buralarda cereyan eden hâdisat ve fe-cayü nasıl hayatla dolu bir levha şeklinde görmüş olurduk.

Ben saray hayatında kaç kere Topkapı'nın eski Haremi hümâyûnunda, Hırkai Saadet ve emaneti mubareke dairelerinde, nefis fakat harab eski eserlerden olan mutbaklarda, koğuşla, Hazinei hümâyûnda, hattâ pek öğülen, nasılsa bende bir *teh tesir bırakmayan Bağdat kasrının Arab üslûbu içinde, döndüm, dolaşım; buralarda geçmiş devirleri canlandırabil-mek için kendi sermayeme müracaattan başka bir çare yoktu, ve bu sermaye öyle kıttı ki, işte itiraf ediyorum ki önümde Fransa academie azasından (G. Lenotre) un La petite histoire silsilesi gibi bir yardımcı bulabileyim. Bu yardımı, meselâ edip müverrih Ahmet Refik, ve bize tarihî

hikayeleriyle, makalele-riyle nice göz kamaştırıcı âlemler açan yüksek muharrir Turhan Tan yapabiliirdi. Zannediyorum ki Topkapı sarayında bu işe medar olacak vesikalar ve onlara tercüman olacak memurlar vardır.

Ben bu vadide bir adım bile atmak için kendimde kuvvet ve salâhiyet görmüyorum, hattâ tesadûfün şevkiyle uzun yıllar saray hayatına karışmış ve burada bitmez tükenmez müşahedeler, intibalar biriktirmiş olmakla beraber, bitkinliği mucib olacağından korktuğum uzunluklara sapmak için de cesaret bu-lamıyarak yalnız Abdülhamid'in hal'inden sonra Topkapı sarayı memurlariyle müstahdemlerini, ve bunların arasında bilhassa Enderûnu ne halde bulduğumuzu hikâyeye ile iktifa edeceğim:

Söylemeden anlaşılır ki burasını pek ziyade kalabalık bulduk. Emaneti Mubarekenin muhafazasına, bunların buldukları dairelerin temizliğine memur olan ve ekseri Kur'anikerim hatmiyle, ezan okumakla mükellef hafızlardan mürekkep bulunan bir zümre ile sarayın, müdiriyyet, idare ve kâtiplikleri başta gelirdi. Asıl kalabalık olan Enderun kısmıydı. Enderun iki mühim koğuşa ayrılmıştı. Hazine koğuşu ve Seferli koğuşu. Bunları teşkil edenlerin vazifeleri isimlerinden anlaşılır. Hazine koğuşu efradı Hazinei hümayûnla meşgul olurlar. Seferli efradı da (bu unvan onlara hünkârların gidişlerinde hizmete çıktıklarından kalmadır) ziyafetlerde kırmızı renkli çuhadan sırmalı ve pek süslü elbise ile hizmete memur olurlar, fakat icabına göre her iki kısım arasında geçici bir vazife ile birleşmiş bulunurlardı.

Enderun'un Osmanlı tarihinde hususî ehemmiyeti işarete muhtaç değildir. Hep biliriz ki vaktiyle bu müessese âdetâ Wr darülfünun (o vakitlerin mikyasına göre) ölçüsündeymiş. B* radan hükümet adamları hattatlar, oymacılar, nakkaşlar, musikîşinaslar, bestekârlar, şâirler yetişmiş, ve her şeyden ziyade b« müessese edep ve terbiyenin, iç ve görünüş güzelliğinin bir yetişme yeri imiş. Abdülmecid ve Abdülâziz devirlerinden başlayarak bozula bozula nihayet Abdülhamid zamanında, her taltif edilmek istenen tüfekçinin, aççının, kapıcının oğlu yeğeni, daha bilir miyim nesi, buraya çirağ edile edile artık eskiden kalan erkân ve âdab sahiplerim bıktırarak derecede dolup taşmıştı. Her şeyden evvel koğuşları fazla kalabalıktan ayırmakta ve ancak hizmet için lâzım ve faydalı olan unsurları alıkoyarak sayısı belli bir teşkilât vücude getirmekle işe başlandı. Genç çocuklar ailelerine, bazan mekteplere, şuraya buraya, bir kısmı ihtiyaç

görülen Dolmabahçe hizmetine gönderilmek suretiyle bu iş kolaylıkla yapıldı. Emaneti Mubareke muhafızlariyle idare kısmı zaten büyük bir tasfiye ameliyesine muhtaç değildi. Bunlardan başka Topkapı sarayında bir de ihtiyarlamış, ölüp bu dünyadan geçmek zamanım bekleyerek ömürlerinin geri kısmını mukaddes bir muhitte geçirmeleri münasip görülmüş olan saray kadınlarına mahsus daire ile gene bu kabilden harem ağalarından mürekkep bir darül'aceze vardı, ki bu, Dol-mabahçenin agavat dairesinin bir şubesi, daha doğru bir tabirle, bir nevi eskiler dairesi idi. Bu biçârelere onlar kadar biçâre ve bedbaht olan akağalarını ilâve "etmek lâzımdır. Bunların kimler olduğunu kendileri için kabul edilen isim kâfi delildir. Erkek şeklinde fakat erkeklik vasfından mahrumiyetleri sebebiyle tüysüz tömürsüz oldukları için akağalar diye tanılan bu zavallıların arasında pek zekilerine de tesadûf edilirdi. Bunlar bu gün kimbilir ne-relerdedir? âğer hâlâ yaşıyorlarsa...

Bütün bu sayılan zümrelere* kapıcılar ve mutbaklar müstahdemlerini, bahçıvanları ilâve edince nasıl bir yekûne çıkmış olacağı anlaşılır. Bit-tabî Enderun koğuşlarında yapılan kı-Binti neticesiyle bütün diğer zümreler de uygun miktara inmiş ve artık Topkapı sarayı bütün müştemilât ve teşkilâtiyle Hazinei Hassanın kaldıracabileceği bir hafiflik elde etmiş oldu.

Mutbaklar gene işledi, fakat makul bir şekilde; saray sakinleri gene yedi, içti, barındı; fakat imkân nisbetinde bir intizamla... Hiç bir ıslahat teşebbüsüne müsait farzedilmeyerek kendi haline terk edilen bu saray yeniden bir taze hayat bulur gibi oldu. Hattâ Hazinei Hümayûn bile artık ziyaretçileri memnun edebilecek bir hale geldi.

İtiraf ederim ki ne saray; bütün müştemilâtiyle, ne de Hazinei hümayun bütün kıymettar muhteviyatiyle bende pek fazla bir intiba bırakmamıştı. Hazinei hümayûnda pek çok nadir ve nadide eşya arasına karışmış o kadar acayip ve nasıl olmuş da buraya sokulmuş denen nesnelere tesadûf olunurdu ki birincilerin hoş tesirini ikincilerden gelen eza mahvederek buradan hayretten ziyade şaşmakla çıkılırdı.

Asıl şaştığımız bir hatırayı kaydedeceğim: Hazineyi ilk ziyaretimizde bir dairenin yukarı kısmında bir hücre gibi ayrılmış ve perdelerle kapanmış bir yere götürüldük: Şalların muhafaza edildiği yer. Bize dediler ki Abdülhamid burasının açılmasını yasak etmiş ve bu sebeple uzun bir zaman

şallar muayene edilemeyerek güvelere yedirilmiş. Hiçbir zaman bunun sebebi anlaşılmamış. Acaba bunlardan bir kısmını diğer Hazinei hümayun eşyası gibi Yıldız'a aldırıldığı için midir, nedir, bu garip iradenin sırrına tam bir vukuf imkânı asla bulunamamış.

Hazinei hümayunun bu şal işinden bahsedilirken sarayların içyüzüne vâkif olan bir zat dedi ki:

«Bunda anlaşılamayacak bir cihet göremiyorum. Bütün varlığına vehimlerin hâkim olduğu bu padişaha kimbilir nasıl bir ihbar vaki olmuştu. Bilirsiniz ki şal derhal zihne tabut cenaze, ölüm fikrini getirir. Ona sizin cenazenize şal hazırlanmaktadır kabilinden bir ihtar kifayet eder. Nitekim hünkârların ölümlerim bir hasıra sarıp bodruma attıkları rivayeti de saraylarda hasırın katıyyen kullanılmamasına sebep olmuştur.» Topkapı müştemilâtından bahsederken Mecidiye kasrını unutamıyacağım. Kızkulesi açıklarından İhsaniye'yi, Selimiye'yi, bütün bir kısım Kadıköy sahilini tâ Adalara kadar gene Kız-kulesinden başlayarak Boğaz girişini Dolma-bahçe'den ilerilere kadar gören bir sed üstündeki bu küçük, fakat pek zarif köşk saatlerce seyretmek zevkine daldığım bir yerdi. Gidişlerde serbest kaldıkça buraya koşar ve uzak ufukların süslü levhala-riyle gözlerimi doldurarak uykuya benzeyen bir dalgınlık içinde dünyayı, hayatı, kendimi unuttur, bir nevi nirvana içinde uyuşurdum.

Topkapı sarayında kalan intibalar içinde ramazanın on beşinde burada Hırka'î Saadet ziyareti münasebetiyle yapılan dinî merasim vardır.

Abdülhamid en çok bu on beş ramazan alayından korkardı. Bütün İstanbul, o zaman şehrin inzibat tedbirleriyle,, nasıl korkunç bir hal aldığını bilir. Ondan sonra Sultan Reşad bu dinî ananeyi, fakat korkusuz pervasız takip etti; bu alay kendisinin resmî ve hususî şehrin her tarafında yapmak itiyadında olduğu gezintilerden başka bir iş değildi. Yegâne fark bunun büyüklüğündeydi. Epeyce bir zaman evvel Emanatı Mumareke dâiresinde her taraf, duvarlar, tavanlar silinir, temizlenir, meydana çıkarılacak mukaddesat için lâayık bir temizlik haline getirilirdi. Nihayet en muhteşem teferruatla saltanat alayı teşekkül eder, vükelâdan, ricalden, rütbe sahiplerinden mürekkep bir meduvvin heyeti sarayda toplanır, bir yandan hafızlar Kuranı Kerim tilâvetiyle kubbeleri çınlatırken bir yandan bu hurdanlardan intişar eden güzel kokular havayı doldururdu.

Hırka'î Saadet dâiresinde ve Hırka'î Mubareke boğçasının bulunduğu kürsünün bağmda Hünkâr yer alarak rütbelerinin, mevkilerinin derecesine göre sıra ile önünden geçenlere, açılmayan boğçaya sürerek, birer tülbent dağıtırdı. Saatlerle süren bu merasim sırasında bir yandan geçiciler çekilip çıkarken bir yandan da sıfatları Hünkârın etrafında bulunmak vazifesini icab ettirenler ayakda bu tantanalı dinî merasimi sonuna kadar takip ederlerdi.

Bu dağıtılan tülbentlerin üzerinde basılmış olarak şu kıta okunurdu.

Hırka-i hazret-i fahr-i rüsüle Atlas-ı çarh olamaz p^yendaz Yüz sürüp zeyline takbii ederek Kıl şefi-i ümeme arz-ı niyaz

Bunlardan bende de birkaç tanesi vardır, ve zihnimde derin bir iz bıraktığı olan bir hâtıranın gözle görünen bir yadigârı olarak, durmaktadır.

**Sorulacak hesaplar — Belâdan kurtulma — Altun suları —
Karineye yeni varidat — Emlâki Hakanî — Diğçerleri? — Bir rica —
Yağmanın önüne nasıl geçtim — Hereke fabrikası.**

Meşrutiyetin, Yıldızdan, onun otuz üç senelik sahibinden, Hazinei Hassasından sorulacak hesapları vardı; fakat elinden zorla koparılan kanuni esasıyı sened kabul edecek Meclisi Meb~ usanm ve onun hükümetinin, karşısına dikilip bütün hesapları sormağa kalkışmasında çekinilecek bir tehlike de vardı. Bütün damarlarında istibdad kanının zerreleri hâlâ dönüp dolaşan bir padişahı uzun yıllardan beri edinilmiş itiyatlarından, birdenbire vaz geçirmek, hususiyle geçmişin hesaplarını istemek öyle patlak verecek bir hareket olabilirdi ki, şarkın eskiden beri âdeti olan şöyle böyle idare yolunu tutmak ve etrafı yavaş yavaş düzeltmek daha doğruduydu. Bir yandan bu siyaset takip olunurken bir yandan da için için kaynayan yara beklenmemiş bir yerde fişkırdı. Mart isyanı çıbanı patladı ve bu suretle korkulan ve önüne geçilmek istenen patlak hiç bir umulmadık bir yerden çıkıverince, bir belâ olabilmek ihtimalini pek çok getiren bu vaka, aksine, her şeyin bir hamlede süpürölüp temizlenmesine vesile olmuş bulundu.

Bu arada müstebit sultanın uzun yıllarda birikmiş serveti vardı. Bu servet nereden geliyordu? Bunu tamamiyle bilmek kimseye kısmet olamamıştı ama herkes görüyor ve anlıyordu ki Yıldızdan büyük bir olukla etrafa akan altın deresi sadece tahsisatı saniye denilen ve padişaha hükümetçe resmî yoldan verilen para ile beslenemezdi, şu halde hüküm edilmekte şüphe olunamazdı ki gizli ve yeraltında saklı izleri takip ederek Beşiktaş'a kadar sürüklene sürüklene geldikten sonra Yıldızın yo kuşunda tırmanarak oranın müthiş değirmenini ^ döndürmek vazifesiyle toplanan sular vardır. Bunların menbaı nerelerdi? Bunu bilmeyenler öğrenemezler, bilenler söyleyemezdi, ama netice ortada idi. Her şeye bir ad takmak merakında olanlar Bahriye ve Harbiye Nezaretlerini, belediyeyi, zabtıyeyi, hattâ vilâyetleri zıkr ederdi. Bu merak ve keşf sahihlerine denebilirdi ki: «Haydi dediğiniz gibi olsun. Gene siz söylersiniz ki bu padişah bütün o saydığınız nezaretlerin, vilâyetlerin, hattâ sayamayacağınız müesseselerin mühim bir kısım vazifelerini de üzerine almış ve onları

her şeye nazır ve âmir olan tepesinden idare etmekle meşgul bulunmuştu, o halde pek doğrudur ki onların gelirinden bir kısmı da kendisine gitsin...»

Bu küçük konuşma her iki tarafın bir gülümsemesiyle biter, fakat meselelerin esasına ait olan sır hiç bir şekilde bitmiş olmazdı. Bir yandan Yıldız olduğundan etrafa altm akarken orada her gün vücade gelen inşaatla adetâ başlı başına, türlü bi-nalariyle, kışlalarıyla bahçeleriyle bir şehir vücade gelirken, bir yandan da Hazinei Hassada yeniden yeniye gelir menbaları tü-rüyordu. Çiftlikler, madenler, çeşit çeşit akarlar... Bunlar nereden çıkıyordu? Hazinei Hassa pek muntazam bir idare idi, bunu herkes bilirdi; fakat onun varidatını şişiren menbaların da muntazam ve beğenilir şekHde olması idare çarhının intizamından doğmak lâzım gelmezdi. Oraya geldikten sonra intizam başlamış olabilirdi ama oraya gelmeden evvel ait olanı Yıldız'm kendisinden sormalıydı ve mademki sormak imkânı yoktu, onun için susmalıydı. Ve herkes susardı...

Abdülhamid ortadan kalkınca soruldu, ve her işin uzun uzun geçmişine sokulmak, her şeyi sık dokuyup ince elemek pek zor olacağından, böyle ucu bıcağı bulunamayacak bir yolu takip etmektense, hususî tabiriyle tek bir sualle mes'elenin hal çaresi bulundu.

Hazinei Hassaya denildi ki: «Sen tahsisatı seniyenin alınmasına ve sarfına, bir de öteden beri saltanat makamına ait olan ve gelirinden istifade hakkı tahtda bulunanın emrine hazır tutulmakla beraber esasına dokunmak hakkı kendisine verilmeyen emlâki hakanînm idaresine vazifelendirilmiş bir müessesesin. Bunu anlarız ve gene böylece devam etmene rıza gösteririz, fakat şu emlâki hakanı denilen varidat menbalarından başka eski hakan devrinin sana verdiği servet... Bunu saymağa da lüzum yok, ne sen ne de biz yorulmayalım, bu pek uzun sürecek bir iş olur. Bir kelime ile bunu hâlledelim: Emlâki hakanî-den artakalan ne varsa, ki bunların kâffesi milletin gömleği karşılığında sırtından sökülmüştür, gene millete verilmek icap eder. Binaenaleyh...»

Bu, pek doğru ve pek keskin muhakemenin binaenaleyh diye başlayan neticesi üzerine emlâki hakanî zümresini dahil ne varsa Hazinei Hassaya bırakılarak onun o işlerle meşgul olan memurun ve müstahdeminle beraber Maliye Nezaretine devir edildi. Öyle ki Sultan Reşad tahta çıkınca Hazinei Hassa, bilinen bir ifade ile, tamtakır kuru bakır kalmış oldu.

Lâkin devenin silkintisi kediye yük olur, Hazinei Hassa gene pek zengin kalmış oluyor ve Sultan Reşad'a verilen gelirlere padişahlık malların gelirleri birleşince onun saltanatı müddetince pek ferah ve pek intizamlı bir saray hayatına yeter oldu. Ondan sonrasını bilmiyorum.

Emlâki Milliye Hazinei Hassadan ayrılırken onlarla alâkalı heyetin de ayrıldığından bahs etmiştim. Bu memurun arasında pek seçkin kimseler vardı, ezcümle bugün Millî Saraylar müdürü olan ve uzun zaman kendisiyle Cemiyeti Umumiyei Belediyede bulunduğu Sezaiyi Vilâyet Meclisinde muhakemesinin sağlamlığına hayran olduğum Haşim Beyi pek kabiliyetli pek zeki birer idare adamı sıfatıyla saymak icap eder.

Padişahlık mallarının geliri saltanat tahtına çıkacak olan kimsenin emrinde olmakla beraber onların kullanış ve harcama hakını onun olamayacağına işaret etmiştim. Bu hususta bir hâtıradan bahis edeceğim:

Bir gün Ahmed Rıza her zamanki saray ziyaretlerinden birinde huzura kabul edilmek arzusunı söylemeden evvel odama geldi, ve benden husûf bir ricada bulunacağını girer girmez haber verdi.

O rica şu idi: Şişli'de Fransızların idaresinde rahibelerin bir hastahanesi vardı ki hâlâ mevcuttur: Hôpital de la Paix. Bu bir hastahane olmaktan ziyade akıl hastalarına mahsus bir barınma ve iyileşme yeri idi, hâlâ da öyle olmalıdır.

Galiba burasını idare eden rahibelerin ve Fransız sefaretinin müracaat ve ricası üzerine Ahmed Rıza bana dedi ki: «Bu hastahänenin yanında Hazinei Hassanın bir büyük arsası varmış. Bundan bir parçasına hastahänenin ihtiyacı varmış. Benden aracılık istenildi. Bu bir hayır müessesesidir, bu itibarla padişahın o istenilen parçayı ihsan etmesi münasip olur. Ben doğrudan doğruya söylemek istemiyorum. Bu güzel işe sizin aracılığıyla rica ediyorum.»

Ahmed Rıza o kadar iyi yürekli idi ki kendisine vukua gelen ricaları red etmeğe kudret bulamazdı, fakat aynı zamanda, pek inatçı olmakla beraber, düzgün bir mantık muhakemesine de hemen teslim olacak kadar insaf sahibi olduğundan, bu talebi üzerine biraz sarsıldıktan sonra kendimi toplayıp cevap verdim: «Bizi ma'zur görünüz, dedim; bu işde aracılık şöyle dursun hattâ siz arz etseniz de iradesini istihsal etseniz onu ka-

bul sahasına girmekten alıkoymaya bir vazife nazariyle bakarım. Sebebi: Bilirsiniz ki padişahlık mallarını padişahın dilediği gibi harcamak hakkı yoktur, değil emlak ve araziye, hattâ sarayların, demirbaş eşyasına bile. Birincilerden bir avuç toprağı, ikincilerden bir kırık iskemleyi bile, esas itibarıyla, şuna buna veremez. Eğer bugün o istenilen arsayı kendisine verdimen mümkün olsa, yarın başmabeynci, başkâtip, seryaver ve onların ardısına, bütün yakınlar ve bendegân hünkârın ayağına kapanır ve şunu bunu ister. Hünkâr da red edemeyince, neticeyi tasavvur ediniz...»

Birden hatırıma geldi ve ilâve ettim: «Haniya Mart isyanında bizim köye sığındığımız zaman akşam üstleri sizinle gezmelerimiz olurdu. Bir aralık deniz kenarında köyün en güzel bir yerini işgal eden etrafı duvarla çevrilmiş bir yere uğradık. Burasının ne olduğunu sormuştunuz. Ben de Abdülmecidin vaktiyle burada bir av köşkü varmış, Hazinei Hassaya ait em-lâkdendir, demiştim. Eğer sizi müeakip ben de köyümün bu güzel yerini hünkârdan ister ve alırsam ne dersiniz?...»

Ahmed Rıza derhal anladı ve «hakınız var!..» diyerek bahsi kapattı. Hemen kayd edeyim ki ben Meclisi Umumiî Vilâyette ve Cemiyeti Umumiyei Belediyede iken bu yerin hükümetçe köye verilmesi ve idaresinin Halk Fırkasına terk edilmesi fikri etrafında telkinlerde bulunmuşum. Sonra Halk Fırkası bu fikri kabul ettirdi ve bugün o güzel yer köyün bir gezinti yeri oldu. Ne çare ki kazanç vergisi mâni olarak burada bir kahve işletecek bir kiracı bulmak imkânı hasıl olmadı.

Ahmed Rıza'nın bu müracaatı üzerine emlakî hakanînin saldırmadan korunması için tedbir düşünmek üzere Mabeyn ve Hazinei Hassa erkânı arasında bir toplantı yapıldı. Ben loir çâre öne sürdüm ve bu, tamamen kabul olundu:

Şöyle ki:

Emlâki hakanînin hiç bir suretle elden çıkarılması esas ta-mamiyle tespit edildikten sonra Hazinei Hassa bunlardan yeter kâr getiremeyenleri satın bedeliyle daha çok fayda temin edecek bir akar satış olarak isterse buna arz eder ve hünkâr meselenin genişçe tetkikini hükümete teklif eyer. Oraya uygun bir karar verilince Meclisi Vükelâdan geçirilerek Hazinei Hassaya salâhiyet verilir ve satın alınan akar emlakî hakaniye ilâve olunur.»

Böylece yapıldı ve bu usule uyularak Sultan Reşad zamanında Hazinei Hassa bir kaç satın alma muamelesi yaptı ve bu suretle hem emlâki hakını elde kaldı, hem Hazinei Hassaya faydalı varidat menba'ları temin edildi. Daha sonra ne oldu bilmiyorum.

O zaman emlâki hakını arasında bulunan Hereke fabrikası ayrıca kayd edilmeğe şayandır. Bu fabrika pek nefis çuha, yün ve ipek kumaşlar imâl ettiği gibi Türkiye'nin hiç bir yerinde yapılamayan şal gibi ince dokunmuş halılar da yapardı. Hattâ bunlardan çok büyük bir tanesi Almanya İmparatorunun bir tızmin evlenmesi münasebetiyle düğün hediyesi olarak Sultan İteşad tarafından Berlin'e gönderilmiş ve orada yere serilmeğe bir türlü kıyılmayarak, son derecede takdir ve hayrete sebep olan bu nefis eser, galiba münasip bir yere indirilmişti.

Bugün Hereke fabrikası gene Sümerbank hesabına çalışmaktadır, lâkin halıcılığa galiba nihayet verilmiştir. Bütün memlekette halıcılığın uğradığı gerileme esasen pek acı bir hâdise iken buna bir de Hereke'nin cidden pek nefis olan imalâtının tatil edilmiş olması başka bir elem ilâve etmektedir.

Padişah damadı — İmtiyazları — Meşrutiyetten sonra tahsisat — Sızlananlar — Daniad Ferid — Diğer damadlardan — Yenileri — Atiye — Amca çocukları — Bir izdivacın tarihi — Süleyman efendinin mirası — Bir defter — Hafız Hakla. Padişah damadı...

Hattâ biraz daha şatafla: Damadı Hazreti Şehriyarî. Sizden bahis edilirken bu suretle anılmak imzasını atarken üzerine bu tantanalı unvanı koyabilmek elbette pek çok hoş gidecek bir şey! Yalnız bu kuru süsten de ibaret değil. Meşhur Damad gibi Baltalimanı'nda yahud diğer birçok benzeri gibi Ortaköy'-de, Kuruçeşme'de, Çemberlitaş'ta sultanla beraber birer saraya malik olmak, altınızda yepyeni, pırıl pırıl parlayan, yazın bir fayton, kışın bir kupa, iri, nalları İstanbul'un harap sokaklarının bozuk kaldırımlarına çarptıkça etraftan kaçışan fakir halkın yüzlerine kıvılcımlar saçan, Macar hayvanlarla, mes'ud ve kibirli geçeceksiniz. Mir - de yapılmış elbiseleriniz, Collaro'dan alınmış ipek çamaşırlarınız olacak, cebinizde bol para, hele onu düşünmeyeceksiniz... Daha... Daha... Belki de vezaretle paşa olacaksınız, â'yan a'zasmdan olacaksınız, milletin başına türlü belâlar getirdikten sonra nihayet onların" en püsküllüsünü Sev-res - de örmeden evvel orada bol bel öteceksiniz, Şûrayı Devlete bir nezaret sandalyesine geçeceksiniz... Daha? Daha?., bilirmi-yim neler...

Bir sultanla evlenmek! Bu hayal beşikten başlayarak, ninnilerin arasından, daha sonra masalların içinden süzüle süzüle bütün hücrelerden ruha işlemiştir; onun için vezir ve müşir oğullarından Daruşşafaka'nım yetim çocuklarına kadar hep Damadı Hazreti Şehriyarî olmak ve hususile onların arasında güzel olmasa bile bir hayal tacı ile süslemeniz pek kolay olan bir sultanın eteklerine ermek zihinlerde hâkim olan bir emeldir.

Meşrutiyet, sayısı belli olmayan hanedan azasiyle birçok damatlara sahip oldu ve bunların padişahla, onun kesesiyle bağlarını keserek herkesin mevkiini, sınıfını, muhtelif bakımlardan, tesbit ederek o esaslara göre bütçede şehzadelere, kadınlara, sultanlara, kocalarına derecelere göre

tahsisat bağladı; damatlara ayda otuz lirayı pek kâfi bir para olarak kabul etti. Onların beş para bir masrafı olmamakla beraber, her ihtiyaçları sultanların umumî tahsisatı arasında görülmekle beraber bu günün parasıyla yüzlerce lira demek olan bu para kendilerine yeter görünmedi, elbette. Somurtanlar pek çoktu, hele dâima aczinden, zaruretinden şikâyet ederek hiç olmazsa bir vilâyet isteyerek zamanın padişahından hükümetin büyüklerine kadar devamlı müracaatlerde bulunanlar da eksik değildi, ve tabiatıyla isteklerin yerine getirilmesine imkân bulunamayınca bütün o rütbeyi elde etmiş olanlar yeni padişahın saltanatına küs durdular. Bunlardan saraya gelen ve yeni hünkâra hürmet borcunu ödeyen bulunduğunu bilmiyordum, tek bir müstesna vardı: Meşhur damâd Ferid. O da ittihat ve Terakkinin, sönmek bilmeyen bir düşmanlık ateşiyle düşmanı ve o hususta yoldaşı olan has eniştesi Vahidüddinin siyaset dolaplarında ortağı olmak itibariyle sarayla münasebetlerini devam ettirmeğe lüzum gördüğünden ikide birde vesile yaratarak boyunu dolmabahçede göstermekten geri kalmazdı... Bu mühim damâd Âliosmana damâd olanların tarihindeki sergüzeştlerini, ikballerini kıskanmaktan uzak değildi. İcabında kellelerinin uçurulmasma kadar varan düşüşlerini de düşünür müydü? O kendi düşüşünü kendi tertip etmiş oldu.

Meşrutiyete birçok damatlar intikâl etmişti, demiştim. Bunlar arasında Pilevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nım, Derviş Paşa'nım, Germeyan zadelerden muhterem Kâmil Paşa'nım arkasında onun bir gölgesi gibi dolaşarak elbette kendisinin de bir nezarete geçmesi sırasını bekleyen (nitekim bu sıra Ittihat ve Terakki Cemiyetinin geçici düşmesinden sonra teşekkül eden mahud büyük heyete dahil olmak suretiyle geldi.) Şerif Paşa vardı. Bunların içinde Damadı Şehriyarî sıfatiyle sakin bir evlenme hayatı geçirdikleri anlatılanlar yok değildi: Misâl olarak Abdurrahman Paşazade Arif Hikmet Paşayı zikr edeceğim. Onun şahsını Abdülhamid'in pek vakur, pek ciddî bir yaratılış sahibi olan kızı Naile Sultan düşmüştü, kendisi de mensup olduğu ailenin asaletinden ve babasından gelen nezahetinden hiç kaybetmemiş olduğu için bu evlenmeler içinde onlarmkine pek iyi bir numune olarak bakmak mümkündür.

Meşrutiyete birçok damad intikâl ettiği gibi yeni hünkâra da birçok evlendirilecek sultan, seçilecek damâd intikâl etmiş oldu.

Damadı Şehriyarî tabirinin mutlaka tahta çıkan padişahın kızlarına koca olanlara verilen bir unvan olmadığını bilmek lâzımdır. Hanedanı saltanat kızlarından olanların kocaları hep zamanın padişahına damâd ad olunurdu. Hanedan edilmiş olmakla beraber yeni padişahın yeni izdivaçlara karşı tamamiyle yabancı kalmasına da imkân yoktu. İşte bunun içindir ki Sultan Regad zamanında vukua gelen bütün sultan evlenmeleri Dolmabahçe sarayında, Hünkârın riyasetinde, saray erkânı ve Sadriâ'zamla Şeyhülislâmın huzurunda yapılırdı. Düğün masrafı Hazinei Hassadan görülür; hattâ yeni çiftler için hükümetçe alman konaklar Mefruşat İdare-since döşenir ve hazırlanırdı. Bu hususta Hereke'nin büyük bir hizmeti olurdu. Zaten sarayların halı ve kumaş ihtiyaçlarını gideren bu müessese evlenecek sultanların da bu neviden hazırlıklarını karşılamış bulunurdu. Hazinei Hassa müesseseye borçlanır ve yavaş yavaş fırsat çıktıkça bu borcu bitirecek ödemelerde bulunurdu.

Burada hâtıra olarak kayd etmeliyim ki bu evlenmelerde ekseriyet üzere başmabeynci sultanların, başkâtip de damadların vekilleri olurlardı ve Hünkâr onların bu zahmetine karşı kendilerine al atlas keselerle, velev o zamana göre küçük, fakat beklenmeyen bir bağış olmak itibariyle büyük denebilecek bir ihşanda bulunurdu.

Diğer bir noktayı kaydetmek isterim:

İki kardeşin, Abdülmecid'le Abdülaziz'in arasında mevcut olan ziddiyet yavaş yavaş bir derin düşmanlık şiddetini alarak onların evlâdına geçmişti. Abdülhamid, Sultan Reşad ve Vahidüddin'le kardeşleri Abdüfâziz'in oğulları olan Yusuf İzzüddin, Mecid ve Seyfüddin Efendileri hiç sevmezlerdi. Bunu, birbirini severlerdi mânasına alan elbette bulunmaz. Kardeşler sevişmeyince onlarm çocuklarının da sevişmemelerini beklemelidir.

Abdülhamid böyle aile arasında mevcut olan ve İtalya tarihinde Capuletti ve Montecchi âileleriyle Fransa tarihinde Valois ve Bourbon, yahut Guize ve Condâ hanedanı arasında asırlarla süren düşmanlığa benzer durumu kaldırmak için amca çocukları arasında evlenmeler tertibini siyasete muvaffik adetmiş imiş. İlkönce, çocukluğunda pek güzel olan Reşad Efendi'nin büyük oğlu Ziyaüddin Efendi ile kendi sultanlarından birinin evlenmesini düşünürken biraderini buna taraftarlık göstermemesi üzerine o düşünce kalmış ve daha sonra oğullarından

Abdurrahim Efendi ile Abdülmecid evlâdından Süleyman Efen-di'nin, ha-nedan kızları arasında güzelliğiyle tanınan kızı, Naciye Sultan'm evlen-mesini niyet etmiş.

Bu son düşünce öylece yeni Hünkârın saltanat devresine de geldi. Fa-kat...

Fakat, bir gün Sultan Reşad haremde her günkü saatten çok evvel çıktı ve beni istedi. Onu, elinde bir kâğıtla, ayakta, pek sinirli buldum. Kâğıdı bana uzattı. Bu fena bir kâğıda kötü bir yazı ile yazılmış imzasız bir mek-tuptu ki Naciye Sultanın biraderi elan ve o zaman Harbiye mektebinin asiller sınıfına devam eden Abdülhâlim Efendiye hitaben yazılmıştı. Mâ-nası: «Siz, nasıl oluyor da, zorba, zâlim, kaniçici padişahın oğluna kızkardeşinizi vermeğe muvafakat ediyorsunuz» dan ibaretti. Bu mânası türlü ilâvelerle genişletirseniz mektubu okumuş olursunuz. Hünkâr ben-den rey sordu. «Harbiye Nazırına veriniz araştırın!» demekten başka bir çare yoktu, öylece yaptı, fakat bir netice çıkmadı. Kimse de arkasını aramadı, yalnız Abdurrahim Efendi ile Naciye Sultan'm izdivacı bahsi de bir daha açılmamak üzere kapanmış oldu. Derken...

Evet, masallarda olduğu gibi derken, bir gün sarayı baştanbaşa hayretle saran bir haber alındı: Naciye Sultana Enver Bey talip oluyordu. O za-man daha Paşa olmamıştı. Ona da çocukluğunda «Sultan alırsın!..» diye ninni söylemiş olacaktı. «Benim oğlum paşa olacak!..» kehaneti de hakikat olmamışsa bile elmaya pek yaklaşmıştı.

Ona Kahramanı Hürriyet unvanı kâfi değildi, nitekim sonra Damadı Haz-reti Şehriyârî olmak, mareşal derecesine yükselmek. Harbiye Nazırlığına çıkmak, Cihan Harbini keyfine göre idareye kalkışmak. Nihayet Sarıkamış'ta bütün marifetini göstermek yeter gelmemişti. Hüküm vermek bana ait değil.

Tarih hükmünü vermiştir ve verecektir. Onun bugün hayali memleketi dolaşsa belki kendi hakkında kendisi de bir hüküm verir.

İlk görünüşte pek iyi huylu, hattâ pek mahcup, sevimli bir genç olan bu adam bir söze muhatap olunca derhal kızarır, yüzünü pembe bir renk kaplardı: O kadar utangaçtı. Ekseriyet üzere utangaçlık, çekingenlik aşırı

kibarlığa tamaa ve hırsla delâlet edeceğini bilenler bu pençeleşen mah-cup simanın altında acaba neler saklıdır diye soruştururlardı.

Süleyman Efendi'nin vefatından sonra oldukça büyük fakat pek karışık bir mirası çıktı. Bunu idare etmek ve ayıklamak lâzım geldi. Her zorluğa cebinde bir çâre getiren Sadriâ'-zam Hüseyin Hilmi Paşa bir gün huzura bu iş için de bir çâre ile girdi. Süleyman Efendi çocuklarının işlerini dü-zeltmek, üzere Selanik'ten tanıdığı ve işbirliğini gördüğü İsmail Bey is-minde bir kimseyi salık veriyordu. Bu zât benimle temasa geldi ve der-hal, görüşükten sonra anladım ki, Hüseyin Hilmi Pa-şa'nın bu defa inti-habında isabet vardır. İsmail Beyin idaresinde bu düşüncemi değiştirme-ye sebep olacak bir emareye hiç rastlamadım.

Bir gün bu zat bana Naciye Sultan tarafından verilmiş bir cihaz def teriy-le geldi: «Ya öyle mi?» dedim; Enver Beyle Sultanın evlenmesi kararlaştı mı?»

Gülümseyerek «evet!» der gibi başını eğdi. Belki pek çocukça bir saflık eseri olarak bu izdivaç bence hayret uyandırmaktan geri kalmıyordu. Kahramanı Hürriyeti Damadı Hazreti Şehriyârî görmekten nasılsa tuhaf» bir his duyuyordum. Diğer Kahramanı Hürriyet Niyazı de yeni Hünkâra gelmiş hürmetlerini arz etmişti. Bir gün Hünkâr onu Söğütlü'de refaketine alarak birçok iltifatlara boğmuştu. Ben de bir aralık onunla görüşmüştüm. O da mahcup, o da çekingen bir genç-di. Ona da bir söz söylenince kıp-kırmızı olurdu. Fakat o kadar... Sonra ortadan silindi, Kahramanı Hürri-yet unvanım kafi görerek. «Enverle Niyazi» türkülerinde adının anılmasma. kanaat edilecek bir mükâfat gözüyle bakarak yerine gitti.

Cihaz defterine bir göz attım. Neler yoktu, neler?... İnci ile işlenmiş gelin yorganlarından, yataklığın üzerinde som sırma kaplı obadan tutulsun da mücevherler, gümüş takımları... Bütün Hazineyi Hassa sürüklenip gidi-yordu.

İsmail Beye Hazineyi Hassanın ne halde olduğunu, diğer sultanların ev-lenmelerinde Hünkârın ne yapabildiğini söyledim; fazla izaha lüzum da kalmadı, bu zeki adam zaten gerçeği talimin etmişti.

«Sultan efendi bunu bilmez. Ben arz ederim, fakat mümkün olandan fazla bir iş görülemeyeceğini siz bilirsiniz.» dedim. O gene «Evet!» maka-

mında başını eğdi. Ve ancak mümkünü olan yapılabildi. Hiç zannetmek istemem ki Enver bu cihaz defterini görmüş olsun. Fakat neticenin deftere hiç uygun olmaması mesuliyetini Sultan elbette Başkâtibe hamletmiştir. Diğer bir vesile üzerine Hakkı Paşa'nın pek zeki gülüşlerinden biri ile dediği gibi: «Baskâtip, ah! O ne fena adamdır!...»

Enverden sonra Damadı Hazreti Şehriyari olmak sırası İsmail Hakkı'ya geldi. O da Hürriyet kahramanlarından biriydi. Enver damad olunca onun da damadlığa hevesini tabii görmeliydi. İttihad ve Terakki azası onu pek severlerdi zan-nındayım, ona Hafız Hakkı derlerdi. Niçin severlerdi, neden Hafız derlerdi, bunu bilmiyorum, zaten onunla buluşup görüşüğünü ve hakkında bir fikir hasıl ettiğimi de hatırlamıyorum, ta ki, Halaskarın fırkası kurulup da...

Bu başka bir hikâyedir.

**Saltanatı bekleyenler — ikinci Veliahd — Bir sinir hâli —
Hanedanda soysuzlaşma — Uyanmalar — İkisinin arasında —
Bir alay vesilesiyle — örsle çekiç arasında — Tesviye Çaresi.
İki Veliahd...**

Hakikatte iki mi idiler. Her tarafım kurt yemiş, çökmeye Jazır bir tahta, her taşı paslanıp sislenmiş, her cinsi ölmüş, sönmüş bir taca gözlerini dikerek, onlara sahip olmak için geçecek zamanı iki eliyle göğsünün sabırsızlık heyecanlarını bas-tıra bastıra beklemekte olan kimbilir kaç veliahd vardı. Bunların sayısını hazineden çıkacak tahsisatı tespit ederken asıl Maliye Nazın -Kimbilir nasıl sürat ekşitmelerle- bulup çıkarırdı. Biz kimseleri Sultan Mahmud'un iki koldan, Abdülme-cid ve Abdülâziz'den gelen çocukları, o çocukların çocukları ve torunları olarak tanırdık ve bilirdik ki bunların hepsi gece yataklarına girince tavanda çizilen ihtimallere bakarak kendilerinden evvel gelenleri sayarlar ve sabahleyin gözlerine »güneşin ipek kumaş perdeler arasından sızan ışıklarını yoklayarak onlardan «acaba bu gece kaç tanesi eksildi?» diye soruş-turlardı.

Veliahd olmak ve zamanı gelince padişah sıfatıyla bütün memleketi ayaklarının altında görmek için iki şart lâzımdı: Ekber ve erşed olmak. Bunlardan birincisi o kadar hoş olmamakla beraber pek kolaydı ve ancak geçirilmiş olmak icap eden yılların teminatı altında idi. İkincisine gelince: Eğer bunun manası hepsinin mükemmeli demek idiyse bu pek çok düşünmeye değer, hususi tabiriyle su götürür bir şarttı. Göz-önünde iki ekber vardıK Abdülâziz oğlu Yusuf İzzeddin ve Ab-dülmecid oğlu Vahidüddin. Kaideten. resmen tek bir veliahd °hnaK lâzım gelirdi: Bu ikinin en büyüğü olan Yusuf İzzeddin. O <3a böyle düşünüyordu, fakat Vahidüddin bu fikirde değildi. Onun hususi ve şahsi düşüncelerine göre veliahd iki olacaktı. Birincisi (çaresi yok, madem ki yaş sırası öyledir, kazaya razı olmalı!) Yusuf İzzeddin ise ikincisi kendisi olmak icap ederdi; bu öyle bir fikirdi ki onu yalnız kendisi taşımak kâfi değildi, onunla beraber zamanın padişahından, hükümetinden başlayarak en küçük ferde kadar herkes bilmeli, tanımalı idi; hususiyle veliahd olan zat bunu kabul etmeliydi. Bu iddiayı ilk gününden öne sürdü; ve ilk gününden itibaren asıl veliahdin sinirli, buhranlı, tehevvrülü karşı koyması ile çarpıştı. Bu iddiayı neye istinat ettirirdi? Belki er şet olmak şartına... O da veliahdin

herkes tarafından görülüp bilinen garip-hallerini biliyordu, bunlar göze çarpmak kadar meydanda idi, onun fazla olarak hususi haber vasıtasıyla, gizli ve tertibli görünüşle örtülü garipliklerine de vukufu vardı. Pek ince bir ruh araştırmacısı olan bu zat hükm etmekte gecikmemişti ki ortaya, yalnız bir veliahdî sâni iddiası atıvermekte önünden gidenin zihnine günden güne büyüyecek, her dakika bir zehir damlası akıtarak, nihayet bütün mevcudiyetini karmakarışık bir vehim haline getirecek bir hastalığın mayasını koymak mümkündür. Zaten zemin bu maraz tohumunun serpilmesine pek uygundur. Abdülaziz bir nevi deli değil miydi? Bütün saltanatı o deliliğin çeşit çeşit görünüşleriyle dolmamış mıydı? Nihayet akıbeti, hakikaten en yakın faraziye olarak intihar kabul edilince, o da bilinen hastalığın bir zaruri neticesi olmuyor muydu? Hayalimde, Vahidüddini bu muhakeme silsilesini yürütürken ve neticeyi tahmin ederek gözlerinin içinde bir tatmin edilme manasıyla gülümserken görüyorum.

Biz saraya girer girmez bu davanın en yakm şahidleri olduk. Yusuf İzzeddini seyrek vesilelerle saraya geldikçe görürdük. Vücudunun küçük küçük kıt'asma ne kadar kibir azamet ve gurur sığdırmak mümkünse onlarla dolu olarak, fakat her şeyden ziyade gözlüklerinin altına kendisinden saklanmış esrarı arar bir merakla bulanık akan bakışlarından başlayarak, selâm veren parmaklarına, merdivenlerden çıkan adımların, kendisine mahsus odada huzura kabul zamanını beklerken boyuna dolaşan bacaklarına kadar, hattâ kesik kesik, tutuk tutuk, hafakana tutulmuşçasma kısa cümlelerle söyleyişine kadar her halinde fark ederdik ki vehim günden güne büyümekte ve artık sarıh bir delilik mahiyetini almak için vesile bekleyen bir sabi fikir olmaktadır. Bunu anlamak için ruh mütehassısı olmak icap etmezdi. Ona kahvesini, şerbetini götürüp de zehirlemek korkusuyla red edildiğini görerek geri dönen Enderun efendisine kadar hep görüyorduk ki bir hasta karşısındayız.

Bizler, tarihi bilenler biraz da gördüklerini anlamak için zahmet edenler zaten bilirdik ki yahuz o değil, daima köhne kanma genç ve dine çerkes kızlarının taze kanı karışmasına rağmen batınların arasından hep çürüyerek devam eden bu aile efradından ortada kalanlar hep az çok garipliklerle sakattı ve çeşit çeşit görünüşleri olan bu gariplikler eğer bir umumi isim altında toplamak icap etseydi onun ismini bulmak için Lombrosoya, Max Nordau-a, Charcot-ya müracaat edilmeliydi.

Yusuf İzzüddin'de bu vehim kendisinin veliahdlikten azl edileceği, Vahidüddinin, biraderi padişahı ve onun vasıtasıyla hükümeti kandırarak kendi yerine geçmeye muvaffak olacağı tarzında idi. İlkönce, uykuda bir yılan gibi uyuşuk duran bu vehim yavaş yavaş uyanarak, dilini çıkarmış ve yuvasından başını kaldırarak artık saklanmaya lüzum görmeyen bir çekin-gensizlikle usanmadan etrafı yoklamaya başlamıştı. Kimleri yoklamadı? Karanlıklarda bulunmayan örümcekler tarafından kendi hakkını avlamak için örülen ağları kimler bilir diye düşündüyse birer vesile ile onları davet ederek soruşturmaya başladı, kendi zannınca ustaca tuzaklar kurarak onlardan esrarı anlamaya çalıştı. Daha sonraları, hastalık ilerledikçe, işi azıtarak, bu konuşmalara âdetâ bir istintak hâkimi gibi y^min ettirmekle başlar oldu. Mabeyne geldikçe bu sıkı imtihandan, misafirleri karşılamak ve onlarla meşgul olmak başlıca vazifelerinden biri olan Başmabeynei Lutfi Simavi geçirdi ve soluya soluya, terleye terleye onun yanından kurtuldukça soluğu benim odamda alır ve uzun uzun hikâye ederdi. O zaman ikimiz de gülerdik, gülmekten ziyade acırdık, acımdan ziyade bu hastalığın ve bu davanın memleket için akıbetlerini düşünerek korkardık.

Bu imtihandan ben birçok defalar geçtim. Arasına, galiba başmabeyincinin birer vesile ile mazereti yüzünden, ona ait vazifelerin bana yüklenmesine maruz kaldım. Bunları birer birer anlatmak bıkkınlık verir: Yalnız umumi bir çizgi içinde toplamak lâzım gelirse diyeceğim ki Yusuf İzzüddin hasmını küçük düşürmek mümkün olan hiç bir vesileyi kaçırmamakta inat eder, küçük düşmek tabatı icabından olmayan Vahidüddin-de onun marazı tohumuna su verip onu beslemek fırsatlarını asla kaçırmazdı. Bu cümleden olarak ikisinin de hazır bulunması icap eden gidişler alaylar, merasimler, ziyafetler, seyahatler sayılabilir. Bu vesilelerden biri çıkınca Vahidüddin mutlaka katılma hakkını öne sürer. Yusuf İzzüddin derhal kirpüenerek, bütün dikenlerini dikerek kızgınlığını açığa vururdu. Aralarında böyle anlaşmazlık mevzuları çıktıkça her şeyden ziyade sarayın harem hayatında ve hanedan azası münasebatında kurnazlık kabiliyeti ilerlemiş olan hünkâr işin içinden kendi kendisine sıyrılmak çâresini bulamayınca meselenin zor tarafını yani ikisi ortası bir hal imkânını bizden beklerdi.

Hatırlıyorum: Bir alay münasebetiyle Vahidüddin ikinci veliahd sıf atıyla (kendi kendisine yakıştırdığı bu unvanı her vesile ile öne sürerdi) Yusuf İzzüddinle beraber bir arabada bulunmak fikrini aşılamıştı. Belki de bu iki

hasmı biraz daha çarpıştırmak için bu fikir hünkârın kendisinden doğmuştu. Her ne ise, bu işin yerine getirilmesi bana bırakıldı. «Eyvah! dedim, Yusuf İzzüddin köpürecek. Vahidüddin pek âlâ bilir ki bu teklifi kabul ettirmek mümkün değil. O halde niçin? Hünkârın arzusuna uymamak ithamını rakibine yükletmek için... Yahut fikir hünkârın bir oyunudur, birini kızdırmak, ötekini kırmak için... Çekiçle örs arasında kalan ben oluyorum. Ezilmemenin bir yolunu bulmalı. Fransızların dediği gibi lâhna ile keçiyi idare etmeli. Kim lâhna, kim keçi, bunu halletmek söz konusu değil... Bu düşünce ile Yusuf İzzüddinin yanına girdim. «Efendimiz, selâm ediyorlar...» diye başladım. Her gelen haberin arkasından ne çıkacak diye ürperen bu hasta adam derhal ayağa kalkarak aşağısını bekledi:

«Gelecek alayın pek uzun olmamasını düşündüler. Acaba zati fahimaneleri Vahidüddin Efendi biraderinizle bir arabada bulunurlar mı? diye soruyorlar.»

Ah! Bu birader tabiri. Elizabeth ile Marie Stuart da biri-birlerine sevgili hemşire derlerdi ve bu tabir birini diğeri aleyhine suikast tertip etmeden ötekini diğerin kellesini uçurtmaktan alık oyam amıştı.

Yusuf İzzüddin baştan aşağı sarsıldı, titredi, yutkundu ve zorla nutka gelmişçesine:

— öyle ise beni affetsinler, alayda bulunamayacağım. O zatla yanyana bulunmak bence mümkün değildir, dedi.

Kendi kendime: «Onu o da bilir amma aynı kitabın iki cildi gibi sizin hemen yanınızda bulunmak hakkını herkesçe göstermek istiyor!» diye düşündükten sonra örsle çekicinin arasından ustalıklarla çekilmek çaresini şu hal tarzında aradım:

«Zati fahimânemiz bu merasimin başlıca bir uzvusunuz. Müsaade buyurulursa şevketmeap efendimize arz edeyim: Bir arabadan fazla bir uzunluk çıkmaz; Vahidüddin Efendi biraderiniz (gene bu tabir!... Hayatın ne tuhaf salçaları vardır!...) ayrı bir arabada bulunurlar.»

Oturdu. Bu hal şekli ona da münasip görünmüş oluyordu. Ben bu tarafı razı ettikten sonra neticeyi hünkâra arz etmeliydim. Ona da kullanılacak lisan şöyle olmak lâzım geliyordu; «Bir arabada ikimiz de birbirimizi sı-

karız. Efendimiz müsaade buyurlarsa ayrı ayrı arabalarda katılalım» dediler.

Hünkâr belki de bu neticeyi bekliyordu. «Öyle ise Vahidüddin Efendiye bilgi veriniz. Sonra ayrı ayrı buraya davet eder- „ siniz!...»

Vahidüddine gidince onu da odasında geziniyor buldum. İhtiraslarını oturduğu yerde söndürmeye muvaffak olamayan bu adam mutlaka gezinir, yahut oradan oraya seğirtirdi. Kı-Baca: «Şevketmeap efendimiz, zati fahimânelerinin gelecek alayda bulunmalarını arzu buyuruyorlar. Binmeniz için İstabhâmi-reden bir londo ihzar olunacak.» dedim. «Arzı şükran ederim.» dedi ve bu iş de bu suretle bitti. Bu garip davanın önümüzde daha nice halledilecek zorlukları vardı.

Bu Vahidüddin meselesi bizler için hem eğlendirici, hem üzücü bir dram idi ki her perde açıldıkça yeni yeni sahneler gösterirdi.

Bunlardan biri Seyidler geçit resmi ve onu takip eden Edirne seyahati oldu.

**Bir askeri gösteri — Eksik vasıtalar — Menfi neticeler —
Ediraye gidiş — Hünkâr seviniyor — Hazırlıklar — Karışık bir iş —
Herkes memnun — Edirne âbideleri — Seyahatin hazin bir İntibai.**

Niçin karar verdiler? Galiba Trakya'nın şimal tarafından çıkabilecek bir fazla iştiha hâdisesine karşı Türk saltanatının da ihtiyar padişahın yıpranmış hayatına rağmen henüz pek zinde bir azimle topraklarının bir karışım bile terk etmeyecek kadar metin ve sağlam olduğunu göstermek için buna lüzum gördüler. Her akıllarına gelen için hemen karar vermek ve verilecek kararların icrasına hizmet edecek vasıtaları tetkik için zaman geçirmeye rıza göstermeyen bir acele ile harekete geçmek adetinde olan bu üç adam arasında (Mahmud Şevket, Talât Mahmud Muhtar) hazırlandıktan sonra saraya haber verildi:

İlkönce Seyyidlerde, Türk büyüklüğünün başlıca yerlerinden birini teşkil eden bu sahada, bir büyük manevra yapılacak ve onun sonuna doğru hünkâr maiyetiyle oraya uğrayacak, bir haşmetli geçid resminde hazır bulunacak, oradan Edir-neye hareket edecek ve bu tarihi şehirde üç gece geçirdikten sonra, bütün dünya siyasetine, bilhassa Balkan ihtirasatma karşı bu gösteri Türk kuvvetinin bir nişanesi kabilinden yapılmıca, istikbal için kafi bir emniyet senedi alınmış olmak düşüncesiyle İstanbul'a kesinleşmiş dönülecekti.

Bu karar esas itibariyle hiç fena değildi. Değildi; amma icra vasıtaları hakkiyle hazırlanmış mıydı? Bunu pek büyük bir şübhe ile karşılamak lâzım geldiğine orada, Seyyidlerde, hemen hüküm vermekte gecikmedi. Ordu henüz kendisinin dünyaca bilinen ve türlü misalleriyle olan büyüklüğüne satvet ve kudretine lâıyk bir intizam altına alınamamıştı. Geçirilen vakalar, bilhassa asıl orduyu altüst eden buhranlar neticesinde toparlanmasına vakit bulunamamış olan fırkalarla böyle bir gösteri muvafık şartlar içinde yapılamamak ve istenen tesirler husule getirilememek beklenenecek bir neticeydi. Mahmud Şevket o zamana kadar tebessümlerinin, en başta Hareket ordusu icraatının verdiği bir güvenle, kendisine, talihi-ne güvenme imaniyle bu teşebbüs hatırına gelince hemen icrasına atılmak için acele etmeliydi, nitekim öyle oldu. Mahmut Muhtar esas itibariy-

le pek zeki, pek anlayışlı fakat bu kabiliyetlerini büyük bir nispetde yok edecek kadar atılgan, cesur ve mağrur, henüz pek genç, bir askerdi ve onun güzel, siyah gözlerinde öyle bir insana tesir edip karşı koymaları sarsan bir güzelliik vardı ki onu herkesten evvel, bütün keskin zekâsına rağmen bir hayal adamı olmaktan hiç bir zaman kurtulamayan Talatm üzerinde büyüleyen kuvvetini kullanmış olacak-dı. Artık bu fikir etrafında üçü toplanınca manevraya ve onun devamı olan seyahati şahaneye bir oldu bitti nazariyle bakmak lâzım geldi. Manevra nasıl cereyan etti? Bizler onu bilemeyiz. Sadece bir askerlik işi olan bu meselede fikir taşıyabilecek bir selahiyet bizde bulunamazdı, yalnız etrafta hasıl olan fikri bildikten sonra biz de bir fikir edinmiş olabilirdik. Etrafı bırakalım, hazır bulunan yabancı sefareterin ateşelerini de bırakalım, asıl bu işi hazırlayanların kendilerini dinledikten sonra gördük ve görünce de yüreğimizde derin bir eza ile anladık ki bu büyük tecrübe ne onu tertip edenleri ne de icra sahasına koyanları tatmin edecek şartlar içinde cereyan etmemiştir. Manevraları takip eden geçit resmi de —nihayet bu bir sahne gösterişi gibi sayılabileceğinden başkalarının fikrine bakmadan kendi üzerimizde hasıl olan tesirlere dayanılarak hüküm verilebilirdi— gözleri şenlendirecek bir manzara olmaktan pek uzak kaldı. Hele padişah alayının dönüşü... öyr le müthiş bir karışıklıkla meydana geldi ki bir alaydan çok bir bozgun kaçışma benzedi.

Netice olarak bu Seydler askeri nümayişini kapamak için denebilir ki husule getirilebilmiş olan tesir büyük bir ölçüde menfi olmuştur.

Bu seyahatin saraya ait taraflarına gelince: Her şeyden evvel düşündük ki bütün hayatının en ziyade hareketli olmak lâzım gelen yıllarını Dolmabahçe ile Zincirli-kuyu arasında, ağır ağır yürüyen arabasının içinde, nedir seyranlarda geçiren, yaşlanmış, yumuşamış, türlü uzvî hastalıklarla dolu bir hünkârdan bu yorucu seyahat istenebilir miydi? Cülüsdan sonra onun en büyük seyranları, Şile, İzmit, Hereke ve en uzununu da Bursa olmuştu. Vakıa bunları büyük bir dayanma sermayesiyle karşılamıştı, lakin evvelâ Seyyitler, sonra onun için uzun demek olan bir Edirne seyahati, orada her türlü rahatlık şartlarından mahrum geçecek günler ve etrafında görmek adetinde olduğu kadın yardımlarından uzak geceler...

Pek büyük hayretle gördük ki hünkâr bu haberi alınca kendisine bayram günleri için pek eğlenceli saatler vadedilen bir çocuk kadar sevindi. Gayet neşeli, giyinip yola çıkmak zamanı gelmişçesine, ayağa kalkarak,

hemen hazırlıklara başlanmasını emretti. Emreder etmez de bu hazırlıkların nasıl yapılabileceğini merak etti. Kendisine: Efendimiz merak etmeyiniz, Hazineyi Hassanız ve İstabhâmireniz pek kudretli ellerdedir, onlarla görüşür her şeyi yoluna koruz dedik.» Sonra korkarak, ne cevap alınacağına endişe ile, ilave ettik: «Yalnız istirahat ederiz maiyeti şahane-nizde pek az kimse bulunsun. Edirne'de vesait pek kıttır...» Bir saniye düşündükten sonra: «Yalnız Yusuf İzzüddin Efendiyle Vahidüddin Efendiyi götür-memek olamaz...» dedi. Yeniden bu iki eli bir arada buluncaktı. Bereket versin yanyana gelmelerine imkân yoktu, olsa ol3a aralarında bizlerle çarpışacaklardı.

Yalnız onlarla yetinilince huzurdan memnun olarak çıktık. Hazineyi Hassa ile İstabhâmireye güvenmekte de haklı idik.

Bir tarafta Hacı Fevzi Efendiyle Hacı Akif Bey, İstablî-âmirede Şeref olunca bu zevatın hakikaten mucize olan idare ve intizam kabiliyetleri her zorluğu yenmeye yeterli idi. Derhal bir taraftan Edirne vilayetiyle diğer taraftan Şark Demiryolları müdüriyetiyle temasa geldik. Vilayete hali bize bakan, iş Tiünkârla maiyetinin, sonra iki büyük efendinin ayrı ayrı, oturacakları yerlerdi. Merasime ait olan taraf vilayetle hükümet arasında, hareket ederdik. Bu iş bizi işgal edecek mahiyette değildi. Şark Demiryollarının başmda o zaman umum müdür Müller ve baş mühendis Christ vardı, bu iki çalışkan ve tedbirli kimse ile derhal bütün teferruat kararlaştı bu da saraya fazla bir yük vermedi.

Asıl saraya ait olan işlere gelince: Bunun ne karışık ve dolaşık bir mesele olduğunu işin içinde olmayanlar bilemez.

Hattâ teklifi ileri süren hükümet erkânı da bunu tahmin edemeyecekleri için bu mühim teşebbüsün üç beş gün içinde bitirilmiş olmasını istediler.

Bunu, merak sahiplerini tatmin için, hülâsa edeyim: Hünkârı, şehzadeleri, maiyette bulunacak resmi gayrires-mi kimseleri taşıyacak alay arabalarını Seyyidlere göndermeliydi, gene orada bu kimseler için muhtelif otağlar, çadırlar kurdurulmalıydı; bütün hazır bulunacak olanları ağırlayacak şekilde yiyecek, içecek tertip edilmeliydi. Seyyidlerde merasim bitince bütün bu hazırlanan şeyler İstanbul'a dönmek üzere orada bırakılacak, fakat daha geniş ölçüde Edirne'de aynı tedbirler alınmış olacak. Öyle ki hünkâr, şehzadeler, maiyeti teşkil eden resmi ve hususi adamlar hemen yerinde hürmetlerine mahsus alay arabalarını, yaverler atlarını,

gidecekleri yerlerde günde üç öğün yemeklerini, bütün lavazım ve teferruatıyla, yatacakları yerlerde bütün mefruşattan başka terliklerine, peşkirlerine, yataklarının yanında limonata surahisiyle kolonya şişesine kadar bütün ufak tefekle, her şeyi hazır bulacaklardı. Her yaz sayfiyeye çıkan aileler kendi tecrübelerine göre hesap etsinler, bu ne müşkül, ne mühim bir iştir ve bunun içinden arızasız, sektesiz sıyrılmak, şunun bunun haklı haksız itirazına uğramadan çıkabilmek ne karışık bir meseledir. İşte Hazineyi Hassa ve onun parçaları olan mutbak ve mefruşat idareleri, bu ilk düşünüşte zihni durduran karışık işin içinden sanki bir sahne tertibatı kabilinden, hiç sendelemeden çıktılar. Hele Şeref, İstablîâmirenin henüz tamirleri bitmemiş arabalarıyla, henüz tazelenememiş hayvanlarıyla, henüz yoluna konmamış insan sayısı ile yalnız kendi çalışmasından ve bilgisinden etrafına da yayılan bir intizamla gerek Seyyidlerde, gerek Edirne'de, İstanbul'da imişçesine, mükemmel ve muntazam alaylar tertip edebildi.

Seyahatin en göze çarpan şeylerinden biri iki veliahdin (mademki Vahidüddin ikinci veliahd olmakta ısrar ediyordu. Biz de veliahdı iki sayalım.) bir katarda bulunmaları oldu. Vakıa kompartımanları ayrı idi, fakat aynı saatlerin yelkovanına takılmış olan hayatları aynı hareketleri yapmaya mahkûmdu. Hiç bir vesile ile ikisinin hareketlerinde aynı ahenk görülmek mümkün olmadı. Yusuf İzzüddin hiç bir zaman vaktinde hazırlanmış olmazdı. Vahidüddin ise yalnız ondan değil herkeşten evvel hazırlanmış bulunurdu. Ezcümle Seyyidlere varılınca uzun zaman Yusuf İzzüddini beklemek mecburiyeti hasıl oldu, Vahidüddin ise büyük üniformasıyla, bütün nişanlarıyla Seyyidlere gelinmeden evvel (Edirne'de de öyle oldu) hazırlanmış, pencerede herkese ikinci veliahdı göstermek fırsatının gelmesini sabırsızlıkla beklemekte idi.

Hünkâra gelince: O hep neşeli hep memnundu. Şu yaşta bu yorucu, bunaltıcı seyahatin bütün zahmetlerini hazmeden Tair kuvveti vardı. Herkese göstermek lâzımdı ki o henüz saltanat makamını işgalden ve onun vazifelerini yapmaktan âciz kalacak bir halde değildi. Bu ihtiyar padişahın ecdattan gelme öyle bir azim ve inat sermayesi vardı ki kendisine her zorluklara tahammül kuvvetini veriyordu.

Saltanatın gösterişli vazifelerine de, bittaki ortalama bir ölçü içinde uymaya çok dikkatli idi.

Valiye, vilâyet erkânına, vilâyet dahili mebuslarına (ki Edirne'de toplanmışlardı), bütün hizmette bulunanlara, hattâ demiryolları âmirlerine ve memurlarına uygun şekillerde ve kıymetlerde hediyeler bulunması için Hazineyi Hassaya emir verdi ve böylece yapıldı.

Öyle ki bu Edirne seyahatinden hep memnun dönüldü: Hünkâr yorgunluğa tahammül edebildiği, Yusuf İzzüddin bir kazaya uğratılmadığı, Vahidüddin herkese kendini göstermek fırsatını bulduğu, maiyet işin içinden bir arızaya uğramadan çıktığı için...

Biz ikimiz de, Başmabeyinci ve Başkâtip de, seyahatin umumi şartlarından ve o vesile ile bu günün şaheserlerini görmek vesilesini bulmaktan memnun idik; yalnız şehrin viran köşelerini, bozuk sokaklarını, umumi fakirliğini, hele fakir mu-sevî ve Türk mahallelerini kendi kendimize do-laştıktan sonra öyle gamla, ye'sle dolduk ki onun acısı bize bütün sevinç se-"beplerini unutturmuş oldu.

**Kızlar ağası — Unvanı, mevkii — Tutulmayan vaadîer —
Bir elbise hikâyesi — Hünkârın doğru bulması — Bir toplama şekli
— Ağalar ocağı — Bir merasim — Bir alay, ferman —
Herkes memnun — Arabamın tekerleklerine lâstik.**

Kızlarağası...

Sadece Kızlarağası diyip geçmemeli. Saltanatı Osmaniye tarihinde, hat-ta Abdülhamid zamanında bile, bir kabahat gibi etrafa, hâdiselere şahıs-lara gölgesini salan bu şahsiyeti resmi ünvanıyla yad etmek lâzım gelirse ona Dârüssa'adetüşşerife ağası demeli, hatta bu unvana ilâve ona iyilik-sever devletli kabilinden türlü lakap vererek mevkiini de hemen sadriazam-la şeyhülislâmdan sonra ve vekilden evvel tayin eyleyerek ona göre eteğine varmalı. Eteğine varmalı, zira rütbe sırasında o iki en büyük devlet büyüğünden sonra geldiğine aldanıp da ihmal etmeye ge-lemmez, bilmeli ki onların da mukadderatı onun iki kaim dudağının arasın-dan hünkârın kulağına fısıldanacak olan bir kelimeye bağlıdır.

Abdülhamid zamanında görürdük, mabeyne girmek şerefine sahip olan-lardan hiç biri onu ihmal etmeye cesaret gösteremezler, eteğine varmak-tan çekinmezler, hünkârın çok yakını sıfatıyla onun himayesinden medet ummaya, hiç olmazsa «gölge etme başka ihsan istemem!» diyerek şer-rinden korunmaya lüzum hissederlerdi.

Meşrutiyet sarayında ona aynı mikyasa bir ehemmiyet ve kudret ve devletin teşrifat sırasında aynı yer ve derece verilemezdi; elbette ona ait şartlarla büyük bir değişiklik yapmak, üzerinden vezir elbisesiyle nişanla-rını, elinden de her şeye her yere bir şahsiyete uzanan tesir sopasını almak icap ederdi, ilk bakışta pek kolay zannolunan bu iş öyle hemen haline imkân bulunabilecek bir iş değildi.

Zamanın aczini geleceğin hayalleriyle uyuşturarak hem kendilerini hem kendilerine yakm olanları vadlerle oyalayanlar gibi haneden azası da bendegânma saltanat makamına erişecekleri müddet için türlü vaadde

bulunmuş olmalıydı. Buna Sultan Reşad'm veliahdlık zamanında etrafındakilere yaptığı vaadleri sonradan öğrenince yakından anladık. Bu vaadler ta-biatıyla tutulmadı. Onlardan ne mabeyinciliğe, ne kâtipliğe, ne hazine müdürlüğüne çıkabilenler olmadı; herkes gene kendi yerinde kaldı ve tabiatıyla, açıklanmaya cesaret olunmadan yüreklerinde bir hüsrân ve kin düğümüyle.

Biz böyle bir şeye dikkat etmedik, bunun aksine, adedi sekizi aşmayan bendegân tarafından daima hürmet telâkki olunabilecek yakınlığa hatta Sabit Bey başta olarak, icabında yardım gördük. Pek zeki ve zeki olduğu için pek iyi bir adam olan Sabit Bey, eğer kendisine yapılan vaadlerin yerine getirilmemesinden dolayı beklenmiş yerlere dışardan gelenler karşı kin taşıyaydı elbette bunu dışa vuracak vesilelerde kendisini idare ve zabt edemeyeceği dakikalar olurdu. Buna hiç tesadüf etmedik. Evvelce söylediğim gibi, yalnız bir defa, ancak bir dakika süren, bir kızgınlığa şahit oldum. Bunu kısaca hikâyeye edeyim:

Sultan Reşad'm tahta çıkışından sonra resmi elbise meselesini de tespit etmek ve bunu bir dereceye kadar yenileştirmek düşünülürdü. Vükelânın ve onlardan sonra gelen başmabeyinci ile başkâtibin büyük resmi elbiselerinde daha zevke uygun değişiklikler yapıldı, bilhassa sıрма işlerinde göze daha hoş görünecek bir resim seçilmekle beraber yakalarında da boyun-bağlarını ve boyna takılan nişanlarla beyaz gömleğin küçük bir kısmını açık bırakacak surette bir değişiklik yapıldı. Hatta en yukarısına kadar iliklenmek adet olan istanbul ceketinde de bu yaka değişikliği kabul edilip şehzadegândan başlayarak bütün resmi kıyafete girmek mecburiyetinde bulunanları bir cendereye girercesine boğazlarına kadar iliklenmek kaydından kurtarmaya teşebbüs edildi. Bu işin hoşça gidecek bir hal neticesine varmasını meşhur terzi Botter temin etti. Karşısında herkesi önleri tamamiyle iliklenmiş görmeye alışık olan hünkâr böyle beyaz gömleğiyle boyunbağını meydana çıkaran kısmen çözükle düğmeleri görmekten irkilmekle beraber pek uysal olan tabiatı bir iki tecrübeden sonra bunu da pek hoş bulmuştu.

Bütün etrafta böyle resmi elbise değişikliği düşünülüp yapılırken zor bendegân bu hareketin haricinde bırakılmaya zor katlanırdı. Biz bunu düşünmemiştik, fakat onlar, daha doğrusu esvabcıbaşı sıfatıyla onların başında Sabit Bey düşündü. Ve bir gün beni bir oldu bitti karşısında bulduracak yolda aldı. İşte onunla aramda, velev bir dakika için olsun,

velev arkasında hiç bir tesir bırakmamış olsun, tek çarpışma bu vesile ile oldu.

Bir gün hünkâr, meraklı bakışlardan daha uzak olmak için. Dolmabahçenin iç mabeyninde kara cihetinde dinlenme odasına çekilerek beni çağırttı. Yanında yalnız halının üzerine diz çökmüş, önünde bir mukavva kutu ile, Sabit Bey vardı. Bana oturmak emri verildikten ve beni görünce kalkan Sabit Bey de tekrar halının üzerine diz çöktükten sonra, hünkâr ona:

— Başkâtib bey görsün! dedi.

Hünkâr kıpkırmızı idi. Aralarında bir konuşma mı olmuştu? Halledilememiş bir meselenin zorluğunu çözmek vazifesi başkâtibin becerikliliğinden mi bekleniyordu?

Ben kendi kendimi bu suallerin cevabını vermeye vakit bulmadan mukavva kutu açılınca içinden vekilleri için yapılan resmi elbiseden pek hafif sayılamayacak şekilde, hemen hemen bizlerinkine benzer bütün göğsü kolları hep sıрма ile işlenmiş bir elbise çıktı: Bendegân için bir resmi elbise...

Onları alaylarda herkesin karşısında böyle muntazam bir kıyafetle çıkmış görmekten halk üzerinde ve halktan evvel hükümet erkaniyle mebusanda ve pek sade giyinen askeri amirlerde hasıl olacak fena tesir birden gözlerimin önüne geldi. Daha çok hünkârın yanında, beklenmeyen bir zamanda o kadar can sıkacak bir hadise idi ki birden başkâtib de var bilinen beceriklilik iflâs etti.

Hiç düşünmeden:

— Pek fazla ağır. Herkesin üzerinde fena bir tesir yapar, zannederim!... demiş bulundum.

Derhal Hünkâr'm, evlerinde seri hareketler yapan gözleri, bana bir katılma manası yolladı: Sabit Bey de artık kendisini idare edemeyerek, benden evvel hünkârla cereyan etmiş olduğunda şüphe edilemeyen konuşmasının kızgınlık kalıntısı ile oldukça sert elbiseyi kutuya koydu, kapağını kapadı ve bana iğri bakarak;

— Siz, dedi; bizleri tevkif etmelisiniz... (Aynen bu kelimeyi kullandı, hâlâ kulaklanmdadır.)

Derhal cevap verdim:

— Sizi tevkif etmenin en iyi usulü efendimizi muhafaza etmekte ve sizi de etrafın tenkitlerinden kurtarmaktır.

bafcut Bey, kendisine izin verilmeden huzurdan çıktı. Hünkâr bana sadece:

— Doğru!... dedi. Ve bu mesele böylece bitti.

Asıl Kızlarağasından bahs edecektim:

Ağavat ocağını bilir misiniz? Sarayda böyle bir takım ocaklar vardı ve bunların en mühimmi ağavat ocağı idi. Ağavat!... İşte yeni neslin bilemeyeceği bir kelime. Sadece Arap usulüyle ağaların mukabili olan bir cemi... Arapçada bu makamda başka bir cemi edatı kullanmak çaresi olmayınca vapurun cemi vaburat şeklinde yapıldığı gibi ağayı da ağavat diye cemi yapmak zaruri idi. Fakat Türk niçin ağalar dememiş de ağavat demiş, bunun cevabını aramaya lüzum yok, niçin sebzevat, hırdavat, hatta gelişat gidişat demişse onun için, demekle iktifa olunabilir.

Sarayların hizmetinde -yalnız hünkâr sarayında değil, şehzadelerin, sultanların sarayında da- ne kadar haremağası varsa bunlar ağavat ocağında, birer hususi rütbe ile kayıtlıydı. Ve ocak bu zavallıların sığınağı ihtiyaç zamanında çatısının altına sokulacak bir sığınağı idi. Hünkâr sarayına yahut hanedandan herhangi birine bir haremağası lâzım olunca o ocaktan seçilir, memuriyeti mahsusa ile yerine gönderilirdi. Bir sebeple hizmetinden memnun olunmayan da ocağa iade edilir, yerine başkası istenirdi.

Ocak Dolmabahçenin Beşiktaşta yakın bir tarafında büyük bir daire idi ki bu zavallılar orada barındıkları gibi hepsinin âmiri ve ocağın da ya doğrudan doğruya, yahut Abdülhamid zamanında olduğu gibi, bir vekil vasıtasıyla nazırı olan Kızlarağasının burada büyük bir sofa şeklinde, odası vardı.

Kızlarağası tahta çıkan zatın baş musahibi olan ağa olmak anane icabıydı. Binaenaleyh Sultan Reşat tahta çıkınca öncesini Kızlarağası, makamından düşürmüş oluyordu. Ve yeni hünkârın başmusahibi Fahrüddin Ağa «bilirsi vel-istihkak» darüssaa detüşşerife ağalığına tayin ediliyordu. Buna diyecek bir şey -olmazdı, olsa olsa «akan sular gene akar» diye bu zararlı olmayan ananeye karşı geçiştirmek yolu tutulurdu, yalnız bu sahada akar suların duracak bir noktası vardı. Kızlarağası ne vezaret rütbesini alabilecek ne de teşrifatda, ic-raatda, tesiratta ananeyi takip edecekti.

Bu öyle bir zaruret idi ki başta hünkâr olarak ona herkes uyacaktı, alâ-kadar olan Fahrüddin Ağa da!... Ancak...

Ancak hünkârın ona vaatleri vardı, bu vaatler yapılmayınca ona sunulacak acı ilâç kâsesine bir yaldızlı kulp takmalıydı.

Hünkâr benden bir tedbir istedi, «mademki eskisi gibi yapamayız, bu biçâreyi memnun etmek için bir tedbir düşünelim...» diye başladı.

Tek bir tedbir vardı. Üzerinde pek durmadan onu öne sürdüm. Dedim ki; «Efendimiz, gene kendisini bütün ocağa ait imtiyazlarıyla Kızlarağası tayin buyurursanız/Buna dair bir de tarafı şahanenizden ferman tanzim ederiz, yanma yaver ve kâtip beylerden birer zat alarak, belli günde ve merasimi mahsusa ile, âdeta bir alay teşkil ederek, İstablâm'îrenin bir lândosiyle Dolmabahçenin küçük saltanat kapısından çıkarak, Beşiktaşta ocağa kadar gider, orada bütün ocak ağaları önünde fermanı şahane okunur, imamı şehriyari bir de dua eder... Şerbetler içilir...

Ben bunu söylerken, alay hünkârın gözleri önünde canlanmış oluyordu; derhal ayağa kalktı ve büyük bir ferahlıkla, âdeta bir diş sancısından kurtulmuşçesine, elini yüzünü yıkamak üzere dışarıya can atarken, eşikte durdu, biraz dönerek:

— Buna Mahmud Şevket Paşa, Talat Bey, mebuslar ne derler? diye sordu.

— Hep memnun olurlar ve gülerler, dedim. O da kahkahasını salıverdi:

— Fahrüddin Ağa da memnun olur, dedi, sonra bir adım daha atarak tekrar durup döndü ve kendisine böyle ameli bir çâre buluveren başkâtibi mükâfatlandırmak isteyerek:

— Dikkat ettim, dedi; sizin arabanızın tekerleklerinde lâstik yok. Şeref Beye söyleyin de onlar için lâstik koydursun...

**Yıldız sarayının dağdağası — Dohnabahçenin sükûnu —
Hünkârın ve Saray halkının sessiz ve sakin hayatı —
Misafirler, ziyaretçiler —
Tahta çıkış tebrikine gelen vilâyet heyetleri.**

Bu hatıraları yazarken hiç tarih yazmak sevdiğimde değilim. Böyle bir şeyde bulunmak için ne icap eden selâhiyet ve bida&ya ne de tarihten çıkarılacak hükümlere varacak kadar muhakeme isabetine malikiyet iddiasına kalkışmayarak yalnız hatıraların kaydıyla yetiniyorum. Onun için hatta tarih silsilesini takibe bile lüzum görmeyerek gözlerini kapayınca uzak senelerin arasından canlandırılabilen sahneleri avlıyorum. Evet, uzak seneler... Bundan otuz sene kadar evvele ait sahneler!... Sanki yer yer kopmuş* silinmiş bir film bana ne gösterebilirse işte bu sahneler onlardan ibaret olacak.

İstibdadın Yıldız sarayı bal alınacak bir arı kovanı gibi kaynaşırken her manasiyle bir meşrutiyet sarayı olan Sultan Reşad'ın Dolmabahçe sarayı geniş salonlarıyla, divanhaneleriy-le pek çok geniş odalarıyla bomboş ve ıssızlığının içinde loş bir haldeydi.

Hünkârın, odalarına kapanan bendegâhı, sekiz on bekçi, tek tük boy gösteren harem ağaları, bu sarayın yüksek tavanları altında bir hayat eseri uyandırabilmek için kâfi değildi. Odalarında yalnızlıklarının içine gömülerek sinen başma-beyinci, başkatip, ikinci mabeyinci, mabeyin müdürü, adedi dördü geçmeyen kâtiplerle bir o kadardan ibaret kalan yaverler bu تنها alemin ruhunu uyandırmaktan çekinir gibi saklanma köşelerinden çıkmak icap ettikçe tüylü halıların üzerinden ayaklarının ucuna basarak yürür, bir tahta gıcırdaşa yüreklerinde bir ürkeklik duyarlardı. Koca sarayda hüküm süren yegâne saltanat sahibi sükût idi, öyle ki kazara-yemek odasında meselâ bir tabak düşüp kırılrsa bir felâket gürültüsü kadar etki ederdi.

Hünkâr haremde geç vakit, ancak öğle yemeği zamanında çıkardı. Onun da hayatı, sarayın zulvecheyn denilen geniş sofrasından ötede, iç mabeyinde denize bakan geniş oda ile bunun dışındaki sofada nöbet tutan iki üç bendegân ile bir sükûnet ömrü gibi idi. Ancak o zaman sarayın

resmî hayatı başlamış olur, başkâtib ma'ruzat için huzura çıkar, başmabeynci misafirleri, zâirleri haber vermek, yahut her hangi bir vazifesine dair irade almak için geniş ve yüksek merdivenleri soluyarak tırmanırdı.

Misafirler, zâirler denilince buna gerektiğinden fazla geniş bir mâna vermemelidir. Yıldız sarayı dolup boşalan, hayır! Yanlış!... Hiç boşalmayan ziyaretçiler topluluğu idi. Bunlara ziyaretçi demek de doğru olamazdı. En yüksek makamlardan en mütevâzi mevkilere kadar birer unvan ve vazife sahibi olanlar, hattâ bir unvan sahibi olmayarak vazifeleri yalnız bağlı oldukları mabeyn erkânına, yahut Abdülhamid'in hususî hizmetlerinde bulunanlara bilgi yetiştirmek, haberler vermek ve buna mukabil mükâfat olmak için Yıldız'm koltuk kapısından kendilerine mahsus bir gururla geçerler devamlı bir geçit resmi yapar, ve dönüşlerinde ya yürekleri mevkiilerini muhafaza etmek rahatlığı ile yahut, cepleri kırmızı atlas keselerle sarı altınlarla dolu olarak çıkarlardı.

Dolmabahçe sarayına ne mevkiini muhafaza için, ne her hangi bir memuriyet elde etmek için gelenler yoktu, yollarını şaşırıp da gelecek olsalardı bile maksatlarına saltanat makamının nüfuzunu kullanmak imkânı mevcut değildi. Hele imtiyaz peşinde dolaşanlar, filân sarayın yolunu bile bilmezlerdi. Memlekette cereyan eden vakalardan türlü garip neticeler çıkarmak menfaat teminine çalışanlar için bu meslek tamamıyla iflâs etmişti; fakat bütün bu değişikliğe rağmen Dolmabahçe'nin sükûtuna vakit vakit ufak bir titreme getiren ziyaretçiler olurdu. Hattâ cülusun ilk zamanlarını takip eden zamanda bu sıkça sıkça vukua gelirdi. Her şeyden evvel memleketin her tarafından, muhtelif vilâyetlerden gelen tebrik heyetlerinin geçid resmi başladı. Vilâyetleri payitahttan ayıran mesafenin kısalığına, uzunluğuna göre az çok fasıla ile bu heyetler oldukça kalabalık idi, ve umumiyetle mmtakaların meb'usları ile beraber gelirlerdi. Evvelâ alt katta girişin sol taratmaaKi uuyıuv orlonda bir bekleme müddeti geçirirler, burada kendilerine kahve, şerbet ikram olunur, bu müddet zarfında başmabeynci huzura çıkarak gelen heyetin kabulünü temin ederdi.

İlk defalarında hünkâr epeyce telâş ederdi. Saltanatın icabından olan bu ziyareti bittabi memnuniyetle kabul etmekle beraber, elbette söylemek cülus tebriki nutkuna ne suretle cevap vermek heyete nasıl lisan kullanmak lâzım geleceğinde bir karar veremeyerek başkâtibi celbeder, onunla görüşmede bulunurdu. Başkâtib üç dört satırlık bir cevap taslağını küçük

bir kâğ:da yazarak takdim etmekle beraber hünkârın heyetle uzun görüşmesine, meselâ onlardan vilâyetleri hakkında malûmat istemesine, halkın ihtiyaçlarına dair izahat almasına lüzum göstermezdi. Bu, hükûmete ait bir işdi, o malûmat ve izahatı vermek vazifesi de mebuslarına düşerdi. Bundan başka bütün, ömrü kapalı geçmiş, henüz saltanat icabatı yekûnu taşımak için tecrübe elde edememiş bir padişahı bu mesele üzerine sevketmekte faydadan çok zarar olurdu.

Kalabalık heyet huzura kabul olunurdu, hünkâr ayakta ve önü iliklenmiş olarak, en ciddî haliyle durur, heyet azası da bittabi ayakta - zaten o kadar kalabalık olurdu ki onları oturtmak lâzım gelseydi hariçten sandalye getirmek icabederdi -karşısında bir halka teşkil ederdi. Bir kenarda başmabsynci, başkâtib ve seryaver hünkâra bir çerçeve teşkil etmek vazifesini görürlerdi.

Heyetten biri nutkunu söyler, hünkâr kısaca, ve sesine kuvvet vererek, karşılık verir, memnuniyet söyler ve bu derece sâde cereyan eden bir mesul şerefenden sonra merasim bitmiş olurdu. Heyet âzasının ne düşündüklerini ayrı ayrı tahmin etmek mümkün değildir, fakat hayatlarında birinci defa olarak saltanat makamını işgal eden hünkârı görmüş olmak heyecanı arasında salonları, merdivenleri süratle geçerek mabeyn erkânı tarafından girişe doğru divanhanede uygun bir mesafeye ksdar teşyi olunduktan sonra hemen hepsi mânası pek sarîh olmayan fakat daha ziyade memnuniyete vermek uygun olarak bir tebessümle çıkıp giderlerdi.

Öyle hatırlıyorum ki, en ziyade heyecan alâmetleri gösterenler Suriye heyetleri idi. Bunun sebebini ora halkmın Sa-mî ırkının teessürlerini fazla göstermeye meyil etmelerine vermelidir.

**Sarayda Yusuf İzzüddin'e karşı gösterilen soğukluk —
Reşad Efendi onu sevmezdi de Vahidüddin'i sever mi idi?—
Selâhüddin Efendinin bitmez tükenmez para derdi**

Hayatımın sarayda geçen dört seneye yakın zamanında ne kadar insan gördüm, kaç çeşit yüzle karşılaştım, ne huy ve tabiat sahipleriyle temas ettim, hiç bir zaman, ömrümün hiç bir devrinde bu kadar zengin tetkik sermayesi toplamış değilim.

Bu simaların başında hanedan azasını buluyorum. Sultan Reşad'm biraderi Süleyman Efendinin yefat'ndan sonra saltanat yaş sırasıyla Yusuf İzzüddin, Vahidüddin, Salâhüddin ve Mecid Efendilere geçecekti. Bunlar zaman zaman saraya gelirler, sanki burada teneffüs edilen havada kendilerine düşecek nöbet nefesini koklamak isterlerdi. Pek yaşanmış ve sıhhatine ne kadar itina olursa gene ömrünün sonuna yaklaşmış olan hünkârın halinde, neticeye daha ne kadar beklemek lâzım geleceğinin bir emaresini okumağa çalışırlardı. Salâhüddin Efendi ile Mecid Efendinin önlerinde daha iki padişah sırası bulunduğu onlarda pek açık bir acele emaresi bulmaz gibiydim, fakat Yusuf İzzüddin Efendi ile Vahidüddin Efendide böyle değildi. Ne kadar ihtiyat ve temkin göstereseler, bsl-ki de ben öyle farzederdim; her ikisinde de Hünkârı sıhhatte ve saltanatı itmi'nanında buldukça «daha ne kadar sürecek?» sualine üzülen bir hal var gibiydi. Hele Yusuf İzzüddin Efendi de bu sabırsızlığa ilâveten veli'ahdlıktan düşürülmek ve kendisine ait sıranın Validüddin'e geçişini görmek endişesi, gündün güne artarak nihayet cinnet derecesini bulan bir buhran husule getiriyordu. Reşad Efendi onu sever miydi, bunun cevabını ta ilk günlerinde vermiştik, Abdülmecid evlâdiyle Abdülâziz evlâdi arasında ötedenberi mevcut olan soğukluk adetâ kin derecesini bulurdu ve bu his Sultan Reşad tarafından en ziyade Yusuf İzzüddin hakkında belirirdi. Bunu keşfetmek o kadar zor değildi. Sebebi de gayet açıktı. Yusuf İzzüddin sırasını bekleyen bir halefti. Sonra itiraf etmek lâzımdı ki onun şahsı da, değil Padişahın, maiyetinde bulunanların bile bağlılığını icabettirecek görünüşe malik değildi. Buna ilâve edilen huy-suzluğu, titizliği de sebep olarak etrafiyle kendisinin arasına soğuk bir hava tabakası kordu. Huzura kabul edildikçe ne söylerdi, ne yapardı bu-

nu bilmemekle beraber Vahidüddin rekabetinden doğan bir sinirlilik haliyle hünkârı bir can sıkıntısı içinde bıraktığına şahit olurduk. Onu sevmezdi de kardeşi Vahidüddin'i sever miydi, bunu da asla hatıra getirmezdik. Hatıra böyle bir zan gelse bile derhal onun aksine delâlet eden emareler belirmekte gecikmezdi.

Saltanat makamında bulunanların tam mânasiyle kimseyi, hattâ kendi çocuklarını bile sevmedikleri bilinmez bir hakikat değildi; fakat sevmekle onun zıddı olan his arasındaki farklardan geçilirken Sultan Reşad'-ın fitratında hileye, desiseye, gizli işlere, karışık teşebbüslere meyli olan bu kardeşi hakkındaki hissine, üşümek, onu gördükçe, onu dinledikçe sırtından bir buz parçasının aktığını duymak tâbirlerini muvafık buluyorum. Hissiyatını açığa vurmamakta pek mahir olan Padişah duygularının arkasında ne kadar saklansa bunu keşfetmek için pek keskin bir zekâyâ malik olmak lâzım değildi.

Gene Abdülâziz evlâdından olmakla beraber Mecid Efendi hakkında böyle değildi. Şahsı sevimli, hattâ gövdesiyle boyu arasında bir nisbet eksikliğine rağmen yakışıklı olan ve Padişaha hulul etmek yollarını, kibarâne bir edadan çıkmayarak takibetmek usulünü bilen bu şehzade Sultan Reşad'm genç ya-şmdanberi oldukça sıcak duygularla karşıladığı bir amcazade idi. Şöhreti lisan bilir, iyi yazar, musikişinas, ressam ve değişik bilgi sahibi diye etrafa yayılmış olan Mecid Efendinin saraya geldikçe bu şöhretini teyid edecek vesileler bulmamakla beraber tekzip edecek hallerine de tesadüf etmedim. Hele hemen bütün hanedanın hünkârı sıktıkları para sıkıntılarında bahsetmediğine vâkıf olmadım. Galiba hazinei hassa ile aralarında hiç bir zaman halli kısmet olmayan bir para meselesi vardı, fakat bununla hünkârın ve onun tarafından bizlerin alâkadar olmamıza bir sebep zuhur etmedi.

Salâhüddin Efendi için böyle denemezdi. Babası, Sultan Murad'ın mahbusiyeti esnasında uzun senelerini türlü mahrumiyetler içinde geçirerek manevî ve cismanî bir harabe haline gelen ve meşrutiyet geldikten sonra hükümetçe verilen tahsisat bütün mevcudiyetini saran para buhranına kâfi bir deva teşkil edemiyen bu bedbaht adam saraya geldikçe huzura kabul edilinceye kadar merdivenlerden çıkmağa kuvvet bulamayıp sarayın aşağı kat divanhanesinde deniz tarafında bir koltuğa kendisini zor atar, ve orada soluya soluya, vaktinden evvel ihtiyar olan yıpranmış ciğerlerini ve kalbini dinlendirirdi. Bu bekleme müddeti esnasında

ona ya başmabeynci ya başkâtip refakat ederdi. Refakat etmek değil, sonu gelmeyen bir laf bolluğuna muhatap olurlardı. Merdivenlerden çıkmağa cesaret edemeyen Salâhüddin Efendi içinden çıkılmayan, «Ne söyledirdi?» denirse bir türlü hülâsa edilemeyen bir söz tufanı içinde muhataplarını boğmak için kuvvet bulurdu. Bu laf kasırgasının bir güdücüsü vardı: Para... Galiba hünkara da böyle bitmez tükenmez nutuklarla - paradan bahseder olmalıydı ki o gittikten sonra hünkâr bizlere kısaca dört kelime ile işi anlatarak:

— Maliye Nazırına söyleseniz!... derdi. Biz de belki Boylerdik ama Maliye Nazırını usul haricinde ne yapabilirdi? Bir şeyler yapılamadığına Salâhüddin Efendinin tekrar saraya gelişinde, gene tekrar aynı bahsi uzun uzun döküp saçtığına öğrenmiştik. Bütün zavallılığın rağmen onu böyle saatlerce dinlemek öyle usanç veren, yüreklere baygınlık getiren bir hâdise idi ki zaman ile «Salâhüddin Efendi geldi» dedikleri vakit yanma gitmek adetâ bir işkence hükmünde bizleri ürkütmeğe başlamıştı.

İkinci üçüncü derecede şehzadelerden bahse lüzum görmüyorum. Bunlar da ara sıra, fakat nadir vesilelerle saraya gelirler ve her gelişlerinde huzura kabul edilerek padişahın iltifatına mazhar olurlardı. Abdülhamid evlâdına gelince Ab-dürrahim ile Nurüddin müstesna olarak, kadın, erkek, hiç bir vesile ile amcalarını görmeğe lüzum hissetmediler. Halledilen ve Selanik'te Alatin köşkünde başkaları ile görüşmeden yaşayan babalarının yerine geçmiş bir Padişah hakkında bu suretle kin izharını muvafık görüyorlardı. Bunu galiba pek beşerî bulan Sultan Reşad devrişâne bir duygu ile hiç bir zaman onlar hakkında kızgınlık göstermedi, fakat kendisinden uzak kalmağa lüzum gören bu sultanlarla şehzadeleri de saraya davet etmeğe kalkışmadı. Haklarında yapılacak olan en uygun mele onların küçük kardeşleri olan diğer ikisini gördükçe iltifat ve alâka göstererek sarfetmek idi. Böyle işleri pek iyi idare eden hünkâr da bu usulü tatbik ederdi.

Abdülhamid, evlâmdan büyük yaşta olanların amcalarına karşı olan bu soğuk hareketini tasvib eder miydi, bunu kestirmek mümkün değildi. Fakat onların kendisine karşı sadakat ve bağlılık duygularının bu görünüşünü bir baba hissiyle tatmin edilmiş olarak karşılamış olsa bile, öyle zannediyorum ki, hanedan azasının, ne olursa olsun, büyüklerine karşı dâima göstermekten hâli kalmadıkları, velev şekli ihtiram vazifesine aykırı olan bu hâlin devamına iyi bir nazarla bakamazdı. Sırası gelince hi-

kâye edeceğim ki bizzat kendisi makamı saltanatı işgal eden ve kendi yerine geçen birkaç yaş küçüğü Sultan Reşad'a karşı vesile düştükçe hürmet göstermekten hiç bir zaman geri kalmamıştı.

**Saray kelimesinin cazibesi — Hünkârın duygusu —
Nazırlarda çekinme — Sefirler, valiler, muhalif ve sarıklılar —
Ahmed Rıza'nın bir itiraza — Mabsyn sofrası**

Âyanclan, mebusandan, yüksek memuriyet eshabmdan, yahut herhangi bir sıfatla şöret bulmuş ve temayüz etmiş kişilerden olanların kendi kendilerine irad ettikleri bir sual vardı: Saraya gidip bizzat yahut vasıtalı arzı tazimat etmek münasib midir, hususiyle zamanın müstesna şartlarına nazaran muvafık mıdır? Buna kendileri müsbet veya menfi cevap verebilenler vardı, cevap verebilmek kudretini nefislerinde bulamayanlar da ya âmirlerinden yahut böyle bir meselede reyinden istifade edebilecek şahsiyetlerden müsaade yahut fikir almış bulunurlardı; herhalde idare ne şekilde olursa olsun, bir kuvvetin, manevî veya maddî bir nüfuzun menbaı demek olan saray kelimesi daima belli olmak lâzım gelmeyen belirsiz ve karışık emellerin bir kıblsgâhı olur, ve etrafına pervane toplan bir mum cazibe noktası teşkil eder; bu, dâima böyledir. Ancak meşrutiyette, hele hal'den sonra, bir tereddüt ve ihtiyat devresi başlamıştı. Buna rağmen saraya gitmiş olmak, ertesi gün matbuat sütunlarında kendisinin huzura kabul edildiğini görmek öyle bir galebe çalınmayacak arzu idi ki buna nefislerini şevk ile teslim edenler nadir değildi. Hakikaten akşam saatlerinde saraya uğrayan muhbirlerin ilk sordukları sual «Bugün huzura kim kabul olundu? olurdu ve ertesi gün göze çarpacak bir yerde filânın ismi matbu olarak görülünce bu başkalarında da uyumakta olan gizli bir emelin birdenbire uyanmasına sebep teşkil ederdi.

Bunu gayet beşerî bir his olmak üzere telâkki etmek lâzımdı, biz de öyle yapar ve gelenlerden icabddenleri arz ederek.. Yalnızlıktan sıkılan, yeni simalar görmeğe can atan. hususiyle hattâ saltanat makamına karşı saygı göstermeyi vazife bilenlere mülâki olmaktan haz duyan hünkâr bunları kabul etmekte âdeti acele ederdi. Burada kaydedeceğim ki, zamanımda bir nezaret makamını işgal ederken hiç birinin böyle huzura kabul edilmek için saraya geldiklerini, messlâ Hariciye Nazırın Rifat Paşanın, Talât'ın, Cavid'in lüzum olmaksızın yahut, davet edilmeksizin Dolmabahçe kapısından girdiklerini hatırlamıyorum. Mahmud Şevket ile Mahmud Muhtar, biri Harbiye, diğeri Bahriye Nazırını sıfatıyla arasına uğrurlar, fakat hünkâr haber alıp da kendilerini görmek arzusunu bildirince

doğrudan doğruya huzura kabul edilmek teşebbüsünde bulunmazlardı. Nadir vak'alarda Mahmud Şevket'in Hünkâra söyleyecekleri yahut ondan dinleyecekleri olurdu. Nazırlardan Evkaf Nazır-ıyle Şehremini ve ekseriyetle Harbiye ve Bahriye Nazırını cuma günleri selâmlık resminde Hünkârı camide istikbal ederler ve namazdan sonra uğurlarlardı. Abdülhamid zamanında Şeyhülislâmlar da, daha doğrusu o zamanın tek Şeyhülislâmı olan Cemalüddin Efendi de Hamidiye camiinde bulunduğu için Sultan Reşad zamanında da Şeyhülislâm olan bu âdeti takib etmek istedi. Ancak Hünkâr, ya tevazuu gerekli bulduğundan yahut Şeyhülislâm'la ciddi ve resmî bir mülakatı yorucu bir iş hükmünde telâkki eylediğinden, her cuma zahmet ihtiyarını meşihat makamının şerefiyle uzlaştırma kabul etmeyecek bir külfet gibi görmek bahanesiyle buna son verdi. Hiç şüphe yok ki bu zahmetten kurtulmuş olmak en evvel onları memnun bıraktı. Saraya gelen vazife sahipleri arasında yabancı memleketlerin hükümdarları yanında doğrudan doğruya padişahı temsil edecek olan sefirler vardı. Bunlar İstanbul'a uğradıkça yahut yeni tayin edildikleri yerlere gitmek üzere bulundukça saraya gelirler ve tabiatıyla huzura kabul olunurlardı. Hünkâr ne konuşurdu, yahut onlar nelerden bahse lüzum görürlerdi, bunu bilemiyorum; bilinen ve görülen bir hakikat varsa o da bu kimilerin hükümdarla buluşup temas ülfetleri sayesinde, huzura pek serbest olmakla beraber pek resmî tavırlarla girmeleri idi; elbette mülakatı da o suretle idare etmiş olacaktı. Huzurdan çıktıklarında mülakattan hâsıl ettikleri intihadan bahsetmek âdetinde değillerdi, Hünkâr yalnız: «Pek edib bir zat!» demekle hislerinin hülâsasını söylemiş olurdu. Bir "sefir için de bir hükümdarın lisanından bu söz yeterdi. : Valilerden de gelenler olurdu. Ya bizzat düşünerek, yahut

Sadırazamdan veya Dahiliye Nazırından emir, yahut müsaade alarak... Asıl sıkça görülenler, ayandan ve mebusandan, ve, belki garib görünür, bunlar arasında fırkaya muhalif olanlar ile ilmiye mensubininden yani sarıklılardan mürekkepti. Bunlar huzura kabul edilecek olurlarsa, ki bilhassa sarıklıları Hünkâr kabul etmeğe lüzum görürdü, fırka aleyhinde gelişmeye müsait tohumlar serpmek maksadına hizmet etmek isterlerdi galiba.. Böyle bir emareye tesadüf etmedik, pek saklı kalmak fennine, saray hayatında edinilmiş alışkanlık sayesinde, vâkıf elan Hünkâr söylenmiş sözlere dair hiç bir renk vermezdi. Bir gün Ahmet Rıza bana dedi ki: «Siz pek nazik adamlarsınız, fakat muhaliflere karşı da gene öyle oluyorsunuz...» Tahminen bu muahazeye karşı şöyle cevap vermişim:

«Sarayda işgal ettiğimiz yerin icabı başka türlü olmağa müsait değildir. Muhalif olanlardan da huzura kabul edilenleri kasdediyorsanız biz bunda bir zarar görmüyoruz. Gözümüzün önünde cereyan eden teşebbüslerin bizden saklanacak yollar bulmasına imkân vermek elbette daha zararlı olur. Hünkârdan korkulacak bir şey beklememelidir. Onun tek siyaseti kuvvetin merkezine dayanmaktır, o merkez de bugün İttihat ve Terakki Fırkasıdır. O merkezin mevkiini değiştirmesine imkân bırakmamak sizlerle düşen bir vazifedir.»

Ahmet Rıza'nın bahsettiği nazik olmak usulünün icabından biri de muvafık olsun, muhalif olsun, ziyaretleri yemek zamanına tesadüf edenleri mabeyn sofrasına davet etmektir. Mabeyn sofrası en yüksek makam sahiplerini bile kabul etmeğe pek müsait idi. İkinci mabeynci Tefvik Beyle mabeyn başmüdürü Resâi Beyin hizmetleri eseri olarak bu sofraya bütün teşkilâtıyla, takımlarıyla, siyah pantolonlu ve beyaz keten ceketli Enderuridan çıkma hizmetçileriyle, hele yiyeceğe Dek dikkat eden Tefvik Beyin emriyle hazırlanmış nefis yemekleriyle —ki, bunlar pek iyi olmakla beraber dört türlü geçmezdi— herhangi bir misafiri pek memnun bırakacak şekilde idi. Misafirler de memnuniyetlerini sarayda yapılan ıslahattan dolayı bizleri tebrik ederek gösterirlerdi. Hakikaten eski sarayın meşhur tabla usulü, terkolunduktan sonra sarayda bu yemek meselesinden gözleri incitecek bir çirkinlik kalmamış ve yemek işi medenî bir şekil almıştı.

**Saraya devam edenler — Sadrazem yemeği —
Hüseyin Hilmi Paşanın azameti ve Hakkı Paşanın samimiyeti —
Padişah Ahmed Rıza'dan sonraları niçin eskisi kadar hazetmez olmuştu?
Ahmet Rıza'ya ait bir ağızlık ve bir limon mes'elesi.**

Sarayın gayri muayyen günlerinde görülen misafirlerden ve ziyaretçilerden başka bir de müdavimleri vardı ki bunların başında haftada iki gün öğle yemeğine saraya gelen sadnaza-mı zikretmek lâzım gelir. Bu öyle bir usuldü ki Yıldız'dan bir miras olarak Dolmabahçe'ye de intikal etmişti. Bu gelenek Tefvik Paşa'dan sonra sadarete makamını işgal eden Hüseyin Hilmi Paşa ile ondan sonra sadarete gelen Hakkı Paşa zamanlarında uzun bir zaman devam etti. Öyle hatırdaki kalmış ki bu ikisinden sonra sadarete makamını işgal eden Said Paşa, esasına dayanarak saraya gelir, ağırlıklı bacakları sarayın merdivenlerinden zorluk çekmesin diye hünkârın huzuruna aşağı katta cephede deniz tarafındaki büyük odada kabul olunur, fakat öğle yemeğini kaldırmış bulunurdu. Sadrazanlara mahsus olan bu yemekte cülustan sonra sadareti pek kısa süren Tefvik Paşa, Sultan Reşad'm cülusunu takip eden günlerde zamanında senelerce Hariciye Bakanlığını pek dürüst, pek nezih bir devlet adamı sıfatıyla idare eden ve o zamanın çeşit çeşit kötülüklerden tamamiyle uzak durmak seçiyisini gösteren Tefvik Paşa, Sultan Reşad'm cülusunu takip eden günlerde sadareten çekilince Londra Sefaretine geçmiş ve orada da kendinde topladığı seçkin meziyetlerle uzun zaman kalmıştı.

Sadrazamlara mahsus olan yemek, hünkârın Dolmabahçe Sarayında ayrıca bir yerde bulunan ve sarayca matbahı hümâyûn denilen hususî mutbaktaki hazırlanırdı. Matbahı âmire denen ve sarayın Beşiktaş'a doğru nihayetindeki umumî mut-baklar sarayın yukarıdan aşağıya bütün sınıf halkını doyururdu. Hünkârın hususî mutbağı hakikaten san'atında tek denecek bir ahçıbaşı ile yamaklarının idaresinde idi. Yalnız Padişahın şahsına, haftada iki defa da sadrazama yemek veren bu san'atkârın ustalığına şahit oldum. Sarayın ziyafeti denilen büyük yemeklerinde de bunlara izafeten ilâve olunan diğer ahçılarla beraber öyle yemekler

tertip edilir ve hazırlanırdı ki Avrupa'nın en büyük sofralarında da ancak o derecede kusursuzluk görülebilirdi.

Saraya devam edenlerin başında sadriazamı saymak lâzım gelirken en evvel Hüseyin Hilmi Paşa'nın simasını gördüm. Haftada iki defa, hiçbir seferini kaçırmadan, Şişli'deki konağından Dolmabahçe'ye iner, sarayın saat kulesine karşı olan saltanat kapısı sadriazama saygıyla açılır, arabası binek taşına kadar yanaşır, burada başta mabeyn müdürü, bekçilerle karşılaşılır ve hemen medhalden girilince solda sadriazamların ziyaretlerinde kendilerine ayrılan büyük odaya ulaştırılırdı. Hüseyin Hilmi Paşa kendisince pek riayette şâyân olan bir ziyaret geleneğini bir ibadet gibi en ciddî bir sima, en vakur bir tavır ile ifa eder ve biraz sonra kurulacak olan sofrayı beklemeden yazıhanenin başına geçerd. Başmabeynci ile başkâtip birinci Türk olmak sıfatında bulunan sadriazamı gidip görürler ve yemek gelince kendi sofralarına geçmek üzere sağlıklı çekilirlerdi. Hiçbir zaman Hüseyin Hilmi Paşa nefis yemeklerinden bu iki kişinin de faydalanması için küçük bir davete lüzum görmedi. Hakkı Paşa da tamamıyla aksine, her defasında mutlaka başmabeynci ile başkâtipin kendisine arkadaşlık etmesini isterdi. Birinde ne kadar büyük kalmak, yüksek görünmek hevesi varsa diğerinde o kadar arkadaşlık, tam yerinde bir sözle, yârenlik etmekten haz alan bir sadelik, bir tabiiilik vardı.

Her ikisi de pek yemek düşkünü idiler. Hakkı Paşa'nın kalıp kıyafetine, geniş karnına pek yakışan bu yemek düşkünlüğü cılız, kuru, bir deri bir kemik* denecek kadar kavruk olan Hüseyin Hilmi Paşa için bir garibe sayılabilirdi. Nihayet yemek bitince, kendi yemeğini de bitirmiş ve sigarasını, kahvesini içmiş olan hünkârdan haber gelir, sadriazam da huzura girerdi.

Bu saat artık bizler için uzun bir istirahat zamanı olurdu. Hüseyin Hilmi Paşa huzurda o kadar kalırdı ki, bizler o es-ûada yatak odalarımıza çekilip uzun bir gündüz uykusu yaparım bilirdik. Yapmazdık, yapamazdık, çünkü sarayda, işsizliğe rağmen daima beklenmeyen bir vak'ayı beklemek heyecanı vardı ki buna engel olurdu.

Sadriazamdan sonra hatıra gelen müdâvim Ahmed Rıza idi. Yemeğe değil, saraya, hünkâra ve bizlere, daha doğrusu bana gelirdi. Ondan hünkâr memnun olur muydu? Hüseyin Hilmi Paşa'dan memnun ayrılan hünkâr Ahmed Rıza'dan hele sonraları, canı sıkılmış ayrılırdı. Bunun se-

bepleri vardı. Bana gelince —biraz da kendimden bahsetmeğe izinli isem— ben onu görmekten daima haz alırdım.

Ben Ahmet Rıza'yı Meşrutiyetten evvel tanımadım. Yalnız karakterinin kuvvetini, ahlâkının sağlamlığı, her türlü vaadlere, yükselme imkânlarına küçümseme ile bakarak, âdeta sefaletle yakın bir geçim sıkıntılarında gurbet illerinde vatan aşkı için savaşlarını bilirdim. Meşrutiyetten sonra onu Bakırköy'de evinde, Emrullah ve Gelenbevi Said'le beraber gidip gördüm. Şahsı, şöhretiyle öyle mütenasip idi ki derhal bir tutkunluk tesiri altında kaldım, öyle ki bu her zaman devam etti.

Uzun bir boyu, karakterinin kuvvetine bir delil şeklinde dimdik duran bir boyu, başım taçlandıran güzel saçları, yüzüne ağır başlılık katan uzunca bir sakalı, mailiğinde sıcak bir sevgi mânâsı uçan gözleri vardı.

Meclisi Mebusan Reisi olunca sadriazamdan evvel ayan reisiyle beraber en yüksek makam olan o sandalyeyi de belki idare itibarıyla büsbütün doldurmaz, fakat herhalde pek süslerdi.

Hünkâr onu kazanmağa lüzum görürdü. Onun için oturmasına Maçka'da bir saray ayrıldı ve mefruşat idaresi tarafından döşendi. Saraya geldikçe her defasında huzura çıkar ve iltifata nail olurdu.

Sonraları, nasıl oldu da, hünkâr ondan eskisi kadar haz etmez oldu. Bunun izahı pek kolaydır. Bütün insanlar gibi bu adamın da bir kusuru vardı: Doğruluk!.. Yahut daha doğru bir deyiş ile doğruculuk, yani doğru olarak bulduğu bir şeyi hiç bir ihtiyata, hiç bir hazırlığa lüzum görmeksiz hemen püskürmek. O fikir bir aksırık gibi ağızdan çıkıverirdi. İnsanları kusurlarıyla beraber kabul etmek, onlardan çarpık bir hareket çıkınca meziyetlerini düşünerek müsamahada bulunmak bir fendir ki ona herkes vâkıf değildir. Mizacının bu icabından dolayı Ahmed Rıza etrafında da epeyce soğuk tesirler bırakmıştı. Onda herkese karşı bir mürebbi, bir musahhah, hiç olmazsa bir öğütçü olmak merakı vardı. Ben bizzat bu nevi'den derslerine maruz kaldım. İkisini şu dakikada hatırlıyorum. Birincisini zaten doğru bulmuşum. Daha başka türlü söyleyebilirdi, fakat o asla ihtiyata lüzum görmezdi. Bir gün odamda karşımda otururken: «Başkâtip bey, neden sigara içerken ağızlık kullanmıyorsunuz. Padişahın başkâtibine böyle sararmış parmaklar yakışır mı?» dedi.

Hakikaten yakışmazdı. O günden sonra ağızlık kullanmağa başladım ve bu gün ağızlık olmayınca sigara içmek benim için mümkün değildir.

Bu doğru! Belki ifade tarzı daha yumuşak olabilirdi. İkinci ders hiç doğru değildi, fakat ses çıkarmadım ve isteğini yerine getirdim:

Yabancıların da bulunduğu bir büyük ziyafette, muntazam bir sofraya, pek mükemmel bir yemek... Yemeklerden biri balıktı. Nasıl bir balık hatırımda değil; "herhalde padişah sofrasına lâyük bir balık! Ahmed Rıza bir aralık yerinde kımıldandı, etrafına baktı, bir şeyler söyleyecekti, yakında bir sofracı bulamayınca eğilerek birkaç sandalye ötede bana hitap etti:

— Başkâtib bey balıkla beraber limon vermek lâzım değil midir?...

Hiç lâzım değildi, bir büyük ziyafette balığa limon lazımsa o da balıkla beraber hazırlanmış olurdu ama onun bu dersine ben de bir ders ile karşılık vermeye lüzum hissetmedim, sofracılardan birine işaret ederek yavaş sesle: «Ahmed Rıza Beyefendiye bir limon götürün!..» dedim ve ona bir gümüş tabak içinde kesilmiş bir limon götürdüler. Bunlarla sofrada iş bitmiş oldu, fakat fikrinde inad ile asılan bu zat sonradan bana —ne için bana?— tekrar bu limon işinden bahsetti.

Ben ses çıkarmadım, gülümseyerek dinledim, onu o derece saygı ve sevgiyle telâkki ederim ki böyle küçük şeylerle kendisini kırmağa teşebbüs edemezdim. Fakat herkes bana ban-zemezdi, hele hünkâr... O bu mürebbilik vazifesini hünkâra karşı da yapardı, onun içindir ki aralarına bir soğukluk girmeğe başladı. Ahmet Rıza'dan sıra geldikçe daha bahsetmek fırsatını bulmak zannımdayım.

**Dr. Nâzım — Meşrutiyetin iflâsı tehlikesi — Yerine ne geçecek? —
Boşa çıkırn umdeler — "Vatan mabudu — Konacak fırtına —
Fırkada bölünme.**

Memleketin neresine ve nesine bakılsa, bakıp gördüklerinden bir netice çıkarmak kabiliyetinde olanlar için saklanmayan bir hakikat vardı: Meşrutiyet iflâs etmek üzere idi. İstib-dad nasıl yıkılmış ise onun mirası olan hilâfet ve saltanatla birleşerek "teessüse çalışan meşrutiyet idaresi de, beraberinde getirmek iddiasında olduğu hürriyet, kardeşlik ve müsavat umdelerine bir türlü istinad imkânı bulamayıp gün geçtikçe çürük temellerinin üzerinde yarının daha ziyade yıkılmağa mahkûm olduğunu gösteriyordu. Bunu anlamamak mümkün değildi; anlamak mümkün olmayan diğer bir hakikat daha vardı: Meşrutiyet idaresi de her şeyi sürükleyip götürerek yıkılınca yerine neyin geçebileceğinin tasavvuru idi. Bu sen anlaşılabilen hakikatin hal anahtarı tarih denilen kasırganın getirmeğe hazırladığı hâdiselerin sinesinde saklı imiş. Bunu ancak yıllar geçtikten sonra anladık.

Her türlü çökme alâmetlerine rağmen neresinde bir yarık istinadı farkedilse elinde hemen tedarik edilmiş bir parça kerpiçle olaya koşan fırkada nek açık bir yorgunluk, bir şaşkınlık vardı. Hattâ kendi arasında, kendi içinde bile bir topluluk, bir birlik bulamayan bu teşekkül ne geri dönebiliyor, ne de yarın için atılmak muvafık olan adıma bir istikamet tayin edebiliyordu. Öyle bir ihtiras dalgasına kapılarak yuvarlanıyordu ki boğulmamak için nasıl bir can kurtaracak tahta parçasına sarılmak mümkün olacağına akıl erdirilemiyordu. Meşrutiyetin getirdiği o üç umde bir muvakkat zaman için gözleri kamaştırmış, fakat uzun bir zaman geçmeden renk renk emellerle boyanmış gözler her biri ba^ka bir hat takih eden yo^vrn dikilerek başka bir ufukta tatmin olma ihtimalleri aramağa başlamıştı. Sebeb?... Sebeb gayet sade idi. O kadar sade idi ki nasıl olmuş da evvelden keşfedilememiş diye şaşmak lâzım gelirdi. Dağınık ve birbirinden ayrı parçalara ayrılan memleketlerde her biri başka bir ırktan başka bir dinden efradı, etrafında toplayarak tek bir cazibe merkezi olabilecek bir mefhum yoktu. Bu mefhum ancak vatan mefhumu olabilirdi. Öyle

bir mefhum ki onun adı söylenince ortada ne din, ne ırk, ne mezheb ve itikat farkı kalmayacaktı; ve memleket halkının her türlü ihtilâfları unutarak tek bir kütle halinde secdeye vararak takınacağı bu mabud herkesin gözü önünde dikilmemiş buldukça Ermeni Ermenistan'ı, Rum Yunatısan'ı düşünecek. Hattâ aynı dinden olmağa kâfi bir kardeşlik rabıtası nazariyle bakanlar bile Arabî, Arnavudu, Kürdü, şunu bunu, hattâ öz Türkün muhtelif duygular taşıyan ferdlerini aynı mefkureye hürmet eder göremeyeceklerdi.

Mebusan meclisi celselerini takib edenler hele muhtelif lisanlarda intişar eden matbuatı hattâ Türk havadis evrakını gözden geçirenler mahiyetini tayin edemedikleri bir fırtınanın kopacağında müttefik idiler, ve müthiş bir badirenin zuhura takaddüm eden dakikalarda bir ıstırap ukdesiyle sinip büzülen kuşlar gibi ruhlarda kendi kendisinin üzerine toparlanıp bekleyen bir helecan vardı.

Biraz tarih bilenler, en güzel bir idare teşkilâtına rağmen Avusturya imparatorluğunun ne için hiç bir zaman metin temellere oturmadığını anlamış olanlar, Fransa gibi aynı ırktan olan bir memlekette bile büyük ihtilâle kadar vatan sevgisi bütün milleti arkasında sürükleyecek bir ülke hükmünde vücade gelememişken nasıl mücadeleler, kavgalar içinde boçalanıldığını unutmayanlar hüküm vermekte gecikmiyorlardı ki Türk imparatorluğu nihayet bir çürümeye mahkûm bir teşekküldür. Bunu en açık şekilde görmek için meclisi mebusana gitmek kâfiydi. Orada her celse dâima patlamağa hazır bir fırtına denizi gibiydi. Bazan bu geniş dalgalarla uyuyor zan-nını verirdi. Geniş geniş dalgalarla, ağır ağır, hâin bir sinsilikle yuvarlanır, biraz sonra büsbütün sükûn bulacak ümidini verirken birdenbire şurasından burasından bir fıskıran kasırga, bir kenardan konan bir bora olur, bütün uyuyan dalgalar köpürerek, çalkalanarak, sular bulanır, ve onların altında ne kadar bulanık çamur varsa hepsi birden ortaya çıkardı.

Kaç kere ya kendi makamına mağlûp olarak, yahut herhangi bir mesele için endişe eden hünkâr tarafından memur edilerek oraya gittim, ve her defasında hasta olarak döndüm, İttihadçılar arasında bir hizim doğduktan ve miralay Sadık Bey namı her vakitten ziyade söylenmeğe başladıktan sonra idi; gene meclisi mebusanda ye's verecek bir celsede bulunmuş olmanın tesirinden tamamiyle sıyrılamamış iken bir gün sabahleyin sarayda bana bir misafir geldiğini haber yerdiler:

Doktor Nâzım...

O güne kadar doktor Nâzım'la pek yakından temas etmiş değildim, fakat pek yakından tanımış kadar onun menkıbeleri-' ne vâkıfım. Nasıl bir ihtilâl adamı olduğunu, nefsi emellerden tamamiyle sıyrılmaya muvaffak olarak kendisince edinilmiş "bir fikir uğruna hep karanlıklarda işleyerek tertibat yapan, ağlar ören, en büyük hayat zevkini kendi hesabına bir nebze ayırmayarak ancak herhangi bir teşebbüsün muvaffakiyetini görmekte aradığım bilir, onu Fransa büyük ihtilâlinde meydana çıkan ihtilâl sanatkarları, hattâ mefkure hastaları gibi tanır, ve şahsı pek yumuşak görünen bu adamdan esrar ile çevrili bir vücut gibi ürkerdim.

O zamana kadar böyle uzaktan tanılan ve kendisiyle arada geçmiş bütün sade sözler bir araya toplansa on dakikadan fazla sürmeyecek olan bu adamla asıl sıkı temaslar Büyük Harb esnasında vukua gelmişti. Onun mabeyne kadar gelip, hususiyle sarayın tenha olan erken bir saatinde, beni görmek istemesinde bir sebep olmalıydı.

Cemiyet tarafından gönderilmiş olması en evvel hatıra gelen bir ihtimaldi. Ben, herkesin nazarında, bütün iplik uçları cemiyetin elinde, oradan gelecek hareket işaretlerine tâbi bir âlet mesabesinde idim, ve herkes bu noktada tamamiyle yanılıyordu. İki kere fikir telkininden başka, uzun yıllar içinde ve pek zor meseleler arasında hiç bir vakit cemiyet tarafından vazifede bir müdahaleye maruz kalmadım. Bunu bu vesile ile böylece kaydediyorum. Binaenaleyh bu beklenmemiş ziyaretçi bana haber verilince ilkönce irkildim, sonra kendi kendime: «Belki de bu ihtilâl sanatı adamı ancak kendi tecessüsünün şevkiyle geliyordur!» dedim. O, odama geldi. Gayet halûk, nazik, cazib bir hal ile... Eski bir dost samimiyetiyle karşıma oturdu.

Kahve getirdiler, sigara ikram ettim. Teşekkür ederek kabul etmedi. Ne söyleyecekti, söyleyeceklerine nasıl başlayacaktı?. Bu muhtemel bir tarazu peşin olarak mukavemeteye hazır bulunan bir adam halinde idim. Daha ağzını açmadan kapı açıldı ve başmüşahib Enver Ağanın biraz çikıkça dişleriyle, biraz gergin zayıf yanaklarıyla daima sırtıyor zannını veren yüzünü gördüm. Beni yalnız bulmak ümidinde iken bir misafirle gö-

rünce şaşladı. Mutlaka söylenecek hususî bir şeyi vardı. Ufak bir özür dileme ile doktor Nâzım'ı bırakarak kalktı; onun yanına kadar gittim.

Enver ağa pek yavaş bir sesle:

— Efendimiz, dedi; bu sabah yıkandılar. Mabeyne geç teşrif edecekler. Hattâ yemeklerini haremde alacaklar. Başkâ-tib beye sor; acele bir iş yoksa geç kalmakta bir beis var mı? dediler.

— İstirahat buyursunlar, dedim; şimdilik öyle bir iş yok. Zuhur ederse arz olunur.

Enver ağa gitti. Ben yerime, misafirimın karşısına geçtim. Acaba bu ziyarete sebep nedir?

**İlk hasbıhal, Sadık Bey meselesi —
Hünkâra telkinatta bulunanlar var nu? —
Şeyhler, hocalar, muhalifler — Gider ayak —
Sadrazam neler konuşur?**

Ben bekliyordum,- ve söze başlamasını beklerken ona bakıyordum. Onun orta, hattâ kısaya yakın bir boyu vardı. Sevimli, ve kendisinden korkunç şeyler beklememek emniyetini veren bir simasında, tatlı gözleri daha ziyade iyilik isteyen faydalı olmak imkânını bulursa tatmin olacak zannını veren bir nazarla bakıyordu; mamafih karşısında gizli işlerle meşgul olduğuna hüküm verilen adamlardan intişar eden bir ürkeklikle durulurdu, ben de hafif bir gülümseme, fakat yüreğimde ürken bir hisle bekledim.

Burada kaydetmeliyim ki onun İzmir'de gür sakaliyle tütüncülük perdesi altında uzun müddet mesaisine, ve buna dair menkıbelerine vâkıftım; o da benim vukufumu bilirdi ve böylece onun İzmir hayatı benim İzmirliliğimle birleşerek arada temas olmaksızın bir bağ vücade getirmiş oluyordu.

Nelerden bahsetti? İlk önce sözü ona bıraktım. Bir istizah, bir isticvab mahiyetini kesbetmeksizin benden saray teşkilâtına, mabeyn adamlarına, yapılan işlere, yapılmayan şeylere, hünkâra, yakınlarına dair malûmat istedi. İstedi tabiri doğru değil, pek çekingen parmak dokunmalarıyla düğmelere basıyordu, ben de onu doyurmak için bol bol malûmat veriyordum, ve kendi kendime: «Sen de beriiim elime geçmişken şu bol iza-hatımın bedelini sana ödetirim. Benim de anlamak istediklerim olmalıdır» diyordum.

Nitekim öyle oldu. Korkularımdan, müşahedelerimden, matbuattan, hususiyle meclisi mebusandan, fırkalardan, harb-den bir türlü Türklük camiasına yaklaştırılmayan ırklardan, taassuptan, sarık altında kat kat saklanmasına rağmen fıskıran din davasından bahsederken sözün cereyanı cemiyetin şaşırılmış haline intikal etti ve bu arada Sadık Bey ismi geçmiş oldu.

Ben neden bahsetti isem onu da benimle aynı duyguda, aynı korkuda buldum; ve cemiyetin mefkuresine en kavi bağlarla iman eden bu adamı o derece şüpheye düşmüş görünce ben de daha ziyade korkuya düşmüş oldum.

Hele ben, cemiyetin artık kendisine bir teveccüh ibresi tayininden aczine işaret edince onun kuvvetle itiraz etmesini beklerken aksine benden ziyade açıkça onun acz itiraf etmesine oldukça şaşıttım. Sadık Bey meselesinde ve onun temsil ettiği fikirleri bastırmak hususunda başını sallayarak: «Pek zor, ve pek büyük tehlike davet eder bir iş!...» deyişi vardı ki o aczin en açık beyanı oldu.

Bu uzun süren konuşma esnasında asıl ziyaret maksadını açıklamamıştı. Mektuplarda asıl maksadın hamişlerde, ziyaretlerde de diğer ayak ve da sıralarında olduğunu bildiğim için konuşmanın sonunu bekliyordum.

Nihayet bu dakika geldi. Sadık Bey, meselesinden sonra açıkça sordu; «Hünkârı ziyaret eden şeyhler, hocalar vardır, diye işitiliyor. Bunların telkinlerinden çekinmez misiniz?»

Tahminen şu tarzda cevap verdim: Bunların mabeyne gelmeleri pek nadirdir. Gelenlerle de üçüncü mabeynci ve hünkârın kayını İbrahim Bey meşgul olur. Bunları menetmek mümkün değildir, zaten mabeynde menedilse haremde menedilmez. Kadınlar, musahibler, mabeyn erkânının murakabesinden kaçan türlü vasıtalar vardır ki onlarla hünkâr arasında münasebet tesis edebilirler. Fakat velev çekinmek lâzım gelen telkinler olsa bunun hünkârın «azıcık aşun kavgasız başım» siyasetinde zerrece bir tesir olamaz.

O bu cevap üzerine birden asıl ziyaret maksadını meydana vurdu, yani baklayı ağzından çıkardı:

— Sadriazam paşa, dedi; pek sık mabeyne geliyor. Her defasında da huzura kabul ediliyor. Acaba nelerden bahseder?...

Anlamakta gecikmedim ki Hüseyin Hilmi Paşa da cemiyetin o kadar itimadını hâiz değil. Hele muhatabımın, Selânik-ten dolayı pek dostu olduğuna hükmedilebilecek olan sadriazam hakkında bu sözü bende bir hayret uyandırdı. Pek ihtiyat ile cevap vermek lâzımdı.

— Evet, dedim; hünkâr kendisine pek saygı gösterenlerden haz eder. Sadriazamların haftada iki kere mabeyne uğraması da âdet imiş. Her defasında kendisi matbahı hümayundan nefis yemeklerle ağırlanıyor. Mabeyne gelen bir sadriazamm huzura kabul edilmesi de pek tabiidir. Hattâ huzurda uzun müddet kalır. Hüseyin Hilmi Paşa pek zeki, pek nazik mizaçtan anlar, nabza göre şerbst verir bir zattır. Bunu bilirsiniz. Hünkâr onun sohbetinden pek hoşlanmış görünüyor.

Bu sözleri pek dikkatle dinledi. Ve ilk suali tekrar etti:

— Acaba nelerden bahseder?...

Bunu bilmek mümkün olmadığını söyledikten sonra ilâve ettim:

— Hünkârın içine derd olan tamir işleri vardır. Sonra hanedana mensup olanlardan bir çoğunun para meseleleri vardır. Bu oldukça geniş bir sohbet zeminidir. Eski Hakana dair Hüseyin Hilmi Paganın hatıralarını, müşahedelerini, hünkârın da kendi hal tercümesine müteallik hikâyelerini ilâve ederseniz, mülakatın uzun sürmesine şaşmazsınız...

Bunları gülümseyerek söylemiş olacağım ki o bir tuhaf mâna ile dinliyordu. Fikirlerimi toplamak lâzım geldi:

— Zannetmem ki mühim siyasî meselelerden bahsolunsun. O ayağa kalktı. Eğer o da mütalâasını toplıyacak iki çift söz ilâve etseydi, diyecekti ki:

— Acaba hünkârın yanında cemiyeti düşürmeğe mi çalışır?. Bunu demedi. Pek nazik haliyle ve bana teşekkür ederek çıktı. Divanhaneye kadar uğurladım. Odama dönerek yerime oturdum ve bir sigara yakarak düşündüm ki bu ziyaretin elbette bir maksadı vardı. Hünkârı görenleri mi anlamak istiyordu, onun zihnine atılacak tohumlardan mı kuşkulaniyordu. Bu ziyaretin sebebi yalnız kendi tecessüsünden mi ibaretti, yoksa fırka tarafından mı gönderilmişti? Belki de tek ziyaret maksadı Hüseyin Hilmi Paşa meselesiydi. Cemiyet hesabına sadriazama dair bir fikir edinmek istemiş olacak. Zihnimde bu faraziye gittikçe derinlere batan bir çivi oluyordu.

Şu halde?

Şu halde Hüseyin Hilmi Paşanın sadaret günlerinin sayılı olduğuna mı karar vermeliydi?...

**Gece yarısından sonra beni saraydan istiyorlardı. Acaba ne var? —
Hüseyin Hilmi Paşayı saraydaki odamda buldum —
Dr. Nâzım'ın sualleri ile Hüseyin Hilmi Paşanın ziyareti arasında köprü.**

Dr. Nâzım'la cereyan eden mülakatın sonu ne zaman geldi, bunu tayin edemeyeceğim. Belki bir hafta, belki bir ay, belki daha uzun bir zaman sonra... Hattâ bunu artık düşünmez olmuşum. Uykularıma karışan şeyler arasında bunun bir izi kalmamıştı. Bir gece Nişantaşı konağında rahat rahat, derin derin uyuyordum, birdenbire cayırtılı, zırlıtlı bir telefon ziliyle sıçrayarak uyandım.

En evvel baş ucumda kandilin hafif ziyasıyla saate baktım: Gece yarısından sonra bir... Mutlaka yangın!... dedim. İstanbul'u baştan başa yakan yangınlardan, hele bunların arasında Fatih ve Aksaray hâilelerinde müşahid vazifesiyle bulunarak ıstıraptan kıvrana kıvrana harab olduktan sonra yangın fikri yüreğimde her vesile ile pırpıman bir korku olmuştu. Âdeta sarsıldım: Saraydan bir ses. Nöbette bulunan yaver, yahut kâtib bey beni hemen mabeyne davet ediyor, ve arabanın. konağa gelmek üzere olduğunu söylüyordu. O kadar... Söz kısa kesildi, belliydi ki sebep söylemek istenilmiyordu. O saatte ne olabilirdi?

Saatler geçmişti ki hünkâr hareme çekilmiş olacaktı. Belki birdenbire bir hastalık! Pencereden baktım, bir yangın emaresi yoktu. O halde?.. Madem ki konuşmak arzu edilmiyordu, demek sormak da münasib değildi. Giyinip hazır oluncaya kadar araba gelmiş oldu ve hemen Maçka'dan, Bayıldım yokuşunun her adımında bir kaza ihtimalini getiren dik bayırından mabeyne indim. Saat kulesi tarafında koltuk kapısında nöbetçi bekçi bana yaklaşmaktaydı. Sarayın dışında yarı karanlıkta bir arabanın gölgesini de farketmişim...

Bir dakika sonra görerek anlaşılacak bir muamma için acele etmeğe lüzum yoktu, hattâ bunun anlaşılacak lezzetini biraz geciktirmekte de bir zevk vardı.

Bekçi bana odama kadar delâlet etti. Kapıyı açtım, derhal ta köşede kol-tuktâ sadriazamı, Hüseyin Hilmi Paşayı karşısında elleri kavuşturulmuş, ayakları sandalyenin altında, saygılı ve perişan bir halde Sabit Beyi gördüm. Belliydi ki o da evinde, yatağından kaldırılmış, hemen gönderilen bir araba ile getirilmiş idi. Belki de benden evvel onunla görüşecek kadar zaman bulunmamıştı. Sabit Bey beni görünce bir imdat bulmuşçasına nefes aldı, ve ayağa kalkarak yerini bana bıraktı. Kendisi ayakta, çekilip çekilmemek lâzım geleceğinde müte-hayyir, bekledi. Sadriazam, gayet çatık, sinirlerini zor tutan bir adam haliyle, ve âdet dışı, yerinden kıvıldamayarak, yalnız eliyle Sabit Beye: «alınız!...» işaretini vererek, bir dakika sustu.

Bu bir dakika içinde, zihnime yüzlerce ihtimaller hücum etti: Bir isyan, bir suikasd, bir harb, bir musibet...

Saray hayatında buna benzer türlü beklenmeyen vakalar, olmayacak saatlerde gelip böyle bir saatte sadriazam ziyaretinin asıl sebebi gelmiyordu. Bu sebebi onun ilk kelimesi meydana çıkardı:

— Hâkipayı şahaneyeye, dedi, istifamı takdime geliyorum.

Dondum. İstifa?.. Sadriazam olsun, kim olursa olsun, memuriyet hayatında bu her zaman mümkün bir hâdise idi. Yalnız böyle olmayacak saatte, çoktan hareme çekilmiş ve uykusuna iyiden iyi dalmış bir ihtiyar hünkâra istifa takdimi için acele sebeb ne olabilirdi?

Hüseyin Hilmi Paşa bence zamanın icabına en uygun bir sadriazamdı. Ona küçük yaşındanberi, ta ben rüştiye çocuğu, o da İzmir mektupçusu iken başlayarak bağlı idim. O da bana her vesile ile temayül gösterdi. Hakkındaki fikirlerimin men-bai yalnız bu hisler yoluyla gelmiyordu. Akdeniz'in küçük adalarında küçük kâtibliklerle başlayarak, İzmir'de vilâyet mek-tubçuluğundan atlayarak, merhale merhale yolunu geçen ve her kademedede yükseldikçe o mertebeye lâyük kabiliyetlerin senetlerini getiren, Abdülhamid zamanında pek girgin, pek faal bir devlet ileri geleni sıfatıyla vezarete kadar yükselen, icabında başında sarık, sırtında cübbe bir dinî kıyafetle bu kıyafetin iyi tesir yapacağına hükmedilmiş, arab diyarlarına memur edilirken birdenbire Rumeli ıslahatına memur Avrupa mümessillerine karşı en şık, en zarif bir garb siyaset adamı sıfatıyla Selânik'e gönderilen, orada ihtilâl müteşebbislerine imkân derecesinde faz-

la yardım ederek İttihad ve Terakki 'nin emellerine hizmet eden, nihayet Sultan Reşad'ın sadriazamı sıfatıyla de hünkârdan başlayarak herkesi memnun bırakan bu devlet ileri geleni nasıl olmuştu da böyle, bu saatte, sabahı bekleyecek kadar itidal ve sabır göstermeyerek Dolmabahçe sarayının kapılarını açtırmış idi?...

— Aman, efendim; bu nasıl olur? diye kemali samimiyetle ve cidden pek büyük bir üzüntü ile mukabele edecek oldum; derhal katî bir karar almış, ve ne olursa olsun kararından dönmemeğe yemin etmiş bir adam sıfatıyla eliyle beni durdurdu.

Fırka ile anlaşmak mümkün olmayacak. Çoğunluğa da-yanmıyacak bir sadnazamm da makamında kalmasına imkân yoktur. Şevketmeab efendimiz bunu takdir ederler ve icabeden kararı alırlar; dedi, ve sonra ilâve etti:

— Sizden rica ediyorum, hemen arzediniz...

Birden zihnimde, karanlıklarda bir kibrit çakmış gibi, her şeyi gösteriveren bir parıltı oldu. Muamma halinde kalmış olan o ziyaretle bu istifa arasmda derhal köprü kuruldu.

Burada itiraf ederim ki cemiyetin siyasetinde ve hükümete müdahalelerinde bana ötedenberi hoş görünmeyen tezahürler olurdu. Geçmiş devrin güzide unsurlarını kendi lehine çekmek imkânlarından istifade etmeye ekseriyet üzere düşünülmeden yapılan hamlelerle bunları gücendirmiş olmasının nasıl fena sonuçlar doğurduğuna şahid olmuştuk. Tek bir misal olarak Kâmil Paşayı elden kaçırmış olmasını zikretmek mümkündür. İşte şimdi de Hüseyin Hilmi Paşa gibi pek faydalı bir unsuru aleyhine çevirmiş oluyordu. Kimbilir, ne yolda müdahalelerle...

Her iki tarafı dinlemek mümkün olsaydı belki daha insafa ve hakikate uygun bir hüküm verilebilirdi, fakat ben ne bir, ne de diğer tarafı dinlemek için söyletecek mevkiye değildim, mademki ne bu gece karşısında alınacak emirleri icradan başka yapacak bir işi olmayan bir memur olduğum sadriazamı, ne de evvelce kendi açık konuşmayarak beni söyletmeğe gelen zâtî tafsilât vermeğe davet edemezdim; susmaktan ve beklemekten başka yapacak bir iş yoktu. Yalnız kendi kendime düşünmekten de alıkonulmuş sayılamazdım. İçimden dedim ki:

— Fırka ile sadrıazamm arası açılmış. Dünyanın her tarafında olağan bir hâdise. Ancak..

Evet, ancak, sadrıazamm bu acelesine ve böyle gizlice kimseye duyurmayacak bir şekilde gece yansından sonra hünkâra müracaatına, hususiyle icabeden kararın alınmasını ondan beklemesine sebep ne olabilirdi?

Belki fazla bir sinir buhranı, belki de hünkârın kendisine karşı iltifatlarını ihtiyaç takdirinde güvenebilecek bir istinad yeri olmak üzere telâkkisi... Bu ikinci ihtimali kabul etmek için padişahların iltifatına, teveccühüne inanacak kadar kendisinin temiz kalbli olmasını kabul eylemek lâzım geliyordu. Bu, her mânasiyle zeki olan adamda böyle bir temiz kalbliliğin vücudunu bir türlü farzedemiyordum

**Metin adam: Cılız fakat inatçı —
Emre itaat lâzım geliyor: Hünkâr yatağından kaldırılacak —
Odada derin bir sessizlik ve bekleyiş —
Hünkâr uyandırıldı, fakat hiç şaşmadı —
Hüseyin Hilmi Pa-şa'ı beklediği netice.**

Hüseyin Hilmi Paşa benden cevap bekliyordu. İtiraf etmeliyim ki verilecek cevabı bulamıyordum. Mevkiimin, vazifemin dışına çıkarak onu kararından vazgeçirmek teşebbüsünde bulunmalı mıydı? Bu, biraz garib olmaz mıydı? Benim sözlerimle kararım değiştirerek arabasına binip konağına gider miydi? "

Büsbütün susmak da garip olacaktı. Hünkârın kendisine olan teveccühünden uzun uzun bahsettim, bu istifanın ne büyük bir tesir yapacağını hatırıma getirdim, hele böyle, gece yarısından sonra uyandırılarak bu haber arz olununca...

Bu son sözleri söylerken hünkârın böyle uyandırılmam-daki acayıplığı ihtar etmek istiyordum. O: — Hayır, hayır; dedi; siz hemen arz ediniz...

Bu bir emirdi, uyumaktan başka çare yoktu.

Hüseyin Hilmi Paşa ince, cılız vücuduna rağmen pek inatçı, pek metin bir yaratılış sahibiydi. O pek ince fakat pek hamuru sağlam bir çelik şerit gibiydi ki eğilir, bükülür, her başeğmeği kabul eder, fakat çatlamaz, kırılmazdı.

İnce ve cılız, dedim. Gözlerimin önüne geldi. Kupkuru bir deri bir kemikten ibaretti. Soğuktan korkar, fakat obur bir şişman kadar yiyip içmekten yılmazdı. Kış, yaz kat kat fanilalar içinde, türlü kaim yeleklerle soğuğa karşı siper altına giren bu zayıf vücudun midesi, inad ve sebat kadar, bitmez tükenmez bir kuvvet sermayesine malikti. Bunu tek başına kendisine mahsus sofrada hizmet eden enderun efendileri hayretle görürlerdi. Onu böyle fazla yer, ve sekiz on fanila, gömlek ve yelek altında barınır

gördükçe yatağında bir mumya gibi hırkalara sarman, başını birbiri üstüne sekiz on takye ve külah giyerek uyuyan, günde bir defa fakat on defaya bedel yemek yiyen, marazlarla, sakatlarla dolu vücudu yorgunluklara rağmen seksen şu kadar sene en zor vazifelere dayanan meşhur Talleyrand'a benzetirdim.

Başka bir kelime söylemeyeceğine delâlet eden bir asık sima ile bana baktı. Sabit Beyle ben de birbirimize bakiştık. Hünkârı uyandırmak lâzımdı.

Her şeyden evvel nöbette bulunan musahib uyandırılacak-tı, o mabeynle harem arasındaki uzun dehlizi geçerek, haremde nöbet tutan musahibe anlatacak, o da hünkârın hizmetinde nöbet tutan hazinedar ustayı uyandıracak, nihayet acele bir iş için başkâtibin hünkârı görmek istediği arz olunacaktı.

Bu, hiç olmazsa yarım saatlik bir işti, fakat çâre yok, sadrıazam:

— Mutlaka!., der gibi bir sükût ile bekliyordu. Nihayet bu iş yapılabildi. Bu bekleme zamanında odamda ağır bir sükût vardı. Sadrıazam neticeyi bekliyor, Sabit Bey bir kenara bükülmüş susuyordu; ben de bu müşkül işin içinden nasıl çıkılacağına mütehayyir, havadan sudan bile bahse cesaret edemiyordum.

Nihayet mâhud dehlizi takip ederek, ağır demir kapılardan geçerek, hünkârın yatak odasına kadar götürüldüm. O, arkasında ince kakum kürkiyle, ayaklarında keçe terlikleriyle beni bekliyordu. Her şeyden evvel böyle bir saatte, sadrıazamın ısrarına mağlûp olarak, rahatsız etmeğe cesareti affettirmek istedim. O bir kelime söylemeyerek dinledi. Müracaatın sebebini de söyledikten sonra sordu:

— Böyle bir vakada ne yapılır? dedi.

Cevab verdim:

— Şevketmeab efendimiz iki şıktan birini ihtiyar buyurursunuz. Ya istifayı kabul etmezsiniz, o zaman...

Beni kesti:

— Cemiyeti gücendirmiş oluruz.

Ben devam ettim:

— Yahut kabul edersiniz, fakat yeniden kendisini sadarete tayin edersiniz. Yeni teşekkül edecek heyet itimad kazanmazsa meclisi feshedersiniz, yeniden intihaba teşebbüs olunur...

Başını salladı: Fena!... demek istedi.

İkinci şıkkı geçtim: — Yahut istifayı kabul buyurursunuz. Ayan ve mebusan reislerini çağırarak onlarla görüştüktan sonra yeni sadnazamı tayin buyurursunuz...

Pek şaşırıyordum. Hünkârda kat'iyyen beklenmemiş bir şeye vâkıf oluyor hali yoktu. Muhakkak kendisini buna hazırlayan bulunmuştu. Kim?... Belki de Ahmet Rıza...

Dedi ki:

— Hüseyin Hilmi Paşaya benden selâm söylersiniz. Pek ziyade teessüf ederim. Ben kendisini pek çok zaman yanımda bulundurmak isterdim, fakat...

Aşağısını dinlemeğe lüzum yoktu. Yatağına bakarak sonunda: — Yarın ayan ve mebusan reislerini davet edersiniz. Birkaç gün sonra da Hüseyin Hilmi Paşayı kabul ederim, dedi ve ayağa kalktı.

Mabeyne avdet ederek odamda hâlâ kımıldanmadan bekleyen Hüseyin Hilmi Paşaya bu neticeyi haber verince o da ayağa kalktı ve bir kelime söylemeden kendisine böyle bir cevap getiren adamı kısaca selâmlayarak yürüdü.

Acaba hünkârdan fazla bir cesaret hamlesini bekleyecek kadar iyiniyet sahibi mi idi? Ve bu meselede kendisine başkâtibin bağlılığından ne beklileyebilirdi? Bu soruların üzüntüsü yüreğimde düğümlenerek ben de evimin artık soğumuş olması lâzım gelen yatağına döndüm.

Yatağa girdim, fakat uyudum diyemeyeceğim. Belliydi ki Hüseyin Hilmi Paşa sık sık huzura kabul edilip bol bol iltifata mazhar oldukça ihtiyaç takdirinde hünkârın himayesine güvenebileceğine, işte şu istifa işinde fırkayı galebe çalacağına, belki de yeniden intihab yaptırarak cemiyeti darmadağın edeceğini sanmıştı. Hayatta, hususiyile saltanat makamına karşı o kadar tecrübelerle sahip olan bu pişkin siyaset ileri geleni nasıl olup da böyle sakat bir muhakemeye takılarak gece yarısından sonra saraya kadar gelmekte acele etmişti? Hele bu aceleye sebep ne idi? Sabah olmadan fırkayı bir başarı karşısında âciz bırakmak ümidinde mi idi?

Eğer bu ümit boğa çıkmazsa bunda ittihad ve Terakkinin sarayda bir aleti, padişahın zihninde müstesna bir tesir sahibi olan başkâtibin icabeden miyasta eski dostuna yardımda bulunmamış olması neticesini çıkarmak icabetmez miydi? Şu halde, evet, şu halde, onun da alacağı olsun. Akıldan geçen bu tehdidin altında uyumuş olacağım...

**Gene bir gece daveti — Hüseyin Hilmi Paşa'nın konağı yolunda —
Kabul ve bol iltifat — Fırka beni istifaya davet edecekmiş —
Bir şüphe ve nihayet ferahlama**

Zaman geçiyor ve geçtikçe her günün vak'aları geçmiş günlere nakledeyerek araya bir perde çekiyordu; benimle Hüseyin Hilmi Paşa arasında da böyle bir sis tabakası peyda olmuştu; ben onu, istifasını, o gecenin hikâyesini unuttur gibiydim; lâkin o beni unutmamış olacak ki bir gece, gene geç vakit telefonla uyandım ve onun sesini işittim.

Beni bir mesele için görmek istediğini, evine kadar, hemen gimdi, gidecek olursam memnun olacağını söyledi. Gecelerini uykusuz geçiren bu zâtin başkaları hesabına O' gecelerin nasıl geçirildiğini tahmin edemeyişine şaşmak icap ederdi, fakat şaşmağa vakit kalmadı; «Acaba nedir? Gene ne var?» diye bu derece acele edişinin sebeplerini araştırırken bir yandan giyiniyor, bir yandan da gecenin bu saatinde Nişantaşı konağından çıkarak araba bulmak mümkün olmayacağına göre yarı karanlık sokaklardan ta Şişli'de onun konağına kadar yaya yürümenin zahmetini düşünüyordum.

Yarım saat sonra konağın dış merdivenlerinden çıktım, o caddeye nazır odasında beni bekliyordu. İlk sözlerin ne olduğuna bugün vakıf değilim, asıl hatırımda kalan davet edilişimin sebebini teşkil eden mesele oldu.

Bu meseleyi şöyle toplamak mümkündür: «Bilirsiniz sizi ne kadar severim. Arada uzun senelerin tesis ettiği bir rabıta var. Sonra sizin dirayetinizi, iktidarınızı en ziyade takdir edenlerdenim. Hatırınızdadır ya, siz daha küçük bir çocuk iken, ben sizde mevcut ve inkişafa müsait liyakatleri görmeye muvaffak olmuşum.»

Bu iltifat sözlerini dinlerken kendi kendime: «Bunların sonu iyi geleceğe benzemiyor. Bu tütsülerin beni uyuşturucu bir hikmeti olsa gerek...» diyordum.

Ve, öyle olduğunda şüpheye mahal kalmadı, iyice tütsülendikten sonra o devam etti:

«Sizin sarayda müşkül vazifelerinizi ne maharetle idare ettiğinizi, şevketmeab efendimizin ne kadar teveccüh ve itimadını kazandığınızı daima görüyordum.»

Bu cümle biraz da siteme benziyordu.

«Maalesef, dedi; herkes sizi benim kadar takdir etmez. Bu gün bir şey vakıf oldum ve hemen vakit geçmeden size haber vermek istedim...»

Kendi kendime: «Hayırdır inşallah!...» dedim.

Hiç hayır değildi. Devam etti: «Fırkada aleyhimizde şiddetli bir cereyan var. Sizi istifaya davet etmeye karar verilmiş. Muvafakat etmezseniz azle kadar gidilecekmiş. Hatta yerinize halef bile tayin olunmuş.»

Acaba kimdir? diye bir sualimi bekleyerek durdu, ben sormayınca o söyledi: «Hacı Adil!» dedi. Bu dinlenen sözleri bittabi büyük bir merak ile telâkki ediyordum, hele son sözü pek şüphe ile karşıladım. Asıl merak olunacak cihet paşanın bunları bana söylemeye lüzum görmesinin sebebini keşf etmektir. O sırada zihnimde bir uğultu içinde fikirlerin arasından hakikati avlamak imkânı yoktu, bu işi yatağıma girdikten ve kim bilir nasıl gelecek olan uykuyu beklemek için gözlerimi yumduktan sonra yapacaktım.

«Size haber veriyorum ki, dedi; şimdiden tedbir alınız ve şevketmeab efendimiz nezdinde de münasip bir teşebbüsde bulununuz... Bu kendi istifa vakasını hatıra getiren bir sözdü, yalnız ona cevap verdim: «Fırkaca böyle karar verilmişse şevketmeab efendimize beyhude bir müracaatta bulunmaya lüzum kalmaz. Zatı saminize bu iyi dilekli ihtarınızdan dolayı arzı şükran ederim. Vazifemi de terk etmek zamanını da büyük bir tevekkülle karşılamak en doğru bir hareket olur.»

Tahminen böyle karşılıktan sonra daha ziyade kalmakta belki temkin tavrını elden kaçırmak tehlikesi görerek avağa kalktım ve en süslü temennalarımın birini savurarak Şişliden Nişantaşma kadar loş sokakların kaldırımlarını seke seke avdet ettim. Düşünüyordum, fakat zihnimde

bir kasırğa, bu kasırğanın içinde türlü ihtimaller ve hepsinin merkezinde de «Hüseyin Hilmi Paşanın galiba bir öc çıkarması!...» şüphesi vardı.

Bu gece uyumadım, yapılacak tek bir iş ertesi gün erkenden meseleyi kurcalamak, bu sözlerin altında bir hakikat varsa onu bulmak idi.

Bu iş ancak menbamda görülebilirdi. O menbaı aradım ve sabahleyin kalkıp hazır olduktan sonra arabayı istedim. Doğru Talât'ın evine...

Galiba o da gece uyumamıştı ki beni haber verdikleri zaman henüz yatağmda idi. Mabeyn baş kâtibinin böyle sabahın erken bir saatinde evine kadar gelişinin fena bir sebebi olacağı vehimle beni bekletmeden hemen o yatak kıyafetiyle geldi ve her vakit alay eden sesiyle: «Baş kâtip bey... (Bana gülererek böyle hitap ederdi) ne haber?...» dedi.

Anlattım. En evvel beni biraz çatıkça dinledi. Sonra gene alaya avdet ederek:

— Demek, sana saraydan yol göründü. Adam, sen orasını, hünkârı pek iyi idare ediyordun. Hacı Adil bu işi senin kadar becerebilir mi, dersin?...

Sonra birden alayı bırakarak ciddi haliyle:

— Bana şu istifa meselesini hikâye etsene!... Onu kimseye söylememiştim, hattâ arkadaşım baş mabeyinciye bile anlatmamıştım, bu, benimle esvabcı başının arasında kalmış bir sırdı. Talât, bunun hikâyesini elbette öğrenmiş olacaktı, her halde bir defa da benden dinlemek istiyordu. Hiç bir tarafını ihmal etmeyerek anlattım.

Kendisinde nadiren görülen sabır ve sessizlik ile fakat hep alaya kaçan fitratının gülümsemesiyle dinledikten sonra:

— Pek âlâ! dedi, dün gece sana söylediklerinin sebebi meydanda!... Seni fırkaya karşı üşütmek... Bundan ne çıkar, bilmem, her halde sana bir üzüntü, bir kuruntu vermek. İşte sen o istifa gecesi onun umduğuna uygun bir netice alsaydm dün gece onun evine kadar yorulmaz, bu sabah da buraya kadar zahmet etmezdin. Sen şimdi buradan gene arabana biner, sarayına gider, padişahına da bunlardan hiç bahs etmezsin. Başka yapılacak bir iş yok...

Yüzü berrak, gözleri ruhunun temizliğiyle ışıldayan, alaycılığının altından halis hissiyatı insanı ısıtan bu müstesna adamdan yüreğimde büyük bir ferahlıkla ayrıldım. Artık anlaşılmıştı ki hiç müstahak olmaksızın derin bir kin kazanmışım ve kim bilir nasıl vesilelerle bu kinin tezahürlerine maruz kalacaktım.

Nitekim öyle oldu. Bu da ayrıca karışık bir hikâyedir.

**Huzura girenler — Hacı Adilin hatırası —
Hünkâr, şâiri azam için ne demişti? —
Eecaizadeye ihsan edilen saat —
Abdülrahman Şeref Beyin vakanüvisliği —
Çok konuşan.**

Zihnimi günlerce burgulayan bir sual vardı ve bir zaman, hatta bu gün bu sualin başka bir ihtimale imkân bırakmayacak derecede kati bir cevabını bulamadım: Hacı Âdil'in ismi ne maksatla bu işe karıştırılmıştı?

Hacı Adille ben aralarında daima samimiyet hüküm süren iki dost idik. O bana ne kadar sevgi ve bağlılık gösterir idiyse ben de onu o kadar takdir ve saygı ile telâkki ederdim. O, bu telakki tarzına tamamiyle müstahak idi, ne o günlerde, ne daha sonraları, onun ömür sonuna kadar ben bu hislerden ayrılmadım. Bu gün şu satırları yazarken o, uzun boyuyla, irice başıyla, yüzünün genişliğinde ve gözlerinin çekikliğinde Kazan, yahut Kırım ırklarına mensubiyetini zan ettiren irtişamiyle, her halinde, söyleyişinde, gülüşmesinde kalbinin temizliği görülen sıcaklığıyla, hele hiç bir zaman hiç bir vesile ile aksine şahit olunmamış kibarca edasiyle gene gözümün önüne geliyor. Eğer bana onu, yerime geçmek için tertibat yapan bir hilekâr olarak zan ettirmek istenildi ise bu, pek hoş bir teşebbüstü, öyle değil de ben çekilince fırka tarafından benim yerime geçmek üzere seçilmiş idiyse memuriyet hayatında halef selef olmak kadar tabii bir hadise olamazdı. O halde? Hacı Adil ile Selânikde, bir umumi müfettiş, diğeri rüsumat nazarı iken aralarında belki soğukluk geçmiş olabilirdi, daha doğru bir faraziye olarak onun sık sık saraya gelmesinden ve hemen her defasında hünkârı görmesinden kuşkulandırılmış olabilirdi. O Selânik'ten sonra Edirne valisi iken hünkârın seyahatinde orada bulunmuş ve oradan başlayarak yakınlığına mazhar olmuştu. İlim ile irfan ile, güzel söz söyleyen ve söylediklerinden daima temiz yüreğinin duyguları belirten bu zat padişahın pek hoşuna giderdi. Onu pek dindar ve o nisbette iyi ahlâklı tanıyan hünkâr, her suretle güvenilen bu adamın o sıralarda fırkada pek sözü geçer bir unsur olduğuna da vakıf olunca, kendisine bol bol iltifatı esirgemezdi.

«Acaba, diyordum; kendisini istifaya mecbur eden ve hünkârı hemen istifayı kabule sevk eyleyen âmillerden biri olmak üzere Hacı Adilden mi şüphe ediyordu?»

Hülâsa: Bu sualin cevabı ne olursa' olsun, netice itibariyle o telkenden bir şeyler çıkmadı. Hacı Adil gene saraya devam etti biz, gene seviştik, hat- ta uzun senelerden sonra o Malta mevkufiyetinden kurtulup avdet ederek beni sarayda değil, tütün inhisar şirketinde idare meclisi riyasetinde, kendisini de gene o şirketin İstanbul baş müdüriyetinde bulunca, sık sık temaslarımızda sevişmekten uzak kalmadık.

Hayatta tanıdığım şahsiyetlerin en temizlerinden olan bu zatın ruhuna kargı burada saygı borcunu ödemiş oluyorum.

Hünkârın huzura kabul etmekten, konuşmaktan zevk aldıkları arasında Said Paşayı, Kâmil Paşayı zikr etmeden geçemeyeceğim. Hele dikkat etmeden yapamazdım ki, kendisinde Abdülhamid hizmet etmiş ricali tanımak, onların kendisine çekmek, hatta sıra gelirse gene saltanat zamanında hizmete davet eylemek için bir gizli emel de mevcuttu. Namuslariyle, şöhretleriyle, iktidarlariyle tanınmış eski ileri gelenleri de, seyrek olarak davet ederdi. Bu meyanda köse Râif Paşayı, şairi azam Hamid'i, Recaizade Ekrem'i, Abdürrahman Şerefi hatırlıyorum.

Raif Paşa hayatının sonlarında, zamanın padişahı tarafından halıkında gösterilen iltifata mütehassis olmuştu elbette, fakat onun mizacı böyle memnuniyetlerini belli etmeye müsit değildi. Onu gördükten sonra hünkârın bana: «Pek akıllı, pek ince bir zat!» deyişinden anlaşıldı ki hünkârın üzerinde çok iyi bir tesir bırakmıştır. Abdülhak Hamid pek mahcup davranmış olacaktı. Hünkâr: «Bu zat için çok iyi şairdir, diyorlar amma çok az konuşuyor!» demişti. Ben yalnız: «Evet, Türklerin bu güne kadar gelen şairlerinin en büyüğü!...» cevabını vermiştim. Ondan bir şeyler okumuş, yahut bendegâ-nmdan birine, meselâ Sabit Beye okutmuşmuydu? Bunu bilmiyorum. Ekrem Beyden çok memnun kaldı, hatta benim vasıtımla ona mücevherli bir saat ihsan etti. Bilmem o saat bir yadigâr olarak hâlâ duruyor mu? Abdürrahman Şeref Beyi, jnüverrih diye tanıdığından, vakanüvis tayin etmişti. Padişahın saltanat gelenekle- riyle böyle ilgileri vardı, vakanüvisi olmayan bir padişahlığa tam nazariyle bakamıyordu, fakat Abdürrahman Şeref tam mânasiyle vakanüvis ol-

mamıştı. Vaka yoktu ki onu yazmak vesilesi olsun. Bir kaç ayda bir, gü- zel bir yazı ile takirlik kağıtlarda ve iyi bir ciltte ufak risalecikler takdim ederdi. Bunlardan bir ikisini gördüm: Sade, kısa, ancak padişahla ilişiği olan hadiselerin hikâyeleri... Hünkâr belki daha mufassal süslü şeyler umardı, fakat ayandan olan ve zamanın icaplarına tam uymayı gerekli bilen bir vakanüvis-ten daha fazlası çıkamazdı. Bilemem bu risalecikler Sultan Reşadm metrükâtı arasında bulundu mu?

Hamid için hünkârın çok az konuşuyor deyişini hatırlarken hatırıma baş- ka bir hikâye geldi:

Saraya arasına gelenler arasında bir eski sefir de vardı ki mütekait idi. Bir emel takip eder miydi? Zannetmiyorum, daha ziyade pek dostu olan başmabeyinci ve başkâtip ile konuşmak için gelirdi. Bir maksat kovala- maktan çek doymuş olan bu zat konuşmak için değil, ancak söylemek ihtiyacının mağlûbu idi. O kadar güzel söyler, öyle yakası açılmadık fı- ralar anlatır, hele öyle ince mütaalarla şunu bunu çekiştirirdi ki bize gel- dikçe onu saatlerce -evet saatlerce- dinler ve çoğu zaman bir yandan iş- le meşgul olurken bir yandan onu dinlemeye doyamayarak yemeye de davet ederdik. Çekiştirmek, belki deyişle, fassalhk!... Her halde vakit ge- çirmek için en iyi eğlencelerden biri. Hatırıma geliyor, ilk gençliğinde, ba- zen İzmir'de, Nevzatla beraber boş kaldıkça o: «Haydi, der ve ilk hatıra gelenlerin ayaklarına birer birer ip takarak saatlerle vakit geçirirdik. Tâbir yerinde ise, masumane olan bu çekişmelerden Nevzat pek zevk alırdı, belki ben de biraz!...

Hatırasını incitmek ihtimaliyle ismini söylemeye lüzum görmediğim bu zat bir gelişinde daha sıkı fıkı dostu olan Lütfi Beye birden muvafakat cevabı vermeyerek gelip beni odamda gördü ve: «Ne yapabilirim? Bilir- sin, bu zat bir kere konuşmaya başlayınca durmak bilmez. Hünkâr fena halde sıkılacaktır» dedi.

— Sıkı bir tembih geçersiniz, hemen hünkâr kımıldanınca sussun ve kalksın!... dedim, öylece yaptı, bu zat huzura kabul edildi ama yarım sa- at, bir saat, daha bilir miyim, ne kadar... Sonu gelmiyordu. Lütfi Bey peri- şan bir halde odama daldı! Aman! Seninki hâlâ çıkmadı! dedi.

— Hünkâr bayılmıştır!... dedim... Nerede ise öyle olacak. Ne yapalım, acaba? diye sordu. Maruzat ile dolu cüzdanı kavradım... Şimdi kolayım buluruz, diye cevap vererek çıktım. Bir dakika sonra huzurda idim.

Hünkâr kıpkırmızı idi, o hâlâ bir hikâye anlatıyordu. İmdadına hızır yetişmişcesine hünkâr ayağa kalkınca bu uzun konuşma da bitmiş oldu.

Hünkâr:

— Aman ne konuşuyor!... diyerek başından fesini attı, beyaz takkesinin altını mendille sildi. Ben cüzdani bir tarafa bırakarak:

— Efendimiz galiba yoruldu. Biraz dinlensinler de maruzata sonra baklar!... dedim.

— Yoruldu demek de ne demek?... Kaskatı sandalyenin üstünde yığılıp kalacaktım; diye gür kahkahalarından birini salıverdi.

— Efendimiz ayağa kalkar, izin verirdiniz; dedim.

— Vakit mi bıraktı? diye tekrar kahkahasını salıverdi ve dışarıya fırladı.

**Hakkı Paşa — Kendisini nasıl tanıdım — Sefareten sadarete —
Asude hayatı, çalışması, konuşması, musiki iptilâsı —
Hünkârdan hasil olan tesir —
Neşeden hayal kırıldığına.**

Romada sefir iken kendisine sadaret teklif edilince bunu tereddüt etmeden kabul etmek Hakkı Paşa için o zamana kadar resmi hayatının kat edilmiş olan merhalelerinden sonra varılması pek tabii bir yükseliş noktasına erişmek demektir. Nispetle genç yaşının, yıpranmamış azm ve rezm kuvvetlerinin, hususiyle o zamana kadar geçen ömründe görgü ve bilgi itibariyle birikmiş zengin sermayesinin kuvvetleriyle İstanbul'da Sirkeçide sevgili vatanına ilk ayak atar atmaz kendisine seçtiği iki umdeyi, onu karşılamaya ve alkışlamaya gelen büyük kütleye, hususiyle gençliğe karşı, şevk ile, âdeta coşkunun bir iman ile haykırarak söyledi. Siyasetine bu iki umde istikamet vermiş olacaktı; Adi ve İhsan!...

Bu iki kelime herkesin yüreğinde ümitlerle yankılanarak çınladı, sanki kum çöllerinde yana yana uzun müddet yürüyen bir kervana yakın bir vaha haberini veren delilin müjde sesi bütün memlekette bir müjde hükmüne geçti. Başmabeyinci ile başkâtip de hünkâr namına orada karşılamaya gelmişlerdi. Kalabalık, bu iki kelime ile, sanki uykuda bir denizin içinden gelerek sulan şişiren bir nefesle çalkalandı, dalgalandı. Bütün yüreklerde, memleketi kaplayan endişeleri nihayet silecek, ne zamandanberi boş yere gerçekleşmesi beklenen ün?'.dleri getirecek bir sesi işitmek ihtiyacı vardı. Adi ve İhsan!.. Ne güzel bir vaad... Fakat heyhat!... İnsanlar hemen daima tutulabileceğine inandıkları vadeleri verirler, fakat onların yerine getirilmesi imkânı olayların istibdad kuvvetindedir. Yeni sadra-zam bol ümitlerle, zengin şevklerle geliyordu; ancak onu nelerin karşılayacağını kestiremezdi.

Hakkı Paşayı ben İzmirden henüz pek genç olarak gelince,

Emrullah tavsiyesiyle tanıdım, yalnız kısa iki üç mülakat ile... Onu, arkadaşları ve dostu Sırrı Beyi... Her ikisini de et-rafiyle tanımak ancak biri

sadrazam, diğeri rüsumat emini, ben de mabeyn başkâtibi iken müyes-ser oldu, fakat her ikisini de uzaktan meziyetleriyle, bilgileriyle, hele Yıldız mütercimliğinde etrafın pisliğine sürünmeyerek toplanmış eteklerinin temizliğiyle pek iyi bilirdim.

Hakkı Paşanın, Babiâlîde hukuk müşaviri, Darülfünunda devletler hukuku müderrisi iken, arkadaşlarından, talebesinden iktidarım, faaliyetini, malûmatının ve çalışma kuvvetinin genişliğini isterdim. Onu yakından tanıyanlar, hele talebesi kendisine hayran idiler. Hattâ bir kere talebesinden bir genç bana derslerinin zabıt defterlerini vermişti, ben de bunları büyük lezzet ve istifade ile okumuştum. Ben henüz çocukken babamın pek dcstu olan Hasan Fehmi Paşanın kendisine ihda ettiği Devletler Hukuku kitabını görmüştüm. O zaman için pek yeni ve pek güzel olan bu kitapla Hakkı paşanın Darülfünun dersleri arasında sermaye itibariyle büyük bir fark vardı.

Onun bütün ömrü okumakla, çalışmakla, durmadan, dinlenmeden kafasının servetini arttırmakla geçirdi; yaşayışında sadelik, tabiiyet başlıca esastı. Nişantaşında. İhlamuraya doğru akan sahada, hatta konak denemeyecek kadar büyükçe, pek basit döşenmiş, fakat kitap odası yığın yığın dolu sessiz bir meskeni vardı; yalnız yaşayış itibariyle sessiz... Ancak zalim talihin bir kasırgası buradan geçerek onu evvelâ refikasından, sonra bir kızından ayırmış, tek kalan diğeri kızıyla bir daha tamir olunamayacak bir matem harabesi halinde bırakmıştı.

Sönmeyen bu ateşin yanında sönmek bilmeyen diğeri bir ateş vardı; çalışmak. Onu sadareti esnasında kaç kere yazı odasında, bir kaç kere de Meclisi Mebusan kürsüsünde çalışırken gördüm ve dinledim.

Kalabalık evrak arasında bir dolaşışı, içinden sermaye alınacak olanları Öyle bir ayırış, kısa bir göz gezdirmekle derhal yazıların lübbünü öyle bir emişi vardı ki bu ancak pek çabuk işleyen bir intikal hassasiyeti ve muhakkak Babiâlî hukuk müşavirliğinde edinilmiş alışkanlık ile mümkün olabilirdi. Kürsüde hitabesi; heyecansız, evzasız, tekellüfsüz, sanki hususi bir mecliste ahbap ile hasbıhal edencesine, hazırlıktan geçmemiş» irticai ile söylenivermiş sözlerdi ki süsten yoksunluğuna bedel büyük bir inandırma kuvvetine malikti.

Hususi konuşmalarda da dinlemekten insanı haz ile tebes-güme sevk eden bir tad vardı. Buna şahsında görülen çekiciliği de ilâve etmek lâzımdır. Kısa denmeyecek kadar orta boyu vardı ki şişmanlık denmeyecek kadar dolgunluğuyla bir ahenk teşkil ederdi. Yürüyüşünde, duruşunda, söyleyişinde ne azamet ne gurur, ne nahvet, muhatabda soğuk tesir yapabilecek, kar-gısmdaki adam sadriazamlığın iftiharıyla üfürülmüş, şişirilmiş bir şahsiyet değil, sadece sizin gibi bir adamdır; bir adam ki müstesna zekâsiyeti, zengin malûmatıyla, neden bahs olursa onun hakkında geniş selâhiyetle, herkes gibi söylenen, kendi makamıyla muhatabının arasında bir mesafe görmeyen, hemen kendisini takdir ettirmeye ve takdir ederken sevmeye sevk etsin.

Hünkârda da derhal aynı tesiri yaptı. Belki saltanat sandalyesinin karşısında dalkavukluk eden, nabza göre şerbet veren, kerli ferli; tabiri mahsusıyla, devlet idaresini çevire çevire ağarmış bir ihtiyar sadriâzam daha hoşta giderdi; bu genç dinç, pek edip fakat temelük usulünden uzak, yuvarlak ve dolgun vücudüne rağmen çevik, küçük küçük adımlarla koşarcasına yürüyen, düşünmeye lüzum görmeksizin, bir akar su gibi sorular her şeye cevap veren sadriâzam pek yeni, fakat pek hoş bir şeydi. Hünkârdan başlayarak, hatta bendeleri, hatta saray müstahdemlerine kadar herkeste o bir sevgi uyandırdı. Etrafına lüzum olmayan iltifatlar serpiştirmeye kalkışmaksızın yalnız açık simasından, tabii halinden herkes bir iltifat hissini almış olurdu. Hele biz baş mabeyinci ile başkâtip onun selefi gibi haftada iki kere saraya gelişini âdeta bir ziyafet hükmünde telâkki ederdik. İki türlü ziyafet! Hem yemek, hem sohbet ziyafeti...

Yemek ziyafeti! Çünkü o hiç bir gün bizleri sofrasına davet etmekten hali kalmadı; onu büyük bir iştiha ile yiyor gördükçe matbahı hümayunun nefis yemeklerinden biz de onun kadar iştiha ile istifade ediyorduk. Sohbet ziyafeti! Çünkü kendisinin pek samimi dostları olduğundan emniyetle bu iki zata bütün birikmiş şeyleri tam bir teslimiyet dairesinde söyler dökerdi. Yavaş yavaş, gün geçtikçe görmeye başlamıştık ki onda da bir hayal inkisarı belirlemek üzereydi. Siyasetin iki esas umdesini teşkil eden adi ve ihsanın, hüküm süren ahval, birbirini takip eden arızalar arasında nasıl tatbiki imkânsız hayaller olduğuna şahit oldukça neşesine halel gelmektedir.

Fırka ile, vekiller heyetine dahil olan arkadaşlarıyla, mebuslardan pek çoğuyla, halasa hükümet denilen çarkın bütün cihaziyle, hele başlıca Talât'la, eski dostu ve arkadaşı hariciye nazırı Rifat paşa ile gene fırkanın ve hükümetin mühim ve halis bir unsuru olan Halil ile pek samimiyet dairesinde teşriki mesai etmesine rağmen onda bir gevşeme, bir kesiklik başlangıcına şahit oluyorduk.

Zihnini kaplayan düşünceler için bizimle hasbıhal ederken bir iç huzuru vesilesi buluyor gibiydi. Onun sade hayatında üç şeye düşkünlüğü vardı: Konuşmak, okumak ve... Hepsinden ziyade musiki. Kendisi bizzat musiki ile meşgul değildi, fakat ne zaman bir musiki fırsatı çıksa, derhal koşar ve kendinden geçirdi.

Bir aralık Beyoğluna gelen bir Fransız opera kumpanyasının her temsilinde bulundu, beni de kendisi gibi musikiye düşkün bildiğinden yanına alırdı; fakat onun asıl bu düşkünlüğünü uzun senelerden sonra Berlinde gördüm. Fakat hatıraları pek atlamayarak bunu sonraya bırakmak daha uygundur.

**Yaşlılığın lûtfu — Bunun acı tarafı — Kâzım Bey —
Şöhreti, tavrı, edası — Feci akıbeti — İki arkadaşın şakaları —
Yabancı muharrirler, muhabirler — Bir garip müracaatın hikâyesi.**

Yaşlılığın büyük bir lûtfu var: Sizi uzun yılların hâtıraları, simaları arasında dolaştırır; size geçmiş ömrünüzü tekrar yaşatır; sanki pek yüksek bir tepenin üzerinden gözlerinizin önüne serilen geniş bir sahra sahasını temaşa ediyorsunuzdur, lıu sahanın üstünü tabaka tabaka sis kaplamıştır, fakat hafi-zanıdan esen bir nefes ile bu sis yer yer silinir, size şurada burada ölmüş zan edilirken ^tekrar hayata dönüveren manzaraları, şahsiyetleri, şu ve bu vesile ile olmuş hadiseleri tekrar görüş ufkuna getirir, heyhat! Aynı zamanda bu yeniden hayat bulan hatıraların yanında sahayı kaplayan bir makber sergisi, bir ölüm mahşeri vardır. Dün bahsettiğiniz Hakkı Paşa, yarın bahsedeceğiniz Rifat Paşa, bunların yanında daha yüzlerce tanınmış, sevilmiş simalar....

Ben bunlardan bahsederken gene o hatıraların arasından diğer bir simanın belirdiğine dikkat ediyorum, onun size hâlâ şaka yapmaktan haz alan ve hazzmdan gülümseyen çehresinin yanmda gene ölümün siyah gölgesi var: Bedbaht Kâzım Bey, kim derdi ki daima şuh bir eda ile, henüz pek genç imişcesine insana koşuyor hissini veren aceleci ve rakkas adımlarla yürüyüşü onu bir gece karanlığında, bir yangın yerinde, derin bir uykuya kadar götürecektir ve orada acı bir ölüme mahkûm edecek.

Ben kendisini evvelce pek uzaktan tanırdım, onunla hiç temas etmemiştim. Hatta hal tercümesini de pek iyi bilmezdim. Galiba o da diğer arkadaşlarından bir kaçıyla beraber Yıldızda tercüme işlerine başlamıştı, sonra hariciyeye geçerek nihayet Bükreşte elçi olmuştu. Ben onu ara sıra görürdüm. Arada bir tanışma olmadığı için görüşmezdik, fakat şöhretini öğrenmiştim: Ona kadın müptelâsı derlerdi. Harbiye yemekhanesinin karşısında bir evi vardı. Nişantaşma, bazen Şişliye, yahut Pangaltıya, Taksim Beyoğluna doğru gezintilerinde tesadüf ettikçe, öyle şuh, öyle bir yaklaşan zevkin peşin lezzetiyle mest halini fark ederdim ki o şöhretinden dolayı bana: «Gene bir kadın peşinde galiba!...» dedirtirdi. Belki bu fikir boş bir faraziye idi. Diğer bir şöhreti de zengin elmasıydı. Hattâ

ölümünden sonra herkeste serveti ne oldu diye merak vücude geldi. Ve bu merakın cevabı da bir kuyunun içinde kaldı. Belki bu servet rivayeti de diğer şöhreti kabilinden boş bir faraziye idi.

Ben onu sarayda tanıdım. Lütfi Beyin pek yakından dostu ve hariciye mesleğinde arkadaşı idi; sıkça sıkça gelir, onun odasına girerdi. Saraya uğramaktan, başka bir maksadı yoktu. Meselâ hiç bir zaman huzura kabul edilmek arzusunu belli etmedi zannediyorum, ikisi beraber buldukları bir şahide de lüzum görürler olmalıydı ki beni yanlarına davet ederler, yahut beraberce odama gelirlerdi. Bu iki eski arkadaşı beraber görüp dinlemek bence hiç doyumlayacak bir zevk idi. Daima gakaşlılar, daima birbirine sataşlılardı. Lütfi Beyin şakaya bir hususi meyli vardı; sonra fıkra anlatmak, hikâye nakletmek pek merakı idi. Kâzım Bey kendisine sataşıldıkça müdafaa mevkiinde kalırdı. Çabuk çabuk söyler, biraz sinirlice, fakat gülmekten hâli kalmayarak mukabele ederdi. Kısaca, zaif-ce, kuruca ve hiç de güzel denmeyecek bir şekilde olmasına rağmen öyle sevimliliğe malik idi ki eğer kadın iptilâsı şöhreti doğru idiyse mutlaka o zeminde muvaffakiyetlerini bu haline borçlu idi.

İkisinin arasında başlıca şaka vesilesini hasislik teşkil ederdi. Onun söylenmiş olan serveti rivayetinin yanında bu rivayet de vardı.. Lütfi Bey de, masrafının pek az olduğundan ileri gelmiş olacak, aynı şeyi atfederlerdi. Bir tanesini hatırlıyorum. Biri Bükreş'de elçi, diğeri Peşte'de başşehbender iken bu iki şehrin arasında pek kısa bir mesafe olmasından istifade ederek yekdiğerini görmeye giderlermiş. Bir defa Lütfi Bey onu evinde bir akşam yemeğine davet etmiş ve sofraya gele gele bir gün evvelinden kalmış bir pilicin yarısı gelmiş. Bir defa da, Kâzım Bey dostunu Bükreş'te bir gazinoyar götürmüş ve dönüşte bir yağmur altında, ikisi tek bir şemsiyeye barınarak misafirini yaya yürütmeye mecbur etmiş. Lütfi Bey bu gecenin macerasını uzun uzun anlatırken:

— Tek bir kaç lira araba parası vermemek için, der ve kesik kesik kahkahasıyla hikâyesini bitirirdi.

İşte bu şuh hatıralardan bahsederken ikisinin de ölümle biten bedbaht hayatlarını düşünerek acı duyuyorum.

Lütfi Bey şakacı olmakla beraber pek ciddi pek vakur idi. Hele vazifesinde eğılmez, bükülmez bir metaneti vardı. Buna dair ilâve edeceğim:

Cülustan sonra huzura kabul edilmek emeliyle ısrarla müracaat edenlerin arkası alınmaya başlamıştı. Bu meydanda ecnebi muharrirler, gazete muhabirleri birbirini kovalar, ardi arası gelmeyen taleplerle başmabeyinciye rahatsız ederlerdi. Ecnebi muharrirlerin Türkiye hakkında yazdıklarının daima yanlış ve ekseriyet üzere muhalif hislerle gülünç şekillerde olduğuna, hele gazete muharrirlerinin mensup oldukları idarelerden para koparmak maksadiyle Abdülhamid saltanatından sonra Türk tahtına çıkan, hayatının en büyük kısmını mahbus ve ihtilâttan memnun geçiren bir padişah ile mülakat yapmaktan ne garip yazılar çıkaracaklarını düşünen Lütfi Bey bunlara karşı müsait davranılırsa pek zararlı bir iş görül-müş olacağına kanat ederek bir usul kabul etmişti. Bunlar her şeyden evvel sefaretlerine müracaat edecekler, sefaretler uygun bulursa hariciyeye tavsiye edecekler, hariciye muvafık görürse terviç ederek, hünkâr arzu ederse kabul edecek. Bu suretle işin önüne geçilmiş ve ortada saray erkânı için mesuliyeti davet edecek bir ihtimal kalmamış oluyordu.

Bir defa ben de böyle bir müracaat karşısında kaldım. Garabetine mebnî hikâye edeceğim: Lütfi Bey orta Avrupa hükümdarlarına cülûsı tebliğ etmek üzere teşkil olunan bir heyet arasında seyahate çıkmıştı ve ona ait vazifeyi vekâleten ben idare ediyordum.

Bir gün odamda kâğıtlarımla meşgul iken odacı kapıyı açtı ve elinde tuttuğu bir kartı yazıhanenin üzerine bıraktı, daha ben ona bakmadan, hemen odacının arkasından bir kadınla bir erkek içeri daldılar ve hatta selâm vermeden karşımda ka-napeye yerleştiler. Böyle saygısızlıkla, odama âdetâ zorla girenlerin kim olduklarını anlamak için karta baktım:

Delarue Madrus altında el yazısıyla Mm. Lucie Delature

Mardrus isimlerini okudum, ben bu karı kocayı isimleriyle, ve tek tük yazılarıyla tanırdım. Suriyeli mi idiler, Filistinden mi idiler. Mardrus isminin bizce Mardros şeklini andırmasından dolayı şarklı oldukları anlaşılan, fakat Fransa'da şöhret almış bulunan bu isim sahiplerine karşı bir Avrupa zarafetiyle muameleyi uygun bularak bir yandan odacıyı çağırdım ve en süslü bir eda ile sordum:

— Ziyaretiniz şerefini bana bahşeden sebebi öğrenebilir miyim?

Kadın derhal sigarasını tellendirerek, bir ayağı diğerinin üzerinde, pek laubali ve pek satgısız bir tavırla cevap verdi:

— Sultanı görmek istiyoruz.

Elimi uzatarak bekledim:

— Hariciyenin tezkeresi...

Kadın irkilerek:

— Ne tezkeresi? dedi.

Kelimelerin üzerine basarak cevap verdim:

— Haşmetmeab padişahı ziyaret edebilmek için elbette hariciye nezareti nezdinde müracaatta bulunmuş olacaksınız. .

— Ne yolda? dedi, fakat kirpilenecek... îzah ettim. Evvelce sefaretinize müracaat olunmak lâzım gelirdi, sefaret hariciyeye yazardı ilk...

Kadm ayağını indirdi:

—Ah! Par exemple!... diye bana baktı.

«Amma yaptınız ha!...» Yahut «olur şey değil!...» kabilinden bir nida... Ben o nidanın delâlet ettiği manayı değil, asıl manasını alarak:

— Evet, par exemple - meselâ, dedim;

Fransa reisicumhurundan bir mülakat istemek lâzım gelseydi ne yapmak icap ederdi ise...

Sözümü keserek:

— Karışık iş!... dedi.

— Evet dedim; karışıkça, fakat pek tabii değil mi? Kahveyi beklemeden, hiddetle sigarasını tablada ezerek fırladı; kocası da arkasından ve selâm vermeye lüzum görmeden fırladılar. Elbette ikisi de:

— Kaba Türk! demişlerdir. Ben ne dedim hatırımda değil. Sade elinde kahve tepsisiyle o aralık içeri girmekte olan en-derun efendisine gülerek:

— Onları siz içersiniz... dedim.

**Rifat Paşa'nın bir sabah ziyareti — Zamanın Hariciye Nazırı —
Kırailar geliyor — Saray ne yapabilecek — Para işi.**

Bir gün sabahleyin hariciye nazırı Rifat Paşa'nın geldiğini ve baş mabe-yincinin odasında bulunduğunu, beni beklediğini haber verdiler. Uzun zamandanberi meslek arkadaşı ve pek iyi dostu olan Rifat Paşayı Lütfi Beyle karşı karşıya biraz düşünceli buldum, beni görür görmez:

— Size iş getirdim! diye gülümsedi, tek gözlüğünü takarak...

Ben saraya geçmeden evvel Rifat paşayı tanımazdım, yalnız uzaktan uzağa görür ve şöhretini işitirdim. Onun, Hakkı Paşa ile, Emrullah ile, Said beyle genç yaşmdanberi dost olduklarını, pek temiz bir aileden ol-duğu gibi pek temiz büyüdüğünü, kibar tavırlarıyla, güzel simasıyla, sı-cak kanlılığıyla kendisini herkese sevdirdiğini ve hususi hayatında pek iyi bir insan, hariciyede de pek güzide bir diplomat olarak tanındığını bilirdim. Saraya geçtikten sonra da temaslarımla bütün bu uzaktan bilinen vasıflarını gündend güne artan açıklıkla gördüm ve ona pek az bir zaman içinde tam bjr bağlılık duydum. Bu suretle meydana gelen his, resmi münasebetlerde her vesile ile arta arta, nihayet büyük bir harbin son yıl-larında Ber-linde, daha sonra onun hayatı nihayetine kadar İstanbul'da pek derin ve karşılıklı bir muhabbete döndü.

O gün bize nasıl bir iş getirmişti. Hemen söyledi:

— Bulgar kralı kraliçe ile beraber geliyorlar. Üç dört günlük bir misafirlik! Ondan sonra da Sırp kralı gelecek. Bunların hükümete taallük eden işle-ri, ağırlıkları olacak elbette, fakat kendilerini misafir etmek, maiyetleriyle beraber yedirip içirme, iskân ağırlaması ve ikram eylemek işi saraya, siz-lere ait demektir. Zor ve ağır bir iş!... Bunun için hazır mısınız?...

Verilecek cevap için başmabeyinci ile başkâtibin ufak bir düşünce duraklamasıyla birbirine bakiştikten sonra böyle şeylerde birden atıl-mamak için ihtiyata lüzum gören başmabeyinci sözü başkâtibe bırakarak sustu. Ö da ihtiyat ile cevap verdi.

— iskân, yedirip içirme ve ağırlama meseleleri kolayca halledilir zanne-diyorum; elde her türlü vasıtalar var. Yıldızda merasim dairesiyle Şale kasrı, hatta icap ederse küçük mabeyin, bazı tertibat ile iskân meselesini temine kafidir. Biliyorsunuz ki Abdülhamid zamanında burada Almanya İmparatoru misafir edilmiş idi. Yeniden alınacak tedbirler için de mefru-şat idaresinin vesaitine güvenilebilir. Ve ağırlama cihetine gelince bütün sarayı doyuran matbah hizmetleri fazlasıyla kâfidir. Yalnız maiyetlerinin kimlerden tereküp edeceğine tafsi-latiyle vakıf olmalıyız ki biz de ona göre davranalım. Bunlar hep kolaylıkla halledilir. Yalnız düşünülecek bir zorluk var...

Tahminen bu suretle mukabele ettikten sonra bu zorluk noktasında bu-rada durdum. Rifat paşa mutadı olan bir göz kırpmasıyla tek gözlüğünü düşürerek belki çare bulunamayacak bir zorluk karşısında kalmak endi-şesiyle sordu:

— Nasıl bir zorluk?...

Tek kelimenin belâğati kifayet eder kanaatiyle haber verdim:

— Para!... Ziyafet ve seyahat tahsisatını maliyeden almalyız.

Lütfi Bey de nasıl bir zorluktan bahsedeceğimi bekleyerek susuyordu.

Rifat Paşa:

— Paranız yok mu? dedi.

Lütfi Bey:

— Onu hazineyi hassa bilir, diye mukabele etti.

Rifat Paşa işini bitirmiş gibi gülerek ayağa kalktı:

— Hele bir programı ikmal edelim, size tafsilâtiyle bildiririz, siz de şimdi-den hazineyi hassa ile görüşüp ilk tertibatı alırsınız. Para meselesine ge-lince onu Maliye nazırı temin eder.

Yukarıda hikâye etmiştim ki yirmi beş bin liralık tahsisatı seniyeden beş bin lirası hünkâr tarafından terk edildikten sonra seyahatler ve ziyafetler masrafına karşılık olmak üzere hazineyi hassaya bir senede elli bin lira verilmesi karar altına alınmıştı. Karar ile tatbiki arasında geçilecek mesafeler vardı. Kralların ziyareti vesilesiyle bu parayı geciktirmeden alabilmeliydi. Bütün mesele bundan ibaretti.

Burada az duraklayarak Abdülhamidin ve Sultan Reşadın seciyeleri hakkında fikir verecek bir hatırayı kaydedeceğim:

Reşat Efendi doğduktan bir az zaman sonra valdesi Gül Cemal kadın efendinin vefatı vukua gelmiş, Abdülmecidin kadınlarından bir de Servet Seza kadın efendi varmış ki hiç çocuk doğurmamış. Annesiz kalan Reşat efendiyi alarak onu kendisine oğul edinmek için Abdülmeciddin müsaade almış ve hakikaten çocuğa şefkat ve bağlılıkla mütehasıs bir valide vazifesini sen derece iyi ifa etmiş. Bu vazifede vefatına kadar devam eden Servet Seza kadın efendinin bütün metrukâtı Reşat efendiye intikal eylemişse de Abdülmecidin cömertliğinden son derece istifade eden bu kadının metrukâtı, ezcümle mücevheratı mühim bir kıymeti teşkil ettiğinden bunu veliahdın eline teslim etmeyi uygun görmeyen Abdülhamid mücevheratı ve iki büyük sandık dolusu eşyayı Yıldız'a getirerek saklamış.

Vaktaki hal vuka geldi. Servet Seza kadın efendiden in-tikalen Sultan Reşada ait olan mücevherat ile sandıkları istirdad etmek lâzım geldi. Abdülhamidin bütün mücevherleri Yıldızdan alınarak Paris'de sattırılmak üzere Osmanlı Bankasına tevdi olunmuştu Sultan Reşat'a ait olan mücevherler de bunların arasında fakat üzeri yazılı bir çanta içinde orada idi. Hükümet nezdinde lâzım gelen müracaatlar bir neticeye vasil olunca hazineyi hümayundan bir heyet bankadan bunları tet-kiken geçirip aldı ve bir gün hazinenin başkâtibi izzet Bey hünkâra teslim etmek vazifesiyle bunları bana getirdi. Huzura çıkıldı ve çanta açılarak masanın üzerine içindikiler boşaltıldı.

Bu manzarayı hiç unutmuyacağım: Pırlantalardan, zümrütlerden, yakutlardan, incilerden, firuzelerden mürekkep bir şelâle... Sanki renk renk yıldızlardan teşekkül etmiş bir yıldız...

Gözleri kamaştıran bir şaşaa. Gözleri kamaşmayan, binlerce liralık bu servete karşı yerinden kımıldanmadan, elini uzatmadan, kayıtsız kalan yalnız hünkâr idi.

İşte onun doymuş ruhuna bir misal. Bundan Abdülhamid lehine çıkarılacak bir hüküm de var ki o da onun her kusuruna rağmen namus ve doğruluk huyuna malik olmasıydı. Senelerce elinin altında duran bir servete ufak bir temasta bile bulunmamış, yalnız onu vehmine tâbi ederek her türlü tecavüzden koruyacak surette saklamış idi.

Bir müddet sonra Yıldızdan o iki büyük sandık da gelip huzurda açılınca aynı hal tekerrür etti.

Sandıklardan neler çıkmadı. Top top dibalar, som sıрма işlenmiş yorganlar, yastıklar. Küçük incilerle kaplanmış yatak takımları. Takım takım, çeşit çeşit kadifeler, kumaşlar, daha bilir miyim neler?...

Bu da başka türlü bir göz ziyafeti oldu. Bu meyanda işlenmemiş, sedeflerinden kökleriyle beraber koparılmış ham inciler vardı; bunlardan avuç avuç çıktı. Hünkâr hep uzaktan bakıyordu. Hiç birine iltifat etmedi. Bunlardan birini başkâtibine verseydi, o da sanatkâr bir kuyumcuya bir iğne, yahut saat kösteğine takılacak bir breloque yaptırıyorsa diye düşünmedi değilim.

Bundan bahsederken bir fıkra hatırıma geldi. 1870'den sonra Alsace ve Lorreine'de vali olan Prince Hobenlohe Fransız sefiriyle konuşurken bıyığından kopan bir beyaz kılı göstererek o sırada Fransız kuyumcularının sanatından dem vuran sefire bunu uzatır ve gülerk: «Meselâ bununla ne yapabilirler?...» der.

Sefir kılı alır, bir müddet sonra kılın her iki ucunda birer yuvarlakla gelir. Bunların birinde Alsace diğesinde Lorreine yazılı imiş ve bununla o iki vilayetin mukaderatının bir beyaz kıla bağlı olduğunu gösterilmek istenmiş.

Mahir bir kuyumcu elinde benim iştiha nazarımı çeken ham inci de kim bilir ne güzel bir sanat eseri olabilirdi?!...

**Kralların ziyareti —
Cemile mi, Osmanlı İmparatorluğunda esen inkılâp havasını yokla-
mak arzusu mu? — Şark meselesi etrafında düşünceler —
Hasta adam varisleri ve çarlık.**

Bulgaristanla Sırbistanm, bu iki komşu memleket krallarının gelip Türkiye'de meşrutiyet idaresinin hakiki ilk padişahını ziyaret etmek arzuları yalnız bir komşuluk cemilesinden ibaret olmak üzere telâkki edilemezdi, elbette. Yakın şarkın, Balkanların, İstanbul ve Boğazların, hele Makedonya karışık aleminin tarihine az çok vakıf olanlar pek iyi anlardı ki bu ziyaretlerin nazikâne gösterişinden başka Türkiye'de esen inkılâp havasını bizzat teneffüs etmek ve bundan ne mümkünse onu anlamak ve silesini aramak maksadı vardı. Hiç beklenmeyen bir zamanda, Yakınşarkm ufuklarında türlü tehdit bulutları yığın yığın birikip içinden nasıl yıldırımlar yağacağına, heyecan ile beklenen bir hengâmede Türkiye meşrutiyet ilân ediliverince, hele istibdadın timsali ad olunan bir padişahın yerine ahvalin icaplarına uyaraktan başka bir vaziyet almayacağından şüphe edilemeyen bir hünkâr kaim olunca asırlardan beri tarihin büyük bir istifham işareti hükmünde bir türlü hal safhasına giremeyen şark meselesi, nihayet kati bir tesviye şeklini bulmuş oluyor muydu? Bunu hiç kimse farkedemedi. Zaten burada cereyan eden ahvali, bir senedenberi memleket içinde kendi unsurları arasında zuhur eden ihtiras, emel çarpışmaları öyle ihtimalleri gözönünde tutan bir ayna idi ki, yalnız-etrafın keskin alâka nazarlarında değil, hattâ dahilde, bizzat inkılabı icat ve idare edenlerde bile bunu fark edecek kadar bir gaflet bulunmazdı. Bütün şark meselesinin siyaset dünyasında, patlayıverecek olursa ateşleri her tarafı kaplayacak korkunç bir barut fıçısına benzetilen bu muammanın dönüm noktası olan Türkiye'de, her gün ölümüne intizar edilen ve hasta adam diye ölüm döşeğinin etrafında beklenen bu memlekette sadece bir meşrutiyet ilâniyle artık kapanmış bir fasıl olabileceğine konacak tek bir saf yoktu. Hasta adamda, kim bilir, belki bir dirilmek yahut hiç olmazsa şifaya müncer olabilecek bir nakahat devresine girmek ihtimali görünür görünmez, ne olur ne olmaz diye artık davranmaya lüzum görenleri, kafi bir mirasa konmak zamanı gelinceye kadar ortada neyi devirmek mümkünse onu toplamak isteyenler oldu. Bu mirasa konacakların başında Avusturya vardı ve evvelce Berlin muahedesiyle

kendisine bırakılan Bosna ve Herseki derhal ilhak ederek zaten bir parçalı bohça şeklinde çeşit çeşit unsurlardan mürekkep olan teşekkülüne yeni bir parça daha ilâve etti ve bu suretle ezelden beri Sırbistanla mevcut düşmanlık sebeplerine bir kürek ateş daha atmış oldu, kesip yuttuğu kurbanlık koyunun sahibini susturmak için de ona Yenipazar sancağını, sanki böbreklerinden birini ikram etmek suretiyle...

Bittabi Bulgaristan duramazdı. Onun da Bizans saltanatından başlayarak, en uzak asırlara kadar giden bir ihtiras savaşı vardı: emelleri bütün Trakyayı, Makedonyayı, İstanbul sahasına, Boğazlara kadar yayılırdı, ilk hamlede ilk mümkün olan ganimeti aldı; Rumeli şarkı vilâyetini ilhak ettikten sonra istiklâlini, kraliyetini ilân etti. Şimdi o da korkutan bir varis, daha muhtemel olan serveti kimseye kaptırmadan elde etmeyi gözetten bir rakip olarak Türkiye'nin yanibaşında dikilmiş oluyordu. Ya Sırbistan?... Onun da nice nice emelleri genişlemek, kuvvetlenmek, Avusturya tehlikesinin karşısında kendisini müdafaaya kadir bir hale getirmek için <htiyaçları vardı; bunların tahakkuku fırsatını sabırsızlıkla bekliyordu. Öte tarafta gene Makedonyaya, Ege adalarına hele Giride, hatta İstanbul'a, küçük Asya'ya el uzatmak zamanını bekleyen bir Yunanistan da kimildanıyordu. Bunlardan başka dahilde de Ermeniler, Kürtler, Arnavutlar, muhtelif unsurdan Araplar daha bilinir mi kimler vardı. Hepsinden sonra daha doğrusu hepsinden evvel Çarlık Rusyayı vardı.

Çarlık Rusyası ötedenberi Balkanlarla hıristiyanlığm, hususiyle islâv unsurunun hâmisî sıfatını takınmış idi. He*^ kesce malûm idi ki eğreti sıfatın altında İstanbul ve Boğazlar hâkimiyetine halef olmak için asırlardanberi devam'eden bir isteği vardı. Bu gizli sır değildi. Onun en açık görünüşü 1878 harbi olmuştu. O harp esnasında ve onun sonuna kadar Rusya Balkanlıları müdafaaya etmek için türlü fedakârlıklarla silaha sarılmış ve akıbeti kendisi için ağır ziyanlara sebep olan bir savaşa girişmiş idi. Ayastafanosa kadar gelen muzaffer Rus ordusu İngiliz donanmasmm tehdidi altında gerilemeye ve İstanbul kapılarında topladığı galebe çelenklerini Berinde terk ederek mahcup ve yenik tekrar intizar mevkiine çekilmeye mecbur olunca artık siyasetini değiştirmeye ve balkanlarda ne zuhur ederse etsin silahla müdahaleye kalkışmaksızın Balkanları kendi hallerine, kendi vasıtalarıyla uğraşmak ve aralarında, meselâ Bulgaristan'la Sırbistan, bir taraftan da Yunanistan arasında zuhur edecek miras kavgalarında serbest kalmak vaziyetine koydu. Bu, demek olamaz ki Çarlık, asırlık ananesini terketmiş olsun. Binaenaleyh o

da Yakınşark'ta cereyan eden ahvali en küçük teferruatıyla tetkikten ve fırsat zuhu-rında, hele Yakmşark için statükoyu değişmiş görmek cihetine yanaşmayan ingiltere ve Fransa'nın, hattâ Almanya, Avusturya ve italya'nın bir meşgalesi, bir gailisi zamanında müdahale siyasetinden uzak kalmıyordu.

Tarihin bütün bu çapraşık ve dolaşık iplik yumağını çözmek vazifesini müverrihlerin, siyasetçilerin ihtirasına bırakmanın daha münasip olacağına kanaat eden bu hatıralarda şu kısa hülâsadan sonra tekrar yeni padişahın beklenen misafirlerine dönmek lâzımdır.

Bulgaristan'la Sırbistan'ın Türkiye ile türlü acı vakalarla, savaşlarla, ekseriyet üzere kanla, ateşle dolu bir geçmişi vardı, bu iki memleket kralları yeni idare şeklinin yeni padişahını ziyarete gelme zarafetiyle geçmiş acı hâdiselere, artık tarihin unutulmak, bir daha açılmamak icabeden bir faslı nazariyle baktıklarını göstermek istiyorlar denildi, bittabi belli edilmesine lüzum olmayan bir şüphe ile... O şüphenin halli zamanın sorumluluğuna bırakılacak bir vazife idi.

Krallar siyasetlerini temsil eden erkânı da maiyetlerinde getirecekleri için belki kendileriyle bu zevat, Türkiye ileri gelenleriyle de fikir alış verişine girişeceklerdi. Eğer böyle olacak idiyse hükümete düşen vazife yalnız misafirlerin kabulüne ait merasimde değil, bu fikir alış verişinde de pek ağır. pek zor olmak lâzım gelirdi. Saraya taallük eden vazife ise yalnız bir misafirhane vazifesinden ibaret kalmış oluyordu. Bu vazife bu sınır içinde kalınca hünkârın vaziyetinde bir müşkül cihet kalmış olmuyordu.

O, ancak misafirlerine karşı mükrim, mültefit, kendisinden memnun etmeğe mütekayyid bir sahibi olacaktı; ve türlü yalanlar ve rivayetlere karşı olarak bu vazifeyi pek nazikâne, pek kibarane idare etmek sıfatma malik olduğundan emniyetle bizler de müsterih idik; mademki tam mânasiyle bir meşrutiyet padişahı olan hünkâr misafirleriyle, Avrupa hükümdarları arasında cereyan eden temaslar kabilinden bir mecburiyete girmeyerek, meselâ vaktiyle Almanya imparatoru birinci Vil-helm, Avusturya İmparatoru Francois Joseph, Rusya Çarı ikinci Alexandre; daha sonra Rusya Çarı ikinci Nikolas ve Almanya İmparatoru İkinci Wilhelm; hattâ belki gene bu imparatorla Sultan Hamid arasında vukua gelen müzakereler nevinden görüşmelere lüzum hissetmiyerek bu vazifeyi meşrutiyet hükümeti erkânına bıraktıkça hem kendisi, hem etrafı müsterih olabilirdi.

Bu noktaya böylece karar verdikten sonra saray erkânı hazinesi hassa erkânıyla hemen toplantılar yaparak misafirlerin kabulü için lâzım gelen hazırlığa başladılar. Bu hazırlıklar vasıtaların bolluğu sayesinde hiç de sarayı yıldıracak mahiyette değildi. Ta önceden hüküm ettik ki her iş pek inanç verecek şekilde cereyan edecektir. Nitekim öyle oldu.

**Son hazırlıklar — Rifat Paşa'nın eşinin gösterdiği himmet —
Saray haber veriyor: Her şey hazır — Misafirlerin gelişi —
Kral ve Kraliçe — Kraliçenin haremî hümayunda ziyareti iadesi —
Baş kadın efendi**

Programın teferruatı ve Kral ile Kraliçenin maiyetlerinde gelecek olanların adet ve sıfatları anlaşıldıktan sonra hattâ daha evvel saray, tertibat almaya teşebbüs etti. Bir kere Bulgar Kral ve Kraliçesine ait cihet temin edilince ayrı olarak ve daha seçkin bir maiyetle gelecek olan Sırbistan Kralı için yapılacak bir iş kalmamış olacaktı.

Abdülhamid'in hal'inden sonra her türlü tahribattan azade kalmış olan merasim dairesiyle Şale kasrı, ve icabederse mevcudiyetinden istifade edilecek olan küçük mabeynle Yıldız'ın diğer bazı kısımları öyle bir vaziyette idi ki mefruşat idaresine düşen vazife pek hafif kalıyordu. Maiyete mahsus yatak odalarını kususiyle Kral ve Kraliçeye tahsis olunacak daireleri hazırlamak ve en küçük teferruata kadar burada her lüzum görülebilecek şeyleri bulundurmak lâzımdı. Hariciye Nazırının eşi — ki Rus asilzadelerinden bir aileye mensup ve irfan ile, sanatla mücehhez, her mânasiyle kibar ve nüfuzu nazar, isabeti rey sahibi bir hanım idi — lütfedererek Yıldız'a kadar tekrar tekrar gelmek zahmetine katlandı, ve saray memurlarını ihtarlarından müstefid eylemek himmetini gösterdi. Bu odalara tamamiyle hazır olmak işinde zorluk görülmedi. Zaten bunlarda esas eşya mevcut olduğundan yalnız yatak takımları düşünölmek lâzımdı, bunlar için de mefruşat idaresi fazlasiyle, hattâ tuvalet takımlarına kadar bol bir sermayeye malikti. Bazı salonlara ezcümle Kral ve Kraliçenin dairelerine nâdir eşyayı koyarak bunlara sanatkârane bir eda vermek de düşünöldü. Bunun için de muhtelif saraylardan hususiyle hazinesi hümayundan bir takım kıymetli takımlar getirtmek imkânı vardı. Hazinei Hassa bunları mahallerinden sened mukabilinde alarak icabeden yerleri süslendi. Kiler levazımı kahvalü takımları, Yıldız sarayının hal'den sonra metruk kalan büyük mutfaklarından bir kısmı da her türlü teferruatı ile hazırlanınca artık sarayın misafirlerine: «Buyursunlar!» demekten başka bir iş kalmamış oluyordu.

Hayır, önemli ve oldukça zor bir iş daha vardı ki îstabil âmireye aitti. Merasimin icrasında, ezcümle karşılama ve uğurlama esnasında teşekkül edecek alaylarda padişaha ve hanedandan iştirak edecek zevata, Kral ve Kraliçeye, maiyetlerine, vekillere ayrılacak landolarla Yıldız'da daima emre hazır olarak bulundurulacak kupalar, faytonlar ve bunlar için lâzım olan hayvanlar öyle bir yekûn teşkil ediyordu ki îstabil âmire mevcudunun bu ihtiyaca yetip yetmeyeceği bizleri oldukça düşündürdü. Biliyorduk ki arabalar gözleri alacak bir halde değildi. Hele hayvanlar yorgun bir halde idiler. Bütün bu noksanlara rağmen îstabil âmire müdüriyeti öyle az bir zamanda muvaffakiyetlerle bu müşkilâtı tesviye etmiş oldu ki artık saray Hariciye Nazırına göğsünü gere gere teminat vererek onu da üzüntüden kurtarmış oldu. Son yapılacak bir iş vardı: Onu da yapacak, sefaretten, hususî memurlar istedik. Onlara, Yıldız'ın misafirlere ayrılan dairelerinin her tarafını gezdirdik. Simalarında okunan hayret ve diillerinden dökülen takdir mânalarını bittabi büyük bir emniyetle topladık. Tek bir mütalea olarak sefaret erkânından bir zat:

— Kral ve Kraliçe için mükellef bir kahvaltı takımı bulundurulsa... dedi.

Bunu derhal zihnimin bir köşesine yerleştirdim, ve hazinesi hassa vasıtasıyla Kral ve Kraliçe için mümkünse meselâ hazinesi hümayunda saklı nefis eşya meyanmdan kahvaltı takımları getirildi. Bunlardan biri ki — Krala mahsus idi — tepsi ile beraber kahveligi, çaylığı, fincanı, şeker hokkası altın kafes içine servis mamulâtından mavi zemin üzerine alınmış beyaz çiçeklerle seyrine doyulmaz bir sanat eseri idi. Bu takımın bir hikâyesi oldu ki sırasında onu nakledeceğim, onun için bu tafsilâtı vermek istedim. Misafirlerin günü geldi. Alman tertibat cümlesinden olarak ve bu gibi hallerde devletlerarasında yürürlükte olan usule göre padişahın misafirlerini memlekete vâsil olacakları yerde karşılması icabederdi. Kalabalık olmayan bir alay halinde hünkâr büyük resmî elbisesini giymiş ve nişanlarını takmış olarak Sirkeci mevkiinde, hazırlanan hususî yerde ye tam zamanında hazır bulundu. Kral^Kraliçe ve maiyeti vâsil olunca mütad merasimi ile karşılandılar. Her iki hükümdar beraberlerinde bulunanları mertebelerine göre, mütekabilen yekdiğerine takdim ettiler. Ve bu iş de bitince büyük alay teşekkül etti, sıra ve mevki itibariyle herkes kendilerine tahsis olunan arabalarla Sirkeci'den itibaren bütün güzergâhı dolduran halk kütlelerinin alkışları arasında Yıldız yolu tutuldu. Burada hünkâr misafirlerini yerlerine tevdi ettikten sonra Kralın Padişaha Dolma-bahçe'de iadei ziyareti vukua geldi.

Kral çocuklarını, bu gün Bulgaristan tahtına çıkmış olan ve o zaman veliahd bulunan Prens Boris - bugün Kral Boris -ile küçük kardeşini beraberinde getirmemişti. Onlar bir hayli zaman sonra hususî bir surette ve pek kısa bir zaman için İstanbul'a geldiler. Şehrin seyre değer yerlerini, bu meyanda Yıldız ve Dolmabahçe, Beylerbeyi, Göksu saraylarını gezip gördükten sonra hemen avdet ettiler. Gözlerimin önüne geldiler; her ikisi de gayet sevimli, güler yüzlü, sıcak kanlı, henüz çocuk denecek yaşta, fakat mevkilerini idrak eden bir vakar içinde, görenler üzerinde pek' iyi bir tesir bırakıyorlardı. Dolmabahçe sarayını gezdirmekte onlara başmabeynci ile başkâtib refakat etmişlerdi. Bilhassa muayede salonunun genişliğine, kubbesinin yüksekliğine hayran olmuş göründüler. Ziyaretleri pek hususî şekilde vukua geldiği -için huzura çıkmaları da hususî tertibat dahilinde vukua geldi.

Prensler Kraliçenin çocukları değildi. Kraliçe Kral Ferdi-nand'm ikinci zevcesi idi. Pek asil bir hanedana mensup olan ve nesebinin asaleti nisbetinde doğuştan da asaleti malik bulunan Kraliçe, derhal hükümdarlık haysiyetinin icaplarını tatbikte liyakat gösterdiği gibi nezaretine verilen küçük prenslere karşı da her mânasiyle validelik şefkat ve bağlılığını da göstermişti, İstanbul'da misafirliğinde onu yakından görenler meziyetlerini takdirde gecikmediler.

Kralın Dolmabahçe'de hünkâra iadei ziyaret etmiş olmasının bir karşılığı olarak Kraliçenin de haremi hümayunda hünkârın asıl zevcesi olmak sıfatını kim haizse onu ziyaret etmesi kararlaştırılmıştı. Bu sıfatı haiz olan Başkadm efendi idi. Sultan Reşad'm Şark hükümdarları gibi meselâ Merakiş sultanı gibi dört nikâhlı zevceden başka yüzlerce odalıkları yoktu. Nikâhlı olarak kendisine evlât vermiş üç kadmeferdi ile bizce malûm olan bir baş ikbali vardı. Başka odalıkları olmuştu elbette, fakat zamanımızda bizlerin bilgimize getirecek bir işaret görmedik. Hele belki de yaşı müsait olmadığı için biraderi Abdül-hamid gibi genç kızlara düşkünlük gösterdiğine vâkıf değiliz. Başkadin efendiyi şahsen bilmezdim, ama pek nazik, pek halûk, yaşlılığına rağmen hâlâ pek güzel olduğuna, ve hayatlarını daima sarayda kapalı olarak geçiren ve başlıca eğlenceleri yemek olan bütün saraylılar gibi, yürüyüşüne, her hareketine fazla bir ağırlık verecek derecede şişman olduğuna, mu-sahihlerin gevezelikleriyle vâkıf idik. Hattâ Kraliçenin bu ziyareti haberi üzerine epeyce üzüntü içinde kaldığını da haber aldık. Bizi düşündüren haremi hümayunun pek basit bir şekilde döşenmiş olmasıydı. Esas eşya pek iyi olmakla beraber bir

ecnebi kraliçenin gözünü alabilecek teferruattan mahrum idi. Bittabi bu ziyaret başkadm efendinin asıl haremi hümayun denilen kısma bir ek makamda hususî ikametine mahsus dairede vukua gelemezdi. Büyüğe bir konak makamında olan bu daire nefis Hereke kumaşlarıyla fakat haremi hümayundan daha basit bir şekilde döşenmiş idi, sonra bina da haremi hümayunda görülen haşmetten mahrum idi. Binaenaleyh kabul resmine haremi hümayunun yukarı katında büyük salonun kara cihetinde, köşede bulunan büyük odayı uygun bulduk. Oraya kadar merdivenler, sofalar pek ziyade azameti hâiz yerlerdi; intihab edilen odaya da saraylıların muhtelif eşyasından bir takım dolaplar, kaplar celbedüerek burası bir kraliçeyi kabul edebilecek hale getirildi. Sarayda Kraliçeye tercümanlık ve delillik vazifesine de başmabeyncinin yeğeni, eski sadriazam Halil Rifat Paşanın torunu Fatma ile başkâtibin kızı Bihin tayin olundular. O zamandan sonra yüzlerce hele Cumhuriyet devrinde binlerce yetiştirilen seçkin ve münevver Türk kızlarının öncüsü olan nesilde bu vazifeyi görebilecek olanlar pek nâirdi. Fatma ile Bihin henüz çocuk /denecek yaşta olmakla Fransızca ve İngilizce pek iyi konuşan, musikişinas; erkân ve adaba tamamiyle vâkıf, iyi giyinmesini, iyi davranmasını bilen kıvrıcık hanım kızlardı.

Sonradan onlar haber verdiler ki bu ziyaret merasimi pek iyi geçmiş, başkadm efendi vazifesini çok güzel ifa etmiş, haremi hümayunda hazinedarlar çok edeb dairesinde .hizmet görmüş, ve netice olarak Kraliçe haremi hümayundan hiç beklenmemiş güzel intibalarla ayrılmıştır.

**Kral Ferdmand'ın vasıfları, hakkındaki rivayetler ve bir merakı —
Beğenilmesi mümkün olmayan bir geçit resmi —
Kral nasıl temaşa etti — Dönüş — İzdiham — Tıkanan yol.**

Bulgaristan Kralı Birinci Ferdinand pek ziyade tetkike şayan bir şahsiyet idi. Avrupa'nın en eski ve ekser saltanat hâ-nedaniyle akrabalık bağlarıyla merbut Saxe Coburg et Gotha ailesinden olan Ferdinand ilk önce, henüz Bulgaristan Türkiye ile bütün bağlarını çözmeden evvel Prince unvaniyle emaretin başına geçmiş iken sonra 1908 de, biz meşrutiyeti ilân edince, Kraliyetini ilân etmiş oldur Kendinde topladığı dirayet ve faaliyet asarını derhal göstererek Bulgaristan'ın imarına sarfet-tiği himmeti ve memleketi idare hususunda her vesile ile müşahede edilen kiyaseti sayesinde Bulgar milletinin, sanki bizzat Bulgar unsurlarından imişçesine, muhabbetini kazandı. Onun şöhretini uzaktan uzağa bildirdik. Avrupa saltanat efradının hemen hepsinde olduğu gibi pek iyi tahsil görmüş, müteaddid lisanlara vâkıf, ilme, fenne, edebiyata, tarihe, sanata düşkün, hususiyle bitkilerle uğraşmakta olduğuna vâkıftık. Hattâ pek şöhrete haris olduğuna dair rivayetler vardı, bu meydana ufak tefek hususiyetlerinden bile bahsedilirdi. Meselâ başlıca meraklarından biri elmas, yakut, zümrüt, firuze ve saire ile dolu bir büyük kâse içine elini sokarak bu kıymetli taşlarla saatlerce oynadığı söylenirdi. Şahsını yalnız resimleriyle görmüş iken onu İstanbul'a gelince yakından gördük. Uzun boylu, geniş omuzlu, ağır cüsseli ve Fransa'nın Bourbon ve Orleans hanedanına has olan büyük burunlu, güzel bir adamdı. Bu son alâmetifari-ka validesi Princesse elementine'den tevarüs etmiş olacaktı. İstanbul'a geldiğinde bile ağır vücudunu zor taşıyan bacaklarının, sonraları büsbütün açığa çıkan hastalığını keşfetmek mümkündü, fazla zaaf neticesiyle yürüyüşünde hissedilen ağırlık onun vekarına bir ilâve yapmış oluyordu.

Hükümetçe tertip edilen merasim arasında bir de geçit resmi vardı. Misafir bir hükümdara karşı böyle askerî bir merasim yapılması, hilâfına hareket edilemeyecek derecede öyle kurulmuş bir kaide idi ki o sırada Harbiye Nezareti bir geçit resmini hususiyle ihtimal yarın düşman mevki-ine geçecek olan bir memleket hükümdarına karşı yüz ağartacak şekilde yapmak için küçümsenmiyecek kadar müşkilât içinde idi. 31 Mart isyanından sonra İstanbul'da mevcut olan taburlardan birçoğu uzak yerlere

(gönderilmiş ve onlardan kalan boşluklar şuradan buradan tedarik ve celbolunan karışık, derme çatma efrad ile doldurulmuştu. Bunlar teçhizat, üstbaş itibariyle gereken gösterişe malik olmadıktan başka talim görmüş efrad da değildi. Vakıa bir geçit resmi bir harb manevrası değildi ama pek süslü, pek gösterişli, son derece intizam icaplarına uyarak cereyan etmeliydi. Harbiye Nezareti bizim bütün tarihte görülen yapılamaz olanı yapmak harikasını göstererek bu geçit resmini de elde bulunan vesaitle hazırladı, fakat ne olsa,, belliydi ki bu, Türk askerliğinin bütün ci-handa tanılan şerefiyle mütenasib olamayacaktı. Nitekim öyle oldu. Biz bu işin daha büyük mikyasta Seyyidler manevrasında bir numunesini gördüğümüz için korku içinde idik.

Bir yandan Harbiye Nezareti hazırlanırken bir yandan da hünkârın maiyetine verilmiş olan yaverler saraya taallük eden cihetleri, ve bu meydana geçit resminin yapılacağı Hürriyeti ebediye tepesindeki hazırlıkları tertip etmiş yaver beyler ayrı ayrı büyük dirayet ve faaliyet sahipleriydi; aldıkları kararlar, tedbirler cidden her bakımdan pek iyi düşünülmüş şeylerdi, lâkin alman kararlar ne kadar mükemmel olursa olsun onların tat-bik sahasına geçişinde intizamın temini halkın yar-dımıyla ve alman tedbirlerle mutabakatiyle mümkün olacağında, şüphe yoktur. Bizde ise ne zaman alay veya böyle seyre değer bir geçit resmi yapılacak olsa halkı intizam dairesinde zaptetmek mümkün olmadığından daima birikmiş kalabalık bir taşmak nefesiyle şişer, şişer ve her iş bir hercümerc içinde kalır. Bunun da bir çaresi yoktur. Meğer ki Avrupa halkında olduğu gibi bir intizam gayreti hâsıl ola...

Hürriyeti ebediye tepesinde Kral ve maiyetinin de beraber bulunacağı gibi sefirlere, vükelâya, ayan ve mebusana mahsus münasip mahallerde birer çadır kurduruldu. Bu çadırlar da hep tarihî kıymette pek sanatkârane şeylerdi.

İki alay tertib olundu, biri hünkârı maiyetiyle Dolmabah-çe'den, diğeri Kralı, Kraliyet maiyetleriyle Yıldız'dan alarak geçit resmi mahalline kadar getirecekti. Bu ilk iş pek iyi cereyan etti; Padişah misafirleriyle beraber Otağı Hümayuna yerleşti.

Burada inanılmayacak bir hâdiseden bahsedeceğim. Bunun uydurma olduğuna inananlar pek çok olacaktır elbette, o derece gariptir. Fakat bunu bile bile gene kaydedeceğim. Otağı Hümayunun arkası süvari mu-

hafaza bölüğünün efradiyle çevrilmişti. Başmabeynci ile başkâtib Hünkârın gelişinden evvel alaydan ayrılarak çadıra bir göz gezdirmek istediler ve arka taraftan içeri girdiler. Henüz orada kimse yoktu yalnız biri vardı: kucağında küçük çocuğıyle bir çingene karısı...

Nasıl, ne için?... Bunu ne o zaman ne daha sonra halledemedim. Yalnız bütün geçit resmi işinin ne yolda cereyan edeceğine bu bir emare idi - ve hakikaten görüldü ki hiç kimse kendisine ayrılan yerde değildir. Yalnız sefirlerle sefaret erkânı çadırlarından kımıldanmamışlardı, fakat onların çadırı da istilâya uğramıştı. Bir hercümerc ki tasviri mümkün değil. Herkes nereden daha iyi göreceğine kanaat getirmişse oraya koşmuştu. Kendi yerinde kalmamak, başka türlü bir imtiyaza malik zannolunan yere geçmek hırsı ile bütün çadırlar halkı yerinden oynamış, birbirine karışmış idi; nihayet geçit resmi başlayınca herkes kendisine mahsus olan yerlerden başka, bulunduğu noktada mihlanıp kalabildi.

Kral Otağı Hümayunda ayakta, ikide birde yamnda duran Bulgar Harbiye Nazırına eğilerek ve onunla pek yavaş, pek kısa üç beş kelime konuşarak başmdan sonuna kadar tepeden tırnağa dikkat, seyretti. Harbiye Naziriyle ne konuşuyorlardı. Ben onların arkasında ve oldukça yakın bir yerde idim. Ne bir kelime işittim, ne belli bir fikir alabildim; yalnız asker işlerine vâkıf olmayan bizlerde bile memnuniyet uyandırmayan bu geçit resmine dair onlar da tenkide benzer şeyler söylemiş olacaklar diye düşünüyordum. Ötede sefirler atesemiliterler ne düşündüler. Belki düşünmüş olacaklar ki asker isyanından sonra bu yapılan geçit resmi, her türlü noksanına ve sakatına rağmen gene beğenmek icabeden bir iştir.

Asıl hercümerç geçit resmi bitince başladı. Arabalar râsi-me mahallinin ötesinde idi. Birden halk kütleleri bir buz çözümü kabilinden yerlerinden oynadılar ve birbirlerine tıklıp katılarak tepeden Şişli'ye kadar geçiş yolunu kapadılar, öyle bir kapayış ki çözmek, arasında bir yol açmak mümkün değildi. Kralla kraliçeyi, maiyetlerini Yıldız'a götürecek arabalar nasıl toulundu, onların alayı nasıl bu tıkanmış yoldan geçebildi, bunu bilmiyorum; hatta hünkârın alayı nasıl teşkil edilebildi; bunu da bilmiyorum, Başmabeynci ile başkâtip arabalarını bulamadılar. Nihayet Establî âmirenin bir boş arabasına atladılar. O gün Cuma idi; hünkâr Cuma selâmlığı yapacaktı, namazı Teşvikiye Camiinde eda edecekti, onlar da kendisine katılmak için kalabalığı yara yara camiye varabildiler. Öyle bir

halde ki resmî elbiselerinin bütün sırmaları, çuhaları kalın toz tabakasiyle örtülmüştü.

Hiç unutmıyacağım.

Yaverlerden Refet Bey, o da tozlara bulanmış, camide mahfili hümâyûna çıkan dar merdivenin basamağına oturmuş, iki eliyle yüzünü kapamış, düşünüyordu. Belki de bu rezaletin <—başka bir tâbir yok— mahcubiyetinden ağlıyordu.

Beni görmedi, ben de onu acısında serbest bırakarak oturduğu basaktan atlayıp yukarıya çıktım.

Sarayın avizelerinde binlerce mumların, sofrada birçok altın kaplı yüksek şamdanların titrek ziyaları alfanda sofranın parlak san takımları, misafirlerin sırmalara gömülmüş elbiseleri, kadınların mücevherleri bir şehrayın gibi pırıl pırıl ışıldarken hizmet kapışımında siyah, pantolonlariyle, kanma sırmalı ceketleriyle, beyaz eldivenleriyle Enderun efendileri, ellerinde büyük tabakalar, göründüler.

Türk milletinin ikram hakkında doğuştan bir meylince delil olsa gerek; bir Türk, ne zaman Tanrı misafiri diye adlandırdığı bir yabancıyı ağırlamak lâzım gelse hemen bütün iktidarını —ne kadar az olursa olsun— onu doyuracak, memnun hattâ mahcup edecek kadar, varını yoğunu sarfeder. Ben İzmir'de iken arkadaşlarımla tatil vesilelerinden istifade ederek merkezden kalkar, uzak, yakın, merkeze bağlı köylerde birkaç gün misafir olurduk. Köy delikanlıları en güzel elbiselerini giyerler, zaten gençler misafirlerine kuzular çevirirler, sütlâçlar pişirirler, temiz sofralar kurarla ve hep ayakta el pençe divan, misafiler bu nefis yemekleri yerken bir dizi uzak vaziyetinde hizmet ederlerdi. Ela fakir evlerimizde, en düşkün ailelerimizde de böyle misafirleri kudret fevkinde doyurmak için zabt olunamayan bir gayret hamlesi vardır. İşte böylece Türk en mütevazî ferdinden başlayarak, en yüksek şahsiyetine kadar ağırlamayı ve ikramı kendisi için en ziyade zevk alınacak bir vazife bilir. Tarihte tafsilâtını okuyoruz, düşünler vesilesiyle ne mükellef, ne mükemmel ziyafetler verilir, yalnız ileri gelenler değil binlerce binlerce halk bütün şehir günlerle doyurulurdu. Son zamanlarda Abdülhamid sarayında da kızlarının düğünü vesilesiyle, bütün ileri gelenlere, yerli yabancı bütün önemli kişilere verilen ziyafetler olurdu. Hele tahtının sarsıntıları arasında Yıldız'ın me-

rasim dairesinde ayan ve mebusana verilen yüzlerce kişilik meşhur ziyafetin tafsilâtım okumuş, işitmiştik.

Bulgaristan kralının ziyareti vesilesiyle Dolmabahçe sarayında ilk büyük ziyafet verilecekti. Bundan evvel yenisaray, henüz tamamlanmamış vasıtalarıyla Mısır hidivi Abbas Hilmi Paşanın yazın âdeti olan İstanbul seyahati esnasında bir ziyafet tertip etmişti, fakat hükümetçe görülen lüzum üzerine bu ziyafet pek muhtasar, pek basit idi; maamafih saray için bir tecrübe dersi vazifesini gördü. Onun için Bulgaristan'ın zor beğenen Avrupa saraylarında gördüğü mutantan ziyafetlerle görgüsü pek yüksek olan, kralına verilecek bir ziyafet için saray cesaret gösterdi. Bu ziyafet için Londra'da Maple mağazalarına ısmarlanmış elan birbirine eklenir yüz kırk dört kişilik masalar bir o kadar sandalyeler henüz gelmemişti. Londra-da sefir bulunan Tefvik Paşanın vasıtasıyla sipariş edilen ve dokunması zamana mütevakkıf olan peşkirler, yekpâresofra örtüleri alınmamıştı, fakat Yıldız'ın elde bulunan vesaitiyle bu işi görmek mümkün oluyordu. Yalnız Dolmabahçe'de böyle yüzü geçen davetliler için uygun tek bir yer vardı: Bir cephesi karaya, diğer cephesi denize bakan ve iç mabeynle dış mabeyn arasında bulunan ve galiba bunun için iki yüzlü namıyla tanılan geniş sofa seçildi. Birçok marangozlar çalıştırılarak buraya beyaz tahtadan iskele halinde ve üzerine yığılacak ağır yükü çekecek sağlamlıkta bir sofa kuruldu. Bu sofa örtüldükten sonra beyazların eteğini kaldırarak altına bakmağa kaikişila-mazdı, fakat bir kerre ayıbı kapandıktan ve üstüne müteaddit büyük şamdanlar, çiçeklikler, yemişlikler konduktan, muhtelif şarap kadehleriyle çiçekler serpiştirildikten sonra seyrine doyulmaz zengin ve çok hoş bir manzara vücuda getirildi.

Davetlilerin adedi yüzü geçmiş olacaktı. Padişah ve kral ile maiyetlerinden başka Veliahd bütün yabancı sefirleriyle başlıca ecnebi müesseseleri müdürleri ve kraliçe hazır bulunacağı için ecnebi davetlilerin hanımları, hususiyle hariciye na' zırının hanımı, daha bilir miyim, kimler, herhalde yüzü aşkın davetliler için bu geniş sofayı baştan başa işgal eden büyük bir sofa...

Sarayın pek mükellef bir sofa takımı vardır .ki hâlâ mevcuttur, hâlâ icabettikçe bu vaziyetlerde kullanılmak üzere cumhuriyet hükümetinin emrine amadedir. Bu takım ki altın kaplı gümüştedir, vaktiyle Paris'te büyük bir müessese tarafından imal olunmuştu; ya bazı kısımları kaybolduğundan, vahut esasen her ihtiyacı karşılayacak mikyasta yaptırıl-

madığından bizlere muhtacı ikmal ve tevsi görülmüştü. En evvel teşebüs edilen işlerden biri bu takımı tamamlamak oldu.. Hazinei hassanın elinde sarayın hurda ibriklerinden, mangallardan, tepsilerden vesair takımlardan yığınlarla gümüş vardı- bunları vermek suretiyle fazla bir masrafa girişmeksizin takımı tamamlamak imkânı bulundu. Bunu imal eden müessese muamelesini tatil fakat kalıpları diğer bi müesseseye devretmişti; uzun muharebe neticesiyle tasavvurun kuvveden fiile çıkması temin olundu; fakat sipariş edilen parçalar henüz gelmemişti. Tutulan esas on iki düzine misafire bir küçük çatal bile yıkanmaksızın, sekiz türlü yemek tevziyelerinden on ikişer büyük tabak vesaire ile yüzlerce parça idi; ve bunlar hep ayrı ayrı gözleri olmak üzere sandıklara yerleşmiş olacaktı; öyle ki bir küçük parça kaybolsa derhal boş kalan yerinde belli olacaktı. Bu takım hazinei hümayunda mahfuz olmak ve icabettikçe seferli „koşuğu efendilerinin nezareti altında manda arabalarıyla saraya nakledilmek ve gene onların nezaretinde kullanıldıktan sonra yerine iade olunmak âdet olduğundan zamanımızda bir kaybolma olayını işitmiştik. gene de öyle mahfuz olmak lâzım gelir. Ancak sipariş edilen parçalar gelmemişti; şu halde mevcut olanlarla idare edilecekti, icabeden şeyler hemen yıkanıp temizlendikten sonra sofraya yerleştirilmek suretiyle bu da mümkün olacaktı.

Her iş bitip de sofa hazır olunca ve davetliler gelip de yerlerini alınca vücuda gelen manzara hakikaten seyrine doyulmaz bir güzellikte idi. Bütün erkekler, padişahın, kraldan başlayarak resmî üniformalarını giymiş, nişanlarını takmış idiler. Kadınlar akşam elbiseleriyle, bütün mücevherleriyle gelmişlerdi. Yalnız mebusan reisi siyah frakla meşrutiyet Türkiyesinin bir timsali hükmünde idi.

Sarayın kapısından binek taşma kadar bir asker müfrezesi, iç salondan merdivenlere ve ziyafet salonunun kapısına kadar sıra ile, kırmızı pantolon, beyaz sırmalı saket giymiş, başlarında sorguçu kalpak, hademeli hümayün efendileri karşılamak vazifesini görüyorlardı. Yukarıda dış salonda sarayın orkestra takımı, hademenin aksine beyaz pantolon ve kırmızı caketle hazır idiler. Kral ve kraliçe muvasalat ederken hünkâr onları binek taşında karşıladı ve her iki memleketin marşları çalınarak ziyafete başlanmış oldu.

Sarayın avizelerinde binlerce mumların, sofrada müteaddit altın kaplı yüksek şamdanların titrek ziyaları altında, sofranın parlak sarı takımları,

misafirlerin sırmalara boğulmuş elbiseleri, kadınların mücevherleri bir şehrâyin gibi pırıl pırıl ışıldarken hizmet kapısından siyah pantolonlarıyla, kırmızı sırmalı caketleriyle, siyah parlak iskarpinleriyle, beyaz eldivenleriyle enderûn efendileri ellerinde büyük tabaklar, görün-düler; on tevzi memuru böylece girerek her biri kendisine ayrılan noktada yer aldı ve orkestra en şakrak havalariyle başlayınca yemek de başlamış oldu.

Burada yemekleri tertip eden mutfak âmirlerine, hizmeti idare eden enderûn efendilerine, aradan geçmiş bir çeyrek asırlık zamanlardan sonra muvaffakiyetlerinden dolayı tebrik vazifesini ifaya mecburiyet hissediyorum. Onlardan kimbilir kaç hâlâ mevcuttur ve bu satırlarım kaçının dikkat nazarına ilişecektir.

Bütün ziyafet esnasında, belki iki saate yakın bir zaman bir çıt, düşmüş bir çatal gürültüsü, devrilmiş bir kadeh işitilmedi, görülmedi.

Yemekler sırasıyla tevzi olunurken arada verilecek muhtelif nevilere şarap işi vardı: Bu sanata vâkıf olarak hariciye nazırının talimatı dairesinde hareket edildi. Yıldız Sarayının vaktiyle getirilmiş nefis içkilerden mürekkep bir mahzeni vardı. Bu imdada yetişmiş oldu.

Sofradan kalkınca davetliler dış mabeynin büyük sofrasında toplandılar, herkes ayakta idi; ilerlemiş yağının mutad-dan fazla sofrada kalmış olmak ve arkasında duran divanı hümayun tercümanı vasıtasıyla misafirleriyle görüşmek yorgunluğunun tesiri altında yalnız oturdu ve nihayete kadar sigarasını, kahvesini içerek dinlendi; bu müddet zarfında kral dolaşarak hariciye nâzın tarafından kendisine takdim edilen sefirlerle ve diğer kişilerle üçer beşer cümle, ikişer üçer kelime konuşuyordu. Pek memnun görünüyordu. Hakikaten bu ziyafet bütün teferruatıyla misafirleri hayret ve memnuniyet içinde bırakmış. hususiyetle kralı beklene-meyen bir haşmet manzarası karşısında bulundurulmuş ve tertip edenlerin de yüzlerini ağartmış oluyordu.

Bulgar Kralının ziyafeti — Kralla bir temas — Kahvaltı takımı — Enderûn efendisi — Krala hediye — Sırp Kralına ait bir hikâye — Nisanlar

Hünkâr tarafından kendi şerefine verilen büyük ziyafete bir karşılık olmak üzere Bulgaristan Kralı da hünkâra bir ziyafet vermek istedi. Bu ziyafet pek sade ve muhtasar bir öğle yemeği şeklinde, Yıldız'da ve bittabi gene sarayın vesaitiyle verildi. Enderûn efendileri siyah setrileriyle hizmet ettiler. Sofrada beyaz gümüş takımı kullanıldı; hademei hümayûn yerine bir bölük asker karşılama merasimini ifa etti, orkestra takımı yerine fanfare merasim dairesinin önünde çaldı, davetlilerin adedi en az hadde inmiş oldu, kadınlar bulunmadı ve bu suretle ziyafet külfeti pek hafif geçmiş oldu.

Kral Ferdinand ile doğrudan doğruya ancak iki defa temasa geçtim, bunları hikâye edeceğim:

Misafirliğinin ikinci günü idi, sabahleyin Yıldız'dan Kralın maiyetine verilen yaverlerden biri Dolmabahçe'ye gelerek beni görmek istedi. Genç zabıt dedi ki:

— Kral hazretleri sizi görmek istiyor.

Hayretle:

— Beni mi? Acaba ne için? diye sordum.

Sebebini bilmediğini ve hemen şimdi istediğini söyledi. Oldukça bir merak ile arabamı ismarladım, hemen Yıldız'a gitmekte acele ettim. Beni derhal kralın yanına götürdüler.

O küçük salonda kahvaltı masasının başında yalnızdım. Selâm vererek bekledim. Ayağa kalktı, canı biraz sıkın görünerek:

— Ben bu sabah kahvaltı yaparken bir kaza yaptım. Nasılsa yanlış bir hareketle o güzel Serres kahvaltı takımını devirdim. Bütün takım tepsiyle beraber bir yığın enkaz haline geldi. Bu kıymetli takımı böyle kazaya uğratmış olmaktan mahcubum. Sizden rica ediyorum, şevketpenah sultana bunu arzediniz...

— Efendimiz bundan memnun olacaklardır, dedim; biz Türkler böyle kazaları uğur sayarız...

Tebessüme benzer' bir şeyle mukabele etti, ve başını hafifçe eğip selâm vererek konuşmayı bitirdi. Çıkarken kapının dı-şında o güzel takımın kırık parçalarını gördüm. Biraz ötede süklüm büklüm Krala kahvaltı hizmetini yapan genç enderûn efendisi duruyordu, yanıma kadar geldi, ilkönce resmî saray temannasını yaptıktan sonra ellerime sarıldı ve öperek ağlayan bir sesle:

— Kral hazretleri, dedi; beni kurtarmak için kabahati kendi üzerine aldılar. Kazayı ben yaptım...

Bu saf çocuğu rahatlandırdım ve avdetimde hünkâra hikâyeyi naklettim. Sadece gülerек dinledi. Onun için Kralm bu hareketi pek tabiidir, onun yerine kendisi olsaydı o da elbette böyle yapacaktı.

Kralm hareketi günü idi, hünkâr beni ona bir hediye götürmeğe memur etti. Bu hediye Hereke'de dokunmuş bir şal kadar ince, İran'ın meşhur halılarından birinin resmine göre pek iyi işlenmiş, oldukça büyük bir parça idi. Mefruşat idaresi onu al ipek bir bohça içinde sararak hademeden birinin refakatiyle arabama koydurdu ve Kralın Yıldız'da serbest bulunaçağı saati sorarak yola çıktım.

Yıldız'da, bu sefer Kralm yaverine baş vurarak ziyaret sebebini anlattım, halı bohçası içinde büyük salona nakledildi ve Krala malûmat verildi.

Ben ayakta bekliyordum, o hemen geldi.

— Şevketpenah efendimiz, zatı haşmetânelerine küçük bir armağan gönderiyorlar; dedim.

Hemen bohçayı açtırdı, halıyı yere serdirdi ve eğilerek-halıyı okşadı, bir ucunu kaldırarak altına baktı, eliyle yokladı, ve doğrularak tekrar halıyı gözlerinde hayranlığa delâlet eden bir mâna ile, seyretti. Sonra bana hitabederek:

— Bu bir halı değil, bir şal! dedi, ve sordu: — Bu sanat harikası nerede yapılır?...

— Hazinei hassaya ait olan Hereke imalâthanesinde...

— Ne kadar ince, tersi yüzüne benziyor; dedi. Malûmatfuruşluk ederek izahat verdim:

— Bu neviden halılar pek geç, ve ilâve ettim:

— Bir santimetre karesinde otuz dört ilmik vardır, derler... Benden Hereke hakkında uzun tafsilât istedi. Sarayların bütün ipek kumaşlarının da orada yapıldığını ilâve etmekten geri durmadım.

— Pek çok teşekkür ederim, bunu sarayda bir duvara gerdireceğim. Kraliçe buna hayran olacaktır, dedi ve küçük baş eğmesiyle izin verdi.

Bulgaristan Kralından sonra Sırbistan Kralının da ziyaretini beklemek gayet tabii idi. Bulgaristan ve Sırbistan Türkiye'ye karşı aynı alâkaları, maksadları takib eden az çok fark jle aynı ırktan iki komşu idi. Her ikisi de doğrudan doğruya Rusya'nın himayesine güvenirlerdi. Sırbistan'dan ziyade Rusya'nın tesir ve nüfuzu altında bulunan Bulgaristan Türkiye'ye karşı aynı vaziyette olmakla beraber Sırbistan'ın Bulgaristan'a nisbetle zayıf bir tarafı vardı ki o da daha ziyade Avusturya'nın tehdidi altında bulunmasıydı. Rusya ile Avusturya arasında Balkanlar sahasında mevcut olan rekabet neticesiyle Çarlığın himaye nazarı Sırbistan'ın üzerinden de eksilmezdi. Nitekim 1914 te Büyük Harpte bunun tesirleri açıkça görüldü. Balkanların bu iki komşu ve kardeş memleketi, Türkiye'ye karşı birlik göstermekle beraber hasta adamın mirasını paylaşmak zamanı gelince birbirinin hasmı kesilmeğe namzet idiler. Bunun da zamanı tecellisi 1912 harbi oldu.

Oldukça dolaşık olan bu balkanlar siyaseti içinde herkesçe keşfedilen bir açıklık vardı: Türkiye'nin yeni padişahım görmek için Bulgaristan Kralı bir

lüzum hissedince aynı lüzumu Sırbistan Kralının da duyması idi. Öyle ki birincisinin gelişi haberini ikincisinin de ziyareti takip edince bunu hayretle karşılayacak tek bir kişi yoktu.

Kral birinci Pierre Karageprggeviteh komşusu Kral kadar haşmete, tantanaya düşkün bir aadam değildi. Sâde, hattâ kendini hiçe sayma derecesine yaklaşan bir edâ ile muttasıf bir hükümdar idi. O da memleketinde pek faydalı bir ıslahat devresi açmış ve bütün milletini kendisine aşka benzeyen bir bağ ile bağlamıştı. Hâin bir kurşun darbesiyle çok genç yaşında tahtından ayrılan bedbaht oğluna ve bugün Sırbistan Kralı olan torununa karşı Sırbıların muhabbet ve bağlılığı ondan geçmiştir denebilir.

Birinci Pierre pek iyi tahsil görmüştü. Gençliğinde Paris'in meşhur Saint - Çyr askerî mektebinde bulunarak seçkin bir zabıt olarak yetişmişti. Bütün hayatında Fransa'ya bağlı idi, hattâ 1870 - 71 Fransa - Prusya muharebesinde Fransız ordusunda hizmet etti.

Sırbistan Kralı hakkında aynı merasim icra edildi. Dol-mabahçe ve Yıldız saraylarında aynı şekilde ziyafetler verildi, Hürriyeti ebediye tepesinde gene bir geçit resmi yapıldı ve bu sefer ilk tecrübeden sonra geçit resmi ne daha başarılı olmuş denebildi.

Dolmabahçe sarayında verilen büyük ziyafet gecesine ait bir hatıra var. O gece gene sarayın orkestra takımıyla hademei hümayun kırmızı ve beyazdan ibaret olan resmî kıyafetlerinde idiler. Sırbistan Kralının resmî büyük elbisesi de aynıyle kırmızı ve beyazdan teşekkül ediyordu.

Yemek bitip de herkes büyük salonda toplandıkları sırada Kralın maiyetinde gelmiş olan Sırb Hariciye Nazırı bir aralık benim koluma girdi:

— Görüyorsunuz ki saray hademesi beyaz ve kırmızı giymişlerdir. Kralın da renkleri budur. Acaba aynı renkler onun için mi seçilmiştir?

Bu soru iki mânaya alınabilirdi. Kralın renklerini hademeye vermek, fena fakat onun renklerine karşı bir cemile olarak iyi yorumlanabilirdi.

— O renkler meşrutiyet Türkiye'sinin seçtiği renklerdir. Gördüğünüz kıyafetler de yeni padişahın taht'a çıkışından sonra yaptırılmıştır. Bunların Kral hazretlerinin renkleriyle uygun düşmesi bir güzel tesadüf neticesinden ibarettir.

Hariciye Nazın bu cevap ile tatmin oldu.

Başmabeynci ile başkâtib Bulgaristan ve Sırbistan Kralları tarafından en muteber nişanlarının birinci rütbeleriyle — Grand Corden —• taltif edildiler. Elbette bizden başkaları da münasib surette taltif edilmişlerdir, nitekim Türkiye hükümeti tarafından da misafirlere münasip nişanlar verilerek bu Krallar ziyareti işi iyi bir şekilde sonuçlanmış oldu.

**Evlendirilecek Sultanlar — Damadlar nasıl seçilir? —
Sultan Murad'm iki kızı — Nikâh merasimi — Enver'in damadlığı —
Naciye Sultanın çeyiz defteri.**

Yeni padişaha, kendisinden öncekilere uyararak yapılacak bir vazife düşüyordu: Hanedandan henüz evlenmemiş olan sultanları evlendirmek. Yalnız saltanatın varisi sıfatıyla değil aynı zamanda ailenin reisi sıfatıyla bunlara babalık yapmak ona aitti. Kendinden önce olan Abdülhamid zamanında hemen bütün evlenme çağına yetişmiş sultanlara birer koca bulunmuş, her birine ayrı bir saray yaptırılmış, ve o zaman intihab edilen damadların tahsil gören, asalet ve nezahet sahibi, hattâ güzel gençlerden seçilmesine dikkat edilmiş idi. Öyle ki nisbeti yakın olsun, uzak olsun saltanat makamiyle ilgi kurunca ayırmaksızın damadı hazreti şehriyari gibi, çok parlak bir unvanı taşıyacak olan bu gençlerin üzerinde o süslü damga yakışık almalıydı. Hakikaten intihab edilen damadlar hemen hepsi vezir, müşir, ileri gelenlerin evlâdı ve yakışıklı gençlerdi. Abdülhamid bu meselede pek titiz davranıyor ve evlendirilen sultanlar için mesken ve cihaz hususunda cömertlikle para sarfetmekten çekinmezdi. Yalnız bir defa büyük biraderi bedbaht Sultan Murad'm kızlarına birer koca bulmak lâzım gelince mutadının haricine çıkarak, kendisine mahsus vehimlere tâbi olarak bunlar için pek mütevazî ailelerden, Darüşşafaka mezunlarından iki genç bulunmuştu. Her ne olursa olsun bir izdivacın mesut netice vermesi mutlaka çiftlerin şu veya bu sınıftan olmasına tevakkuf etmediğinden Sultan Hamid'in bizzat kendi kızlarından biriyle Sultan Murad'm kızlarından birinin istikbali aynı menfi şekle vâsıl olmuştu. Bunların maceraları o zaman memleketin içinde çalkanmış birer hikâye teşkil ettiğinden bunları tekrar-Öan sakınacağını, hattâ ne damadı hazreti şehriyari unvanını taşıyanların ne de zevceleri olan sultanların uzun fehrisini yazacak değilim. Hatıralarımı yalnız kendi gördüklerimden, yani Sultan Reşad zamanında evlendirilen sultanlardan kısaca bahsettikten sonra bunlardan ancak birinde, hikâyesinin oldukça tuhaflığından dolayı, bir parça duracağım.

Evlendirilmeleri vazifesi yeni padişaha teveccüh eden sultanların adedi oldukça çoktu, bunların arasında hattâ Abdülhamid'in bir kızı ile,

Selâhüddin Efendinin iki sultam, ve Süleyman efendinin bir sultam da vardı. Bunlar sırasıyla evlendirildi.

Nikâh merasimi Dolmabahçe sarayında yapılırdı. Ekseriyet üzere sultanların vekili başmebeynci, damadların vekili başkâtib idi. Bu vazife onlar için hem bir şeref vesilesi, hem bir istifade sebebi olurdu. Başka bir tâbir bulamıyorum. Bunu izah etmeli. Nikâh kıyıldıktan sonra hünkârın mürüvetleri malî kudretiyle mütenasib binaenaleyh mefkud denecek kadar mahdut olduğundan o, bu fırsatı münasib bir vesile addeder. Başmebeyncisiyle başkâtibine gösterdikleri zahmetin karşılığı olarak bir kırmızı atlas kese içinde kırkar lire gönderirdi; bir müddet sonra da damadlardan ve sultanlardan onlara birer hediye gelirdi; bir altın tabaka yahut bir saat...

Hünkâr elbette nikâhı kıyan zamamn şeyhülislâmını da taltif ederdi. Nikâh merasimi Dolmabahçe'nin büyük bir salonunda yapılırdı. Hünkâr bir kanapede, diğer zevat ve bunların başında hanedandan davet edilmiş bulunanlar, yerde, ipek minderler üzerinde diz çökerek oturmuş bulunurlardı. Vekiller ve gahidler şeyhülislâmın iki tarafında mutad olan «karılığa îa-bul ettiniz mi? Kocalığa kabul ettiniz mi?» suallerine muvafakat cevabı verdikten sonra şeyhülislâm nikâhı kıymış olur. Duasını yapar, aşirler okunur, ve böylece hanedanda yeni bir çift teşekkül etmiş olurdu.

Bundan sonra vazife hazinei hassaya ait olurdu. Vesaiti ne kadar kıt olursa olsun padişah ya bir konak aldırarak tamir ettirir ve döşetir, almak mümkün olmazsa kirası hazineiden verilmek üzere mükellef bir düğün yapılırdı. Bu izdivaçlar birbirini takib etti.

Bir tanesinin hikâyesi var:

Sultan Reşad'm kendisinden sonra gelen kardeşi Süleyman Efendi vefat etmişti. Oldukça mühim, fakat pek karışık bir miras bıraktı. En mühim mirası o zaman pek genç iken çok güzel olduğundan bahsedilen kızı Naciye Sultandı. İki şehzadesi de vardı: Henüz delikanlı çağına gelmiş Abdülhalim efendi ile daha bir çocuk olan Şerefüddin efendi.

Karışık miras işlerini tesviye ve metrûkâtı idare için Hüseyin Hilmi Paşanın tavsiyesiyle Selanik'ten İsmail Efendi namında tedbiri ve idareci bir zat vekil tayin olunmuştu.

Bir gün hünkâr âdet dışında haremden erken çıkarak beni çağırdı ve elime buruşuk bir kâğıt tutuşturarak oldukça helecan içinde: — Bunu okuyun! dedi.

Okudum. Yazısı değiştirilmiş, fena bir şekilde, imza konmamış bir tezkerre ki o zaman Harbiye mektebine devam eden Abdülhalim efendiye hitaben yazılmıştı. Süleyman efendinin güzel kızı Naciye Sultanın Abdülhamid'in oğullarından Abdülrahim efendiye verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu evlenme hanedan arasında bir izdivaç olacaktı.

Mektubu yazan Abdülhamid'in zulmünden, istibdadından, velhasıl bütün kendisine isnad olunan fenalıklardan bahsettikten sonra nasıl olup da kız kardeşini bu zalim adamın oğluna vereceğini Abdülhalim efendiden acı bir lisan ile soruyordu.

Okuduktan sonra ileri sürülecek bir tek mütalea vardı; hünkâr:

— Ne dersiniz? deyince onu söyledim:

— Efendimiz, bunu başyaverinize verir ve onunla mümkün olan tahkikat yapılmak üzere Mahmud Şevket Paşaya gönderirsiniz, diye düşünüyorum... Doğru!., dedi ve bir daha bundan bahs olunmadı. Aradan bir müddet geçtikten ve Naciye Sultanın Abdürrahim efendiye verilmesinden vazgeçildikten sonra işitildi ki Naciye Sultana Enver Paşa taliptir.

Meşrutiyetten sonra hürriyet kahramanı diye bütün memleket Enver'le Niyazi isimlerini dilinden düşürmez olmuştu. Hattâ bu iki ismin bir arada türkûleri bile vardı. Ben de herkesle beraber onları isimleriyle büyültürdüm, bütün meşrutiyet sevincini bu iki isim ile ifade ve tercüme etmiş oluyorduk.

Enver'i iki üç defa kısa mülakatlarla tanıdım. Pek mahcup, söz söylemekten sakınan, kendisine hitap edilince bütün yüzünü kırmızı bir alev kaplayan güzel bir gençti. Sonraları?.. Meselâ Harbiye Nazırı olunca, Harbi Umumî esnasında, ne büyük değişiklik!... Onunla tekrar bir buluşma fırsatı çıkmamıştı. Uzaktan görürdüm.

Talip olduğu izdivaca hünkâr derhal uydu ve Naciye Sultan için konak hazırlanıp döşendi, cihaz yapıldı, düğün masrafı görüldü, o vesile ile mükellef ziyafetler verildi; velhasıl bir yandan Enver okşanmak, bir yandan da biraderzadesi sultan hakkında sevgi ihsan etmek için hünkâr en büyük mikyasta kudretini sarfetti.

Yalnız cihaz meselesinde ancak mümkün olabilen raddede kalmak mecburiyeti vardı. Bunun hikâyesi var:

Bir gün Süleyman Efendi veresesinin vekili İsmail Efendi beni görmeğe gelerek önüme bir defter koydu; Naciye Sultanın amcasından istediği cihaz... Koca bir defter ki bütün içindekiler hazinesi hassanın hiç olmazsa bir aylık varidatım emecek kadar ağır mücevherler ve eşyadan mürekkep! Yalnız bir tanesini hatırlıyorum: Sultan tamamıyla inci ile kaplama bir yatak örtüsü istiyordu. Diğer eşya bununla kıyas edilsin.

Kısmen okuduktan, daha sonra gitgide artan bir hayretle göz gezdirdikten sonra defteri kapadım ve İsmail efendiye sordum:

— Bunu ne yapacağız? Hünkâra mı sunulacak?...

Gözlerini indirerek, mahcup, «ben ne yapayım?» diyen bir sükût ile durdu. Söylemekte devam ettim:

— Bunu bizzat Sultan istememiştir. Etrafındaki kadınlar tarafından tertib olunmuş olmalı. Hele Enver'in malûmatı yoktu. Devam ettim:

— Hazinei hassanın kudretini herkesten iyi Enver bilir. Sultan henüz çocuktur, bittabi istenen şeylerle yapılabilecek olanları da ölçemez. Bana ait olan vazife bunu böylece hünkâra arzetmekten ibarettir. Gerisini, çıkacak iradeye göre, hazinesi hassa düşünsün.

Bittabi ancak mümkün olan yapılabildi, ve bittabi her istenilen neticeye varamayan her iş için başkâtibe karşı bir infial hâsıl olmuş olacaktır.

Bir diğer vesile ile Hakkı Paşanın dediği gibi: «Başkâtib? Aman ne fena adam!...»

Sultan ismi — İsmail Hakkı — Dügün ve ziyafet
— Cemiyet aleyhinde bir teşekkül —
İsmail Hakkı'nın bir çocukluk hareketi — Tasarrufa riayet —
İki düğün daha.

Bir sultanla evlenmek elbette pek çekici bir işti. Sultan isminin altında süslenmiş nice güzel, şiir ile dolu hayaller olmak lâzımdır. Gençliğin sevda hülyaları arasında gizlenen ve türlü emellerin vaadleriyle gülümseyen, şuradan buradan, hikâyelerden, şark masallarından birikmiş sultan simaları gece rüyalarını süsleyen şeylerdi, elbette. Buna ilâve etmek lâzım gelen teferruat da vardı: Konaklar, arabalar, atlar, ihtişam ve servet içinde kurulmuş bir hayat, fazla olarak rütbeler, nişanlar ve hepsinin üzerinde' kulaklarda iyi çınlayan, etrafta takdir ve hasret dalgaları uyanıdırarak yankılanan bir unvan: Damadı hazreti şehriyari...

Bu kadar cazibeye malik olan bir şeye karşı kayıtsız kalınmazdı. Hele araya bir de rekabet ve müsabaka hisleri karışmış olursa...

Enver'in arkadaşlarından ve hürriyet savaşçılarından bir de İsmail Hakkı vardı ki İttihad ve Terakki mensupları nez-dinde pek ziyade sevilen bir gençti. Ona Hafız Hakkı derlermiş. Ne için? Hakikaten hafız mı yoksa kalbinin meşhur olan safvetinden dolayı mı böyle anılmıştı; bilmiyorum, fakat onun pek temiz ahlâkından sâde dilliliğinden, alçak gönüllü tavrından bahseden yakın dostları bu genç zabiti o derece medhede-lerdi ki kendisiyle hiç bir vakit temas etmemiş olmakla beraber ben de bu işitilen güzel vasıfları aynen kabul etmişim, ve hiç bir zaman bunları tekbiz edecek bir emareye tesadüf etmedim. Uzaktan kendisini bir kaç kere gördüm. Güzel miydi? Buna açıkça cevap veremeyeceğim. Her kara gözleri ve esmerce siması, mevzun endamı insana öyle sıcak bir his veriyordu ki tu eşkaliyle, evsafını birleştirerek ben de onun uzak bir dostu olmuşum.

Vakta ki Enver'in bir sultanla izdivacı vukua geldi, o dâ Salâhüddin efendinin kerimelerinden birine talip oldu. Onu bu talebe sevkedene âmillerden biri pek beşerî bir his olmalıydı: «O olsun da ben niçin olmayayım?»

kabilinden bir duygu... kendisine dost olan İttihad ve Terakki erkânıyla beraber bu talebi hünkâr da kabul etti, saray halkında, bizlerde de memnuniyetle tasavvur edilen bu tasavvur, mutad olan hazırlıklar ile, fiile çıkınca, yeni çiftin ikametgâhı olarak tamir ve döşetlenen konakta düğün yapıldı, ve konağın bodrum kısmında hazırlanan sofralarda kalabalık bir heyete ziyafet verildi. Biz de davetliler arasında idik. O gece yemeğin sonuna doğru diğer bir ziyafete daha şahid olduk: Sadriazam Hakkı Paşanın güzel bir nutku...

Öyle zannediyorum ki bu yeni çift pek seviştiler, ve pek mesut bir hayat geçirdiler. Ne yazık ki bende Enver'den çok daha iyi bir hâtıra bırakan bu genç, talihin acı bir cilvesiyle beklenemeyen bir zamanda hayata gözlerini kapadı.

İsmail Hakkı'dan tek bir hatıra var ki kendisinin değil, gençlik ateşinin, bir heyecan hamlesinin aleyhine kaydoluna-bilir. Sultan Reşad zamanında ordunun bazı zabitleri arasında bir nevi isyan, daha doğrusu İttihad ve Terakki aleyhinde bir hareket vukua gelmekte idi. Halâskâran ünvanıyla teşekkül eden ve ip uçları muhaliflerin elinde bulunan bir heyet akıbeti tahmin edilemeyecek, vahim hadiselerle sebep olabilirdi.

Bir gün Lûtfi Bey elinde, gayet âdi bir pembe kâğıtMizeri-ne kurşun kalemle yazılmış bir mektup sallayarak, hareme çekilmek üzere mabeynden ayrılan hünkârı yakaladı. Ben de orada idim, kâğıdı hünkâra verdi. Mektup başmabeynciye gönderilmiş, fakat hünkâra hitaben yazılmıştı. Hünkâr: — Bu nedir? diye sorunca kâğıdın şeklinden ve muhteviyatından canı pek sıkı görünen Lûtfi Bey böyle zamanlarda sözlerine bir tutukluk veren sinirliliğiyle anlattı:

İsmail Hakkı hünkâra karşı garip bir ifade ve bir öğütçü ile Hürriyeti ebediye tepesinde zabitleri bir toplantıya davet ederek onları doğru yola ve askerliğe yakışacak bir intizam ve inkiyada sevkedecek tarzda bir nutuk irad eylemek tavsiyesinde bulunuyordu. Kâğıdın şekli, ifadenin ve teklifin garipliği, hele hünkârdan beklenemeyecek olan böyle bir teşebbüsün adetâ nasihat edâsiyle tavsiyesi öyle çocukluk neticesiyle bir heyecanın tesiri altında yapılmış idi ki hünkâr hiç sesini çıkarmadan ve kâğıdı almadan hareme giden dehlizde yoluna devam etti ve bizi orada bıraktı.

Lütfi Bey bu kâğıdı, uzun uzun düşünüp istişare etmeden hünkâra arz etmekte aceleye kapılmış, o da sinirlerinin bir coşkunluğuna mağlûp olmuş idi. Eğer İsmail Hakkı'yı nezdine celbederek onu ikaz etmiş olsaydı bu hem şekil hem mahiyet itibariyle garip olan hâdiseye mahal kalmamış olurdu.

Düğünlerden bahsederken şahsına ait bir hatırayı kayd etmek, ve yazılarda hünkâra karşı bir şükran borcunu ödemek istiyorum.

Sultan Reşad hakkında bir çok uydurma hikâyeler, türlü garib iftiralar söylenmiştir. Kendisine dair intihalarını tasvir ederken bunları düzeltmeyi arzu ederim. Bu gün yalnız ona atfedilen hasislikten bahsedeceğim:

Sultan Reşad'm bütün veliahdlık zamanını, otuz seneden fazla süren mahrumiyeti ve mazlumiyet hayatını, nasıl sıkı vasıtalar içinde mahbus denecek şekildeki ömrü düşünülünce hükmedilir ki bu adam-pek bolluk içinde yaşamağa alışkın değildi. Pek muktesid, pek mutasarrıftı; masarîfinin varidatını aşmamasına dikkatli olmak niyeti, cimri olmak demek değildir; bilâkis hazinesi hassanın vesaiti dairesinde mahdut, fakat makûl ve mazbut bir cömertliği vardı.

Hazinesi şaşırtacak derecede israfa düşkünlüğünü görmedim, fakat icabettikçe ve hal müsait oldukça saltanat şanına lâıyk olan masraftan çekinmezdi. Her şeyden evvel hazine tarafından tesviye olunmak icabeden maiyet tahsisatını ona bıraktıktan sonra kendisinin hususî masraflarına, bu meyanda haremi hümâyûna ait maaşlarla ihtiyaçlara karşılık olmak üzere hazineden her ay ancak bin lira celbeder, şuna buna verilecek armağanlarla sarayın padişah namına yapılacak hususî mahiyette ufak tefek masrafları için cîbi hümâyûnun ayda bin liradan fazla sarfetmemesine dikkat ederdi. Bu sayededir ki zamanında hazinesi hassa hiç bir vakit idaresini şaşırmamıştır. Cimrilik isnadı, geçmiş zamanda saraydan uydurulmuş bir iftiradan ibarettir; eğer sarfiyatını hazinenin vasıtalarıyla denkleştirilmesine dikkat etmemiş olsaydı saray pek ziyade müşki-lât içinde yuvarlanır giderdi.

Cömertliğinin açık misâlini yukarıda sultanların düğünleri vesilesiyle hazinesi tarafından sarfolunan paralar teşkil eder. Diğer bir misalini de, ge-

ne böyle düğün vesilesiyle, başkâtibinin ve ikinci mabeyncisinin kızları hakkında gösterdiği mürüvvette gördük.

Bu iki zatın evlendirilecek kızları vardı, izin istendikten sonra alman tasvib iradesi üzerine nikâhlarının kıyılmasını müteakip hazinei hassa umum müdürü Hacı Feyzi efendi baş-kâtipler ikinci mabeyneyi, telâkki ettiği bir iradei seniyeden haberdar etti. Hünkâr kızların gelin odalarıyla yatak odalarının bütün teferruatı ve düğün masrafının bütün icaplarıyla hazine tarafmdan tesviyesine hazineyi memur etmiş. Bu haberi alınca husule gelmesi tabîi olan memnuniyet ve şükran ile Tefvik beyle ben huzura çıktık ve lâıyk olan teşekkür ödevini yerine getirdik. Her iki düğün bu sayede âdeta sultanlara yapılanlar kabilinden mükemmeliyet şartları içinde yapıldı. Hattâ hünkâr bu suretle gösterilen lütufla da kanaat etmeyerek gelinlere birer hediye göndermekten geri durmadı; haremi hümâyûndan bir çok hazinedar ustalarını, harem ağalarını düğünlerde tarafından hazır bulunmağa memur etti; ve, fazla olarak ma-beyn orkestrasiyle ince saz takımını gece gündüz ikametgâhımızda bulundurarak merasime sevinç verdi.

Ne yazık! Hayat hep öyle sevinç içinde geçebilseydi; ve böyle başlayan düğünler hep öyle devam etseydi!..

**Sarayda sürüp giden merasim — Sefaret davetleri —
Cuma selâmlıkları — Arabalar niçin o kadar ağır giderdi? —
Hürşid Paşa — Garib bir ziyaret.**

Saray hayatı hakkında kâfi bir fikir vermek için kaydetmeğe lüzum görüyorum. Dolmabahçe'nin sessizliği, ıssızlığı için de bir çeşitlilik husule getirmek itibariyle bizlere düşen merasim vazifesi pek eğlendirecek, hoşlanılacak işler olmak lâzım gelirken bunlar muhtelif vesilelerle sık sık tekrarlanınca, hele elbise değiştirmek mecburiyeti de husule gelince pek can sıkacak mahiyet almış oldu. Ne zaman bu merasimden biri çıksa onu adetâ ürkerek, ürpererek telâkki eder olmuş idik.

Bu merasim meyamnda yeni tayin edilen sefirlerin iti-madnamelerini takdim etmeleri yahut vazifelerinden ayrılanların veda merasimini ifa eylemeleri, sonra sık sık kış mevsiminde sefaretlerde verilen ziyafetlere saray erkânından olmak hasebiyle bizlerin de hazır bulunmak vazifesi bir işkence hükmüne geçer olmuştu. Hele bu ziyafetlerde yanımızda bulunan birinci defa gördüğümüz bir yabancı ile saatlerce süren yemek esnasında görüşmek, konuşma vesilesi bulmak öyle zor dayanılan bir eziyet idi ki ne zaman bu vaziyette bulunsam sofradan fırlayıp kaçmamak için kendimi zor zabtederdim. Mamafih bazan bana hoş vakit geçirtecek, bu işkenceyi bir eğlence haline getirecek fırsatlar da çıkmadı değil. Bir ziyafette ta yanımda Fransa sefreti kâtiblerinden birinin genç karısı bulundu. Ufak tefek, sarışın, pek fıkrıdak ve henüz çocukluktan yeni çıkmış zannedilecek yaşta olan bu güzel kadıncık yanında bulunulmaktan pek lezzet alınacak bir şirin mahlûktu. Fakat görüşebilmek şartıyla... Ona nelerden bahsettim; lâkırdıya tutmak, onu biraz söyletmek için konuşmayı nerelere götürdüm. Paris'ten, edebiyattan, tiyatrolardan, seyahatlerden, musikiden, müzelerden, velhasıl her hatıra gelen şeyden söz açtım; hattâ İstanbul hayatından, belki bir takım sualler sorar da izahata girişmek mümkün olur düşüncesiyle Türk kadınlığından, daha bilir miyim nelerden... O sadece dinliyor, nazik bulunmuş olmak için dudaklarında zorlukla beliren ufak bir tebessümle: «Ya?... Evet!.. Öyle mi? Doğru!..» kabilinden tek bir kelime ile mukabele ediyor ve bir türlü bana dökülüp Kaçılmıyordu. Belliydi ki bu sofrada, şu uzun yemek saatini başka birisinin yanında geçiremediğine sıkılmıştı. Fransız asalet ailelerinden birine mensub ve Faubourg St. Germian ananelerine pek sıkı bağlarla bağlı bulunan, ekseriyet üzere olduğu gibi belki çocukluk yıllarını rahiplerin

idaresinde bir manastırda geçirmiş olan bu güzel genç kadm kimbilir, doğru ve bilhassa Türk hakkında edinilmiş kötü fikirlerle, batı hayat ve fikrine ne kadar yakın olursa olsun, mademki Türktür, şu yanında durmadan söylenen adama yüz vermeği bir nevi küçüklük addediyordu. Yemek bitince ufak bir baş eğmesiyle fırladı ve sefaret dostlarının yanına seğırtti. Bu küçük vakadan bir can sıkıntısı duymadım, yalnız verilecek hükmü zihnen: «Ne yapalım? Doğu ile batı arasında daima böyle bir açıklık bulunacak!...» şeklinde topladım.

En can sıkacak merasimden biri her hafta hiç değişmeden ve hep aynı tarzda teşekkül eden Cuma selâmlıkları idi. Hünkâr bunların hiç birini kaçırmak istemezdi. Yalnız bir kere bir kızamık hastalığı esnasında, galiba iki Cuma selâmlığa çıkmadı. Bizden sonra da mesanesinde yapılan ameliyattan dolayı çıkamamıştı. Selâmlık bitip de herkes kendisi başta olarak, resmî elbiselerini değiştirdince arabalara binilir, ve alay halinde gezintiye çıkılırdı. Hünkâr selâmlık için İstanbul'un bu işe müsait olan bütün camilerini dolaştı. Ya gençliğinden kalan hatıraları tazelemek, ya selâmlık alayı temaşasından şehrin muhtelif semtleri ahalisini faydalandırarak emeli ile meselâ Sultan Selim, Fatih, Sultan Ahmed, Beyazid, beri tarafta Or-taköy'de Mecidiye camilerine, Beylerbeyi camiine kadar gidilir; fakat ekseriyet üzere kısa mesafelerde bulunan camilerden bu iş çabukça görülürdü. Selâmlıktan sonra yapılan gezintiler Balmumcu çiftliğine, bazan Hamur ve Zincirlikuyu "köşklarine, ara sıra saltanat kayığıyla Beylerbeyi sarayına yapılırdı. Bir kere de gençliğinin birçok hatıralarına zemin olan Ayaş ağa ve Kâğıthane köşklarine kadar gidilmişti. Yalnız selâmlık merasiminden sonra değil, sarayda can sıkıntısı içinde geçen hayattan birkaç saat uzaklaşmak için, hattâ ortalarında da, saray tabirince gidiş olurdu. Bazan deniz yoluyla, bazan karadan... Merasimde ve hususî gidişlerde en ziyade tahammül kudretini aşan hünkâr arabasmm ve bittabi ona tabi olarak maiyet arabaları yavaş yavaş, yaya yürüyenlerden çok daha ağır bir borlukla^e halatlarla çekiyorlar. Ben ilk defalarda bunu hünkârın etrafı bol bol temaşa etmek arzusuna hamlederdim. Sonra öğrenildi ki merasimde taş bulunan bu hasta ihtiyar araba sarsıldıkça pek ızdırab duyduğundan bu sureti ihtiyar etmiş imiş. İnsanda bindiği şey ne neviden olursa olsun, ondan beklenebilecek süratin en çoğunu almak ihtiyacı olduğundan bu ağır yürüyüşe mahkûm olarak arabasının içinde tek başına kalan, başmabeynci ile başkâtibin nasıl sıkıldıklarını tasavvur etmelidir. Burada işaret edeyim ki galiba uzunca olsun müta-teasiyle bu iki zatın ayrı ayrı arabalarda münferid bulunmaları usul icabıydı. Asıl can

sıkıntısı, gidilen yerlerde geçirilen uzun boş saatlerdi: Bunları nasıl dolduracağımızı bilemez halde idik. Nasıl düşünmezdim de yanıma bir kitap almazdım. Zaten o yıllarda okumakla, yazmakla, bir alış-verişim de kalmamıştı. Bendeler hünkârın yanında, yahut yakınında olurlardı. Biz Lûtfi Beyle yalnız kalırdık. Ve galiba yalnızlıktan gelen bir ihtiyaç ile o fıkralarına her vakitten ziyade bolluk verirdi. Bunları birçok defalar dinlemiş olmakla beraber gene zevk aldığıma kendimi kandırarak gülerdim. Mahmut Şevket Paşanın gördüğü lüzum üzerine başyaverlikten Petesburg sefaretine atışemilter tayin edilen Remzi Beyden sonra başyaver olarak bize arkadaşlık eder, ekseriyet üzere de İstablî âmire müdürü Şeref bizimle beraber bulunurdu. O zaman vakit biraz daha iyi geçirdi. Hürşid Paşa pek metin ve temiz ahlâk sahibi, şahsen sevimli, güler yüzlü ve canı isterse kendisine mahsus ve biraz çerkes çeşnişiyle karışık şivesiyle konuşurken konuşmada usta denecek kadar iyi söz söyleyen bir zât idi. O bize hâtıralarından bahseder, meselâ divaniharb reisliğindeki intibalarını anlatır, pek şaka yapmaktan haz alan Lûtfi Bey latifeye çok dayanan Şerefe sataşır, ben de söylenecek bir şeyler bulamıyarak her gidişte tekrarlanan bu toplantıları yeni bir şeymiş gibi dinlemeğe çalışırdım. Hemen her defasında da hünkâr bizleri büsbütün ihmal etmiyor görünmek arzusuyla yanına çağırarak beş on dakika alıyordu.

Bir gün pek hayreti mucip bir hâdise oldu:

İhlamur köşküne gidiş olmuştu. Bu köşk biri padişaha, diğeri maiyete mahsus aralarında yüz adım bir mesafe ile iki binadan ibarettir. Birincisi pek mükellef inşa edilmiş, fakat o da diğeri kadar harap bir hâle gelmişti. Biz bahçede kalamazdık. Burada hünkârın gözü önünde bulunmak doğru değildi, ikinci köşkün bir odasında kapanırdık. O gün birdenbire köşkün kapısından bir kira arabasının girdiğini ve hünkârın bulunduğu köşkün hizasına kadar yanaştığını gördük. Bu, kim olabilirdi? Herhalde saraydan biri olsaydı İstablî âmire arabalarından biri olacaktı ve köşkün bahçesine girmiş bulunmayacaktı. Merak ile anlamak üzere davranırken yaver beylerden biri odanın kapısında göründü, manâlı bir gülümseme ile:

— Vahidüddin efendi geldi!... dedi.

Manâlı!... Zira bizler, yaverler, kâtipler, daha doğrusu herkes bilirdik ki bu zât dâima hünkârı gelip görür ve her görüşünde onu cemiyetin, hükümetin aleyhinde kışkırtmağa çalışırdı. Artık iyice anlaşılmış idi ki saltanatın yakm bir varisi olan bu zât muhaliflerin başında idi.

Bugün Dolmabahçe'de hünkârı aramış, orada bulamayarak İhlamur'da olduğunu haber almca kira arabasının içinde büzülerek buraya kadar gelmeğe lüzum görmüş olacaktı. Acaba ne için? Onun telkininden sonra yeni bir olayı beklemek icabedecek diye düşündük, tahminde yanılmamışız. Aradan çok zaman geçmeden o yeni olay oldu ki mutlaka bu günün mülakatı onu hazırlar bir başlangıç idi. Onu ayrıca hikâye etmek lâzımdır.

**Damat Ferid — Uzaktan — Tek bir temas — Düşmanlığı — Azameti
— Kör kadı hikâyesi — Kin**

Damat Ferid, Vahidüddin'in öz kayını idi ve birbirine pek kaynaşmış idiler. Fransızlar: «Birbirine benzeyenler birleşirler» derler; bunlar da, temayülleri itibariyle birbirine pek benzedikleri için cemiyet aleyhine birleşmişler ve hünkâr nez-dinde muhalif parti hesabına tesirde bulunmuşlardı. Her ikisi de Hürriyet ve İtilâfın başına geçerek ne kadar cemiyete düşman varsa yanlarına almışlardı.

Damad Ferid'i yalnız uzaktan görürdüm, tâ mahud sulh muahedesinden sonra yenilmiş bir halde memlekete dönmek üzere Lozan'dan geçerken kendisiyle orada vukua gelen mülakata kadar bir temas da girmemiştim. Bu zât bahriye nezaretinde bir kâtip mevkiinden en münasip fırsatlarla atl'ya atlıya nihayet Abdülhamid'in de kızkardeşlerinden biri olan Medi-ha sultanın kocası olmuş, vezirlik rütbesiyle beraber önünde bariz emellere müsait bir ufku parlayacağına inanmış idi. Kendisi için kimbilir neler umardı, fakat Abdülhamid zamanında bu umduklarının hiç birine varamadı. İşte damat olmuştu. İşte Baltalimanı saraycılığında bir sultanın yatağını paylaşıyordu; bu, zamanın padişahına kâfi bir nimet görünüyor ve böylece Damat Ferid umulan mevkilerden hiç birine ulaşamıyordu. Bir aralık ayanlığa da tayin edilince onun için daha büyük bir kapının açılmasına ümit kalmıyordu. Ne zaman ki tahttan düştü, hükümet idaresi tamamiyle İttihat ve Terakki Cemiyetinin eline geçmiş oldu. Cemiyete yanaşmakla daha başka ümitlerin de gerçekleşmesine yol açılabileceğine inandı, fakat her nedense Cemiyet ona yanaşmamak istedi. Belki bunun için ciddî sebepler de vardı; ancak bu adam, kendisine pek fazla itimadından doğan öyle bir kibir ve azamet iptilâsiyle malûl idi ve bu sebeple yürüyüşünde, duruşunda, konuşuşunda karşısındakilere âdeta eza veren öyle bir eda alırdı ki arkasına takılmaktan menfaat umanlardan başka kimse tarafından sevilmezdi; cemiyetin onu uzak bulundurmuş olmasının başlıca sebebi de bu noktada tesbit edilebilir.

İşte yeni hükümete ve onun dayandığı partiye düşmanlığı da, ümitlerinin gerçekleşmesi imkânı kaçırılmış olunca, başlamış oldu. Bu noktada, en

başta Vahidüddin olarak, birçok şahsiyetlerle birleşmiş oldular; etrafta toplananlar kendilerini severler miydi, bu cihet pek ziyade şüphe ile telâkki olunur; fakat biri padişahın biraderi, diğeri damadı olan bu iki mühim şahsiyeti başlarına geçirmekle Hürriyet ve İtilâf, er geç İttihat ve Terakki Cemiyetini ve onun hükümetini yere çarpmak ümidine kapıldı; ve işte bir gün Damad Ferid'in reisliği altında on kadar muhaliften mürekkep bir heyet huzura kabul edilmek için Dolmabahçe sarayına geldi.

Ben haber almamıştım, odamda meşguldüm, yalnız neticesini öğrendim.

Belliydi ki bu ziyaretin başlangıcı Vahidüddin tarafından İhlamur köşkünde yapılmış olacaktı. Bu gibi ziyaretleri kabul etmek ve onlara vasıta olmak başmabeynciye düşen bir vazife idi. Onları, karşıda büyük salonda görünce, hele başlarında Damad Ferid'in bulunduğu vâkıf olunca Lûtfi Beyden hemen İhlamur vakasıyla bir fikir birleşmesi ve onun neticesiyle bir hiddet kasırgası hâsıl olmuş olacak.

Lûtfi Bey pek dürüst, pek metin bir ahlâka sahip ve her şeyin usule uygun cereyan etmesine şiddetle istekli olduğundan doğru olmıyan işlere karşı hemen püsküren bir isyan hamlesini zabtedemezdi. Hattâ kendisinin sıkça tekrar ettiği bir kör kadı hikâyesi vardı. Dâvası bir kör kadı tarafından görülen doğruyu söylemekten kendini alıkoyamaz bir davacının mahkemede kadıya kör kadı diye hitab etmesi netisiyle dâvasını kaybettiğine dair bir hikâye... Lûtfi Bey bu hikâyeyi tekrar ettikçe kendisi için «İşte ben de öyleyim!..» derdi.

Heyetin Hürriyet ve İtilâf fırkası namına padişaha maruzatta bulunmak üzere geldiğinden bahseden Ferid Paşaya nasıl bir lisan kullandı, tamamiyle bilmiyorum ama her halde: «Evvelce hükümeti haberdar etmek lâzım gelirdi, tarzında bir mazeret beyan etmiş olacak, mazeretin tarzı ne olursa olsun bu sadece güvenenlerin yanında incitecek bir şeye tahammül edemeyen Damad Ferid pek ziyade hiddetini o sırada zaptetmiş, fakat damat sıfatıyla yalnız kendisi huzura kabul edilmek üzere Lûtfi Beyle beraber merdivenlerden çıkarken ona: «Ben sana gösteririm!..» mânasını ifade eden şeyler söylemiş.

Lûtfi Bey ilk önce gelip vakayı bana anlattı, sonra hünkâra arzetti. Sultan Reşad her vakada gülünecek tarafı aramak itibariyle gür kahkahalarından birini savurarak: «İsabet olmuş, beni kurtardınız. Ben o (burada ga-

liba fena bir sıfat izafe ederek, ki böyle fena bir kelime onun tarafından birinci defa işitilmiş oluyordu) herifi hiç sevmem!...» demiş. Lûtfi Bey hünkârın bu mukabelesiyle, yapılan yüz vermeme muamelesinden kendinde hâsıl olan üzüntüyü bastırılmış oldu. Bana bunu anlattıktan sonra: «Şimdi Talât'a telefon edeceğim!» diye odasına çekildi. Damad Ferit yalnız huzurda neler söyleyebilirdi. Belki hiç!..

Bir müddet sonra tekrar gelerek, biraz canı sıkılmış, anlattı: Talât'la konuştum. O da memnun oldu ama keski huzura kabul ettirseydiniz! Ne diyebileceklerini anlamış olurduk...» dedi. Talât ancak bu kadar çıkışabilirdi, her halde Lûtfi Beyin hareketini tamamiyle tasvib etmiş olmuyordu.

Damad Ferit kinlerine sa'dık bir adamdı. Lûtfi Beyden öç çıkarmak için bir hayli bekledi, fakat en sonunda fırsat bulmuş oldu.

Lûtfi Bey Büyük Harbin son zamanlarında Berlin'de idi, kendisiyle orada bulunmuştuk. Sultan Reşat vefat etmiş, daha evvel veliaht Yusuf İzzüddin intihar ederek ölmüş, saltanat nöbeti Vahidüddin'e gelmiş idi.

Bir gün sabahleyin Lûtfi Bey büyük bir telâş ve heyecan ile ikametgâhına geldi, «sizden bir nasihat almağa geldim!...» dedi.

İstanbul'dan sefarete bir telgraf gelmiş, Lûtfi Beyin yeni padişah nezdinde başmabeyncilik için intihab edildiği ve hemen yola çıkması lâzım geldiği bildiriliyormuş. «Ne dersiniz?» diye sorunca ondan: «Sefir ne düşünüyor?» diye sordum. Bizler için pek dost olan sefir: «Hemen gitmeli» demiş. «Ben de o fikirdeyim!» deyince Lûtfi Bey geniş bir nefes aldı ve ilk fırsatta İstanbul yolunu tuttu. Lûtfi benden ne için nasihat istemişti? Belki kendisi davet edildiği halde senelerce beraberinde çalışan başkâtinin de aynı vazife ile davet edilmemiş olmasının bir gücenme doğurabileceğine kanaat getirmişti, yahut sâdece tereddüdünü giderecek bir kuvvet bulmak arzusuyla bana kadar gelmiş ve aynı zamanda veda etmiş oluyordu. O gittikten sonra iyice düşündüm: Vahidüddin'in de bizlere mütemayil olmadığına şüphe yoktu. Olsaydı bile dâima birbirinin hislerine iştirak eden bu kayınla eniştenin Lûtfi Bey meselesinde de buluşacakları ve Damat Ferid'in açıkça belli olan kinine yeni başmabeyncinin hedef olacağı aşikâr idi. Bunda hiç tereddüt etmedim, fakat bu mütalea Lûtfi Bey henüz beni ter-ketmeden hatıra gelseydi onu böylece söylemek iyi olur muydu, bunda tereddüte kapıldım ve «Nihayet ne olabilir? Söyle-

mek doğru olmazdı. Kimbilir bu nasıl bir hisse hamlolunabilir-di. Netice itibariyle bu gün boşta kalan Lûtfi Bey, ne olsa bir büyük ziyana uğramayacak» dedim.

Damat Ferid'in kini kendisini göstermekte gecikmedi. Lûtfi Bey İstanbul'a vardı, saraya gitti, başmabeyncilik makamına oturdu, orada pek az kaldı, ve Damat Ferid kaynının sadrıa-zamı olur olmaz en evvel yapılan işlerden biri Lûtfi Beyi çıkarmak olmuştu. Bu da gayet tabii idi, onu Vahidüddin'in yanına getiren gene İttihad ve Terakki Cemiyeti olduğundan şüphe edilemezdi. Lûtfi Beye karşı şahsî bir kini olmasaydı bile yalnız bu sebep kâfi değil miydi?

**Hünkârın emri: gelsinler! — Gümülcüneli kârın hiddeti —
Muhaliflerin istedikleri - Hünkârın cevabı.**

Muhaliflerin kinlerinde inad ile, ısrar ile devam eden bir sebatı vardı; ve teşebbüslerinde, o kinin tezahürlerine bol bol meydan veren sözlerinde, hareketlerinde her vesile ile görülen bir takip fikrine tesadüf olunurdu. Ferit Paşanın riyasetinde gelen ve ters dönen heyetten sonra çok zaman geçmişti, bir gün Talât başmabeynciye telefon ederek mebuslar arasında Hürriyet ve İtilâfa mensup muhaliflerden, bazı maruzatta bulunmak üzere kalabalık bir heyetin saraya geleceğini haber verdi, ve bu heyetin huzura kabul edilerek söyleyeceklerinin sadece dinlenmesini, ve hünkâr tarafından münasip bir şekilde mukabele olunmasını tavsiye etti.

Bu kalabalık heyet geldi ve yine aşağıda bekleme odasında toplandı. Lütfi Bey bu defa onları nazikâne kabul ederek Padişaha arzedeceğini söylemiş. Zaten onların geleceğinden haberi olan hünkâr da: «Gelsinler!..» deyince hep birden, dizi halinde yukarıya çıktılar. Huzura böyle bir heyet kabul edilince: başmabeynci ile başkâtibin padişah nezdinde hazır bulunmaları usuldendi. Hünkâr her zaman oturduğu deniz karşısındaki koltuğun önünde ayakta idi. Biz, ikimiz de, bu küçük oda kapısının diğer tarafında, yüzümüz hünkâra dönük, duruyorduk. Heyet hakikaten, kalabalıktı: Belki yirmi kişi, belki daha ziyade... Bunlar kimlerdi?.. Bu gün her birini ayrı ayrı gözlerimin önüne getiremiyorum, fakat meclise gidildikçe muhalif oldukları görüle görüle tanılan simalardı. İçlerinde hocalar, ez-cümle Sabri ve Hamdi efendiler, Rumlar, bu me, yanda Kozmida ve Buşo vardı diye hatırlıyorum. Hünkârın karşısında bir yarım kavis çizerek ve odanın bir büyük kısmını örterek durdular. En evvel Hünkâr söze başladı:

— Bir Eyleyeceğiniz mi var? dedi.

O zaman bunların arasından Gümülcüneli İsmail sıradan ayrılıp öne doğru bir adım attı ve:

— Evet, bazı maruzatta bulunmak istiyoruz; fakat bunları söylemeden evvel başmabeynci ile başkâtibin dışarı çıkmalarına müsaade ediniz!...

Heyet azası hep birbirine bakiştılar, hatip olarak seçtikleri bu adamın değil hünkâra karşı, alelade bir şahsiyete karşı bile söylenmesi pek ziyade edebe aykırı olan bu sözlerini ayıplayan bir mâna ile birbirine baktıktan sonra yüzlerini ona çevirdiler. Her halde anlamışlardı ki hatip pek fena seçilmiş ve mülakat, nahoş başlamıştı.

Ben yerimde sallandım, başımın içini dolduran bir sis yığını vardı, sanki yere iyi oturmamış bir merdivenin üzerinden başaşağı yuvarlanacak gibiydim.

İnsanların mukadderatı, küçük şeylerin müdahalesi ile büsbütün değişmek tehlikesindedir. Hünkâr bize hitap ederek:

— Siz dışarıda bekleyiniz! deseydi, ne olacaktı?

Bir iki saniye içinde bunu gördüm ve başımı dolduran sislerin arasından hünkârı işittim. Hiç öyle olmadı. Bütün ecdadı ve büyük biraderi gibi kalın sesli olan ve kızınca sesinin kalınlığına bir fazlalık gelen hünkâr derhal mukabele etti:

— Onlar benim adamlarımdır, ve daima yanımda bulunurlar. Tamamiyle gizlidirler, onlardan hiç bir işim yoktur ki saklamak lâzım olsun.

Geniş bir nefes aldım. Bununla bitmedi, söyledikçe hiddeti daha ziyade kabaran hünkâr, bu gevşek ve lapa zannolunan ihtiyar birden son bir feveran ile, sanki damarlarında Yıldırım Beyazid'in, Yavuz Selim'in ateşten kanlan tutuşarak, ilerledi, ta Gümülcüneli'nin önüne kadar gitti, onu yakasından tuttu:

— Benimle mutlaka yalnız konuşmak istiyorsan (birinci defa olarak yabancı bir muhataba sen diye hitap ederek) gel içeri gidelim... Dedi. Küçük odayı göstererek...

Ben korktum, Onu böyle ilerliyor ve berikinin yanına kadar gidiyor görünce:

— Eyvah!., dedim; tokatlıyacak mı, gırtlığına mı sarılacak? Ne fena bir iş!..

İsmail kekeledi. Ne dedi, bilmiyorum, galiba Sabri Hoca da af dileyerek bir şeyler söyledi, ve iş burada bitti. Bitmedi, bundan sonra söylenen şeyler oldu: Neler? Bunları üç beş kelime ile toplamak mümkündür. İttihad ve Terakkinin istibdadından, her işi kendi elinde topladığından, başka türlü düşüncelere söz söylemek imkânını bırakmadığından, meta-netini kaybeden İsmail'den başka şu bu da söylüyordu. Hünkâr artık bulunan bir itidal ile dinledi, nihayet hiç kendisinden beklenmeyen bir mukabele ile mülakata son verdi:

— Sizler, milletin vekillerisiniz. Mecliste de her istediğinizi söylüyorsunuz. Şu halde?..

Evet, şu halde benden ne bekliyorsunuz? demek istedi.

Hünkâr eğer boş bulunup da, saltanatın haysiyetini unutarak bizlere dışarı çıkmak emrini verseydi, biz ne yapardık? Yapılacak tek bir şey vardı: Hemen aşağıya inip istifanemelerimizi yazmak... Fakat bu da hünkâra bir ders vermek kabilinden olurdu, ama yazılacak şeye öyle bir şekil verilebilirdi ki onda bu neviden bir mâna kalmasın.

Gümülcüneli İsmail'i ben yalnız mecliste dinleyerek görmüş, anlamıştım. Onun şöhreti de malûmdu. Gayet atak, halinde, kalinde hiç bir zarafet kaydı olmayan, daima «Var mı bana yan bakan?» diye pervasız, fütursuz gezip tozan, belinde çifte çifte tabanca taşıyan, kellesi koltuğunda bir kabadayı idi. Hünkâr ona bu dersi verirken bir köpürme hamlesine kapılarak belindeki tabancasını çıkarabilir miydi? Bunu o zaman düşünmedim, sonradan düşündükçe de kendi kendime:

— Çocuk! diye güldüm.

Muhaliflerin teşebbüsü bununla bitmiş olmadı. Bir gün gene Babîâlıden haber verdiler. Bazı isteklerde bulunmak arzusuyla Rum patriği maiyetinde Rumlardan birkaç mebus ve patrikâne mensubininin üç beş zât ile bir heyet halinde huzura kabul edilmek üzere saraya gelecekti. Bu heyetin kabulü icabedeceği söylendi. Başmabeynci bunu arzedince öyle zannetmiş ki hünkârın zaten bundan malûmatı vardır. Belki de zannı doğru idi. Hünkârla temas eden Rumlardan, doktorlardan, tüccarlardan, esnaftan bir takım adamlar yok değildi; bunlar vasıtasıyla hünkâr nezdinde bir hazırlıkta bulunmuş olabildi. Hünkâr bu haberi ehemmiyetle

ve endişe ile telâkki makamında, heyetin somaki odada kabulünü istedi. Bu oda

Dolmabahçe'nin hakikaten pek ziynete boğulmuş, sanatkârane yapılmış bir odasıydı. Elan mahfuz olsa gerektir.

Heyet burada kabul olundu. Hünkâr:

— Acaba nelerden bahsedecekler, ne demek lâzımdır? Sualiyile bizlerle istişareye lüzum gördü. Hatıra gelen şeyleri söyledik.

Ne zaman ki patrik söze başlayarak tercümanı vasıtasıyla uzunca bir izaha girişti, gördük ki hünkâr nasıl mukabele edeceğini zihninde tasarlamakla meşguldür.

Patrik'in sözlerinin hülâsası şu:

— Patrikhanenin imtiyazlarına halel getirilmektedir. Ecdadımızın fermanlarıyla bahşedilmiş olan bu haklara tecavüz edilmesine müsaade buyurmayınız!., tarzında idi. O, sözünü bitirince hünkâr bizimle vukua gelen istişareden hatırında ne kaldıysa onu söyledi, fakat ilâve ederek: — Yüce ecdadım tarafından size verilmiş olan imtiyazlara, fermanlara, haklara tamamiyle uyulmasını ben de isterim... dedi, ve heyet ziyaret maksadının temin edildiğinin kanaatle memnun olarak saraydan çıktı.

Bu ziyaret etrafta ve matbuatta büyük bir alâka uyandırmıştı. Biz aşağıda bir çok muhabirlerin beklediklerini gördük. Onlara anlattık, bittabi ertesi gün buna dair çıkan yazılarda hünkârın son sözleri öyle bir şekilde görüldü ki bununla meşrutiyetin saltanat makamına yüklediği vazifeye uymaz görülecek bir fıkra yoktu.

**Saray ramazanları — Kılıç alayı — Abdülhamid'-
Din alayı — Sultan Keşad'ın alayı —
Hırka-i saadet ziyareti —
Acı bir hikâye — Vahidüddin'in bir hakareti.**

Saray ramazanlarının hususiyetleri vardı: Bunları kısaca tasvir etmekle o zaman hayatının küçük bir levhasını yapmış olacağım. İlk önce merak ve tecessüs saikasıyla bu hususiyetleri ilgi ile takib ederken ramazanlar aynı merasim ve tekellüfleri beraberlerinde sürükleyerek getirdikçe ve bu, tekerrür yıllarca devam edince tahammül sınırlarını aşan bir üzüntü olmuştu. Bunların en başında alayları saymalıdır. Her hafta Cuma selâmlığından ve onu takib eden gidişlerle hafta içinde yapılan seyranlardan başka ramazana mahsus alaylar da vardı.

Ben bu alaylardan cülustan hemen sonra dinî ve ananevî merasimden biri olarak yapılmış olan kılıç alayından başlayarak bir üzüntü duymuştum.

Henüz çocuktum, Fatih rüşdi'î askerisinde idim. bizleri mektebe mahsus güzel resmî elbiselerimizle Saraçhane caddesine dizmişlerdi. Abdülhamid'in kılıç alayı yapılacaktı. Bu alay ne demektir, hünkârın Eyüb'de Halit türbesinde kılıç kugana-cağmı söylemişlerdi, fakat bunun mânası nedir, bilmiyorduk. Bizim için alay, birbirinin arkasından gelen, yaldızlı sırmalı adamlarla dolu arabalar, atların üzerinde alayın önünden, yanından koşan yaldızlara boğulmuş zabıtlar, dört atla koşulmuş arabasında, göğsü nişanlarla, elbisesi sırmalarla örtülü padişah, sonra, hepsinden güzel, başlarında kalpakları sorguçlu dizi dizi hademe demektir; ve bu manzara, çocukluk ihtisasımızda, öyle gözlere zevk veren, zihinleri uyuşturan bir ihtişam levhası idi ki saatlerce küçücük bacaklarımızın üzerinde beklemekten gelen yorgunluğun, fazlasıyla, bir mükâfatı idi.

Fakat o zamandan sonra, yaş ilerlemiş, yaşla beraber görgü ve duygu da ilerlemişti. Sultan Reşad'm kılıç alayında alayı dışından belli bir çerçeve arasından değil, ta Eyüb camiinden başlayarak surların toz kasırgaları içinde bulanmış dış caddesini takib ederek, sonra İstanbul'un fakir,

sefil iç mahallerinden Divanyolu'nu — oh! Bu Divanyolu! İsmi ne büyük bir yalan söyleyen bir yoldu bu!.. — daha sonra Köprüyü, oradan ta Dolmabahçe'ye kadar hep birbirinden harap, fakir sokaklardan geçerek, ta içinden görüyordum; alayı dışından değil, içinden, geçilen yerleri görek ve muhteşem olmak arzusunda bulunan bu alayla sefaleti insana ağlamak hisleri veren çerçeve arasındaki tezaddan üzülererek, sırmalı elbise-min içinde sarsıla sarsıla, şaşkın ve yorgun gidiyordum.

Bu kılıç kuşanma merasimi neydi? Konya'dan Celâlüddini Rumî'nin postnişini Çelebi Efendi sureti mahsusta İstanbul'a gelmişti ve Eyyûbi Ensari türbesinde Türk saltanatının yeni padişahına bir remzî mânası olarak kılıcı kuşatmıştı. Bu pek İyi, pek güzel bir gelenek idi; fakat bu alaya keski hiç lüzum görünmeseydi, alayın ihtişamıyla etrafın süsü, mamuriyeti arasında bir ahenk olmayınca, mevcut tezat öyle çirkin bir ifade almış oluyordu ki bunu görmemek, anlamamak mümkün değildi. Avrupa hükümdarları için yapılan dinî taç giyme ve takdis merasimine dâir —secre— tarihlerde türlü tafsilât okumuş, türlü resimler görmüştüm. On beşinci Louis'nin Reims büyük kilisesinde, Napoleon'un Paris'in Nötre Dame katedralinde, ne mutantan merasimle taç giydiklerini bilirdim; aynı mealde, aynı remzde olan kılıç alayı da az çok böyle olmalıydı. Olmayınca kaldırılmalıydı. İşte bu mütalealarla odamda tozlara batmış elbise mi atıp yıkandıktan sonra sarayın alayları için böyle menfi hisle uyudum, ve bütün saray hayatında alaylara karşı hep böyle başlayan bir his devam etti.

Ramazan bu alaylardan fazla bir kaçım daha getiriyordu.

Hepsinden evvel ramazanın onbeşinde Topkapı sarayında Emanât-ı Mübâreke dairesinde Hırka-i Saadet ziyareti için yapılan alay vardı. Bu alayın Abdülhamid zamanında nasıl ter-tib edildiğini, ne yolda ihtiyat tedbirleriyle ihata olunduğunu bilirdim, birkaç defa da olayı görmüştüm.

O zaman vehimlerine mağlûp olan Abdülhamid'in Yıldız'dan Topkapı'ya kadar bu şehir gezintisi, sarayından on adım beride Hamidiye camiine kadar selâmlık yapmasma benzemezdi, orada bile bomba suikasti vukua gelmemiş miydi? On gün evvelinden işe başlanırdı; belediyesi, zabıtası, harbiyesi bütün geçilecek yolları muayene ederler, boş arsalar tah-tahavalelerle örtülür, şurada burada badanalarla sanki tezyinat yapılır, bir yandan da casuslar hünkârın vehmini gıcıklayarak uydurmalarla çala

kalem mensub oldukları yerlere kâğıtlar yağdırırdı. Nihayet bütün bu işler yapılıp bitince alaydan evvel bir takım yaverler geçiş yolunu dolaşırlar ve alaya emin bir yol açmış olurlardı. Birkaç defa da bütün yolu iki taraflı hıncahınç dolduran halk kütlelerini mahzun ederek, saatlerce beklemiş olmalarım boşa çıkararak hünkâr kararını değiştirir, kara yolundan gitmektense Sarayburnu'na kadar denizden giderdi.

Sultan Reşad'ın Hırka-i Saadet alayı için, diğer alaylarında olduğu gibi hiç böyle tedbirlere, ihtiyatlara hacet yoktu; gönlünün güzelliğiyle, zararsızlığıyla tanılan padişaha bir suikast yapılması ne kendisinin, ne kimsenin aklına gelebilecek bir iş değildi.

Ben onun maiyetinde birinci defa olarak Hırka-i Saadet ziyaretinde, içerden, şahit oldum. Bu, hakikaten pek ruhanî pek kendinden geçerek yapılan bir merasim idi, ve insanın dinî bağları gevşemiş olsa bile asırlardanberi milyonlarca, ümmetin üzerinde saltanat ve satveti hükümlen olan, her müslim diyarında hercamii minaresinde azameti selâmlanan azimmüşşan bir Peygamberin hırkasına, velev uzaktan, velev örtüleri arasından yüz sürebilmek ruhu sonsuz dalgınlıklar içinde bırakan bir kendinden geçme idi. Dikkat etmişim, kürsüsünün üzerinde hırkanın bohçasına sürdükten sonra hünkâr üstünde güzel bir kıta yazılmış tül-bent mendilleri dağıtırken önünden takım takım geçen vezir, müşir, rical arasında tek bir simaya tesadüf edilmezdi ki manevî bir heyecan ile titremesin.

Bu dinî merasimde dört defa bulunmuşum, her defasında alayından kalmış fena intibai tamamıyla silen bir zevk ruhanî ile doldum.

Bu Hırka-i Saadet ziyaretinden bahsederken bana naklettikleri acı bir hikâyeyi kaydedeceğim. Vahidüddin'in zamanına ait bir hikâyeye... Ben o zaman saray dışında idim, sonradan işittim ve sızladım.

Vahidüddin'in kinleri vardı. Bunlardan biri de Sultan Re-şad zamanında sarayda İttihad ve Terakki'nin bir mümessili makamında telâkki edilen ve o zaman ikinci mabeynci, daha sonra başmabeynci olan Tevfik Bey hakkında idi. Yıllarca devam eden sıkı münasebetlerimde bu halûk ve nazik zâtın hiçi bir vesile ile temkinden, vakar ve haysiyetin icaplarından ayrıldığına şahit olmamıştım. Tek bir tabirle ahlâkım ifade etmek lazımsa mübarek bir adamdı diyeceğim. Hariciye mesleğinden yetişmiş, lisan

aşına, aynı zamanda şark edebiyatına da vâkıf olan Tevfik Beyi belki ben bir iki defa hadden aşın şakalarla gücendirmiş olabilirim, fakat o bana karşı daima iyi davrandı, ve herkesin bana dargınlık gösterdiği bir sırada ki, bunu sonra hikâyeye edeceğim, en samimî dostluklarıyla beni takviye etti. İşte bu sebeple Vahidüddin'in onun hakkında yaptığı hakareti işitince pek ziyade müteessir olmuştum. Kim bilir kendisi ne olmuştur: Topkapı sarayında biat merasimi esnasında yeni hünkâr tahtında iken önünden geçenlere tahtın saçağını öptürmek vazifesi başmabeynciye düşerdi. O zaman bu mevkide bulunan Tevfik Beydi. O, vazifesinin başına, tahtın yanına gelince, hünkâr eliyle işaret ederek uzaklaşmasını emretmiş ve ondan sonra gelen mabeynci Nüzhet Beye işaret ederek onu yanına çağırılmış. Bütün hazır bulunanların gözü önünde açıkça koğmak mânasına gelen bu hakareten sonra biçâre Tevfik Bey bir kenara sinmiş ve yüzünde şamar yemiş-çesine bir elem, uzun boyunda beline bir tekme vurulmuşcası-na bir çöküklükle saatlerce durmuş.

Ondan sonra bunu hazmedebildi mi, ne yaptı, sarayda ne kadar kaldı? Vakanın akıbetini lâıyıkıyla bilmiyorum, yalnız biliyorum ki makamında uzun müddet kalamadığı gibi hayatta da pek uzun kalamadı.

**Oruç tutanlar ve tutmayanlar — Beşinci Mehmet acaba ne yapardı?
— İftar sofrası — Yemeğe gelenler — Vükelânın daveti —
Büyük ikram — Atiye — Teravîh — Kadir gecesi —
Beşinci Meh-med'in bir azizliği**

Ramazan gelince sarayda her zamankinden daha fazla dini bir hava hüküm sürerdi. Zaten başta padişah olmak üzere bütün hanedan azası dinî ödevleri ifaya pek itina ederler. Yahut öyle gösterir oldukları için onlardan başlayarak gerek padişahın, gerek diğer hanedan azasının saraylarında namaz kılmayan, hele ramazanda oruç tutmayan, erkek kadim kimseye rastlanmazdı; vakıa oruç tutan orucu görünmez bir şey ise de tutulmayan orucu görmek de pek kolay olduğundan ben ramazanlarda bu dinî borcu ödemeyen kimseye tesadüf etmedim. Padişaha gelince, onun namazlarına pek sadık olduğumu bilirdim, fakat yaşı, vücudça zaafı şer'î bir mazeret teşkil edebileceğinden belki oruç tutmazdı, tutmaz idiyse bile Ramazan günleri haremde geç çıktığı için yemeğini orada gizlice yemiş ve pek sevdiği sigar asiyle kahvesini orada içmiş olarak mabeyne çıktığına hükmetmek lâzımdı.

Sarayın teşkilâtı umumiyesinde büyük bir değişiklik olurdu. Her şeyden evvel kahvaltılar, öğle yemekleri kaldırıldı, bu da gayet tabii idi. Buna karşılık sahur yemekleri tertib olunur, akşam yemekleri de bir iftar sofrası haline getirilerek, tatlısıyla, böreğiyle, kıymalı yumurtasıyla, çeşitli çorbalarıyla, reçelleriyle, çerezleriyle her vakitten ziyade tekellüflü, itinalı hazırlanırdı. Bu da tabii idi: Zira sarayda iftara gitmek memlekette ötedenberi yerleşmiş bir âdet olduğundan ve idare şekli ne olursa olsun bu âdete uyan, saraya az çok intisap sahibi kişiler nâdir olmadığından hemen her akşam bizlerle beraber Dolmabahçe'nin güzel iftar sofrasına iştirak edenler bulunurdu. Bunlar davet üzerine gelmiş kimseler değildi, beklenmeyen bir günde bazan tek tük, bazan bütün sofrayı dolduracak kadar kalabalık misafirlerimiz olurdu.

Sarayın ayrıca davetlileri de olurdu: Hünkâr ramazanın ilk on günü içinde ayan ve mebusan reisleriyle beraber vükelâyı iftara davet ederdi. O zaman sofraya daha mükellef, daha zengin olurdu. Hünkâr davetlilerin ara-

sında bulunmazdı, onları kabul ve ağırlama vazifesi bizlere terk olunurdu. Sofrada mu-tad üzere riyaset mevkiini işgal eden başmabeynci ile diğer erkân yerlerini, teşrifatta kendilerinden önce gelen vükelâyı bırakırlar, sadriazam riyaset mevkiini alır, ve pek nefis yemeklerden yenirken pek lâtif bir konuşma arasında sofrada uzunca bir zaman geçirilirdi. Bu konuşmada da riyaseti, tatlı söylemekte kendisini lezzetle dinlemekte, hiç özenmeksizin iyi bir hassaya malik olan Hakkı Paşa ifa ederdi; ayan ve mebusan reisleriyle vükelâyı bu suretle ikram edildikten ve kahveleriyle sigaraları da salonda dağıtıldıktan sonra asıl büyük ikrama sıra gelmiş olurdu.

Eski padişahlar saraylarına iftara gelenlere, mertebelerine göre kırmızı atlas keselerde münasib miktarda atiyeler verilirdi: Avam lisanında dış kırası denen bu atiyeleri meşrutiyet devrinde takib etmek düşünülemezdi; fakat geleneklere uymayı kendisine vazife bilen ve davetlileri boş çevirmeğe saltanat için utanılacak bir iş nazariyle bakan Sultan Reşat bu atiyeye usulünü hediyeye kalbetmek suretini düşünmüştü. Bu suretle hem saltanat sâninini korumuş hem davetlileri incitmeksizin hoşnut etmiş olacaktı.

Kahve ve sigara ile şerbetler arasında bir fasıla esnasında mabeyn müdürü maiyetinde bir enderûn efendisiyle salona girmiş bulunurdu. Enderûn efendisinin elinde büyükçe bir gümüş tepsi, tepside de üzerleri davetlilerin isimleri yazılmış bir kâğıtla işlenmiş saatler, tabakalar olurdu. Ve bunlar birer birer tevzi edildikten ve elbette ne kadar ağır davranırlarsa davranırlar birer birer memnuniyetle alındıktan sonra davetlilerin artık arabalarına binerek sarayı terketmekten başka yapacakları bir iş kalmazdı.

Huzura kabul edilmeleri mutad değildi, hünkâr tarafından kendilerine memnuniyet beyan olunur, onlar da başmabeynci, yahut başkâtip vasıtasıyla teşekkürlerini takdim ederlerdi. Zaten daha ziyade kalmalarına vakit de müsait değildi. Mabeynin bahçesinde güzel sesli bir müezzin yatsı ezanını okumağa başlamış olurdu; biraz sonra teravîh kılınacağı bununla belli olurdu. Davetlilerin hiç birinde de bu uzun namazı kılmak için hususî bir temayül görünmedi. Bunun için hemen topluca veda etmekte acele olunurdu.

Teravîh için iki tarafa bakan salonda seccadeler serilmiş, haremi hümayundan gelecek kadınlar için de salonun nihayetinde kafeslerle hususî bir yer ayrılmış olurdu. Müezzînin şeh-riyarî ki bunlar hademei hümayun zümresine dahil idiler ve icabettikçe incesaz takımına da iştirak ederlerdi; aralarında pek güzel sesliler vardı, imamı şehriyarî de sadasiyle, edâsiyle pek iyi bir tesir yapardı. İşte bu hazırlıklarla teravîh kılınırdı. Hünkârın bedenî mukavemeti bu namazı böyle cemaatle ve oldukça acele ile edaya müsait miydi, yoksa yalnız yatsının eda-şıyla iktifa mı ederdi, belki de bu farizeyi iç mabeynde bendelerinden bir ikisiyle yalnızca eda ederdi: bunu, tamamiyle hatırlamıyorum. Pek iyi hatırladığım bir şey varsa onu arasıra, hususiyle ramazanda küçük yazı odasının bir tarafındaki şark usulünde sedire diz çökmüş, yahut bağdaş kurmuş, kur'an okuyor gördüğümdür. Dinî vazifelere pek ziyade riayet eder olduğuna buna benzer birçok müşahedelerle kaniydim.

Ramazanın bir hususiyeti de Kadir gecesi yapılan alay ve merasimdi. Zamanımızda hünkâr bu merasimi Tophane camün-de ve saltanat kayıklarıyla denizden yaptırırdı. Camide dinî merasim pek ihtişam ile ifa olunur, sonunda cemaate şerbetler, şekerler dağıtılırdı.

Alaydan evvel haremi hümayundan kadınlar istablı âmi-reden ayrılan kapalı arabalarla ayrıca camie gitmiş ve kendilerine mahsus kafesli mahalde toplanmış olurlardı. Hünkâr maiyetiyle beraber bermutad mahfeli hümâyûnda hazır bulunurdu. Erdadından geçen âdetlere, bilhassa babası Abdülmecid'de görülmüş an'anelere küçük yaşından beri bağlı olan ve bunları tatbik imkânını bulmak için uzun zaman saltanat nöbetini bekleyen hünkâr bu merasimlerden sıkılır ve usanır değildi.

On beş Ramazan alayına dair bir hikâye hatırlıyorum. Alayda veliahtın, onu takib eden Vahidüddin'in ve hanedandan davet edilen birkaç zâtın bulunması âdetti.

Sarayda geçirdiğimiz yılların ilk ramazanında idi, bu alaydan birkaç gün evvel Yusuf İzzüddin saraya gelmişti, huzura çıkmadan evvel kendisine tahsis olunan pdada bekliyordu. Onu kabul etmeden evvel hünkâr beni çağırırdı ve:

— Yusuf İzzüddin Efendi gelmiş. İbrkaç gün sonra alay olacak, o da hazır bulunacak, Vehidüddin Efendi de beraber... Bunlar nasılsa ikisi bir araya gelmiyor.

Hakikaten ikisini bir arada hiç görmemiştim. Meselâ Sey-yidler geçit resminde, Edirne seyahatinde hep birbirlerine karşı dargm vaziyette idiler; daha doğrusu Yusuf İzzüddin dargın, Vahidüddin barışıklık için fırsat bekliyor... Onun telkini ile mi, yoksa teklifin red edileceğine kanaatle beraber hünkâr bir azizlik yapmak arzusuyla mi, sözünde devam ederek ilâve etti:

— Benim tarafımdan Yusuf İzzüddin Efendiyi görünüz. Herkese karşı ikisinin bir arada bulunması pek iyi bir tesir yapar mütaleasındayım. Onun için gelecek alayda arabaya beraberce binsinler...

Bu mütalea her halde bu iki zâtın aralarını bulmaktan ziyade açmak fikrine dayanmış olacaktı. Ne olsa saray siyaseti...

Ben türlü ihtiyatları hazırlayarak Yusuf İzzüddin'in odasına girdim. O âdeti üzere sinirlice enine boyuna geziniyordu. Bilemem ne yolda anlattım. Derhal kirpilendi. Ve «Şevketmeab efendimize arzediniz, ben o adamla — sarayda adam demezler, âdem derlerdi — bir arada bulunmam. Alayda bulunmamağı tercih ederim» dedi.

Böylece arzettim. Zaten bu neticeye muntazır olan hünkâr ses çıkarmadı ve bu iki zât alayda her vakitki gibi ayrı ayrı bulundular.

**Huzur dersleri — Camilerde va'az — Batı dünyası —
Müslüman va'azları nasıl olmalıydı? — Hayal kırıklığı —
Muharrirler ve muhatablar — Atiye, öübbe, şal —
Dersten evvel tecrübe — Derslerin tarihi — Hurafeler —
Hoca Asım — Faik Hoca.**

Saray Ramazanının başlıca hususiyeti huzur dersleriydi. Bunların ne olabileceğini evvelden tahmin etmek mümkün değildi; fakat nasıl hitabet ve belâğatin birer mükemmel numunesini teşkil etmesi lâzım geleceğine hükmederek ilk defa bu derslerde hazır bulununca diyanetle hikmetin bir karışımını dinlemekle zevkiyap olacağına emindim. Bunun için sebepler vardı: Küçük yaşındanberi Ramazanlarda camileri dolaşırken, vaizlerin kürsüleri kenarında-durur, bir müddet dinlemeğe çalışırdım. Sonra bunların çirkin yaygaralarla, kötü bir türkçe ile çırpma çırpına en yüksek mevzulara temas etmek isterken nar sil saçmalara, hezeyanlara boğulduklarını gördükçe elim bir hisle oralardan kaçardım. Gene o sıralarda Hâmid'in bir «vaize bir mevze sini okumuş, bunu dinlemeğe tahammül edilememiş saçma sapan konuşmaların suratına indirilmiş bir terbiye tokadı kabilinden telâkki ederek sanki onlardan intikam alırcası-na ezber etmişim. O sıralarda Avrupa dünyasında vaizlerin nasıl yapıldığına, mevzelerin nasıl birer sanat ve hitabet eseri olarak tertip edildiğine vâkıftım. İsviçre, İngiltere, Almanya gibi protestan diyarlarında Pasteur'lerin pazar hitabelerini hazırlamak için Tivrattan, Incilden ilham alarak, herhangi bir fıkranın, bir âyetin etrafında sanatkârane nakışla*, süslemeler yaparak bunlardan ahlâkî sonuç çıkardıklarını; katoliklik âleminde, meselâ Fransa'da köy rahiplerine varıncaya kadar öğütlerini işleye işleye bunların arasından şöhretleri cihana şâmil hatipler yetiştiğini, hele Fransa edebiyatında Bossuet, Fenelon, Bcurdaleue, Massillon, Flechier hitabeleriyle — sermon— kendilerini dinleyen hükümdarları bile kendinden geçiren dâhiler zuhur ettiğini bilirdim; onun için hikmete, hitabet ve belâgate, her dinden daha müsait olan, hele Kur'an kabilinden cihanın hiç bir lisanında, hiç bir edebiyatmda nüsüne tesadüf mümkün olmayan bir ilham menbamdan doğacak olan İslâm vâızlarının, bilhassa huzur derslerinde, hem padişah, hem halife makamlarını işgal eden zatın karşısında söyleyeceklerinin yüksekliğine intizar etmek, ve bunları dinlerken bir istiğrak zevkini ummak en sarih hakkımdı. Heyhat! Ne müthiş bir hayal kı-

rıklığına uğradım ve bütün Ramazanlarda, günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevke bedel ne acı bir esef duydum.

Ben, beklerdim ki, mukarrirler Kur'anm metninden ayrıl-mayarak, filân ve filân âyetten ilham alarak hitabelerde bulunsunlar. Buna mukabil onlar, hep tefsirlerin iz'âna sığmayan teşrihatmı, hususiyle Buhârî'i Şerif diye tanılan ve uydurma hâdiselere istinat ederek hurafatı İsralye ve Hıristiyaniyeden intikal eden rivayetlere her türlü mantık ölçülerini aşacak genişlikler veren kitabın muhteiyatını esas tutuyorlardı. Artık onların lisanında İslâm dini peygamberin dininden başka oluyordu, asıl Muhammed dininin safvetinden, makuliyetinden bir şeyler kalmayarak bu güzel din esatiri bir mahiyet almış oluyordu.

Huzur dersleri de iki tarafa bakan odanın sofrasında olurdu. Hünkâr, deniz tarafında kanapenin üzerine yerleştirilmiş bir mindercikte, sabırlı sabırlı otururdu, sağ tarafında, yerde dizi dizi hanedandan hazır bulunacak olanlarla, sol tarafında da gene öyle dizi ile mabeyn erkân ve memuriniyle, bendelere mahsus ipek minderler sıralanmış olurdu. Bunların üzerinde bacaklar kıvrılarak, hele şişmancaılar için tahammül olunamıyacak sıziılara sebep olan vaziyette, belki bir saat mustarip olmak ica-bederdi. Her celse bittikten sonra ayağa kalkmakta; ayağa kalktıktan sonra da durmakta, yürümekte kolay galebe çalınama-yan zorluklar çekerdim.

Huzur dersleri başlarında bir muharrir ile muhataplardan mürekkep bir zümre tarafından verilir; hepsi on beşi geçmi-yen bir heyet... Dersler Ramazanın ilk gününden bağıyarak haftası sonuna kadar devam eder ve bunlara ikinci namazından sonra başlanırdı. Her sene mukarrirleri ve muhatapları —ki her gün için ayrı ayrı zevattan teşekkül ederdi— meşihat, mer'i olan bir usul dairesinde sıra ile intihap ve saraya yollardı. Bu derslere dahil olmak için namzetler iyice çalışırlardı, zira vazifelerini bitirince ceplerine bir atiye, sırtlarına bir cübbe, bellerine bir şal kuşak ihsan olunmak muhakkaktı. Hazinei has» sa için ihtiyar olunamıyacak kadar ağır bir masraf değil. Mu-karrirlerin cübbeleri siyah ve iyi bir kumaştan, muhatapların cübbeleri de mavi idi.

Saraydan evvel Dolmabahçe camiinde bir toplantı yaparlar ve o günün dersi hakkında bir tecrübede bulunurlardı. Bu tecrübe gayet basit idi. Mukarrir sırası gelmiş olan âyeti tefsir ederken yanında oturan muhatap bir sual sorar, mukarrir bunun cevabını verir, ikinci muhatap bir ikinci su-

alde bulunur, buna da cevap verilince, üçüncü muhataba söz söylemek fırsatı ya düşer ya düşmez, diğer muhataplar da dersin sonuna kadar bir put gibi hareketsiz dururlardı. İşte tecrübe muhataplara soracakları şeyleri söylemekten ve alacakları cevapları anlatmaktan ibaret olurdu.

Vaktaki camide ikindi namazı kılınmış, bu tecrübe de yapılmış olurdu, başta mukarrir, arkasında sıra ile muhataplar, ağır ağır, büyük bir dinî merasime gidecek olanlara mahsus vakur bir eda ile camiden saraya kadar yürürler, divanhaneyi geçerler, büyük merdivenden birer birer çıkarlar ve gene öyle birer birer sırayı bozmayarak yerlerine geçip, biraz ayakta dururlar ve daha evvel gelmişse, hünkârın: «Oturunuz!» işareti üzerine minderlerine çökerlerdi.

Bu huzur dersleri yüz şu kadar sene evvel bir padişah tarafından ihdas olunmuş ve o zamandanberi tahta çıkmış/olan bütün padişahlar tarafından takip edilmiştir. Her derste ancak iki üç âyetin mânası verilerek onların etrafında söz söylendiği için yüz şu kadar sene içinde Kur'anın ilk cüzünden belki onda biri takrir edilebilmişti ve eğer bu derslere devam olunmak mukadder olsaydı, Kur'anı hatmetmek kimbilir kaç asırda nasip olabilecekti.

Mukarrir başlardı: Hangi âyete sıra gelmişse oradan... Evvelâ onun mânasını söylediler, kısaca, çabukça... Asıl istenen o değildi^ âyet, muhtelif müfessirlerden naklen türlü söylentiler ve hikâyeleri döküp saçmak ve bunların etrafında çeşit çeşit, acayip ve garip, efsanelerle dolu süslemelere bir giriş bulmak içim vesile teşkil ederdi. İşte ilk gününden başlayarak, bütün Ramazanlarda huzur dersleri böyle devam edince, bizler için «eyvah!...» diye yanmaktan başka bir iş kalmamış oluyordu. Nasıl olup da bidayetindenberi saltanat makamını işgal eden pa-üşahlar ve bu işi her yıl tertip ederek vaizleri seçen şeühülis-Jamlar şu huzur derslerinde olan iz'ana, mantığa, Kur'anın azametini, makûliyetine lâıyk bir cereyan vermemişler ve padişahın karşısına geçirilen mukarrirlere, mutaden camilerde kürsülerini döve döve türlü hurafeleri, sanki hâşâ sümme hâşâ ahkâmı diniye imişçesine döküp saçan vaizlerden daha yüksek bir eda telkinine muvaffak olamamışlardı.

Neler işittik? Vaktiyle camilerde böylelerine tesadüf ettikçe kaçardım. Burada kaçmak imkânı yoktu. Sabırla tahammülle, fakat azîm eseflerle arzın kürriyetini inkâr, gökteki cisimleri birer dünya olduğu iddiasını küfür

diye telâkki eden, biraz daha ileriye gitse yerin bir öküzün boynuzlarında durduğu iddiasına kadar varacak olan, âyete mâna verdikten sonra bir tarafından kaçıp hurafelere sapan peygamberlerin mucizelerinden bahsederken peygamberin ruhunu rahatsız edecek saçma sapan sözler sıralayan, Miracı hikâyeye ederken Mekke'den Kudüs'e kadar aşılacak mesafeyi bir saniyede geçmek için Hazreti Muhammed'in, bindiği hayvanın, bilmem kaç zira' uzunluğunda olduğunu söyleyen, ayın yarılmasından bahsederken ayın yarısının kuzeyde, diğer yarısının güneyde ikiye bölünmüş bir kâğıt fener gibi asılı kaldığından dem vuran bu adamlar, Islâmiyeti taziz ve tahkim değil, tahribe çalışmış oluyorlardı; bunu idrâk edenler elbette vardı, fakat ona çare bulanlar yoktu.

Mukarrirler arasında bir defa mebus hoca Âsim Efendi bulundu. Bu zatı mecliste bir kere dinlemiş, telâkatine, mantığına hayran olmuşum, ilk önce pek iyi başladı, bildiğim hoca Âsim Efendi idi; fakat nasılsa, zahir emsalinden başka türlü olmak istemediğinden, o da sapıttı, o kadar açık bir sapıtma ile değil, fakat o tanınmış mantık adamından büsbütün başka bir adam oldu.

Bir defa da Faik Efendi hoca isminde şahsen pek sevimli, galiba Lâz şivesinde fakat güzel sesli, hitabet kabiliyetli bir zât gördüm. Bu da ilk önce pek iyi bir tesir yapmakla başladı; fakat tabiatın kendisine bahşettiği vasıfları, meselâ bir âyet mânasından fırsat bularak sözlerini dinî ve ahlâkî bir öğüt şekline sokmak maksadiyle kullanmış olsaydı tam beklenen bir hatip olmak kabiliyetinde iken nasılsa lâfî tasvirlerin haramlı-gma getirdi. Memleketin bütün mekteplerinde resim dersleri verilirken, sarayın birçok kısımları tasvirlerle dolu iken, kargısında söz söylenen padişah bizzat tekrar tekrar resimlerini yaptırmış iken bu zâtın bu yolda o tarzda söz söylemesi, ve bu sırada tasvirlerle şiddetli bir hücum yapması öyle beklenmeyen, kendisinden umulmayan bir hâdise oldu ki hakkında hâsıl olan iyi intiba derhal silindi. İşte Sultan Reşad zamanında da huzur dersleri böyle başladı ve böyle devam etti.

Bayrrmlşşma merasimi — Musiki acayıplikleri: Hünkâr marşı — Geçit — Saçak öpmek meselesinin doğurduğu dâva — Saçağı öpmek istemeyenler — Beşinci Mehmed'in kararı.

Nihayet ramazanın bütün merasim ve tekellüfleri birer bi-rer gelip geçtikten sonra bu silsilenin sonunu bayram için yapılan muayede merasimi teşkil ederdi, bunun da yapılacağı yer Abdülmecit zamanından beri Dolmabahçe'nin meşhur muayede salonu idi. Abdülhamit bile her türlü evhama galebe çalarak babasının yaptırdığı sarayın muayede salonuna kadar gelmekten ve merasimi burada icra ettirmekten çekinmezdi.

Ben o zaman bu merasimde hiç hazır bulunmak istememiştim fakat takib edilen usule az çok vâkıftım. Pek ziyade izdihama ve külfete sebep olan bu muayede resminin tertibi, icrası teşrifat memurlarına aitti, meşrutiyet zamanında gene öyle devam etti. Teşrifatî'i divânı hümâyûn mevkiiini işgal eden zât ile maiyetinde bulunan kişiler, hep Babîâli memurlarından olmakla beraber vazifelerinin en büyük kısmı sarayla olan münasebetlerine taallük ederdi. Muayedede hazır bulunacak olanları hanedan âzasmdan başlayarak heyeti vükelâyı teşkil eden zevat, ondan sonra ulâ sanisinden yukarıda bulunan mülkî rütbe sahipleriyle bu rütbelerin karşılığı askerî rütbe sahipleri, önde gelen din adamları ve en son hünkârın hususî hizmetini teşkil eden ve o rütbeler sahipleri arasında sıraya girmiş bulunan zevat tertib ederdi. Bunun nasıl mühim bir yekûn teşkil edeceği düşünülünce derhal anlaşılırdı ki teşrifat idaresi davetleri birkaç nöbete ayırmak mecburiyetinde idi. Abdülhamit zamanında günden güne adedi artan rütbe sahiplerini böylece ayrı ayrı bayramlara taksim etmekten başka bir çâre bulunamazdı. Sultan Reşad zamanında böyle bir tedbire müracaat lüzumu pek hissedilmedi, davet edilecek olanların adedi kendiliğinden mahdut bir daire içinde kaldı, fakat böyle olmakla beraber bayram namazından sonra Dolmabah-çe'nin bütün salonları, divanhaneleri, odaları akm akın gelenlerle dolardı; ve başlarında âmirleri, bütün teşrifat memurları oradan oraya koşarak, soluya soluya her tarafa yetişerek bu kalabalığı sınıflara ayırmak ve hünkârın önünde yapılacak geçit resmine bir intizam verebilmek için uğraşırlardı.

Birkaç gün evvelden başlanarak muayede salonu hazırlanmış olurdu. Hazine'i hümâyûndan, tarihî bir kıymeti olduğundan bahsedilen altm

kaplı taht getirilmiş, salonun kara tarafına dipte yerleştirilmiş bulunurdu, sefirlerle maiyetlerine, ecnebi seçkin kişilere salonun yukarı katında taht'a karşı olan kısımda sandalyeler konulmuş, bir de büfe kurulmuş olurdu. Bir resmî sıfatı olmadığı halde muayede merasimini temaşa etmek müsaadesini alanlar için de gene salonun yukarısında sağ taraf hazırlanır, mabeyn fanfare takımı gene yukarıda hususî yerini işgal ederdi.

Mabeynden muayede salonuna giden oldukça uzun ve dar dehlizlerde hademe'i hümâyûn bir dizi teşkil eder ve karşılama merasimini ifa etmiş olurdu.

Nihayet her iş bitip hünkâr da bayram alayından ve namazından avdet edince, bir müddet muayede salonunun bir köşesinde bulunan hususî odada istirahat ettikten sonra odadan çıkar ve taht'a doğru yavaş yavaş ilerlerdi.

Bu sırada selâmlık resimlerinde olduğu gibi alkışların beşi onu bir halka halinde toplanarak, dua mıdır, alkış mıdır, ne olduğuna dikkat edilemeyen bir gulgule içinde bağırdukları işitilir ve gene bu sırada fanfare hünkârın marşını çalardı.

Bu marş, garip, tuhaf, daha doğrusu gülünç bir şeydi. Ab-dülhamid'in marşı da Avrupa'da olduğu gibi, bizde de Cumhuriyetin istiklâl marşı kabilinden, marştan ziyade bir ilâhî değildi ama Guatelli'nin eseri olmak itibariyle, hoppalığına, şakraklığına rağmen, nihayet bir marş idi. Sultan Reşad'm ikinci oğlu Necmüddin Efendinin kendisinde mevcudiyetini teveh-hüm ettiği musikişinaslıktan gelen bir selâhiyetle tavsiyesi üzerine hünkâra da beğendirilmiş bir musiki acayıplikleri idi ki, mutlaka öyle olursa kabul olunur mütaleasiyle, meşhur bestekâr Selvelli tarafından yapılmış idi. Bir operetten mi çıkmıştır, nereden doğmuştur marş mıdır, bir oyun havası nrdır, ne olduğuna akıl ermeyen bu marşı her vesile ile işittikçe bunun seçilme sorumluluğundan bizlere de bir utanma payı sıçrar im diye sıkılırdık.

Artık bütün mukaddemesi yapıp bitince, hünkâr tahtında oturmuş, iki taraf da dizi ile ilk kabileleri teşkil eden zevat hazırlanmış, teşrifatçıların idaresi altında geçit resmi başlardı.

Herkes sıra ile tahtın önünden geçer ve sağ tarafta baş-mabeyncinin elinde duran tahtın saçacağını öperek ilerler, tekrar mevkiini alır ve takım takım bütün merasime dahil olanlar bu suretle tahtın önünden geçip saçığı öptükten ve başına götürdükten sonra dizi dizi etrafta halka halka sıralanır, ve nihayet resmî zevatın arkası alınınca başta Rum patriği olduğu halde, toplu olarak muhtelif mezheplerden rü'esayı ruhaniye, salonun ortasına ve tahtın yakınma kadar ilerler, patrik nutkunu okur, bunun türkçesi patrikhane tercümanı tarafından tekrar edilir, ve bu suretle muayedenin saatlerce süren resmî kısmı hitama ermiş bulunurdu. Bu müddet zarfında yukarıda seyirciler eğlenirler miydi, onu bilemem, fakat her halde işin bitmesini ayakta bekleyenler günlerce sızıları devam edecek bir yorgunluk geçirmiş olurlardı.

Bu merasimin bir eğlencesi, daha ziyade beyinleri uyuşturan bir gürültüsü vardı: fanfare!..

Buna gürültü demekten başka çare yoktur. Bayramlaşma salonu genişlik itibariyle hadden aşırı ve kubbesinin yüksekliği itibariyle de gene makul ölçüleri aşacak derecede yüksek bir binadır ki mabeyn ile harem daireleri arasını işgal eder. Burası o kadar tannandır ki bir tarafında bağırılsa ses bir uğultu halinde yuvarlana yuvarlana gider, duvarlara çarpar. Artık insan sesi değil, bakır ve tahta âletlerin olanca kuvvetleriyle çıkardıkları seslerin nasıl bir gök gürültüsünü andıracağı hesap edilmelidir. Buna çalman havalarla merasimin ciddiyeti arasında hiç bir münâsebet olmayışını da ilâve etmek lâzımdır. Meselâ şeyhülislâm efendi sadrıazam ve nazırlar geçerken ya Planguette'in Lescloches de Corneville - Velse'i yahut Audran'ın Mascotte'inden çıkarılmış bir quadrille çalmıyor olurdu.

Abdülhamit zamanında ben de bayramlaşma merasimine birkaç kere davet edilmiş, fakat hiç birinde hazır bulunmamış idim. Zaten rütbeme ait resmî elbiseye de malik değildim. Sultan Reşad zamanında vazife icabı olarak merasimi ilk defa görüyordum, ve her yeni görülen şeyde olduğu gibi tecessüs hissi işin gülünç taraflarım görmeğe mâni oluyordu. Sonraları ise, alıştım, demeli.

Bu bayramlaşma işinde sükût ile geçiştirilmeyecek bir nokta var: Saçak öpmek meselesi...

Ayandan ve mebuslardan birçok zevat bu saçak öpmek kaidesini pek ziyade haysiyeti ihlâl edecek, insanlık şerefiyle bağdaşmayacak bir dalkavukluk kabilinden telâkki ediyorlardı. Bayramlaşmanın icrasından evvel bu kaidenin kaldırılması için müracaatta bulunuldu. Nasılsa saçak öpmek kaidecinin kaldırılmasını saltanatın şanına ve ecdaddan gelen an'aneye aykırı addeden hünkâr, diğer birçok vesilelerle pek uysal iken, bu noktada ısrar etti. Öyle ki resmî vazifeleri, yahut akitleri itibariyle birçok kişiler saçığı öpmekten geri kalmamış iken bir takım vicdan hürriyeti umdesine riayeti vazife edinenler de sadece bir temenna ile çekilip yürümek cihetini iltizam ettiler, ve bu suretle hazır bulunanlar arasında bir ikilik, bir ayrı düşünüş ortaya çıktı. Eğer hünkâr kendiliğinden şu hiç de lüzumu olmayan saçığı kaldırmış ve başmabeynciyi onu saatlerce elinde tutmak yorgunluğundan kurtarmış olsaydı, elbette bu nazariye anlaşmazlığı, hiç meydana çıkmamış ve mesele gene hünkâr lehine halledilmiş olurdu.

**Karışık bir iş — Hünkâr seyahatleri nasıl telâkki ederdi? —
Neler lâzımdı? — Hanedan üşüşmesi —
Eşya, mutbak, ahır meselesi — Mükerrer ve müteaddit alaylar —
Beşinci Mehmet soruyor: «Paraca nasılsınız, hediyeler ne olacak?»**

Bir yandan memleketin içinde zuhur eden zorluklar, me-busan meclisinde günden güne şiddetlenen ihtilâfları, muhalif matbuatın hiç bir kayda tâbi olmayan hücumları ile uğraşırken, hükümet, hepsinden daha mühim, daha acele tedbirlerle muhtaç olan Rumeli işleriyle ve her zaman, her vesile ile parlamağa müsait olan Arnavutluk ahvaliyle endişelere kapılmaktan hâli değildi ve bunlar için yegâne yapılması hatıra gelen iş islahattı. Islahat!.. Ne zamandanberi bu kelimenin etrafında dönülüp durulmuştu ve her teşebbüs akamete müncer olunca artık kelimenin, herkesi bir şüphe tebessümüyle güldürmekten başka hizmeti kalmamıştı. Islahat yirmi dört saatte, üç kanun taslağıyla tahakkuk edebilecek bir iş değildi. Her türlü ihtilâfların kaynar bir kazanı olan bu kıtada islahat yapabilmek için bir imkân bulunsa bile evvelce bu kaynayan kazanı teskin etmek için üstüne bir soğuk su dökmek lâzımdı.

Bunun için de hükümet bir çare düşündü, ve düşünülen çarenin mümkün veya muhal olmasına göre saray erkânıyla danışmaya lüzum gördü: Bulunan çare, Rumeli'de bir seyahati şahane tertip etmekten ibaretti. Selanik - Usküp - Piriştine -Meşhed. Selanik - Manastır, Manastır - Selanik. — tik bakışta herhangi bir dahiliye müfettişinin buralarda bir tetkik seyahatine çıkması kadar sade ve kolay görünen bu iş hünkârın, bütün maiyetiyle, ve maksadın icabettirdiği bütün debdebe ve gösteriş ile seyahati şekline inkılâp edince pek ziyade zorluklarla dolu bir iş oluyordu.

Her işten evvel yaşlanmış olan padişahın bu uzun ve yorucu yolculuğa tahammül edip edemeyeceğini anlamalıydı.

Biz, hünkârın seyahatleri nasıl bir şevk ve zevkle telâkki ettiğine vâkıftık. Gamble zamanında donanma tarafından Marmara açıklarında tertip olunan büyük bir manevrayı Ertuğrul yatı ile temaşaya çıkmakla başlayarak

Hereke'ye, İzmit'e, Şile'ye, Bursa'ya, daha mühim olarak Seyyidler tepelerine, oradan Edirne'ye bir genç adam hevesiyle koşan hünkârda cisma-niyetten ziyade maneviyatından gelen bir kuvvet soluğu vardı ki, onu hemen durgunluğundan soyar ve her şeye hazır bir tazeliikle diriltirdi... Ancak bu uzun seyahat o zamana kadar yapılmış olanların hiç biriyle mukayese kabul etmezdi. Buna dair bir karar almak için başlangıç noktası hünkârın bir danışma şeklinde muvafakatini almaktı, binaenaleyh, buradan başlanmak üzere ilk önce tasavvurun az çok teferruatı görülmekle iktifa edildi.

Tahminde hiç aldanılmamıştı. Hünkâra tasavvurdan bahse başlanır başlanmaz, onda öyle bir sevinç gördük ki, hemen:

— Haydi, çocuklar! Yola çıkalım... diyecek gibiydi.

Yola çıkmak?... Evet ama bu neye tevakkuf ederdi? Başta para meselesi olarak seyahati bütün zamanlarında bir arızaya uğratmaksızın tertip edebilmek ve bunun için sarayın bütün vasıtalarını faaliyette mevkine koymak, bunlardan en çok mikyasta istifade edebilmek için işin idare başlarında bulunacak olanların dirayet ve meharetime güvenmek lâzımdı. Bu maksatlara varmak için bir yandan hükümetle, bir yandan da hazinesi hassa erkânıyla, daha sonra Demiryolları Müdüriyeti Umumisiyle birçok toplantılar yapıldı.

Yapılacak işleri nasıl özetlemeli?... Bu işe dair az çok bir fikir vermek için, bir takım tafsilâtı süratle kaydetmek tarih için faydadan hâli olmasa gerek...

Her şeyden evvel seyahate hanedandan, hükümet erkânından kimler iştirak edecek, bunları en aza indirerek tesbit etmeliydi. Hükümet erkânından sadriazam, hariciye ve bahriye nazırı bittabi hazır bulunacaklardı; bunları gidilecek yerlerde valiler ve mahallî erkân misafir ederlerdi, lâkin ihtiyaten bu işin sarayca görülmesi ihtimali de düşünülmeliydi. Asıl mesele hanedan hücumunun önüne geçmeğe kalıyordu. Bereket versin ki, biz buna dair bir fikir telkinine teşebbüs etmeden hünkâr kendisi, işin zorluğundan ziyade tahmini az çok, mümkün olan düşüncelerle bu zorluğa kendisi çare buldu; öyle ki, beraberinde gelmelerini münasip ve mutlaka lâzım addettiği hanedan âzası sarayın kolaylıkla barındırabileceği bir adede kadar inmiş bulunuverdi.

Maiyete gelince: Mızraklı, mavi harmanili muhafaza bölüğü; hademei hümayûnun münasip bir kısmı, fanfare takımı... Bunlar saray hizmetinde bulunmakla beraber, harbiye nezaretine bağlı olduklarından gidilecek yerlerde iâşe ve iskân işleri harbiye nezaretinin mahallî vasıtalarıyla temin olununca saraya taallûk eden cihet yalnız bunları yolda doyurmak-tan ibaret kalıyordu. Bu suretle işin büyük bir kısmı sarayın sırtından alınmış oluyordu. Hademe ve farfare efradı Selânik'e kadar Gülcemal vapurıyla gideceklerdi, sonra oradan gidiş ve dönüşte demiryolunu alırlar, Kosova'ya gene demiryoluyla giderlerdi. Bu da pek kolaydı.

En büyük iş mefruşat idaresine, matbahı ve ıstablî âmire müdüriyetlerine düşüyordu.

Mahalleriyle muhabere edilerek padişahın ve maiyet erkânının oturmalarına ayrılacak yerler tesbit edildikten sonra mefruşat idaresi buralara icabeden eşyayı gönderecek, tamir ve temizleme işleri oralarda hemen yapılarak odalar bütün tefer-ruatiyle hazırlanacaktı. Mefruşat idaresinin eşyası, memurları, hususiyle bu işlerde kısmeti ve ustalığı, bu müşkül işi muvaffakiyetle başarmağa kâfi idi. Bu da tesbit edildikten sonra yemek meselesi düşünüldü.

Her türlü vesait ve münakale noksanına rağmen, yüz binlerce askerî mühimmatıyla, hayvanlarıyla, toplarıyla, dünyanın dört tarafına sevkmesini bilen, Viyana'ya kadar bir gezinti yaparcasına ordusunu dağlardan, sarp geçitlerden aşırabil-mek harikasını kaç kereler göstermiş olan Türk becerikliliği bir padişahın seyahatini teminde âciz kalmazdı. Matbahlar idaresinin yola çıkacak vapurlardan başlayarak her gidilecek yerde kahvaltıdan, öğle ve akşam yemeklerine kadar bütün yemek işlerini hazırlayacak takımları, memurları, aşçıları vardı. Hemen tereddüt etmeden bu karışık işi matbahı âmire müdürü üstüne aldı. İstablî âmireye gelince, Müdür: «Evvvel Allah! Korkmayınız!..» demek isteyen bir mânâ ile gülümsüyor-du. «Lâkin, Şeref Bey! denildi; hünkâr, Selânik'e çıkınca orada hemen vükelâsiyle, erkâniyle alay teşekkül edecek, oradan ayrılırken Selanik'te konağa kadar gene bir alay lâzım. Oradan Üsküp'e gidince, orada da süslü esvapları içinde arabacılarıyla, eeyisleriyle gene bir alaylık araba lâzım, daha sonra oradan Pi-riştine'ye gidince, hep emre hazır birer alaylık araba ister.. Daha sonra Selanik, Manastır, gene Selanik...» Şeref hep o gü-lümsemesiyle dinliyordu, nihayet: «Siz demiryolu işini temin edin, gerisini bana bırakın!...» dedi.

Şark demiryolları idaresiyle temasa girildi. O zaman bu idarenin başında kendilerine her suretle güvenilebilir bir müdürü umumî ile bir fen müdürü vardı: Mualler ile Crist — Davet ettik, geldiler, onlara işi anlattık, kendilerini mefruşat, mutfak ve ıstablî âmire müdürleriyle temasa getirdik, öyle ki, birkaç gün içinde her türlü tafsilâtiyle mükemmel bir sevkiyat taslağı hazır oldu ve bize geldi. Hiç bir nokta unutulmamış, hiç bir küçük iş ihmal edilmemişti. Demek artık yola çıkarılabildi. Bahriye nezareti Turgut Reisle Barbaros Hayrüddini, Gülce-mal vapurunu daha birkaç küçük harp gemilerini hazırlayınca yapılacak ne kalıyordu?

Yapılacak işi hünkâr ihtar etti: — Paraca nasılsınız? Hediyeler ne olacak?

Bütün demiryolları amirleriyle hizmet edecek memurlarına gidilecek yerlerde konak müdürlerine verilecek hediyeleri bile düşünen hünkâr bu seyahatta mıntıklarında beraber bulunacak olan mebuslar, mahallî erkânı düşünmemelik edemezdi. Bütün cömertlik meyilleri hareket haline geldi, yetişir ki ha-zine'i hassada para bulunsun. Hazine'i hassa umum müdürü Hacı Feyzi Efendi: «Kolayı bulunur!» dedi. Ve derhal demiryolları idaresinden alman bir isimler defteri üzerine onların irili ufaklı hediyelerinden başlanarak vilâyetler erkânına, mebuslara kadar herkesin mevkii-ne göre hediyeler tedarikine bağlandı; nihayet artık yola çıkılabildi.

**Avrupa siyasetinde dikkat — İstanbul'daki sefirlerin merakı —
Fransız ve İtalyan sefirleri — Pallavicini — Hareket günü —
Uğurlama merasimi — Acayip bir dünya.**

Dünyanın bütün hâdiselerine ve hepsinin başında Balkanlarda cereyan eden en küçük vakalara karşı kulak kirışleri daima son derece gergin duran Avrupa siyaseti, böyle nazik bir zamanda yeni meşrutiyet Türkiyesi Hükümetinin ihtiyar padi-gahma bir Makedonya ve Arnavutluk seyahati tertip edilmiş olmasına hadden aşırı denebilecek bir dikkat ve ehemmiyet gösterdi; hele bu seyahatin ucu, hattâ asıl maksadı çok kanlı büyük Kosova savaşında bir selâmlık alayı tertip etmek, orada toplanacak Arnavut kitlelerine halife arkasında bir Cuma namazı kıldırmak kabilinden bütün eski- fetih tarihi sahifelerini çevirecek bir büyük hâdise olunca, zihinlerde bunun mânası gûmul dairesini genişlete genişlete Türkiye'nin yeniden bir sergüzeşt cereyanına kendisini salıvereceği ihtimalini hatırlara getirmek pek tabii idi. Onun için burada derhal sefirlerde bir kıpırdanma, pırelenen vücutlarında birbirini gördükçe artan bir kıvılcıktan eserleri görüldü; elbette bunlardan bir çoğu Babîliye müracaat ve maksadı anlamak için vesileler buluyorlardı; bunlara etrafiyle vâkıf değildik ama sefirler arasında bizlerle dost olanlar da vardı; bunlara tesadüf ettikçe anladık ki hepsinde bu seyahat gününe tekaddüm eden hafta içinde muhtelif vesilelerle Fransa sefiri Bombard, İtalya sefiri Marguis İmperiali, Avusturya sefiri Pallavicini ile ben de bu meseleye dair istizah suallerine maruz kaldım; bittabi bu sualler büsbütün başka bahanelerin arkasında siyaset adamlarına mahsus olan ihtiyarlarla, örtülerle kapatılarak belli olmayan şekillerde vukua gelirdi.

Fransa sefiri Bombard herkes gibi beni de, kibarca halleriyle, güzel şahsiyle, gözlüğünün altında incitmeyen bir alay mânası saklı zeki bakışla cezbetmişti. Her temas edişimde de bana bir hususî meyil gösterirdi. Bunun samimiyetinden şüphe verecek bir sebep de yoktu. Arada bir de edebiyat rabıtası olunca konuşmalarımızda sermaye bulmak hiç zor olmazdı. Çekirdekten yetişme bir hariciye ileri geleni olan bu zât meşhur Cambon'un beraberinde Tunus'ta emaret teşkilâtını tanzim işlerinde kendisini göstermeğe başlayarak daha sonra Madagas-car'da valilik etmiş, merkezde hariciye şubelerinden birinin müdürlüğünde uzun yıllar

başarılarla kendini göstermiş, nihayet yedi sene kadar Fransa'nın Petersburg sefiri iken Çar İkinci Nikola'yı nasılsa kuşkulandırarak bir yandan onun fazlasiyle iltifatına mazhar olurken el altından Paris'te telkinatta bulunması neticesiyle merkeze alınıp orada da bir müddet kaldıktan sonra İstanbul sefaretine tâyin edilmişti. Böylece siyaset âleminin en güç, zeminlerinde tecrübe edilmiş bir zât için İstanbul sefreti hakikaten en münasip bir mevki idi. Bu mevkide de etrafında bütün yeni Türkiye ileri gelenlerinden mürekkep bir dost halkası vücade getirmiş idi. Onun bütün çekici vasıflarına en müsait şeraitle iştirak eden karısıyla beraber sefarette, Union Française'de öyle toplantılar tertip ederlerdi ki davetileri bunlardan en iyi intibalarla ayrılmış olurlardı. İşte bu suretle bir gün sefir koluma girdi: — Güzel bir seyahat yapacaksınız. Pek temaşaya şayan memleketlerde dolaşacaksınız. Elbette buralarda görmüş olduğunuzdan Türk edebiyatına da hediyeler getireceksiniz, diye başladı. Bende zaten söylenecek bir şeyler yoktu, herkesçe tahmin edilebilenlerden başka söylenecek şeyler olsaydı bile hünkârın pek yakınında bulunmak hasebiyle mevkiin icaplarına göre idareli konuşmak tabii idi. Ne kadar gizlense gene belli olan istimzaçlardan- kaçınarak konuşma onun vukuf sermayesine bir ilâve yapmadan bitmiş oldu»

Şahsen pek zarif ve haiz olduğu asaletle uyan bir hoş eda sahibi olan, ve siyaset âleminde de İtalya'nın an'anevî Genes ve Venise inceliklerine en geniş mikyasta tevarüs eden İtalya sefiri Marguis İmperiali ile de gene bu seyahat için beş on dakikalık bir kısa yoklamak ve kaçınmak usulüyle bir küçük konuşma oldu. Arnavutluk seyahatine İtalya pek büyük bir ilgi ile önem veriyordu.

Balkanlarda her cereyan eden hâdiseyi herkesten ziyade takip eden ve her vesile ile buranın havasını kokhyarak ona göre hareketlerin ayarlıyan Avusturya ve Macaristan ikili kıral-lığın burada mümessili Pallavicini mensup olduğu Macar ırkına has telâş ile bir bahane bularak saraya kadar gelip bizleri gördü. Ve üç beş hazırlık cümlesinden sonra daha fazla gecikmeye lüzum görmiyerek açık sualler sormaktan çekinmedi.

Ben daha ziyade hariciye memurluklarında tecrübe sahibi olan başmabeynciyi verilecek cevaplarda serbest bırakarak sadece dinledim. Lütfi Bey bu kabilden meselelerle cidden pek takdire şayan idi. Avusturya ve Macaristan sefiri de saraydan tecessüsünü tamamıyla doyuracak

bir gıda almaksızın çekildi, esasen sarayca kullanılabilir başka bir lisan tarzının varlığını, bu sefirlerden hiç biri anlıyamazdı.

Nihayet hareket günü geldi. O gün bütün sefirler, orta elçiler büyük resmî elbiseleriyle, Dolmabahçe'de toplanmışlardı. Uğurlamaya gelen kalabalık bir cemaatle beraber onlar da ayrıca bir zümre teşkil ederek hünkârın zırhlısına doğru gidişinde hazır bulundular. Toplar, müzikalar, alkışlar, güler yüzlü ve mütebessim ihtiyar bir padişah, her tarafta sırmalı elbiseler, göğüslerde parıldayan nişanlar, daha kimbilir neler, bu seyahatten doğacak pek mutlu neticeler, yahut...

Bu son ihtimali düşünmek bile caiz değildi. Hiç kimsede bugünün neşesini izale edebilecek bir düşünce gölgesi yoktu demek doğru olur. Belki sefirler düşünüyorlardı.

Bu uğurlama merasimi o kadar güzel, o derece parlak idi ki bunu temaşa için Dolmabahçe'ye kadar gelenlerin hiç biri ihtiyar edilen zahmetten pişman olmamıştır denebilir.

Hünkâr bizzat zırhlısında idi, doğrudan doğruya maiyetinde bulunmaları icabeden kişiler de öyle, fakat en uygun şartlar içinde seyahate çıkanlar «Gülcemal» de bulunanlar idi elbette. «Gülcemal» geniş salonlara, müteaddit kamaralara, o zaman için bir transatlantique kadar değil fakat Akdeniz için Messagerie vapurlarıyla müsabakada pek geri sayılmıyacak derecede mükemmel addolunabilirdi. «Gülcemal!» bütün kalabalık yolcularının her türlü istirahatlerini temin etmişti; Bana tahsis olunan yatak odası —buna oda demek pek yumuşak bir tabir kullanmak olur— bir delikti, çelik ve demir içinde oyulmuş bir delik ki ona sokulmak, içine girmek için bir kedi olmak lâzım geliyordu. Kimbilir hangi yüksek rütbede bir zabitanın lütfiyle bana bırakılmış olan bu deliğin yatılacak yeriyle tavanı arasında beş on karışık bir genişlik var mıydı, bilmem, fakat oraya girerken oradan inerken kaç kere başımı demir direklere çarptım. Mamafih bütün bu zahmetlere karşılık bir harb sefinesinde seyahatin kendisine mahsus zevkleri de vardı. Bundan fazla ölçüde istifade ettim. Bize lütfen katılan ve izahat veren nazik zabitanlar her yeri gezdirdiler ve bu hayretler veren acayıp dünyanın her noktasında yeni bir ders almış olduk.

Hünkâr için zırhlının en büyük sayılan salonunda yerde müteaddit şiltelerden müteşekkil bir yatak yapılmıştı.. Onu başka türlü barındırmaya

imkân yoktu, fakat bu yolculuktan öyle memnun idi ki o da bizler gibi birer çelik içinde oyulmuş deliğe tıklamak lâzım gelseydi ses çıkarmayacak, şikâyet etmi-yecek, sevincine gölge veren bir kelime söylemeyecekti.

Bir yandan karada, bir yandan padişaha mahsus zırhlıda muzıklar, etrafta selâmlıyan toplar, sahillerde mahşerî bir kalabalıkla halk, geride gitkiçe uzaklaşan Dolmabahçe, Marmara'ya doğru yavaş yavaş yol almaya başlanıldı.

Güzel bir yolculuk — Neşe — Bir şehzadenin su'ali: «Meriçle Fırat nerede bulunurlar?» Selanik'te beklenmeyen bir vazife.

Parlak bir güneş, durgun bir hava, sakın ve pırıl pırıl ışıldayan bir deniz, muhteşem bir alay; ufukta mutlu sonuçlar verecek ümidiyle adım adım gönülleri çeken bir seyahat, hünkör-dan başlayarak her vesile ile coşan bir neşe, işte bu yolculuğun ilk kısmından bende kalan intiba... Hele hünkârın omuzlarından bütün mahrumiyet yıllarının ağır yükü, otuz senelik bir inziva, bir bekleme işkencesi sıyrılıp onu gençleştirmiş gibiydi. Şakaya, hâtıralarının arasında tuhaf fıkralar toplayarak onları nakle, naklederken gülmeye pek elverişli olan tabiatına bu deniz yolculuğunda daha fazla bir rahatlık gelmişti. Onu çeviren tekayyüd tedbirleri arasında hiç yorgunluk duymuyordu. Rahat bir döşeği, tıpkı saraymdakine benziyen yemeği, vakit vakit kış güvertede büyük topların altında çalan müzik, bütün müşahede çevresini dolduran yüzlerce tebessüm, onu memnun etmek için hiçbir noksan yoktu. Seyahatin bu ilk kısmından sonra başlayacak olan parçaları için de durmadan izahat alıyor ve havalen kendisini debdebeli alayı içinde, Selanik'te, Manastır'da, Üsküp'te, Meşhed'de görerek peşin bir şişme ile gülümsüyordu.

Seyahatin gelecek kısımlarını, merhale merhale ben de ha-yalen takip ediyordum. Bu görülecek yerleri, memleketin bu kısmını hep uzaktan hayal eder ve onlar için daima bir hayranlık duyarım. Bugün meydana gelen en müsait şartlarla çevrili bir fırsat bana da onları görmek, bu güzel vatan parçalarının havasıyla, halkıyla, maişetiyle, ruhiyle temasa gelmek nimetini nasip ediyordu.

Bu deniz seyahati gecesinde ve gündüzünde düşünceler hep böyle sevinçle geçiyorlardı. Zihinlerden memleketin bütün kayguları silinmiş gi-

biydi, herkeste bir hafiflik, sevincini göstermek için zabtolunamıyan bir meyelân vardı.

Burada bir istitrad yaparak, saltanat hanedanı azasının tahsiline dair birkaç söz söylemek arzusundayım. Şehzadeler öyle bir maişet tarzına mahkûm idiler ki saray muhitinden başka bütün ufuklar kendileri için tamamiyle kapalı hükmünde idi. Hangisiyle temas etti isem onlarda her türlü fikrî mesai kabiliyetlerinin mevcudiyetini gösteren esas emareleri buldum, fakat bu kabiliyetlerin inkişafına müsait fırsatları elde edebilenler pek nadirdi. İçlerinde asker olup da Harbiye mektebine devam ettikleri için görgülerini, bilgilerini genişletenler, yahut mektep görmedikleri halde doğuştan bir merak ve hevesle hususî muallimlerinden büyük ölçüde istifade edenler, ellerine geçen kitaplarla aydınlanma imkânını bulanlar, ekseriyeti teşkil etmeseler bile, oldukça çoktu ve bunlarla görüşülürken diğerlerinden duyulan esef çok azalırdı. Ben diğerlerini de mazur görürdüm; onları ilk mektep çocuklarından daha ileri bulrıkca, en basit bilgilerden mahrumiyetlerini gördükçe, hattâ dürüst okumakta, imlâsı az çok düzgün yazmakta büe acizlerine tesadüf ettikçe bunun ayıb-nı kendilerine atfetmiyerek bütün mesuliyeti takip edilen usule yükletirdim. İşte bu düşünce ile şimdi kaydetmek üzere olduğum iki hikâyeyi onların kahramanı olan şehzadelere değil, kendilerini o hale koyan idare şekline çevrilmiş bir tenkit hükmünde telâkki etmelidir.

Bu hikâyeler o kadar garip görünecek ki bunları uydurma şeyler diye telâkki edenler bulunacaktır. Herkesi çıkarılacak hükümde serbest bırakarak gene nakledeceğim:

Hikâyenin birincisi Edirne seyahatine aittir. Yaşlanmaya başlamış bir şehzade Meriç nehrinden bahsederken bana:

— Moriç, Fırat'la karışır değil mi? Bu iki nehir nerede buluşurlar, dedi. Eğer Dnieper ve Dniester nehirlerinden bahsedilseydi belki mazur görülebilirdi. Tashihe lüzum görmedim.

Lâtime ediyor yahut beni imtihana çekiyor zannında bu-lunmuşğasma güldüm ve öyle geçiştirdim.

İkinci hikâye:

Bu, Selanik yolculuğunda idi, bu sefer genç şehzadelerden biri bana sordu:

— Şimdi Çanakkale boğazından çıkılınca Marmara'ya girmiş olacağız, değil mi?

Gülümsemeye çalışarak:

—Evet, Selanik'ten dönerken Çanakkale'den geçip Marmara'ya gireceğiz! dedim, anladı mı bilmiyorum.

Bu şehzade de eğer Behring boğazından bahsederken böyle bir yanlışlık yapsaydı, o da mazur görülebilirdi, fakat Çanakkale, Marmara...

Her halde bu iki hikâye ile şehzadelerden ekseriyetin, değil yalnız malûmatı umumiyede, hattâ memlekete ait en basit bilgilerde bile ne derece geri olduklarına hüküm verilebilir. Lâkin ipe olursa olsun bundan kendilerine değil, onları bu halde tutan idareye mesuliyet çıkarmak insafa uygundur.

Ertesi gün sabahleyin erken bir saatte Selanik limanına giriliyordu. Şehir uzaktan bir sis perdesi altında, bir karartı ha-finde görünmeye başlamıştı.

Bu ilk temas bana hiç hoş görünmedi. Hava donuk, deniz bulanık görünüyordu. Selanik, yolcuları parlak bir manzara ile karşılamıyordu. Her vakit böyle miydi, bilmiyorum. Fakat o gün Selanik sabahleyin uykusundan asık bir çehre ile uyanmışa benziyordu.

Dürbünüme sarıldım, dakikadan dakikaya yaklaşılan şehri, rıhtımı araştırıyordum ve dakikadan dakikaya şehir sis perdesinden sıyrılıyor, bir mahşer halinde kalabalığıyla rıhtım, artık beyazlaşan sıra sıra güzel binalar, gülümsiyerek, «Hoş geldiniz!...» demek isteyen bir mâna ile belirmeye başlıyordu.

Bir aralık, ben böyle temaşa ile meşgul iken dürbünü tutan bir el yavaş sesle: Efendimiz, sizi istiyorlar!... dedi.

Hâlâ saatin pek erken olduğunu zannederek ve hayretle:

— Kalktılar mı? diye sordum.

— Çoktan! Tamamiyle hazırlandılar, kahvaltılarım da yaptılar. Şimdi huzurda sadriazam paşa ile görüşüyorlar!... cevabını abnca dürbünü bırakarak seğirttim.

Huzurda sadriazamdan başka, Mahmud Şevket ve Mahmud Muhtar da vardı. Onlar oturmuşlardı, edepli edepli önlerine bakıyorlardı. Anlaşılyordu ki fevkalade bir iş vardı.

Hünkâr hemen söze başladı. Tahminen şöyle: — Başkâtip bey, size bir iş çıktı. Biz buraya kadar debdebe ile geldik. Burada birader, mahlû' ve ihtilâttan memnu' bulunuyor. Böyle Se-lânîk'e geliş uzun bir yolculuğa çıkış ona karşı bir teşebbüs hâlini almamalıdır. Bize yakışan kendisine bu seyahatin esbabını anlatarak âdeta müsaadesini, tasvibini almaktır. İşte paşalarla da istişare ettim, onlar da bu mütaleaya katıldılar. Size bu vazifeyi veriyoruz. Gidip kendisini ziyaret eder ve meseleyi anlatırsınız.

Ben ne diyeceğim, nasıl bir fikir beyan edeceğim merakıyla paşalar gözlerini kaldırmışlar, bana bakıyorlardı. Ben böyle bir şeyi hiç beklememekle beraber hünkârın bu mütaleasını hayretle karşılamadım. Onun ne kadar nazik olmaya dikkat ettiğini ve hanedanın samimî yahut sun'î, küçükten büyüğe daima saygı gösterdiklerini bildiğim için bunu hem pek tabîî hem de bana Abdülhamid'i yakından görmek fırsatını vereceğinden pek çekici buldum, tasvipkâr bir tavırla bekledim. Hünkâr ilâve etti:

— Bunları söyledikten sonra kendisinin ne arzuları vardır, ne ihtiyaçları vardır, bunları da benim tarafımdan sorarsınız!...

Hep beraber ayağa kalktılar. Paşalar benimle beraber çıktılar. Mahmud Şevket derhal icabeden emirleri verdi. Bir kısa müddet sonra herkesten evvel ben Selanik rıhtımına çıkmış, «ne oluyor?» merakıyla bekliyen halkın gözleri önünde mevki kumandam Hadi Paşa ile birlik hazır bulunan arabaya binmiş oluyordum.

Selanik rıhtımının sonlarına doğru güzel bir mevkide Ab-dülhamid'in oturmasına ayrılmış olan meşhur zenginlerden Ala-tini'nin köşküne doğru yol almaya başladık.

Nasıl söylemeli? — Hadi Paşa — Nihayet bulunan tâbir — Muhafıza müracaat — Kabul cevabı — İki padişah arasındaki fark — Ve nihayet işte Abdülhamid.

Arabada Hadi Paşa ile beraber, sallana sallana giderken düşünmek istedim. Ne söyleyecektim? Bunu hünkâr hülâsa olarak söylemişti; mesele, bu hülâsaya bir şekil vermekten, muhatabı incitmeyerek, bilâkis memnun ederek bir ifade kisvesine sokmaktan ibaretti. Ben kaç kere tecrübe etmiştim; hususî ve resmî hayatımda, hattâ Darülfünun tedris kürsüsünde peşin olarak tasarlanmış hitabelerde muvaffak olamaz, sözün olmayacak bir yerinde sendeler kalırdım; ve böyle anlarda beynimin hattâ yoğunlaşarak bir tasarıma içinde birdenbire donuveren bir buz kütle haline geldiğine vâkıf olurum. Birçok nutuklar bilirdim ki irad edecekleri hitabeleri evvelden yazarlar, bir mektep çocuğu gibi ezber ederler; hattâ vaziyete, sese ehemmiyet vererek ayna karşısında kendi kendilerini tecrübeden geçirirler, seslerini dinlerler. Hele ezbercilik? Mektep hayatında bile bunda hiç bir zaman muvaffak olamamıştım. Bugün bile bir manzumeyi, bir nesri baştan aşağı, sendelemeyen, yanılmadan irad etmek bence mümkün olan işlerden değildir.

İşte o gün de Hadi Paşanın yanında, sanki beynimin içinde bir müsvedde yapmak isterken bunun kabil olmayacağına karar vererek vazgeçtim ve kendi kendime: «Ne olacak sanki? Bir kere başlarım, başladıktan sonra da arkası kendiliğinden gelir!» dedim. Bunu da mükerrer tecrübelerle bilirdim.

Ya'nız bir noktada durdum. Abdülhamid'e nasıl hitabetme-liydi? Zâtı şahaneleri diyemezdim, zâtı haşmetmeablan hitabı da pek frenkâne olurdu. Daha mutantan olarak zâtı hazreti şehriyari diye söz söylemek belki de acı bir alay mânasını taşıyabilirdi. Bir aralık yanımda susan Hadi Paşa'ya: «Siz kendisine nasıl hitab edersiniz?» diye soracak oldum.

Hadi Paşayı birinci defa olarak görüyordum, fakat onun hakkında işittiklerimle pek temkin sahibi, vazifesine bağlanma, bütün işlerinde ciddiyet itibariyle emsal arasında sivrilmiş, tam mânasiyle bir asker olduğuna vâkıftım. Galiba Mahmud Şevket Paşanın hemşehrilerinden, belki de akrabasından idi; her halde onun tamamıyla itimadını haiz olduğundandır ki böyle bir sırada ve bu derece nazik şartlar içinde Selanik ona bırakılmış oluyordu.

Hatırımda kalan şekline nazaran çelimsiz, hattâ küçükçe, 'sessiz haliyle yanı başımda âdeta büzülerek haddinden ziyade küçülmeye çalışıyordu. Evet, hiç bir kelime söylemedi; bu ziyaret maksadını anlamak için hiç bir teşebbüste bulunmadı.

Onu nihayet söz söylemeye mecbur edecek suali sormak üzere iken birden hatırıma Abdülhamid'e hitab ederken kullanılacak bir tâbir geldi: Zâtı hümâyûnunuz!., diyecektim. Oh! Bu hümâyûn kelimesi, ne güzel, ne âhenktar, hususiyle ne kısa, ne çabuk telâffuz edilecek bir kelimeydi. Sonra hiç bir mâna ifade etmeksizin muhatabını memnun edecek, bütün gurur hassasiyetini doyuracak bir tâbir ki onu bulunca derhal, denize düşmüş bir adamın eline geçen bir tahta parçasından duyduğu güvene benzeyen bir rahatlık ile nefes aldım. Artık köşke de gelmiştik.

Köşkün ta medhalinde muhafızlara mahsus sonradan inşa edilmiş bir daire vardı. Hadi Paşa kılavuzluğunda buraya girdik ; o, muhafız takımın âmiri olan zabite yavaş sesle işi anlattı. Bu zabiti, ki pek ziyade itimada şayan bir zât olduğundan böyle mühim bir vazifeye tâyin etmişlerdi, o gün ilk ve son defa görmüş oluyordum. Abdülhamid nezdinde vazifesini ikmal ettikten sonra mebus olduğunu memnuniyetle, fakat daha sonra henüz genç denebilecek bir yaşta vefat ettiğini üzüntü ile haber almıştım.

Derhal halledilmiş hakana malûmat vermek ve kendisinden izin istemek için acele ile bizi terketti. Galiba Abdülhamid'in hizmetinde kalan harem ağalarından biri vasıtasıyla köşke haber gönderildi. Netice gelinceye kadar odada üç kişi hep susuyorduk, üçümüzde de tek bir kelime söylenirse saygı hududuna tecavüz edilmiş olacak vehmi vardı. Epeyce bir bekleyişten sonra haber geldi. Abdülhamid'in bizi beklediği söylendi.

İtiraf ederim ki kendimi helecandan alıkoyamadım. O dakikaya kadar «belki itizar edecektir!» diyen bir ihtimal varken nihayet onun huzuruna kabul edilmek, ona söz söylemek, onu _- kinibilir nelerden bahsedecekti? — dinlemek öyle hiç beklenmemiş, umulmamış bir hâdise idi ki bundan heyecanlanmamak kuvvetini bulamadım. Bütün çocukluğum, gençliğim onun kor-kusıyla, onun hayali etrafında uçan tehlikeler, muhataralar gölgeleriyle geçmiş, bu adamın ismini, öyle korkunç rivayetler kaplamış idi ki onun ne zaman namı anılsa herkes gibi benim de vücudumda bir ürperme hâsıl olurdu. Onu en evvel henüz bir mektep çocuğu iken kılıç

alayında, daha sonra ancak iki kere Yıldız'da selâmlık resminde uzak-tan, şöyle böyle, pek seçemiye-rek, süratle geçen arabasından gözleri-me ne nakış olundu ise yalnız o kadar, görmüştüm; hattâ hayalimde hiç bir vakit belirsiz olmaktan kurtulamayan bir şekilde kalmıştı.

Kaç kereler de vazife hasebiyle Yıldız sarayına gittikçe onunla dolu olan bu yerin havasında insana korku ve endişe veren bir şeyler duyar ve uğ-ranacak dairelerde dolaşırken, sarayın dış yollarını geçerken onun çukur gözlerinden gelen bir tehdit mânası beni takib ediyor zanniyle gözlerimi indirerek yürürdüm. O kadar ürkek bir adam olmuştum. Bunun sebepleri de vardı elbette. Her ne ise!.. O zaman geçmişti, şimdi onun yerinde yumuşak huylu, daima iyilik düşünen, daima etrafını kendisinden mem-nun etmek isteyen bir padişah vardı; ben de senelerden beri onun en ya-kınında bulunuyordum, her gün sabahtan akşama kadar onu on kere, belki daha ziyade görüyordum. Bir hükümdarın yanmda bulunmaya o kadar alışkın idim ki artık muhafız dairesinden köşkün güzel bahçesini geçerek ilerlerken mahlûl bir padişahı görmek beni hiç helecana düşür-memeliydi; fakat işte asıl bunun için, sade onun isminden kalan hâtıralar için değil, bütün memleketi otuz üç sene heybetinden titretmiş iken bu-gün Selânik'in şu küçük köşkünde mahpus hayatı yaşıyan, şehriyari âlîtebar, padişahı âlempenah diye tamlırken şimdi kendisine hitab edile-cek nazik bir unvan bulunmakta zorluk çekilen bir adam olduğu içindir ki bu heyecanı duyuyordum.

Vakta ki köşke geldik ve geniş mermer merdivenleri çık-Diağa başladık; basamakların iki tarafında iki harem ağası bizi asraya mahsus selâmlarıyla selâmladılar; onlara mukabele ederken gözlerimi kaldırdım. İşte bu dakikada duyulan hayrete benzer hayatımda bir hâdise hatırla-mıyorum. Ben Abdülhamid'i köşkün içinde bizi kabul edeceği odada bulmak ümidinde iken, hayır!... O ayakta, merdivenlerin yukarısında, köşkün dışında, sahanlıkta ve ayak' ta bekliyordu.

Bundan ne kendime, ne yanımdakilere bir hisse çıkarılamazdı, elbette... Hanedanın daima son derece dikkatle tatbik ettikleri bu gün tahtı işgal eden padişah, onun namına gelene karşı fakat mânası tamamiyle gele-ne değil, gönderene ait bir nazikçe karşılama yapmağa lüzum görmüştü. Bittabi saray usulüne tam uyma ile saygı vazifesini yaptım. O önde biz arkada ilerledik, köşke girdik.

**Nasıl söze başladım, ne cevap verdi? —
Çehresini ve kıyafetini tetkik —
Mülakat esnasında ikide bir aralanıp kapanan kapı —**

Kaybolan elmas ve esham dolu çanta meselesi — Hünkârın yanma dönüsü

Kapıdan girilince genişçe bir sofada bulunmuş olduk ki yer yer koltuklarla, sandalyelerle, bir de yuvarlak masa ile, basit bir şekilde döşenmiş idi. Bu masanın bulunduğu yerin yanındaki koltuğun kendisine mahsus olacağını düşünerek, biraz uzakça ve oldukça geride, bir sandalyenin önünde ayakta bekledim. Hadi Paşa ile muhafız, yanyana, Abdülhamid'in karşısında ve odanın dibine yakın bir noktada idiler. Bana eliyle işaret ederek sağ tarafında, tâ yan başında bir koltuk gösterdi, ve hepimize «Oturunuz...» işaretini verdi. Üçümüz de, oturduk. Ancak o zaman padişah tarafından söylenecek sözlerin ilk kısmına başladım.

Nasıl başladım, nasıl devam ettim, bunu tamamıyla hatırlıyamıyacağım, yalnız biliyorum ki bir kere başladıktan sonra söylenecek sözleri bir çirpıda, durmadan, ve sesimde metanetle irad etmek pek mümkün oldu, birkaç dakika evvel ait helecane büsbütün geçmişti. İlk önce hünkâr tarafından selâm tebliğî ile, hatır sorma ile başlamıştım; sonra ziyaret maksadım anlattım, ve netice olarak «Biraderi âliniz bu seyahati tasvib buyuracağınızı ümit ediyorlar» diye bitirdim. Bu bir nevi hünkâr namına kendisinden müsaade almak kabilindendi.

Ben bu ilk kısmı bitirince o başladı. Bir yandan onu dinliyor, bir yandan da artık pek yakından görmek nasib olan şahsını, kıyafetini, hâlini tetkike vakit buluyordum. O hiç zannettiğim şekilde değildi. Ben kendisini çirkince, esmerce, gayet Çukur siyah gözlü sanırdım, hiç de öyle değildi. Çirkin olmak* tan ziyade güzelliğe yakın bir çehresi; ve beyaz, belki de pembe bir teni vardı. Gözlerinin rengini tavsif edebilmek için çakır diyeceğim, koyu mavi ile açık tırşe karışımından mürekkep bir renk. Yalnız bunların çukurluğunda aldanmamıştım, galiba evlerinin geniş bir daire çizmesinden ileri gelmiş olacak. Hadden aşırı çukur olmak tesirini yapıyordu, öyle ki nazarı, derinlerden, sanki esrar ve gizlilikler ile dolu bir kuyudan geliyor gibiydi. Onun içindir ki güzel olan bu gözlerin mânasında üşüten, ihtimal hakkında evvelden hâsıl olma fikirlerin tesiriyle ürperten bir şeyler vardı. Bunu tahlil etmek pek mümkün değildi, her halde onun gözlerine uzun müddet bakmaktan kaçman bir hisle kıyafetini tetkik ettim. Her şeyden evvel kaydetmelidir ki saçını sakalını boyamak âdetinden burada

da vaz geçmemiş olan Abdülhamid o kadar beceriksizlikle boyanmış idi ki sakalından ceketinin yakalarına boya lekeleri yayılmıştı. Elbisesi de hazırcılardan alınmış, âdi, açıkça renkte bir kumaştandı. Onun Yıldız'da büyükçe bir esvab odası vardı ki tavanından döşemesine kadar tıklım tıkız giyeceklerle dolu idi. Yıldız sarayı Hazinei Hassaya geçtikten sonra hünkârın emriyle bu nefis elbiselerden, çamaşırlardan sandıklar dolusu Harbiye Nezaretine gönderilmişti. Oradan Selânik'e gönderilecekti. Gönderilmedi mi, yoksa kendisi bu eski hatıraları taşımaktan ise böyle âdi giyinmeğe tercih edilir diye mi baktı; bilmiyorum.

Cevap verdi: Biraderi gibi onun da sesi kalındı, ve bütün hanedan âzası gibi düzgün, hattâ ıstılahlı konuşuyordu. Belliydi ki daima saygı ile, bağlılık ile dinlenilmeğe alışık neticesiyle kendi söyleyişine tam bir emniyet sahibiydi.

Hatırımında az çok sadakatle kalan sözlerini şöyle zaptedeceğim:

— Tarafı şahanedan getirmiş olduğunuz selâmlara, iltifatlara sureti mahsusada teşekkür ederim. Zâtı hazreti pa-dişahiye büyük saygıyla beraber samimî şükranlarımı arzeder- biliniz. Bu zamanda Rumeli seyahatine teşebbüs buyurmuş olmalarını mahzu hikmet addederim. Bu havalinin siyasî durumu malûmdur, türlü türlü hırslara zemin olan bu vilâyetlerde zâtı gehriyarileri tarafından vukua gelecek bir seyahat ezher ci- het iyiliğe doğru bir teşebbüstür. Cenabıhak muvaffak bilhayr eylesin.

Bu sözleri kemali dikkatle ve edibâne takdir mânaları anlatacak bir tavırla dinledikten sonra onun bitirmiş olduğuna hükmedince söylenecek şeylerin ikinci kısmına geçmek lâzım geldi. Ancak o zaman dikkat ettim, benim gösterilen yere geçmeden evvel ayakta beklediğim nokta bir oda kapısının yanında bulunuyordu, ve şimdi bu odanın kapısında bir kaynaşıklık vardı. Öyle hissediyorum ki orada biri vardı. Elbette bir kadın olacak. Abdülhamid'e sürgünde arkadaşlık eden kadın; sonradan anlaşıldı ki bu kadın bahis konusu olacak bir meselede ilgilidir ve ona dair söylenecek sözleri dinlemek merakmdadır.

Sözümün ikinci kısmına da cevap vererek arzularını birer birer ve durmadan, tereddüt etmeden sıraladı:

— Zâtı şahanenin bu suretle de gösterdikleri sevgiden dolayı bilhassa şükranlarımı beyan ederim. Evet, kendilerinden birkaç istirahatım var. Malûmdur ki oğullarından Âbid Efendi yanında bulunuyor. Bu çocuk tam tahsil çağındadır. Kendisi de benimle beraber burada kapandıkça tahsilini temin etmeğe imkân yok. Müsaade buyrulsun da Âbid Efendi Selanik mekteplerinden birine de-V&M etsin. Burada pek iyi bir mektep mevcut olduğuna vâkıfım. Çocuğun mektebe devam etmesinde bir mahzur tasavvur edilemez, kanaatindeyim. Sonra Âbid efendinin İstanbul'da oturmasına mahsus bir yeri yoktur. Diğer oğullarla kızların sarayları, konakları var, yalnız Âbid efendi yersizdir. Ona Maslak köşkünü verseler münasib olacak, diye düşünüyorum.

Burada doğrudan doğruya benden sordu:

— Bilmiyorum, o köşk boş mudur? Bu mümkün olur mu? Siz ne dersiniz?..

Böyle bir suale maruz kalınca fikrimi söylemek lâzım geliyordu, fakat söylenecek fikrin de bir yumuşak şeklini bulmak icab ederdi. Gafil davrandım, o şekli bulmadan evvel cevab vermekte acele ettim, ve cevap verdikten sonra öyle düşündüm, hâlâ da öyle düşünüyorum ki mevkiimin icaplarını tecavüz ederek mukabele etmiş olacağım.

Dedim ki:

— Köşkün hâlâ boş olduğunu zannediyorum. Bu köşk diğer köşkler gibi padişah mülkünden olduğu için bu gün görünürlükte olan usule göre temlik suretiyle olmasa bile efendi hazretlerine tahsisi mümkün olur.

Derhal müstebit hünkâr, mahlû sıfatının altından yükselen amirlik sesiyle beni kesti, haddimi bildiren bir eda ile:

— Siz arzedersiniz...

Bu, «Başka şeye karışmayın!» mânasına alınabilirdi:

— Her şeyin çaresi bulunur... dedi.

Gözlerimi indirerek ve edebimi takınarak aşağısını bekledim; o eski sesine dönerek devam etti ve o sırada kıynaşık kapı biraz titredi:

— Biz Yıldız'dan çıkarken benimle beraber buraya gelen Kadınefendinin bir çantası vardı. Bu çantanın içinde mücevherler, nakit para ve esham vardı. Mecmuu mühim bir miktara baliğ olan kıymetli şeyler... O gece kargaşalık içinde arabaya binerken Kadınefendi bu çantayı orada hazır bulunanlardan birine bırakmış, hemen alınmak üzere... Fakat telâşla çanta geri alınmadan arabalar yola düzülüş ve çanta o adamda kalmış. Onu almış olan, kimdi? Çantadakiler ne oldu? Zamandan bu güne kadar yapılan müracaatlardan ve teşebbüslerden bir netice alınamadı. Tahkikat daha ziyade derin-leştirilirse belki de bir netice hâsıl olur. Çantanın bu suretle kayba uğraması çok üzümlücek bir hâdisedir.

Söyleyecekleri bitti. Artık bize izin verircesine bir harekette bulundu, ve hep beraber ayağa kalktık. Bu çanta hikâyesi herkesçe malûmdu. Uzun uzun bütün zihinleri işgal eden bu mesele hâlâ bu gün bir muamma olmaktan kurtulamamıştır. Çantayı kim aldı ise onu ne yaptı? Bu da kendisinin bileceği bir iştir, elbette...

Abdülhamid önümüze düştü, ve bizi karşıladığı dış sahanlığa kadar geldi, gene o noktada durdu. Ben yaklaştım. O bana elini uzattı elimi sıkmak için...

Bana ne yapmak yakışırdı? Onu bu gün bile kestiremiyorum. O sırada zaptolunamayan bir hamle ile elini aldım ve dudaklarıma götürerek öptüm. Belki de iyi oldu. Maslak köşkü münasebetiyle bir aksırık kabilinden kaçan yersiz sözlerimden sonra hâsıl olma nahoş tesiri silecek bir hürmet...

Muhafıza teşekkür ederek gene Hadi Paşa ile arabaya bindik, gene susarak rıhtıma, iskeleye geldik; ben zırhlıya geçtim. Herkes son derece merak ile beni bekliyordu. Bu mülakatın tafsilâtını anlamak için bütün yüzüme dikilen gözlerde sabırsızlık vardı. Ben tabiatıyla herkesten evvel hünkârı görecekim. O gene sadrıazamla ve paşalarla beraberdi. Hep o mülakat mı devam etti, yoksa avdetimi görünce onları tekrar celb mi etti, orasını tâyin edemem. Herhalde hikâyemi onların yanında anlattım.

Başta hünkâr, hepsini en ziyade meraka sevkedene ve biri-birinin yüzüne bakmağa sebep olan fıkra çanta meselesi oldu.

**İki türlü şahsiyeti. — Tezadterden mürekkeb bir muamma —
Kati hüküm.**

Hayatımda bir müverrih yahut bir hâkim olmadığımı çok memnunum. Müverrih olmadığımı memnunum, zira tarihte büyük icraatıyla şöhret bulan şahsiyetlerin umumî ve hususî hayatlarına vâkıf oldukça hiç bir zaman lehlerinde yahut aleyhlerinde katî bir hükümlerle karar verebilmek kudretini kendimde bulamadım. Hattâ bilgilerine, görgülerine en ziyade itimad etmek lâzım gelen büyük müverrihlerde bile böyle bir kudrete tesadüf etmedim.

Misal: Fransa büyük ihtilâlinin ne iyi başladığına, nasıl kötü şerait içinde ilerlediğine, hele şiddet (terreur) devrinin yüzlerce mazlumların satır altında kesilen başlarıyla, seller gibi akıtılan kanlarıyla devam ettiğine bütün insanî hisleri isyan ederek vâkıf olanlar, içtikleri kanlarla kuduran Robespierre, ve emsali yüzlerce zâlim hakkında, başka başka seslerin çeşitli söylentilerin arasında şaşırıp kalmışlardır, bunların mezalimini hikâye eden müverrihler de öyle... Ne zaman umumî hayatlarından bahsetmişlerse, kalemlerinden nefret, kin akırş, ne zaman hususî hayatlarına girmişlerse mazur görmek, müsamaha etmek, hafifletici sebepler aramak yoluna sapsmışlardır.

Evet, müverrih olmadığımı memnunum, işte meselâ Abdülhamid devrini başından sonuna kadar görerek, anlayarak, bilerek yaşadım. Bu padişahın nice zulümlerini dinleye dinleye, hattâ birçoklarına yakmdan şahit ola ola otuz şu kadar yıl onunla, onun türlü kötülük ile dolu saltanat devrini beraber sızlaya sızlaya, inleye inleye gençliğimi sürükleyip götürdüm; fakat onu tartan muhakeme terazimin bir kefesinde yığın yığın zulümleri kûmelenirken diğere kefesinde de onu katî bir surette beraatine hüküm verdirecek kadar değil belki, fakat onu mazur gösterecek hafifletici sebepler toplanıyordu. Bilirdim ki bu adamın bütün keskin zekâsına, nazif nazarına mukabil, bir tarafında zehirini akıtmuş muzur bir köpeğin yarasıyla çürüyen bir meyve gibi beyinde bir vehim marazı vardı; ve etrafında menfaat arayan haris hiyanet elleri bu çürüğü daha ziyade yayılacak bir istidat veren aşlarını getirince o artık hastalığının büsbütün hâkimiyeti altına girmiş, ve onun esareti altında yaşamıştı. Sonra bütün kayıtlara rağmen vatana ümran ve irfan aşıl原因 icraatı da inkâr oluna-

**Ne müverrih ne hâkim. — Büyük ihtilâl zâlimleri.
— Abdülhamid devrinde. — İki kefe — Napoleon—**

mazdı; işte böylelikle terazide bir muvazene teminine çalışırken hep şaşalamış, hep kefelelerden hangisinin ağırlığına inanmak lâzım geleceğinde şaşımış kalmıştım. Korku devrinin başına geçen, ve insanlığa saadet ve kurtuluş vaatleriyle gelmiş iken büyük ihtilâli müthiş bir tehlike haline getiren Robespierre de böyle değil miydi? Hususî hayatında pek iyi adam diye tavsif olunan ve ismine daima invorruptible (bozulması imkânsız) vasfı izafe edilen bu canavarın da dişlerini tırnaklarını bileyen bir Corrier, bir Joseph le Bon kabilinden yüzlerce âletleri vardı. Onun kendi hissesi nedir., ötekilerin mesuliyeti nedir, bunu ayıklıya-bilmek öyle müşkül bir iştir ki onu ayıklamak vaziyetinde bulunmadığıma teşekkür ediyorum.

Diğer bir misal: İşte Napoleon. Hakkında yazılan binlerce tarihten, hatıralardan, menkıbelerden bir hülâsa çıkarmak lâzım gelirse buna da imkân göremiyorum, belki başkaları kendilerine göre bir hüküm vermişlerdir; ben bu binlerce kitap içinde en iyilerini, en salâhiyet sahibi olanların eserlerini okudum, hâlâ da okuyorum, ve el'an, iktidar mevkiine tırmanmıca kadar en aşağılık vasıtalara müracaattan çekinmeyen, o mevkie varınca da dünyayı ateşlere, kanlara boğan kardeşlerine, enişterine gasbolunmuş taçlar, tahtlar dağıtılmak için memleketin evlâdından yüz binlerce genç, dinç bedbahtları arkasına takarak oradan oraya sürükleye sürükleye bütün Fransa'yı bir ma-temgâha, bütün Avrupa'yı bir kabristana çeviren, kendisini iktidar mevkiinde tutabilmek için yüzlerce yüzlerce masumu kurşuna dizdiren bu adama yalnız bu noktadan bakarken onu daima hükmedilecek bir insanlık düşmanı derecesinde telâkki etmek lâzım gelirken, diğer cihetten memleketini nasıl tehlikelerden kurtardığına, ona ne hayırlı kanunlar verdiği, büyük ihtilâlin sarsıntılarında sonra nasıl saadet ve refahiyet getiren bir kurtuluş devresi açtığına dikkat edilince hakkında verilecek hükümde tereddüt etmek zaruret kesbeder. işte yüz şu kadar seneaenon tarın onuna oir Karar verememiş tu-. Cesur muydu? Evet, harb meydanlarında hiç bir tehlikeden yılmaz bir kahramanlığa bir cürete mâlikti; fakat sarayında bir suikast ihtimalinden sakır sakır titreyen, uykularını daima ölüm korkularınınin kâbuslarında geçiren bir korkak idi. Doğru idi elbette, fakat israfının nihayeti yoktu, etrafına, akrabasına ihsanlarıyla, atiyeleriyle israfı yaptı, kendisine uzaktan, yakından faydası olanları havsalaya sığmayan servetlere gar-ketti; hele kendisinin milyonlarla birikmiş bir hazinesi vardı; merhametli, yumuşak, herkese mültefit idi, bu muhakkak; fakat kendisini ürküten, çekemeyen şahsiyetleri hiç bir adalet ve insaf kaydına tâbi olmadan

ortadan kaldırmaktan yahut sürmekten çekinmezdi; netice: öyle tezadlardan mürekkep bir acayip muamma idi ki ona dâhi mi demelidir, deli mi demelidir, buna karar vermek imkânı yoktur. Nitekim bu suallerin cevabını almak için neye müracaat etmek, nasıl bir terazi içinde bu pek büyük, yahut, pek küçük adamı tartmak imkânını bulamadım. Onun için müverrih olmadığımı, tekrar ediyorum, pek memnunum.

Abdülhamid için de böyle.. Onu itham mı ediyorum, evet, elbette, fakat tamamıyla değil. Temize mi çıkarıyorum, hayır, elbette, fakat bu da tamamıyla değil. O halde bence verilecek bir kat'î hüküm yok, onu be"nden beklememeli.

Aynı sebeplerle hâkim olmadığımı da memnunum.

Galiba fazla bir zaaf sahibi olmalıyım ki her hangi bir cinayet davasının muhtelif safhalarını takib ederken kendimde her zaman, mazur görmeğe, affetmeğe değil, lâkin kanunun ağır hükümlerini yumuşatacak düşüncelere yol açmağa bir temayül buluyorum.

Kanunun kaynasık bıraktığı hafifletici sebepler kapısı, eğer hâkim olsaydım, benim için zaptolunamayan bir merhamet hissine mağlûp olarak her vakit elimin tersiyle itilecek ve ardına kadar açılacak bir yol olacaktı; onun için, mademki tam mâ-nasiyle âdil, her türlü zayıf duygulara râm olmıyarak yalnız kanunu tatbik eden sadık bir hâkim olamayacaktım; hüküm verecek mevkide bulunmuş olmamağa pek müteşekkirim.

Bütün bu satırları ne için yazıyorum?

Abdülhamid'le mülakattan sonra yıllardanberi beni işgal eden bu mesele yeniden tazelenmiş oldu, ve o günü takib eden gece Selanik'te hünkâra ayrılan konasın bahçesi muzika gürül-tüleriye, toplanmış binlerce halkın alkışlarıyla, yaygaralarıyla, dolarken, zihnimde hep Abdülhamid'i muhakemeye çahşan bir Çalkantı vardı. Onunla uyudum, ve uyanınca da hiç bir hal neticesine vâsil olmadan kalktım.

Birkaç nokta. — Heyetler. — İskân işi. — Alaylar. — Yiyecek işi. — Mefruşat idaresi. — Azm kuvveti. — Halkın sevinci. — Selanik galeyanı. — Tek bir noksan. — Avusturya sefiri.

Bu seyahati bütün tafsilâtıyla hikâye etmek pek fazla olacak ve hiç fayda olmayacak. O tarihte seyahatin bütün safhaları en küçük teferruata kadar günü gününe ve uzun uzun evrakı havadiste intişzar etmişti. Bunları tekrara kalkışmayacağım, yalnız hususî mahiyette birkaç noktayı kaydedeceğim:

Tekrar etmeğe hiç lüzum yok ki padişahın öyle bir zamanda Rumeli ve Arnavutluk seyahati oralarda alâka sahibi olan memleketlerde büyük birecessüs ihtiyacı uyandırmıştı. Onun tesiri midir, yoksa sadece komşuluk dolayısıyla bir cemile mi idi; seyahatin devamı esnasında Bulgaristan'dan ve Sırbistan -dan ayrı ayrı birer heyet geldi. Resmî bir mahiyeti haiz olan bu heyetlere karşı hünkâr münasip olan teşekkür ve iltifatı esirgemedi. Bundan başka gene hünkâr namına bunlara mükellef (evet, mükellef, sanki İstanbul saraylarından birinde imişcesine) ziyafetler verildi. Bu komşuluk cemilesini yalnız onlar değil, civar vilâyetler de, birer heyet göndermek suretiyle gösterdiler, hattâ deniz aşırı karşıda bir komşu olan İzmir'den bile Selânik'e bir heyet gelerek kudüm tebriki vazifesini ifa etti.

Seyahat bir üçgen teşkil ediyordu: Selanik - Üsküp - Piriş-tine - Meşhed, Selanik - Manastır - Selanik - avdet. Her gidilen yerde mahallî hükümet hünkâra, erkâna, maiyete daireler ayırmış bulunuyordu; bazen vilâyet konaklarında, belediye dairelerinde, idadî mekteplerinde; bazen maiyeti teşkil eden yüzlerce insan için şurada burada. Hünkârdan, vükelâdan başlayarak derece derece, sofracılara, ahçılara, seyislere kadar inen yüzlerce kişiden mürekkep büyük bir kafiye yerleştirmek lâzımdı. Mahallî hükümetler, mülkî ve askerî, bu müşkül işi hiç bir tarafında bir arızaya imkân bırakmayacak surette temin etmişlerdi; fakat en mühim iş Hazinei Hassa ile istablı âmire-ye düşüyordu. Selanik'te alayı teşkil edecek arabalar, takımlar, atlar, seyisler ne idiye onun bir aynı Üsküp'te, Piriş-tine'-de padişahın gelişini beklieoekti. Aynı hal Manastır'da da tekerrür edecek. Manastır'da bu vazife bitince o takım Selanik'ten geçerek İstanbul'a gidecekti. Bu karışık iş öyle bir surette yürümüş oldu ki her

yerde hünkâr sanki İstanbul'da bayram alayına çıkıyorcasına muhteşem ve muntazam bir yer buldu.

Bundan daha mühimi matbahı âmire müdüriyetinin dirayetine bırakılmış bir işti. Hünkâr her menzilde, her yemek vaktinde sarayında imişcesine yemek yediği gibi vükelâ ve erkân için her yerde otuz kırk kişilik mükellef sofralar bulundu ve bunlardan tam saatinde, balıklariyle, hindileriyle, tatlıla-riyle, börekleriyle, hattâ yemişleriyle ve dondurmalarıyla ye-tnekler hazır bulundu. Evlerinde beş on kişilik misafir kabul edenler bu işin ne kadar tekellüflere zemin olduğunu bilirler. Düşünülürse görülür ki matbahlar idaresinin hiç bir engele tesadüf etmeksizin bu vazifeyi tara bir başarıyla görmüş olması pek takdire şayandır; bundan başka da yüzlerce maiyet müstahdemlerini, sanki bir düğün evinde imişlercesine, do-yurmasını bildi.

Evvelden alınmış ve bütün küçük tafsilâtına kadar tes-bit edilmiş olan bu işin başarıyla yürüyeceğinde dâima şüpha ve korkudan kendimi kurtaramamıştım. O tertibat tam bir sadakat ve mutabakatla icra mevkiinde konulunca hayretlerimi tutamıyarak, hattâ hünkâra, yapılan işi izah ettim, o da galiba korkuyor olmalıydı ki benden izahat alınca memnuniyetini saklayamadı.

Bu seyahat esnasında en büyük takdir hissesi mefruşat müdürü Hacı Arif Beye düşer. Bu zât hilkatin nadir yarattığı adamlardan biri idi. Tahsil görmemiş, Enderun efendiliğinden yetigmişti; hattâ okumasının, yazmasının pek kıt olduğundan bahsederlerdi; hakikaten onun elinde hiç bir zaman bir kalem görmemişim. Hünkâr beni çağırır, meselâ harem hamamında su kaçırın bir musluktan, bir hazinedar ustanın perdelerinin eskidiğinden, filân filân, sekiz on ufak tefek işten bahsederdi; ben de aşağıya inince mefruşat müdürünü celbeder, yapılacak şeyleri birer birer ona anlatırdım; onun asabî bir hareketle hele dikkat ederken, başı sallanırdı. Öyle dinler dinler ve kalkar çıkardı. Bir saat geçer geçmez ona sarayın divanhanesinde tesadüf ederdim. «Canım Akif Bey, oyalanacak zaman değil. Hünkâr sabırsızlanıyor» demiş bulunurdum. O derhal temennasını bastırır. «Hepsi oluyor, efendim, böylece arzediniz!» cevabını verirdi. İşte bu zât hakkında mükerrer müşahedelerle öyle emin olmuştum ki seyahat esnasında hiç bir itiraza se-t>ep olacak noksan bulunmayacağından tamamiyle müsterih idim. Bütün erkân ve müstahdemlerin her türlü levazımıyla, bittabi derecelerine göre, yatacak, barınacak yer buldu-

lar. Hele hünkârın hiç bir şikâyeti işitilmedi; şikâyet vesilesi yoktu ki.. Zaten olsaydı bile hünkâr bu seyahatten öyle memnun, öyle mesut idi ki neşesini ihlâl edebilecek en küçük bir şeye ilişme-meğe azmetmiş idi. Bu ihtiyar adamın idmansızlıktan, hareketsizlikten yıpranmış vücuduna, mesanesinde kendisini her an muztarib eden iki büyük taşın mevcudiyetine rağmen ne kadar huzur ve istirahat esbabiyle çevrili olursa olsun uzun süren ve oradan oraya yolculuklarla devam eden bu seyahatte hiç bir yorgunluk, hiç bir gevşeklik göstermeyişine, ve yetmişine girmiş lapa vücudunda bitmez tükenmez bir azim sermayesi buluşuna hayran olmak mümkün değildi.

Mefruşat idaresinin tertib ve tanzim kabiliyetine bir misal olarak kaydedeceğim: Nereye gidildiye, nerede misafir olunduysa, başmabeynci ile başkâtibin yatak odaları; yazı ta-kımlarıyla terliklere, yatakların yanında su ve limonata sūrahi-leriyle kolonya şişelerine varıncaya kadar bütün teferruat düşünölmüş bulunurdu. Onu çekemeyenler «Evet, öyledir, fakat bol para sarfından çekinmez!» diye bir ihtirazı kayd serdediler-di. Onlar bu işin para esirgeyerek yapılabileceğine kani mi idiler, bilmem; bildiğim bir hakikat varsa elinden bu kadar bol para geçen bu temiz adamın fakir denecek bir darlıkta ölmüş olmasıdır. Ruhü şâd olsun!..

Hünkâr memnun idi de gidilen yerde halk memnun değil miydi? Halkın memnuniyetini, sevincini anlatmak için bulunabilecek tek tâbir olarak herkes ç-İğın idi demelidir.

Bütün grdilen yerlerde halk arasında unsur, mezheb, emel, mefkure farkları silinmiş gibiydi. îsîâv, Rum, Türk, Arnavut bütün muhtelif ırklara mensup olanlar, türlü türlü anlaşmazlıklar, düşmanlıklar içinde yanyana yaşarken birbirinin' kanma susamış bulunanlar bütün memleketi istilâ eden bir sevinç kasırgasının tesiri altında sarhoş olmuştu.

Bu halin en galeyan derecesini Selanik'te gördük. Gece gündüz, konağın bahçesinde, şehir bahçesinde, sokaklarda, rıhtımlarda öyle bir sevinç öyle coşkun bir hareket vardı ki bana meşrutiyetin ilânım müteakip İstanbul'da görülen taşkın sevinç manzaralarını hatırlatıyordu.

Hattâ bu coşkunluk içinde bir düşünce noksanlığına da tesadüf olundu. Büyük sevinçler, aynıyle büyük matemler gibi, şuurunu tatil eden bir hâdi-

seye sebep olur; o zaman da böyle olmuş olacak ki bütün Selanik padişahın seyahati münasebetiyle yapılmış olan bir marş ile çalkandı durdu.

Bu marşın bir beyti hatırımda:

İleri ileri arş ileri
Alalım düşmürndan eski yerleri.

Padişahın seyahati sükûn, sulh, barış vadeden bir maksada dayanmış iken bu marşın hususiyle bu sözlerin ne kadar ters bir tesir yapacağına o sırada" kimsenin aklı ermemiş olacak.

Bütün bu seyahat esnasında tek bir yanlışlık oldu ki onu da kaydederek bu faslı bitireceğim:

Hünkârın Meşhed'de Cuma selâmlığı yapacağına ve namaz kılacağına vâkıf olan civarda sakin Arnavutların akın akın oraya gidecekleri ve orada mahşer kadar bir kalabalığın izdihamı vukua geleceği tahmin edilerek, Rusya Çarının evlenme merasimi için halkın bir toplantısında binlerce kişinin ezilip çiğnenip öldükleri hatırlarda olduğundan böyle müessif bir facianın önü alınmak üzere fazla bir izdihama meydan verilmemesine dair dahiliyeden vilâyete emir verilmişti. O zaman vali müşavirlerinden ve arkadaşarımdan pek zeki bir zât olan Halil Beydi. Zannetmem ki o bu emri yanlış anlamış olsun: fakat mülhakat yanlış telâkki etmiş olacak ki kafilerle Meş-hed'in yolunu tutan halka mümanaat edilmiş. Bunun neticesiyle asıl burada yapılacak merasimden maksat yarı temin edilmiş oldu. İzdiham şöyle dursun Cuma alay ve namazı şaşılacak kadar seyrek bir halk ile yapıldı. Gariptir, yahut pek tabiidir: Cuma namazının böyle yan yarıya maksattan uzak kalmış olmasına sefaretlerce hemen vukuf hâsil olmuş. Bunu şimdiden kaydedeyim.

Ne zaman ki seyahat bitti, ve Selanik'ten gene deniz yoluyla İstanbul'a dönöldü; karşılama merasimi de tıpkı uğurlama merasimi kadar mutan-tan suretle yapıldı.

Biz saraya hünkardan evvel çıktık, karşılama kısmen rıhtımda yapıldı. Sefirler Dolmabahçe'nin yukarı katındaki merâsim salonunun ön tarafında terasta hünkârın zırhlıdan çıkışını seyir için toplanmışlardı. Biz de onlara refakat için yanlarına çıktık. Bunlarla selâmlaşır konuşurken Avus-

turya sefiri Pallavicini, mutad olan telâşıyla yanıma sokuldu ve koluma girerek beni biraz öteye çektikten sonra:

— öyle işitildi M, dedi; Cuma günü Arnavutlardan pek az adam bulunmuş.

Bunu doğrudan doğruya tashihe kalkışmak işime gelme-diydi, yan tarafından mukabele ettim:

— Hünkârın bu seyahati, dedim; her tarafta, hele Arnavutlarla dolu idi, ve bunlardan pek çoğu sanki yetişmek mümkün imişçesine delice bir heyecan ile katarı kovalıyorlar, hünkârı gördüklerine doyamaya-rak onu bir daha görmek için düşe kalka konuşuyorlardı.

Bu, yalan değildi. Hakikaten güzergâhta böyle bir Arnavut kalabalığı, ve bunların içinden katarın arkasında konuşan lar vardı.

Seyahatin tesiri — Halkın coşkun sevinci — Hünkâr gençleşmişti. — Çanakkale'de yaya yürüyor — Amiral kıyafeti — Kabul merasimi — Gece şenliği — Muhtelif unsurların birleştiği bir saat — Selâmlık ve şehirde dönüp dolaşma — Cömertlik eserleri — Atiye ve hediye

Çanakkale'den başladı, bütün devamı müddetince, ta İstanbul'a avdet edilinceye kadar pek müsait ve muvaffak şartlar altında geçen Rumeli seyahati herkese büyük bir sevinç ve timid uyandırmaktan hâli kalmadı. Bu seyahati tertib eden İttihad ve Terakki Cemiyetiyle onun hükümeti ve büyük bir intizam içinde gerçekleşmesi sebeplerini hazırlayan ilgili heyetler cidden iftihar edebilirlerdi ki ihtiyar hünkâra yüklenen bu yorucu yolculuk kendisinden beklenebilecek faydayı temin etmiştir. Görünüşe aldanmayarak her görünen mesut hâdisenin altında gizlenen acı hakikatler olduğundan şüphe taşıyan şüpheciler bile bir müddet için korkularım uvutabilirlerdi. Ben de onlardan biri idim ve gerek seyahat esnasında, gerek avdetinde artık Rumeli kargaşalığının sessizliğe dönmüş olduğuna kanaat etmiştim. Bu kanaat çok sürmedi.

İtiraf etmelidir ki seyahatte korkuları uyuşturacak tezahürler pek aralıksız; ve, pek kavî idi. Çanakkale'den başladı diyordum. Veliahdlığının uzun uğursuz yıllarında hiç bir zaman saltanatın kendisine en parlak şartlar içinde nasib olacağını ümid edememiş olan Sultan Reşad cülusunu müteakip gerek İstanbul'da, gerek Bursa, İzmit ve Edirne seyahatlerinde halfan sevinciyle alkışlandığına şahit olarak buna az çok alışkın olmakla beraber Rumeli seyahatinin tevliid ettiği coşkun sevinci henüz tahayyül edebilmekten pek uzak idi. öyle ki yola çıkar çıkmaz başladı, bütün yolculukta ihtiyar padişah türlü cefalar yüklenmiş olan sırtından yirmi otuz senenin kalkıverdiğine hükmettirecek bir gençlik, bir güçlülük duydu. Çanakkale'de kendisini parlak bir istikbal ile karşılayan mülkî ve askerî ümera ile halk kütleleri arasında hiç bir zaman kendisinde görülmemiş bir çeviklikle hükümet konağına kadar yaya olarak yürüdü, saygı gösterisi için gelenleri büyük bir güler yüzlülükle ve tatlı dille kabul etti. O kadar neşe gösterdi ki bunun şevkiyle mekteplere, mahpuslara mühim miktarda atiyeler verdi.

Çanakkale'de görülen bu karşılamanın parlaklığı Selânik'te en büyük ölçüde şaşaa verdi. Selânik'e bir harb gemisiyle varan padişah, pek uygun bir düşünce ile şehre amiral üniforma-siyle çıkmağa karar vermişti. Kendisini daha dinç, daha genç gösteren bu elbise ile görünürince rihtimda birikmiş binlerce halk kütlesinden öyle bir alkış patladı ki ben gözlerime hücum eden yaşları zor tuttum.

Padişahın oturmasına ayrılan ve pek iyi hazırlanmış olan hükümet konağında kısa bir zaman istirahatten sonra hünkâra saygı sunmak için birbirini takip ederek gelen muhtelif heyetleri kabul etmek, bunları münasip cümlelerle hatırlatma vazifesi başladı. Hünkâr bu vazifeyi de hiç yorulmadan ve saltanat vakarına uygun veciz bir lisanla ve dimdik durmağa çalışan bir metin vakar ile ifa etti. Onu İstanbul'da muhtelif hallerde görüp tamyân ve her türlü hususiyetine vâkıf olan bizler bile büsbütün değişmiş bulduk. Sade gençleşmiş değildi, aynı zamanda kendisinden emin olan bir konuşma serbestisini almıştı. Mülkî ve askerî ümerâdan başka bütün o mintikanın mebusları, hattâ komşu vilâyetlerden tebrik için gelen heyetler, ruhanî reisler, ecnebi devletler mümessilleri, Sultan Reşad hakkında uzaktan uzağa işitmiş olacakları gayri müsait rivayetlerin fülî tekzibi karşısında şaşırılmış olmalıydılar.

Merasim bununla bitmiş olmadı, daha doğrusu asıl gece başladı. Hükümet konağı binası pek geniş ve her türlü misafirlik ihtiyaçlarını fazlasıyla yerine getirdikten başka önünde gayet büyük bir de avlusu vardı. Bu avlu saatlerce devam eden bir şûşu hurûş içinde çalkandı durdu. Teşekkür olunur ki alınan tedbirler sayesinde ikametgâhı hümâyûn karşısında nûmayiş yapacak olan takımlar, muhtelif unsurlara mensup mektep talebesi, muzıklarla fener alayları takip eden teşekküller mükemmel bir intizam dairesinde gelip hünkârı alkışladılar. O da her biri için balkona çıkarak iltifatlarını bel bol dağıttı.

Bütün bu halk kütlesi, hangi mezhep ve unsura mensup olursa olsun, şu saatte tek bir vücut olmuşa benziyordu. Sanki bütün şahsî ve hususî ihtiraslar unutulmuş, ayrılığa, anlaşmazlığa sebep olan bütün duygular bir tarafa atılarak herkes tek bir noktada birleşmiş gibiydi. Bu öyle bir sarhoşluk hengâ-pırsiydi ki, devamı esnasında, böyle nasıl başladyısa öyle devam edecek zannını verebilirdi.

Bu geceye dair birkaç sene sonra yazdığım uzunca bir makale ile ihtisaslarımı anlatmış idim, onları burada tekrar edecek değilim. Yalnız şunu ilâve etmek isterim ki, meşrutiyetin ilânını müteakip cemiyet, bir imam ile bir hıristiyan papazını, bir musevi hahamını bir arabaya bindirip İstanbul'da sokak sokak dolaştırırken henüz bönce ümitlerden sıyrılmak ayıklığını bulamayan halkta nasıl bir ümit hâsıl oldu ise, o gece bizlerde de öyle bir ümit uyandı. Her gecenin sabahı ona uygun olsa...

Mayısın güzel bir cuması idi. Selânik resmi, Selânik'in Aya-gofya camisinde icra edildi ve bittabi pek mutantan merasimle ve halkın coşkunun tezahüratıyla...

Ertesi günlerde de hünkârın yapılacak ziyaretleri vardı: Her şeyden evvel askerlik dairesine gidildi, burada müfettiş Hadi Paşa, ümera ve zabitanı takdim etti. Hünkâr, mevleviha-neyi de ihmal edemezdi. Buraya gitmek için şehirde bir gezinti yapıldı, seyre değer yerler görüldü. Beşçmar nâmiyle maruf bahçeye gidildi. Burada bir sergi açılmıştı, birçok eşya satın alındı. Gene bu sırada hünkârın Selânik'e seyahati hâtırası olarak On Temmuz meydanında dikilecek âbidenin vaz'iesas resmi yapıldı.

Bütün bu dolaşmalar esnasında halkın coşkun kalabalığı ve taşkm alkışlan ihtiyar padişahın neşesini kat kat artırıyordu.

Bu neşenin şevkiyle nasıl konuşmasına bir rahatlık gelmiş idiyse, cömertliğine de aynı ölçüde bir rahatlık geliyordu. Atiye ve hediye zemininde bir hususî merakı olan hünkâr, İstanbul'da bu merakını Hazinei Hasanın gücü ile denkleştirmeye çalışıyordu. Bu seyahat esnasında, buna riayet edeceği ümidinde idik, aksinin zuhurundan korkular geçirdik. Teşekkür olunur ki, hazine umumî müdürü icabeden tedbirleri almıştı. Mümkün olan cömertlik, fakat azamî bir mikyasta yapıldı.

Bittabi ırk ve mezhep farkları gözetilmeden hastahanelere, hayır müesseselerine, mekteplere mühim bir meblâğ ayrıldı. Mülkî ve askerî ümerâya münasip hediyeler verildi. Umumî müdür, her türlü ihtiyatları gözeterek beraberinde birçok hediyeler getirmişti. Bu meyanda padişah tarafından hediye almağa pek teşne olan mebuslar da unutulmadı. Emsali görüldüğü veçhile, unutulmuş olanlar bulunsaydı bile onlar kendilerini hatıra getirirlerdi.

**Unsurları birleştirme — Herkesin ağzında — Çâresi nedir? —
Arnavutların sevinci — Üsküb yolunda — Durak yerlerinde. —
Gündüz ve gece — Asî reisler. — Piriştine — Cuma namaza —
Cemaat — Hakkı Paşansn nutku — Tercüme yapılamıyor**

Meşrutiyetin ilânı üzerine pek ziyade revaç bulan bir tâbir vardı: Unsurları birleştirme... Her hükümet ricalinin ağzında, her yazı yazanın kaleminde, hemen her mebusun ve hülyaların arkasına takılmak tıynetinde olan her ferdin dilinde, daima tekerrür eden bu idi: Unsurlar arasında birleşme... Fakat bu nasıl müyesser olabilecekti, bu gayeye varmak için nasıl tedbirler alınmalıydı, ne yollar takip edilmeliydi? Bunu keşfeden bulunmadı. Geçici çarelere baş vuruldu, vaadler yapıldı, gösterişlere teşebbüs edildi. İşte bu gösterişlerin en mühimi de padi» şahın Rumeli seyahati oldu.

Bu seyahatin vukuu esnasında öyle tezahürlere şahit olduk ki, başta hünkâr olduğu halde beraberinde bulunanların hepsi, sadriazam, harbiye nazırı, bütün saray erkânı hep inandık ki, bu, yalnız bir gösteriş değil, hakikatte şu kaç yıldanberi her vesile ile işitilen unsurları birleştirme niyetinin bir fiile inkılâbıdır. Hattâ pek iyi hatırlıyorum, hünkâr bile Üsküp'te bir nutka mukabele ederken bu tâbiri kullandı, şu seyahate çıkmaktan maksadının unsurlar arasında birleşmenin husulünü görmekten ibaret olduğunu söyledi.

Bu mümkün olur muydu, bu hülya hakikat kisvesine girebilir, elle tutulur, gözle görülür bir kesafet alır mıydı? Rumeli'de değil, Anadolu'da bile, Asya'nın muhtelif mmtrakalarında bile, başka mezheplerden olanlar bir tarafa bırakılsın, İslâmiyet camiası içinde toplanan mütenevvi ırklar arasında bile bu niyetin vücuda gelebileceğine artık kimsenin inanmadığı bir zamanda Rumeli seyahati vukua gelirken, bu hâdiseden doğan tezahürat onlara şahit olanların muhakemesinde öyle bir tatlı uyuşukluk husule getirdi ki, onun arasından hakikatin acılıklarını duymak mümkün değildi.

Asıl bizi sarsan Arnavutluk'ta görülen heyecan oldu. Üsküp'te, Piriştine'de, sonra Meşhed'de Arnavutların nasıl çılgın bir sevinçle şişip, kabarıp taşan dalgalarla çıldırdıklarını görürken hep kendi kendimize

«nasıl olup da bu yürekleri saf adamlar teshir edilemedi, evet, nasıl olup da Arnavutluk daima isyana hazır bir fesat menbaı halinde kaldı?» sualini sorar ve bunun cevabını vermek imkânını bulamazdık.

Buralarda görülen şeyler gözlerimizde hep zor zaptedilen yaşlar biriktirirdi. Üsküb'e varıncaya kadar, sonra orada hep Arnavutluğun, sadakatine, bağlılığına şahit olduk. Yolda bütün konaklarda kurbanlar kestiler; halk kütleleri, mektep çocukları can ve gönülden bağrıştılar, alkışladılar, nutuklar irad olundu ki, vicdanların en derin noktalarından gelen bir muhabbet feryadı gibiydi.

Üsküp'te, padişaha Mektebi Sultanî ayrılmıştı. Burada kudüm tebriki için gelen muhtelif heyetler namına öyle sözler söylendi, ve hünkâr bunlara öyle münasip bir dille mukabele etti ki, artık Arnavutluk bir daha çözülmeyecek bağlarla hükümet merkezine sıkı sıkı kenetlenmiş diye hükümlenabilirdi.

Hele o günün gecesi!... İkametgâhı hümâyûnun önünde meşalelerle alaylar tertip ettiler. Muhtelif ırktan ve mezhepten mektep çocukları bayraklarla, birbirinin koluna girmiş olarak takım takım bir geçit resmi yaptılar; hünkâr, balkonda göründü, onun namına sadriazam güzel bir nutuk söyledi. Çocuklardan, Müslüman ve Hıristiyan bir zümre huzura çıkarıldı. Hünkâr bunları okşadı, ellerine parlak altınlar koydu ve güzel bir hitabe ile: «İşte daima böyle kardeş olunuz, ben de sizin baba-nızım!..» dedi.

Bu geceyi takib eden günde, İstanbul'dan dönen Mahmud Şevket Paşa da hazır iken, Arnavutluğun en meşhur âsi reisleri gelip sığındılar.

Hünkâr, bütün merasim esnasında hiç yorulmadan, neşesinden bir zerre bile eksilmeden, idare etti; halkın muhabbet tezahürleri ona yeniden taze kuvvetler veriyor gibiydi. Burada da cömertliğinin en büyük mikyasını gösterdi. İcabedenlere, ve fakirlere dağıtılmak üzere mühim bir para bıraktı.

Üsküp'ten sonra Piriştine... Burası Arnavutluğun göbeği mesabesinde idi ve asıl en büyük merasim, Hüdavendigâr Sultan Murad'm şehit edildiği Kosova sahrasına buradan gidilerek icra olunacaktı. Piriştine'de padişahın oturması için mutasarrıflık konağı ayrıldı. Burası ahşap ve oldukça harap bir bina idi, fakat mahallî hükümetin gayreti ve mefruşat idaresinin

faaliyet ve dirayeti sayesinde öyle bir hale getirilmişti ki, hünkâr ve maiyeti burada pek rahat edebildiler. Nihayet ertesi gün, büyük gün için debdebeli bir alayla hünkâr cuma selâmlığını icra etti.

Meşhed'de namaz kılınmak üzere toplandı. Evvelce anlatmıştım ki, İstanbul'dan verilen emrin yanlış telâkkisi neticesinde burada biriken halk, düşünülen miktarın pek aşağısında idi, fakat gene meydan tamamıyla dolmuştu. Kalabalığı talimin etmek mümkün olmamakla beraber, şöyle bir göz gezdirmekle hükmettim ki, elli bin kişiden az değildi, belki bu miktarı daha fazlaya çıkarmak mümkündü. Sureti mahsusada bir kürsü yapılmıştı. Sadnazam, hünkâr namına buradan güzel bir nutuk söyledi. Fakat onun güzel sözlerini anlayacak kim vardı? Sureti mahsusada nutkun Arnavutça tercümesini yapmak için maiyeti şahanede getirilmiş olan ayandan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi bu vazifeyi ifa etmek üzere kürsüde, sadriazamın yanında bulunuyordu. Bütün hazır bulunan Arnavut cemaati, padişah namına sadriazamın neler söylediğini anlamak için kendi ırklarından olan bu zâtin kendi lisanlarıyla ağızından çıkacak sözleri sabırsızlıkla beklerken, işte bu dakikada hiç beklenmeyen bir hâdise oldu. Meğer İsmail Hakkı Efendi, hiç Arnavutça bilmezmiş. Bunu evvelce söylemiş olsaydı, elbette başka bir çare bulunurdu. Böylece, nutuk sanki irad edilmemiş oldu ve bu büyük günün ikinci sakat tarafı da böylece vukua gelmiş oldu.

**Arnavutluğun dağılması — Manasür'a doğru. —
Bir taklit oyunu — Cömertlik. — Selânik'e varış
— Hemen gemiye — Bir netice — Vahidüddin
— Korkuları — Felâket getiren bir saltanat**

Selanik, Üsküp, Priştine, Manastır?.. Nihayet bütün Arnavutluk?.. Padişahın seyahati çevresine dahil olan mahdut kısmından sonra bu güzel memleketin bütün diğer parçaları? İş-kodra, Elbasan, Debre, Berat, İştip, Ohri, Tirana, Draç, Türk tarihine her deliğinden girip onun kaniyle aşılana, onun mevcudiyetiyle sarmaşdolaş yaşamış olan bu isimler şimdi nerelere dağılmış, Arnavut vücudu nasıl parçalara bölünerek şuraya, buraya dağıtılmıştır? Tarih bu faciaya nasıl cevap verebilecektir?..

Üsküp'ten avdette Selanik'te gene, varış esnasında yapılan merasim, gündüz ve gece devam etti. Fazla olarak Sırbistan kiralı tarafından gönderilen bir resmî heyet şerefine büyük bir ziyafet verildi. Limanda donanma her yanı aydınlattı. Ve erte-BI gün sabahleyin erkenden Arnavutluk seyahatinin son merhalesini teşkil edecek olan Manasür'a doğru yola çıkıldı.

Manastır'da da aynı karşılama merasimi yapıldı, halk aynı sevinç gösterisiyle üç gün çalkandı. Burada kayda şayan olarak epeyce tuhaf bir seyre şahit olduk. Niyazi ve Eyüp Sabri, hünkâra, dağa çıkışlarının ve Manasür'a girişlerinin bir taklidini göstermek istediler. Belki biraz garip addedilebilecek olan bu taklit oyununda en ziyade dikkat nazarlarına çarpan Niyazi'nin yüksek bir at üzerinde uzun bıyıklarını bura bura bir kahraman vaziyetini takınmış olmasıydı. Hünkâr ve maiyetindekiler bu manzarayı güler yüzle seyrettiler.

Manasür'da padişahın oturması için en uygun bina olarak belediye dairesi hazırlanabilmişti. Selanik'te, Üsküp'te, hattâ harap bir bina obuasına rağmen genişçe olan Priştine hükümet konağında bulunan ferahlık, bu dar ve basık binada yoktu.

Maamafih mefruşat idaresi burada da zorluklan yokederek hünkârın istirahatı için gereken şeyleri temin edebilmişti.

Padişah, Manastır'da da cömertliğini en bol ölçüde gösterdi. Bu seyahat esnasında Hazinei Hassa kudretinin pek çok üstüne çıkmıştı. Avdette, muvazenesinde açılan boşlukları kapatmak için tasarruf imkânları araştırılacaktı. Yapılan bu fedakârlıklardan başka Üsküp'te kan dâvalarının halli ve sulh ile tesviyesi için ayrıca verilmiş olan otuz beş bin lira da vardı, fakat bu parayı artık Hazinei Hassaya yüklemek mümkün olmayacağını düşünen hükümet, onu hünkâr namına olmak, fakat maliye tarafından tesviye ettirmek suretini kabul eylemişti.

Hünkâr, Manastır'd an sonra artık bir üçüncü defa gene Selanik'te kalmağa izin vermedi. Ora memurlarını ve halkını fazla işgal etmek pek fazla nazik olan mizacına uygun olmuyordu. Zaten Manastır'dan dönülürken o kadar fazla bir sıcak vardı ki, trenin kızgın arabaları âdeta bir fırın halinde idi. Sıcağa pek zor dayanan padişah, biran evvel denize çıkmak

için acele etti ve Selânik'e vardktan sonra, gene pek parlak uğurlama merasimiyle doğruca zırhlıya geçildi.

Bu seyahatin hikâyesini burada bitirirken, kaydetmeden kendimi menedemeyeceğim bir hakikat var ki, o da Arnavutluk faciasının önüne geçilmemiş olmasının büyük sorumluluğudur. Bu mesuliyet neşrutiyetten sonra hükümet idaresini ellerine alan şahsiyetlere düşer. Olayların bütün ferdî azimleri sürükleyip götüreren cereyanı arkasmda ne kadar gizlemeğe çalışılsa gene itiraf etmek icabeder ki, Abdülhamid'in uzun yıllar idare etmek imkânlarını bulduğu pek uysal, pek saf bir memleketi beş on hilebazın oyunlarına kurban ettirmemek yolları açık iken ve mevkiin, halin icaplarına göre maslahatı idare eylemek çaresi varken cebir ve şiddet usulü tercih olunmuş ve böylelikle asıl Arnavutları kudurtmak için vesile arayan hiyanet erbabının maksatlarına hizmet edilmiştir.

Netice olarak, hükmetmekte gecikmedi ki, padişahın seyahatinde beklenen faydalar tamamiyle iflâs etmiştir.

Bu seyahate ait bir hâtırayı daha zikredeceğim:

Seyahatin başından sonuna kadar Vahidüddin her merhalede bir telgraf çekti. Birbirini takip eden bu telgraflar baş-mabeyinci Lûtfi Beye hitaben yazılırdı. O da bunları alır aknaz elinde sallıyarak, dudaklarında türlü mânâlarla dolu ince bir tebessüm, gelip beni bulurdu.

Ondan sonra ben de okur ve birbirimize aynı tebessümle zihnimize gelenleri anlatmış olurduk. Lûtfi Bey, telgrafları hünkâra gösterdikten sonra hemen cevap vermekte acele ederdi.

Bunların özür, saygı sunmaktan, padişahın selâmet ve sıhhati hakkında Cenabı Hakka duadan ve seyahatin her türlü muvaffakiyet şartları içinde devamı temenniyatından ibaretti; ve pek güzel ibareler içinde Vahidüddin padişahı tâ uzaklara kadar yolda ve durulan şehirlerde bağlılığı teminatıyla takipten hâli kalmıyordu. Biz pek güzel bilirdik ki, Vahidüddin'in korkulan vardı ve bunları padişah mevkiinde bulunan büyük kardeşinin himayesine sığınarak uyuşturmak ihtiyacında idi.

Bu korkuların başında kendisinin ikinci veliahtlıktan iskat edilmesi tehlikesini görüyordu. Bütün kuvveti elinde tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti-

nin kendisine ne dereceye kadar muhalif olduğunu bilmez değildi. Bir yandan cemiyeti iktidar mevkiinden düşürmeğe çalışır, bir yandan da bu maksada nail olamazsa tehlikenin yokedilmesi çaresini arardı. Her iki surette de hünkânın nezdinde mevkiini sağlamlaştırmak ve tesirini bir daha göstermek lâzımdı.

Kendisinden evvel saltanat makamına gelecek olan Yusuf İzzeddin, padişah olunca veraset kaidesini değiştirtebilir ve veliahtlık makamına kendi oğlunu geçirebilirdi. Bu ihtimali gözö-nünde tutarak şimdiden ikinci veliahtlık unvanını resmen almak başlıca emel idi. Hattâ bu tehlikeden başka Salâhüddin Efendi tehlikesi bile vardı, yahut öyle düşünüyordu. Kimbilir, cemiyet nasıl tedbirler alarak Yusuf İzzeddin'den sonra saltanat makamına bedbaht Sultan Murad'm oğlu Salâhaddin Efendiyi geçirebilirdi.

İşte Sultan Reşad'm artık yakın olduğundan şüphe edilmemek lâzım gelen ölümü üzerine meydana gelebilecek olan bütün bu ihtimallerle saltanata kavuşma zamanını sabırsızlıkla bekleyen bu zat, heyecanlar, kâbuslar içinde yaşadı.

Tahmin edebilir miydi ki, kavuşma zamanı geldikten sonra saltanatı, hem kendisi için, hem memleket ve milleti için telâfisi mümkün olamıyacak bir felâket zamanı olacaktır.

**Hakkı Paşanın teklifini niçin kabul edemedim? —
Abdürrahman Şeref Bey — Hakkı Paşa İtelya'dan nasıl döndü —
Yeni sefir — Bir yemek daveti — Ne sebep vardı?**

Mutad olan günlerden başka bir gün, sadrâzam Hakkı Paşa erken bir saatte saraya gelerek doğruca odama girdi. Biraz canı sıkkın görünüyordu. Hemen karşımda kanepeye oturur oturmaz, ziyaretinin sebebini söyledi i

— Size bir teklif yapmağa geldim. Herşeyden evvel fikrinizi almak istiyorum. Maarif Nezareti münhaldir, buraya öyle bir zat seçmek istiyorum ki, maarif işlerinden anlamakla beraber pek faal olsun. Bunun için sizi düşündüm, Maarif Nezaretini kabul eder misiniz?..

Ben cevap vermeden evvel, alınacak cevabın menfi olacağını tahmin ederek teklifinin aşağısını ekledi:

— Sizin saraydan ayrılmanıza razı olmam. Bunu hünkâr da istemez, hükümet de istemez. Lâkin burada görülecek işlerin en büyük kısmı yoluna girmiştir. Bundan sonra çizilen yolda yürümek kâfidir. Öyle zannediyorum ki, hem nezareti, hem kitabeti idare etmek mümkündür. Buradan ayrılmaksızın Maarif Nezaretini kabul etmek yalnız bir saat meselesinden ibaret kalır.

O söylerken ben bu iki vazifenin birleştirilmesi mümkün olup olmayacağına dair zihnimde muhakeme yürütüyordum ki buna imkân ycktur. İmkân olmadıktan başka maarif nezaretini üzerine almak için de kendimde lâzım gelen kuvvet ve cesareti bulamıyordum. Sadrazamı kırmadan bu tekliften vazgeçmesine çalışmalıydı. Az çok şu şekilde cevap verdim:

— Maarif işi memleketin en zor meselelerinden biridir. Tahsil çağma girmiş çocukları ilk çıllarından alarak merhale merhale son tahsil devresine kadar götürmek ve bu uzun yakın muhtelif merhalelerini aşarken nerelerde tamire muhtaç sakat noktalar varsa onları tesbit ettikten sonra islâhî çaresini bulmak lâzımdır. Bu esasın etrafında dönen türlü düşünüş-

lecek cihetler de var. Bunları kavramak, ıslahata kalkmak, yahut her şeyi bulunduğu yerde bırakmak var. Bu ikinci şekilde karar verilecek olursa onu herkes yapabilir. Birinci surette ise nazır olacak adamın bütün faaliyet ve dirayet kabiliyetlerini ancak bu işe ayırması lâzımdır. Bu takdirde sarayla nezareti birleştirme bana mümkün görünmüyor. Sarayı feda etmeye gelince: Bunu kendi nefsimde ait olan görüş bakımından caiz görmek mümkün olsa bile hünkâra karşı onun hizmetini terk ederek başka bir vazifeyi tercih etmeye münasip ve en basit zarafet kaidelerine muvafık nazariyle bakamıyorum.

Sükûnetle ve söylenen şeyleri insafla düşünen bir adam haliyle dinledi. Biraz susarak: — öyle ise, bana bir fikir veriniz. Ben nezaret getirilecek zâti bulmakta zorluk çekiyorum. Mütalâalarınızı doğru buluyorum, amma bunlar müşkilâtı ortadan kaldırmış olmuyor.

Bu konuşma başlar başlamaz ben sadrazamın arzusuna uyacak adamı zihnimde arıyordum ve bunu bulduğuma kanaatle derhal cevap verdim.

— Sizin istediğiniz adam hazır mıdır ve elbette yapılacak işleri benden çok daha muvafık bir tarzda ve en büyük ölçüde başarıyla idare eder.

— Kimdir? diye sorunca derhal söyledim: Abdürrahman Şeref Bey. Birden bu isim onu tatmin etmiş göründü:

— Kabul eder mi? diye sordu

— O ciheti bana bırakınız! dedim; ve bu suretle her iki taraf memnun birbirimizden ayrıldık.

Bu tekliften kimseye bahsetmedim, hele hünkârın haber almasına meydan bırakmadım. Hemen Abdürrahman Şeref Beyi davet ederek sadnazam namına kendisine Maarif Nezaretini teklif ettim. Bu zât pek ihtiyatlı idi. Hayatını hırstan, tamahtan uzak geçirmeğe o derece alışkın idi ki, ayan azâlı-ğına lanet etmek suretiyle bir Nezaret sandalyesini işgal etmek her hangi bir adam için pek cazibeli bir iş olmakla beraber teklifi kabul etmek için çok düşündü. Bin dereden su getirerek kendisini iknaa çalıştım ve oldukça uzun süren bir konuşmadan sonra nihayet muvafakatini temin ettim; fakat ne olur ne olmaz, belki aksine bir cereyan takip edecek bir muhakeme üzerine dönüverir düşüncesiyle onu bir oldu bitti

karşısında bulundurmak istedim. Hemen telefonla Hakkı Paşayı buldum ve:

— Abdürrahman Şeref Bey yanımdadır. Hakkında gösterdiğiniz itimada teşekkür ediyor ve teklif sizin tarafınızdan vukua geldiği için kabul ediyor; dedim, bu suretle ben kurtulmuş oldum, fakat bu teklifin bir sene kadar sonra bir devamı oldu ki onu ileride hikâye edeceğim.

Hakkı Paşa İtalya'dan pek iyi intibalarla gelmişti. İki memleket arasındaki dostane münasebetlerin sağlamlığından ve sürekliliğinden o derece emin idi ki o taraftan ufukta hiç bir leke görmüyordu, onunla beraber herkeste de aynı kanaat vardı. Burada da sefaretler arasında hele hükümetle İtalya sefaretleri arasında pek ziyade dostluk bağları teessüs etmişti. Hususiyle İstanbul sefaretine son zamanlarda getirilmiş olan Majör des Planches o derece itimat ihsas eden halis tavırlı ve mesleğinin müsaadesi nisbetinde laubali, şahsan da tıknaz vücudıyla öyle insanı derhal cezbeden sevimli bir zât idi ki onunla temas ilerledikçe resmî münasebetlerin sıkıcı kayıtlarından hiç biri hissedilmezdi. Hakkı Paşa sadarete Roma sefaretinden geldiği için İtalya sefiriyle onun arasında tekellüften, resmîyetten uzak bir münasebet hâsıl oldu. Bu gün bana sefir telefon etti:

— Hakkı Paşa bu akşam yemeğine bana geliyor, yemekten sonra da briç yapacağız. Siz de gelerseniz üç kişi olacağız. Başka kimse yok.

— Yemeğe memnuniyetle iştirak ederim, fakat ben briç oynayamam.

Cevan verdi:

— Yemekte bulununuz, kâfidir. Yemekten sonra gelecek olanlar var, onların arasında elbette briç oynayanlar bulunacaktır; dedi.

Ve bu suretle sefir, sadrazamla ben yalnız üç kişi sefarette akşam yemeğinde bulduk. Sonradan tek tük, gene sefaret erkânından gelenler olunca, ben yavaşça şilindim...

Bu hususî mahiyette ve her türlü merasimden azade davete sebep ne idi? Bunu o zaman hiç düşünmemiştim. Ancak sönmemiş olaylar birbirini

takibedince meydana gelen hiç beklenmemiş hâdise ile bu davet arasında bir münasebet bulunmuş olacağına hüküm verdim.

Yemek esnasında hiç bir siyasî meseleden bahsedilmedi. Sefir ne sadrazamdan, ne mabeyn başkâtibinden ahvali öğrenme mahiyetinde sayılabilecek bir şeyler de sormadı. Sadriaza-mı davet ederken on un hükümet arkadaşlarından bir ikisini beraber bulun durmaktansa mabeyn başkâtibini davet etmiş olmasına bir mâna verebilirdi, eğer musahabe ahvali yoklamak maksadına göre olsaydı, bunun hakkında da herhangi bir surette sefir tarafından bir deneme yapılsaydı, bir taraftan hükümeti diğer taraftan da sarayı anlamak istiyor diye farzolu-nurdu. Böyle olmanınca bunun başka ne mânası olabilirdi?.

İtiraf ederim ki o zaman bu noktada durmadım ve muhtelif faraziyeler yürütmedim. Sonradan karar verdim ki yaklaşan bir hâdiseden evvel sefir hükümete ve saraya hususî mahiyette bir cemilenin peşin teminatını vermek istemiş olacak.

**Fena bir haber. — Nazırlar saraya geliyorlar. — Sadrazamın hali —
Harb edilebilir mi idi? — Acaba Said Paşa ne diyecek? —
Uzun süren bir bekleyiş.**

O gecenin hatıralarını hiç bir zaman unutmayacağım. En küçük tafsilâtına, en ufak tablolarına kadar o saatlerin heyecan ve telâş ile dolu sayfaları sönmek bilmeyen bir aydınlıkla gözlerimin içinde yaşıyor. İlk önce Babîâliden bir yaver geldi, ve bana: — Sadnazam Paşa rica ediyor, dedi; «ben gelinceye kadar saraydan ayrılmasın, ve telaşa düşürmeden hünkârın mabeynden hareme çekilmesini de tehir edecek surette tedbir alın!» diyor...

— Pekâlâ! dedim ama bunun mânasını anlamadım. Yaverin beni tatmin edebilecek izahat verebileceğinden de ihtimal yoktu, onun için fazla bir şey söylemedim, sabırsızlıkla sadria-zamm vücudunu beklemekten başka yapılabilecek bir iş yoktu.

Ne kadar zaman geçti; belki pek az, fakat bana pek uzun göründü. Akşam olmuş, saray mütad olan karanlığına gömülmüştü, bir türlü tesisatının ikmali müyesser olmayan elektrik nimetini bekleyerek mumlarla idare ediyorduk. Nihayet sadnazam geldi, yalnız o değil. Vükelâdan bir kaç da birer ikişer arkasından yetiştiler. Kimlerdir? Rifat Paşa, Necmüddin Molla, Halil. Hayri beyler ve bir iki nazır daha... Onlar sadarete mahsus oda da toplanırken Hakkı Paşa bana geldi. Bütün hayatı Tesmiyesini dolduran müşküller arasından her vakit nikbin çıkan, her zorluğa tesadüf ettikçe «nasıl olsa bunun da içinden çıkılır» emniyetiyle neşesinden, nefsine itimaddan ayrılmayan bu adamı hiç bu halde görmemiştim. Sanki simsiyah kesilmişti, gözlüklerinin altında hiç bir sabit noktada durmayarak etraftan meded umarcasma dönen nazarı derin bir endişe ile silinmiş gibiydi. Ta karşıma kadar geldi, İtalya'dan yirmi dört saatlik bir ultimatom geldi. Bizden Trablusgarb'i isliyor. Verilmezse harb...

Ben de dondum. Yirmi dört saat içinde hal olunacak me-sele: Ya büyük bir vilâyeti terketmek, yahut sonu belirsiz, daha doğrusu, fecati pek kolay keşfclunacak bir harbe girişmek... Vaktiyle Cezayir'den, daha sonra Tunus'tan, son zamanlarda Mısır'dan el etek çeken Türklük şimdi

Trablusgarb'i da kaçırmak tehlikesinde idi. Dünyanın bu en güzel memleketlerinde asırlarca hiç bir menfaat getirecek icraatta bulunulmamış olmasının neticesiyle eskiler nasıl Türk saltanatından koparılmış ise bu gün de koskoca bir vilâyetin, Afrika'da henüz rabitasını çözmemiş yegâne mühim bir kıtanın aynı bedbaht mukadderata uğraması tehdidine karşı hemen yirmi dört saat içinde, bir tedbir bulmak, zararı bertaraf edecek bir çâre aramak, mucize, sihir nevinden acele bir ilâç bulmak lâzımdı.

Bunu kim bulabilirdi? İşte her türlü zorlukları izale edecek meykide bulunanlar âciz kalmışlar ve perişan halleriyle saraya sığınmışlardı. Bulunamayan tedbiri saraydan mı bekliyordardı?

Trablusgarb!... En ziyade ihmal olunan, Yemen gibi. Hicaz gibi, hattâ daha ziyade, istibdadın uzun yıllarında şüphe veren biçâreler için sürgün yeri hizmetini görmekten başka bir maksada hadim addedilmeyen bu vilâyette ne hükümet denebilecek bir idare, ne asker denebilecek bir kuvvet vardı. İtalya ile harb demek bu memleketin bütün donanmasını memleketin her sahilinde tahrip hareketine geçirmek demektir, buna karar vermek yalnız Trablusgarb vilâyetini değil, vatani müthiş bir felâkete sürüklemek olurdu. Trablusgarb'a asker sevk etmek, hiç olmazsa mahallî bir müdafaa ile devletin namusunu, şerefini muhafazaya çalışmak mümkün müydü? İtalya ile çarpışmak mevzii bir hudut dairesinde habsolunabilecek bir vasıta yoktu. Asker, mühimmat, para... Bunlar oraya nasıl sevk olunabilirdi? Şu halde her şeyden evvel Türkiye İtalya ile resmî bir harbe girişemeyecekti. Şu halde büyük bir vilâyet yirmi dört saat içinde terkedilmek zaruretiyle karşılanılıyordu. Buna nasıl tahammül edilebilirdi, bu miskinane kararın aybını hangi bir hükümet yüklenebilirdi? İşte karşımda, perişan halle, duran ve yüzüme bakama-yarak duvarlardan medet uman sadnazam nihayet söz söylemeğe kuvvet bularak:

Hünkâra, dedi; münasip bir şekilde arzediniz. Telâşa dü-gürmeden... Sonra padişah tarafından Said Paşayı saraya davet ettiriniz. Bu siyaset pirinin de fikrini alalım.

Huzura çıktım. Ben içeriye girer girmez hünkâr: — Ne varmış? diye sordu. Onda her saat bir nahoş vaka zuhur ede-cekmişçesine bekleyen, fakat beklediği için olacak ne zuhur ederse etsin onu gevşeklikle, kayıtsızlıkla kabul için hazır bulunan bir temkin vardı.

Pek hülâsa ederek, meselenin muhtemel akıbetlerine, neticelerine, temas etmeksizin, italya'nın Trablusgarb'ı istilâ teşebbüsünden kısaca bahsettim. Trablusgarb?... Ne uzak, ne müphem bir yer!.. Mahlû biraderinin düşman addettiği adamları sürdürdüğü Fizan değil mi?

Bilemiyorum, ne düşündü. — Ne yapacaklar? diye sordu.

— Bir kere küçük Said Paşanın mütaleasmı almak istiyorlar, müsaade buyurulursa kendisini tarafı şahaneziden davet edelim; dedim.

— Pek iyi olur; dedi ve her zamanki ıstırah ifadesiyle:

— Ne kadar olsa görgülü, tecrübeli, müteaddit defalar sadaret mevkiinde bulunmuş bir devlet adamıdır, dedi.

Hemen İstablâmireden bir araba, saraydan bir yaver göndererek Said Paşayı davet ettim. Bu müddet zarfında Hakkı Paşa, odamda, enine boyuna gezinerek bekliyordu. Neticeyi söyleyince bir nefes aldı. Sanki Said Paşa konağından bir önemli iksir getirecekti. Hemen odamdan arkadaşlarının bekledikleri salona gitti, onlara da haber vermiş olacak.

Ben de Lûtfi ve Tevfik beylerle buluşarak bu hiç beklenmeyen hâdise ile meşgul olduk. Sanki biz de kendi hâlimize göre bir çâre aradık. Tevfik Bey böyle şeylerde düşüncelerini kendi için saklardı. Lûtfi Bey de bu fikrinden o fikre atlayarak, ve hiç birinde durmayarak söyledi; ben de ne söylenebilecek bir fikir, ne bulunabilecek bir çâre yoktu, en doğrusu uçümüzde de bir büht hüküm sürüyordu; aynıyle sadnazam ve arkadaşları nasılsa bizde öyle, gelecek olan Said Paşayı beklemekten başka yapacak bir iş bularmyorduk.

O da ne kadar gecikti!... İfide birde Hakkı Paşa, yahut Rifat Paşa, arasına şişman göbeğine rağmen pek çevik olan Halil Bey bizlere uğruyorlar: — Ne haber? Hâlâ gelmedi; diyorlardı Vakıa gelecek kadar zaman da geçmemişti, yaver ve araba ancak oraya varmıştı. Beklemeliydi.

Yukardan beşer onar dakika fasıla ile bendelerden biri esvabçıbaşı Sabit Bey, yahut seccadecibaşı Emin Bey gelerek

— Efendimiz soruyorlar. Said Paşa geliyor mu, diyorlar- sualiyle hünkarın sabırsızlığına terceman oluyorlardı.

Dolmabahçe her zamanki sessizliğinden sıyrılmış gibiydi Havasında bir telâşın, bir endişenin esintileri vardı Yaverlerden, kâtiplerden başka bendeler, haremağaları, belki bekçiler hatta, hünkarın gecikmesinden doğan bir merak ile haremi hümayun halkı hep anlamışlardı ki pek mühim yeni bir vaka var.

Nihayet, pek uzun görünen bir bekleme devresinden sonra Said Paşa bastonuna dayana dayana, hasta bacaklarının üzerinde yer yer dinlenerek, soluya soluya saraya girdi- divanhaneyi geçti: biz, Hakkı Paşa ve arkadaşları omf ka^ladî Cebinin gizli bir yermde umulmayan bir çâre getirecek V İh-" tıyar vezin adeta bir alay halinde çerçeve içinde aldık, tâ

benim ocmıHci KcLCicir

**Hakkı Paşa söze başlıyor — Said Paşanın belirsiz karşılığı —
Bildiklerini söylemekten kaçınan muallim ve müşkül bir imtihanda
sorguya çeki-kilen talebe — Beklenen yardımdan işaret yok —
Kabinenin istifası**

İki sadrazam karşı karşıya geldiler, aralarında görüşülecek mesele son derece ehemmiyeti haizdir. Elbette yalnız kalmak isterler mütalâasıyla yerimi terk ederek ayakta, izin ister bir vaziyette durdum. Sait Paşa:

— Makamınızda kalsanız daha muvafık olur, zannımdayım; tarzımda bir cümle ile ve eliyle sandalyemi göstererek beni alıkoymuştu. Hakkı Paşaya, sorar gibi baktım, o da gözlerinin bir işaretiyle:

— Evet, kalınız!., dedi. İçeriye kimsenin salıverilmemesine dair icabeden tenbihler de yapıldıktan sonra, artık mademki kendilerine karşı hürmet eseri olarak sandalyemden ve yazı masasının yanından ayrıl-maklığıma bile muvafık nazariyle bakılmıyor, yerime oturdum; bittabi pek edipçe ve mevcudiyetimi yok edercesine tevazu ile... Said Paşa sağ tarafta, tâ yazıhanenin yanında bir koltuğa gömüldü, biraz öne doğru eğilerek ve gözlerini «acaba ne söylenecek?» merakıyla Hakkı Paşaya dikerek... Hakkı Paşa göbektir vucudiyetle koltukta rahat edemeyeceğinden bir sandalye çekti ve hep o şaşırılmış haliyle o da gözlerini bazan bana, bazan karşısında bekleyen ihtiyar vezire gezdirerek bir müddet durdu. Sonra başladı, en evvel hiç bir şeyden haberi olmayan Said Paşaya meseleyi anlattı, İtalya'dan alman yirmi dört saatlik ihtarını söyledikten sonra ilâve etti:

— Zatı fehimanenizin aydınlatmasına muhtacız. Ya harbi kabul etmek, ya istenilen koca bir vilâyeti terk etmek şıklarından birini ihtiyar etmeli. Bu zor vaziyette ne yapmak imkânı olduğuna dair bizleri aydınlatmanızı istirham ediyoruz.

Mükerreren. nice zor durumlar içinde sadareti işgal eden ve imkân dairesinde her türlü zorlukların içinden sıyrılmak çarelerini bulan bu ihtiyar vezir, işte şurada, hasta bacaklarını, yıpranmış vücudunu, bütün yıpranmış yaşlılığını tekzip eden bir hayat pırıltısıyla ışıldayan gözlerini, karşısında, âciz kalmış bir çırak perişanlığıyla, medet uman yeni idarenin

genç sadrazamına dikti; daha ilâve edilecek bir söz varsa onun da söylenmesine zaman bırakmak istiyor göründü; belki kendisi de verilebilecek cevabı zihninde evirdi çevirdi. Zeki gözlerinin civıltıları arasında muhtelif fikirler dönüyor gibiydi. Sonra mutlaka bir cevap vermek lâzım geldiğine hüküm verdi. Öyle bir cevap ki hiçbir mütalâa ifade etmiş olmasın.

Pek yavaş söyler, kullanılacak kelimelerin en mıt?.bık olanlarını aramakta pek ziyade dikkat eder, hususiyile son derece nazik olmağa itina gösterirdi.

— Bendeniz, diye başladı; mesul mevkiinde bulunanlardan değilim, elbette o mevkiide bulunanlar durumun icabına göre alınacak tedbiri düşünürler. Bendeniz nasıl bir mütalâa ileri sürebilirim?..

Bu kelimeler birer birer, aralarında ufak nefes fasılları bırakarak, yavaş bir sesle, sanki kendilerini işitmekten çekinerek ağzından döküldükçe karşısındakinin yüzünde endişe çizgileri daha ziyade derinleşiyor gibiydi. Beklenen medetten bir işaret görünmüyordu.

Şu sadrazamların en eskisiyle yenisi arasında, birinde sanki bildiklerini söylemekten kaçınan bir muallim, ötekinde müşkül bir imtihanda sorguya çekilmiş genç bir talebe vaziye-tiyle, bu konuşma uzun bir zaman devam etti. Bunu harfiyen ve aynen zaptetmeğe bugün kadir değilim; fakat en manalı, en canlı noktaları tamamen hâlâ kulaklarımın, gözlerimin içinde yaşıyor.

Hakkı Paşanın âdeta yalvaran bir edası, bir sesi vardı; denize düşmüş, çırpman bir adamın sahilde duran adamın elini yakalamak isteyen bir istimat hali... Sahilde duran adamın uzatılabilecek bir eli var mıydı? Bunu zannetmiyorum. Eğer elinde boğulmak raddesine gelmiş bedbahtın kuruluşuna yeti-gebilecek bir kuvvet olsaydı elbette onu uzatırdı.

Bir aralık Hakkı Paşa: — Zatı fehimaneniz, mesul mevkiinde değilsiniz elbette ve bu istirham size o sıfatla arz olunmu-yor. Bizler hep sizin zekâ mektebinizde yetişmeğe çalışan çı-ırlarmızız; irfanınızın, tecrübenizin, dehânızın daima faydalanana ve daima muhtacı olan mânevi evlâdınızız. İşte bu sıfatladır ki, bugün zatı fehimanenizden, hiçbir mesuliyet dâi ol-

maksızın, «acaba mesul mevkiinde olsaydınız, ne yapmak düşünürdünüz?» diye ders almak istiyoruz, dedi.

Said Paşa kemali dikkatle dinledi, gözleri hep evlerinde dönüyor, dudakları hep söylenecek sözleri izinden tecrübe edi-yorcasına hareket ediyordu; nihayet hep o kaçman, suallerin doğrudan doğruya arkasına takılmaktan çekmen ihtiyatıyla:

— Bendeniz, dedi, nasıl bir mütalâa serdedebilirim. Ahvale ancak uzaktan vâkıf bulunuyorum. Onları yakından bilenler sizlersiniz.

Hakkı Paşa son bir gayretle: — Ya harb, ya teslim?....

İkisinden biri... diyebildi.

O, gene bir müddet düşündükten sonra:

— Harb edilebilir mi? Edüemezse teslim olunabilir mi? Teslim de olunmazsa ikisinin ortasında bir çare var mıdır, acaba?..

Cevap verilecek yerde cevabı gerektiren bu suallere karşı Hakkı Paşa birden, büyük bezginlik ile ve kendisince yapılabilecek işe nihayet karar veren bir tavırla ayağa kalktı; biraz kırgın, biraz küskün:

— Arkadaşlarla görüşürüm... diye izin aldı ve göziyle bana işaret etti.

Onu uğurlamak için odamın kapısına kadar gittim, yavaş sesle:

— Hünkâr elbette onu görmek isteyecektir, belki kendisine bir fikir verir; dedi.

Zaten merakla mabeynde netice bekleyen hünkârın nezdi-ne çıktım ve kısa bir şekilde hikâye ettim. O Said Paşayı görmek istedi.

Onun yavaş yavaş bastonuna dayana dayana merdivenlerden çıkması, elinden bastonunu bırakarak huzura girmesi, orada kalması o kadar uzun sürdü ki, bu müddet zarfında Hakkı Paşa arkadaşlarıyla görüşmek, ve esas itibariyle verilmiş olan bir karara son şekli vermek için bol bol vakit bulmuş oldu. Hakkı Paşa vekiller heyeti namına istifa ediyordu.

Yanlarında bulunmadım, ne görüştüler, ne söyleştiler, vâkıf değilim. Yalnız biliyorum ki istifanameyi yazmak için epeyce zaman uğraştılar. Müsvedde işinde en büyük faaliyeti Nec-meddin Molla'nın gösterdiğini söyleyebilirim.

Said Paşa huzurdan çıktı ve bana veda ederek binek taşına kadar, merasimle uğurlandı, arabasına bindirildi. Hünkâr beni celbetti Said Paşa ile nasıl görüştüklerine dair tek bir kelime söylemeğe lüzum görmedi. Belki de söylenecek bir şeyler yoktu, yahut ihtiyat etmek istedi.

— Hakkı Paşa ve arkadaşları ne yapıyorlar? diye sordu.

— Zannederim ki istifa edecekler; dedim.

— O halde ben bekleyeyim, dedi.

— isabet buyurulur, diye mukabele ettim.

İstifaneme nasıldı, iyice hatırlamıyorum, elbette evrak arasında saklıdır. Bunu hatırlamaya lüzum da yok, netice itibariyle vekiller heyeti müşkülâtın içinden sıyrılmak için yegâne çareye tevessül etmiş bulunuyordu.

Hünkâr istifanemeyi dinledikten sonra mutad olan selâmlarını, teessüflerini tekrar ettikten sonra hareme çekilmek üzere ayağa kalktı ve bana; — Yarın sabahleyin Said Paşanın konağına gidersiniz. Sadareti ona kabul ettirmek için çalışırsınız. Elbette özür dileyecektir ama sonunda muvafakatini elde edersiniz. Bu da olmazsa, ben kendisini tekrar görürüm; dedi.

Beşinci Mehined'in bana verdiği vazife —

**Said Paşayı evinde ziyaret —
Yerde serili döşek ve içinde oturan ihtiyar vezir —
Sadaret teklifini nasıl yaptım ve ne cevap aldım?**

Said Paşanın sade ve basit hayat tarzına doğuştan bir temayülü vardı. İstanbul'un meselâ Yüksekaldırım taraflarındaki, Nişantaşı cihetlerindeki konakları, Göztepe ve civarı köşkleri, Büyükdere ve Yeniköy yalıları kabilinden pek mükellef, otuz kırk odalı, geniş sofalarıyla, yaldızlara boğulmuş ta-vanlarıyla, her türlü müstemilâtiyle muhteşem binaları vardı; işte bunlardan biri de Said Paşanın Teşvikiye'deki süslü, itinalı ve o nisbette dayalı döşeli büyük konağı idi. Sadaret hayatının bir büyük kısmını burada geçirmiş iken nasılsa sonradan yaradılışının mütevazi temayüllerine tâbî olarak bu konağın karşısında sahip olduğu arsaya pek basit, ancak iki alçakça kattan mürekkep, yayvan bir bina yaptırmıştı; bu bina bir evden daha büyük, fakat konak denemeyecek kadar küçükçe idi.

Büyük konağı ilk karısından olan büyük kızıyla damadına ve oğluna bırakarak kendisi ikinci zevcesi ve onun çocukları-yle bu yeni binaya çekilmiş ve orada her türlü büyük ölçüde teşkilâta lüzum görmeyerek alelade bir hayat sürmeğe başlamıştı. Zamanın icaplarından olarak, büyük binaların yüksek vergisi ve idare masrafı sebebiyle, birçok emsali gibi büyük konak bu gün ortadan kalkmış ve arsası parçalanarak, yeni tarzda, geliri giderini koruduktan başka menfaat temin edecek binalara ayrılmıştı. Said Paşanın basit hayatına zemin olan bina ise bugün hâlâ mevcuttur.

Hünkârın bana verdiği vazifeyi ifa etmek için büyük bir mesafe geçmeğe hacet yoktu. Öteden beri mabeyn başkitâbeti-ne ayrılmış olan binadan beş on adımlık mesafede bulunan Said Paşa ikametgâhına varmak için bir kapıdan çıkmak, hemen yanındaki kapıya girmek kâfi idi.

O tarihî geceyi takib eden günün erken bir saatinde hemen oraya gitmek için acele ettim. Bana kapıyı açan uşak anlaşılan şahsımı tanıyordu. Hemen Said Paşa'yı haberdar etti. O da kapının yanında bir odada imiş.

Mabeyn başkâtibinin bu ziyaretini bekler olmalıydı ki beni hemen yanma soktular.

Küçük bir oda, şurada burada yığınlarla, ve perişan bir halde kitaplar, evrak kümeleri... Yerde iki şilteden ibaret sade bir yatak... Ve içinde gecelik kıyafetiyle isminin küçük olmasına mukabil fitratın pek büyük olarak yarattığı bu vezir...

Ben içeriye girer girmez davranmak, hasta bacaklarının üstünde doğrulmak istedi; buna, bir iskemle çekerek, yalvarır bir tavırla mâni oldum.

Her şeyden evvel beni böyle kabul ettiğinden af istedi; beni bekletmekten ise böylece, kendisini bu kıyafette göstermeğe karar verdiğinden bahsetti; ben de hemen saraya gitmek mecburiyetinde olduğumdan pek erken gelişimi affettirecek bir mukabelede bulduktan sonra böyle kabul edilmiş olmağı nef-simce iftihar sebebi addettiğimi söyledim. Bu konuşmayı bütün tafsilâtiyle tesbite imkân yok. Umumî çizgilerini anlatacağım.

Her şeyden evvel bir başlangıç yapmak münasipti.

Kendisinden bahsettim. Yeni idare tarafından nasıl telâkki edildiğine, nasıl saygı ve itimat hisleriyle karşılandığına işaret ettim. Bir vakitler, memleket türlü rezillikler ve kötülükler içinde çalkanıp giderken kendisinin zekâsına daima uymuş olan inceliğinin padişah nezdinde ne büyük takdirlerle yadedil-diğine temas ettim. Hakikaten Said Paşa hakkında büyük servetine rağmen hiç bir kimse tarafından namus ve doğruluğundan zerre şüphe gösterilmemiştir. Herkesçe malûm idi ki o servet kendisini sıkı sıkı bağlamak isteyen Abdülhamid'in bol atiyelerinden ve bizzat paşanın israftan kaçman tasarruf fikrinden hâsıl olmalıdır.

Bu zemin üzerinde ve hep hünkâra, yeni idareye atfederek lüzumundan fazla da uzun sürmesinden çekinerek paşanın izzeti nefsini tatmin edecek bir başlangıçtan sonra günün meselesine geçtim.

O hep gözlerini indirerek, yatağında bağdaş kurmuş, arkasında hırkası, arasına içinde derin bir zekânın kıvılcımları parıldayan nazarını bana kaldırarak ve medhe delâlet eden parçaları «estağfurullah!» demek isteyen bir eda ile karşılayarak, fakat hep susarak dinledi.

Hakkı Paşanın istifasından bahsettim. Vaziyetin müşkülâtını işarete lüzum görmedim, bunu herkesten ziyade kendisinin takdir ettiğinde şüphe yoktu.

Hünkârın böyle bir zamanda, ve bu vahim şartlar içinde kendisine hükümet başına geçmesini yegâne selâmet çaresi olarak telâkki ettiğini ve işte lütfen, bütün siyasî hayatını taçlandırarak bir feragat hissiyle bu vatan hizmetini kabul buyurmasını teklif ettim.

Ne düşünüyordu? Onu keşfetmek mümkün değildi ama tahmin etmek de büyük bir kehanete bağlı değildi ki istibdat devrinin mükerrer sadaretini idare etmiş olan bu siyaset pirinin, bir de yeni idarede, ittihad ve Terakki cemiyetinin faaliyet ve kudreti zamanında, hususiyile Abdülhamid'den sonra saltanat makamım işgal eden yeni meşrutiyet padişahına da sadrazam sıfatıyla hizmet etmeğe bir meyli vardır. Yalnız bu meyli hemen göstermeyi uygun görmüyordu.

O, bin dereden su getirdi. Vaziyetin pek müşkül olduğundan, dün geceden beri düşündüğü halde hiçbir tedbir bulamadığından bahsettikten sonra hünkâr hakkında saygı hislerinden, onun en küçük bir emrine itaat için canını feda edeceğinden, ve faydalı olabileceğine ümidi olsa derhal padişah fermanına uymayı bir ödev bileceğinden, düşünce düşünce, tane tane kelimelerle bahsetti; sonra gene özür yoluna saparak yorgunluğundan, yaşlılığından dem vurdu; öyle ki mülakat bitti, fakat bir kesin sonuç alınamadı.

Veda ettim ve saraya gittim. Hünkâr haremde idi. O da sabırsızlığından ben gelir gelmez hareme almmaklığıma dair emirler vermiş.

Hulasaten arz ettim ve ilâve ederek:

— Zannediyorum ki, dedim; doğrudan doğruya tarafı şahanenizden teklif yapılmasını istiyor.

— Kendisini davet ettiriniz, ben de hemen mabeyne çıkacağım; dedi. Ve böylece mesele bitti.

Said Paşa huzurda padişaha karşı tereddüt edemedi, sadareti kabul etti. Yeniden mutad olan merasimle Sirkeci'den Babıâli'ye kadar bir sadaret, alayı tertip olundu. Diğer sadaretlerinde bu alaya atla iştirak eden ve oldukça zahmet çeken Sait Paşa yeni kabul edilen usul ile alayda arabada bulundu. Gene mutad idi, sadrazamla beraber ya yeni «eyhülislâm da tayin olunur, yahut Meşihatta bulunan zatın vazifesi yenilenirdi.

Sultan Reşad zamanında epeyce şeyhülislâm değişmişti. Bunlardan kimi istifa etti, kimi irtica temayülleri şüphesi altında çekilmeğe mecbur oldu. Said Paşanın bu sadaretinde şeyhülislâmlıkta kim bulunuyordu. Hatıralarımda bir mübhemiyet var.

Yeni heyeti vükelâ teşekkül etti, mebusan meclisinde büyük bir ekseriyetle mevkii sağlanmış oldu; fakat bu suretle ne İtalya'ya karşı alınacak tedbir bulundu, ne de Trablusgarb vilâyetini alıkoyabilmek imkânı bulunmuş oldu.

**Said Paşanın Saõriazamlıđı hiç bir fayda temin etmiyor —
Millî şerefi kurtarmak için gösterilen gayretler —
Mustafa Kemal ve Enver — Yangın büyüme istidadı gösteriyor —
İtalya ile uyuşma.**

Ne kadar yazıktır ki bizde irfan kütüphanesi büsbütün denecek derecede boştur. İlim namına birçok tasavvurlar ve bunların etrafında birçok gürültüler olur da nihayet bunlardan doğan ya bir hiçtir, ya hiçe pek yakın bir şeydir. Netice itibariyle ileri milletlerde, hattâ komşu memleketlerde her gün akın akın ilmî neşriyat, bilgi sahasını doldura doldura taşmakta iken bizde yıllar geçiyor, gençliğin eline verilebilecek kitapların çıkmasına hep hasretle bakmakta devam ediyoruz. Hangi bir irfan şubesinden misal alalım? İşte tarih... Yüzlerce misal sıralamaktan-sa yalnız tek küçük bir misal zikredeceğim. Trablusgarp!.. Koskoca bir vilâyet gözlerimizin önünde anavatandan çatır çatır koparıldı. Bu vaka nasıl oldu, nasıl devam etti, ne yapılabilirdi, netice ne oldu, muhtelif safhaları nasıldı, hiçbir tarih araştırmacısı çıkmadı ki Babîâli'nin evrak hazinesine müracaat zahmetine katlansın da daha düne ait olan bu vakanın bize acı hikâyesini anlatsın.

Ben bu vak'anın içinde yaşadım, ben de bunu tafsilâtiyle bilmeyenlerden biriyim. Eğer tarihte ihtisas sahibi, olsaydım ben de tenkide haklı olarak maruz kalırdım. Bildiklerim beş on satırla hülâsa edilebilecek şeylerden ibarettir.

Said Paşanın sadaret makamına geçmesiyle hiç bir çare bulunamadı, nasıl bulunabilirdi ki, her türlü noksan neticesiyle İtalya ile umumî bir şekilde harbi kabul etmek körükörüne memleketin kuvvetli donanmasını ateşlerine maruz bırakmak olurdu. Mahallî bir müdafaaya kalkarak harbi mevziî bir sahada tahdit etmek lâzım geliyordu, fakat orada hiç bir askerî teşkilât mevcut değildi.

Buna kargılık biliniyordu ki İtalya bütün kullanılması mümkün olan nakliye gemilerini seferber yapmış, muhtelif limanlarda yığıldığı büyük kuvvetleri muazzam bir ordu halinde, mühimmatıyla, toplarıyla, her türlü levazımıyla bunlara bindirmiş, kısa bir deniz mesafesini aştıktan, hele

devletler arasında yürürlükte olan hukuk ve münasebetleri de bir adımda aşmış öte tarafa geçtikten sonra, Trablusgarp'e yığıvermişti.

Buna karşı boyun eğmekten başka ne kalıyordu? Tek bir iş vardı. Amelî bir fayda elde edilemeyeceğine emniyetle beraber hiç olmazsa millî şerefi kurtarmak: Bunu hükümet üzerine alabilir miydi? Bunu ancak millet yapabilirdi. Milleti hareket haline getirmek için ortada bir "kuvvetde vardı: İttihad ve Terakki Cemiyeti... Matbuat memleketin hiddetine tercüman oldu, iri yazılarla İtalya'ya ebedî husumet vaadeden başlıklar ve bunun altına ateşli makaleler koydu. Çocukluğumdan kalan bir hatıra olarak zikredeceğim: Fransızlar Tunus'u işgal ettikleri tarihte Ahmet Mithat Efendi merhum hiddetini zaptedemiyerek, «Tercümanı Hakikat» de bir başmakalede «Biz Fransızların Tunus'tan sopalarla çıkarmasını, denize dökmelerini biliriz» demişti. Koca bir orduyu sopalarla pataklamanın, Babîâli caddesinde kendisine karşı olan bir muharriri yakalayıp köteklemek kabilinden kolay bir iş olamayacağı düşünmemişti. Matbuattan sonra mitingler geliyordu. Ta Byzance'den Basileus'lar zamanından başlayarak İstanbul'un zaptından sonra Osmanlı devletinin muhtelif devirlerine kadar, daha sonra Meşrutiyet ilânını takip eden yılların getirdiği vukuat sıralarında hep böyle toplantılara zemin elan, bazan sellerle kan aktığını gören, bazan yaygaralarla dolan bir meydanın mukadderatı hep böyle şeyler görmek ve bu neviden nutuklar dinlemektir, Trablusgarp işinde de gene o mukadderatını tekrar etti. Bir üçüncü hareket daha vardı: Boycott.

Buna da alışkanlık vardı: Bosna ve Hersek'in işgali üzerine Avusturya'ya, Girit vakasından dolayı Yunanistan'a karşı bu vasıtaya müracaat edilmişti. Trablusgarp için de İtalya'ya karşı aynı hareket başladı. Nihayet, bir iktisadî, ticarî harbden ibaret kalan ve tesiri hiç bir zaman mütecavizlerin bir adım geri çekilmesine hizmet etmeyen bu hareket de devam etmedi. Etseydi ne olacaktı?..

Mesele şerefi millîyi muhafaza kaygısından ibaret kalınca gene en müessir çareyi İttihad ve Terakki Cemiyeti buldu.

Umulmayan, hatıra gelmeyen vasıtalara müracaat ederek Trablusgarp'te yerlilerden, Sünusiler'den ücretle - evet, ücretle!.. Başka ne yapılabilirdi? - Bir kuvvet teşkil olundu. Tunus'a komşuluğundan dolayı Fransızlar, Mısır'a komşuluğundan dolayı İngilizler İtalyanların

Trablusgarb'e yerleşmelerini müsamaha ile karşılamazlardı, onların imkân dairesinde yardımına güvenmek ümidiyle mahallinde bir çete baskınları tertip olundu. Bu kuvvetlerin teşkilâtıyla uğraşarak, başlarına geçecek fedakâr, azimli ve hamiyet sahibi zabıtlar türlü zorluklardan aşarak oraya kadar gittiler. Enver de orada idi, onun çılgınlığa yakın öyle taşkınlıkları olurdu ki, bu gencin idaresine pek itimat edilmezdi ama, Mustafa Kemal'in de nâmı vardı. Onun tâ o zamandan beri malûm olan teşkilât ve tertibat kabiliyetleri, hiç yoktan harikalar icadma kaadir olan meziyetleri ile bu çete baskınlarına katî bir tesir atfetmemekle beraber hiç olmazsa yüz ağartacak bir hareket nazariyle bakmak imkânı müyesser oldu. Bu işin başına geçen fedailerin arasına hanedandan bir isim de karıştı. Salâhüddin Efendinin genç oğlu Osman Fuad Efendi. Bu şehzade sonradan esaret işkencesini de çekti, az kaldı talihi. Cem Sultan 'mkine benzeyecekti.

Bu iş için para lâzımdı. Cemiyet onun da çaresini buldu. Hollanda'dan dolaştırarak, bazan mahalline vâsıl oluncaya kadar tehlikelere maruz kalan, fakat ekseriyetle mahalline varabilen mühim miktarda para gönderildi. Bu para nasıl tedarik olundu? Bir muamma...

Bir yandan bu çete hareketi devam ederken bir yandan da İtalya orada mevkiini sağlamlaştırıyor, sonradan kesinleşecek bir idare teşkilâtının taslağını kuruyordu; hükümet eli kolu mütevekkilâne göğsüne kavuşturulmuş, vukuatın cereyanına bir seyirci vaziyetinde bekliyordu.

Çok beklemeğe vakit kalmadı. Bu memleketin talihinde daima oradan oraya sıçrayarak tutuşan bir yangın istidadı vardı. Trablusgarb meselesi böyle bir çıkmazda devam edip dururken ufukta başka tehlikeleri haber veren emareler belirliyordu. Balkanlar hiç yatışmış değildi. Arnavutluk hep kaynayan, patlamağa hazır bir kazan gibiydi. Bu kazanın altına ateş getirenler, onu körükleyenler kimlerdi? Bunların arasında Hürriyet ve İtilâf mensupları, İttihad ve Terakki düşmanları, Arnavut mebuslardan bazıları olduğu gibi, ihtimal öteden beri orada yakından alâka taşıyan İtalya'nın casusları da vardı.

Balkanlar ne doğuracaktı? Birdenbire Makedonya meselesi sahasını genişleterek İstanbul hududuna kadar yayılabilir miydi? İstikbalin getireceği tehlike evvelden keşfedilmemekle beraber pek uyanık davranmalıydı: Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan... Bunlar öyle komşulardı ki, nasıl ne-

fes aldıklarını, nabızlarının nasıl vurduğunu bir an boş bulunmadan takip etmeliydi?

Bunun için artık, ne olursa olsun, öyle de böyle de Trablusgarb elden gitti, ve imkân dairesinde de millî şeref muhafaza edilmiştir, diye hüküm olunabilir, İtalya ile uyuşmak zaruret kesbediyordu, ne bahasına olursa olsun, o tarafta serbest kalmak icabediyordu.

İşte bu maksatla harekete geçildi ve müzakerelere başlandı, uzun uğraşmalardan, çekişmelerden sonra Balkan Harbinin patlamasından ancak biraz evvel Ouchy'de bir uzlaşma vücuda gelebildi.

Artık olanca dikkat nazarı Balkanlara dikilebilirdi.

Beşinci Mehmed'in merakı ~ Tekaüd hakkı — Endişe — Bir gündüz uykusu esnasında — Tevfik Beyin getirdiği müjde — Ayan azalığım.

Said Paşanın sadareti esnasında bir büyük buhran geçirdim; bununla, o zaman, başta matbuat olarak herkes meşgul oldu, fakat onun tesirlerine herkesten ziyade ben maruz kaldım; hatta manevî bir mahiyette başlayan bu buhran cismanî bir şekil almakta da gecikmiyerek hayatımı tehdit etmekten de geri kalmamıştı. Bunun hikâyesini kaydetmeğe lüzum görüyorum.

Etrafında bulunanların maişetlerini genişletecek vasıtalara malik olmakla beraber gönlü pek ganî olan hünkâr hiç kimsenin maişet darlığında kalmasına tahammül edemezdi; hattâ istibdat zamanında kendisine hmayetleri, elde edilen kâğıtlar ile sabit olan bendelerinden birçoğunun, evlerinde kalarak saraya uğramamaları şartiyle maaşlarını tesviye ettirecek kadar mürüvvet ve merhamet asarı göstermişti.

Bir müddetten beri onun hal tercümeme müteallik malûmat almak için bahaneler icadettiğine dikkat etmeğe başlamıştım. Mutadî idi, maruzat ile meşgul olurken bir aralık kâğıtları hafifçe iter, hokkasını kapar, kalemi bırakır, ve ben karşısında beklerken sigara içmeyi pek nazikâne bir iş addetmiverek sanki bunun için benden müsaade almağa lüzum görürdü ve bu esnada hikâye nakletmekten yahut karşısındakine söz söylemek için sigarasının devamı müddetince bir sohbet zemini bulurdu.

İlkönce ihtiyat ile, saygı hududunu aşmamağa dikkat ederek sualler sorarken sonradan birkaç kere hayatımın muhtelif safhasına müteallik açıktan bilgi istedi. Ve bütün sorduklarının ruhu bir merkezde toplanıyordu. Ben yaşlanıp da resmî hayattan çekilmek zamanına erişince nasıl geçinecektim. İşitmiş-ti ki hayatımın büyük bir kısmı ecnebi müesseselerde geçtiğinden tekaüd hakkımdan pek küçük bir mikyasta istifade edecektim. İşitmişti, diyorum, demek oluyor ki buna dair hakkımda başkalarından da malûmat almıştı.

Bir gün büsbütün açığa vurdu:

— Başkâtîp Bey dedi; baş-mabeynci tekaüt olursa yüksekçe bir maaş alacakmış, sizin tekaüt maaşınız ise pek az bir miktardan ibaret kalacakmış...

Devam etmedi. Ben ona mukabil:

— Zâtî şahanenizin hakkımda bu suretle de takayyüt ibraz buyurmuş olmalarına arzı şükran ederim; dedikten sonra, daha yavaş bir sesle: — Endişe buyurulmasm, ben uzun yıllar hizmeti şahanenize hayatımı vermek isterim, fakat ne olsa Cenabıhak bütün âlemin rızkını verir; diye ilâve ettim. Ve bu tarzda konuşma bununla bitmiş oldu. Konuşma bitmiş oldu ama onun zihninde mevcut olan ilişik silinmiş olmadı.

Said Paşa seleflerine göre hareket etmiyerek saray ziyaretlerini fasıllı yapar ve yemek için de özür dilerdi. Onun muayyen günleri yoktu, lüzum olursa hünkâr tarafından davet edilmeyi beklerdi.

Ben bir müddetten beri karaciğerimin tehditlerini hissediyordum, Saray hayatının üzüntülerinden ve ağır yemeklerinden, fazla olarak memleketin türlü zorluklar içinde çırpınması endişelerinden doğduğunda şüphe olmayan bu hastalıklar hakkında dost tabiplerden, bilhassa arasına hünkârı gören ve onun mesane rahatsızlığına dair öğütlerde bulunan, Cemil Paşaya da anlattım. Cemil Paşa benim pek sevdiğim ve iktidarından başka ahlâkına da hayran olduğum samimî bir dost idi, onun da bana sevgisi olduğundan emin idim. Beni muayene etti ve kendi-iden bekleyecek açık bir lisanla :

— Azizim. dedi: evvelâ birtakım tedbirlere başvurmalı...

Bu tedbirleri anlattı:

— Ancak öyle zannediyorum ki en emin ve salım çare ergeç gerçekleşecek lüzum üzerine bir amelîyat yapmak olacaktır.

Ben operatörlerin pek kolaylıkla amelîyata taraftar olduklarına kanaatle bu ikinci mütelâaya ehemmiyet vermedim, fakat tcnbihatın tedbirlere taallûk eden kısmına sadakatle tâbi oldum. Bu cümleden olarak bir gün gene karaciğerimin tehdidini hissederek, hafif bir perhiz yemeğinden

sonra yatak odasına çekildim, ve belki hünkâr isterse vakit kaybetmeksin hazır bulunmak üzere soyunmadan yatağıma arka üstü uzandım.

Lüzum olmadıkça beni aramamaları için odacılara da tenbih etmiştim.

Galiba uyumuş olacağım, epeyce bir zaman geçmiş olacak, belki iki saat, iyi bilmiyorum, fakat oldukça dalgın ve derin bir uyku arasında kapıya vurulduğunu duydum. Doğrularak: — Giriniz!... dedim. Kapı açıldı ve hayretle gördüm ki içeriye giren ikinci mabeynci Tefvik Beydir. Onun böyle yatak odama kadar gelmesi birinci defa vaki oluyordu ve elbette bunun pek müstesna bir sebebi olmalıydı.

Büsbütün doğruldum ve yataktan fırlamağa teşebbüs ettim, o malûm olan zarif tavırlarıyla bana mâni olarak bir iskemle çaktı ve yatağımanın kenarına:

— Müsaade buyurulur mu? diye izin alarak oturdu.

— Rahatsızsınız, galiba... dedi. Şimdi biraz kendinizi iyi hissediyor musunuz?

Biraz durduktan sonra:

— Size iyi bir haber getiriyorum. Müjdemî isterim, herkesten evvel bunu benden işitmenizi arzu ettim; diye ilâve ederek arkasından ayağa kalktı ve en süslü temannalarından birini yaparak:

— Tebrik ederim; dedi; ayan oldunuz...

Bu haberi nasıl karşıladım, tarif edemem. Pek iyi bildiğim bir şey varsa o da sevinmediğimdir. Hattâ acaba hünkâr beni hizmetinden çıkarmak arzusuyla mi buna karar vermiştir, yahut, daha doğrusu sarayda hizmetim gözlerine batan birtakım muhaliflerin iftiralariyle böyle bir neticeye mi varılmıştır diye birden zihnime birçok şüpheler üşüştü; ve bön bön Tefvik Beyin yüzüne baktım.

O bana tafsilât verdi, ve tafsilâtı dinledikçe bu şüpheler sı-rasiyle kayboldu.

Cereyan eden hali, Tefvik Beyden alınan tafsilât üzerine şöyle hülâsa edeyim :

Hünkâr arasına benden ona da bahseder ve ihtiyarlığımda tekaüd maaşım ile geçmemiyeceğimden üzülmüş. Demek, ne zamandan beri zihninde hallolunacak bir mesele varmış. Bugün sabahleyin ayandan Sami Paşanın -ki bir aralık zaptiye nezaretinde bulunmuş iken sonradan Suriye vilâyetine tayin edilmişti - vefatı haberini almış ve bu suretle âyajında bir yerin boşaldığına vâkif olunca Tefvik Beyi celbederek:

— Acaba başkâtibi âyanlığa tayin etsek nasıl olur? diye sormuş. Tefvik Bey bana pek dost olduğundan bittabi buna: Pek münasib olur! diye mukabele etmiş.

Bu mavafakat cevabım alınca hünkâr:

— Öyle ise sadrazamı davet ediniz de onun reyine müracaat edelim! demiş. Said Paşa gelince hünkârın bu mütalâasına hemen katılmış ve bu suretle başlayan sorgu sual Tefvik Bey vasıtasıyla devam etmiş, hünkârın bir sualine cevaben:

— Ayan nasb ve tayini anayasaya göre padişahın hakkıdır. Ve âyanlıkla beraber mabeyn başkâbetinde devam etmesi de gayet tabiidir, hattâ ben bir vakitler hem ayandan idim, hem mabeyn başkâtibi idim; deyince her türlü düşünce bertaraf olmuş.

— Şimdi, dedi Tefvik Bey; her iş bitti, sadrazam da bu işi hallettikten sonra Babîâli'ye gitti, siz hemen huzura çıkıp teşekkür ediniz...

Her iş bitti?!...

Bilâkis hiç beklenmeyen bir zamanda benim için uzun ve usandırıcı bir buhran başlamış oluyordu.

**Arzı şükran — Bir dostun sitemle dolu tebriki —
Lûtfi Fikri'nin makalesi —
Muhalf matbuatın hücumuna karşılık cemiyetin fikirlerine tercüman
olan gazetelerde sükût — Ayanda yemin günü —
İsmail Müştak'ın odasında — Ferid Paşa söz alıyor**

Hemen ertesi gün başladı, bir velvele ki, hiç bir zaman hiç bir memuriyet etrafında buna benzer bir gürültü yapılmamıştır. Ne için? Pek ziyade garabeti haiz olduğu ve o tarihte haftalarca matbuatta, resmî ve hususî mahfillerde günün en mühim meselesini teşkil ettiği için sırasıyla hikâye edilmeğe lâyük olan bu hâdiseyi mümkün merteye kısaca kaydetmek münasip olur.

Tevfik Beyden haberi alır almaz bittabi ilk yapılacak iş huzura çıkmak ve arzı şükran etmek oldu. Bu vazifeyi en uygun şekilde yaptım, hünkâr tahminen şöyle dedi: — Sizin hizmetlerinizi daima takdir ederim ve buna karşı iktidarında olan bir vasıta ile mukabele etmek isterdim. Cenabıhak hayırlı etsin.

Hayırlı?... Bu kelime aynen hatırımda kalmıştı, ve sonradan bunu hatırladıkça hep acı acı güldüm. Huzurdan çıkınca dış sofada bekleyen beyler — hünkârın hususî hizmetinde bulunan ve bendegân denilen kişiler için beyler tâbiri kullanılırdı— musahipler, daha sonra kâtip beyler, — hattâ sarayda her köşeye yayılan haberden dolayı— bekçiler, odacılar tebrik ettiler; bu muhitte ne kadar muhabbet kazandığıma bu vesile ile de şahit olunca vicdanî bir rahatlık duydum; fakat bunun yanında müstesna olarak tek tük eğri bakanlar, hattâ küçük bir kelimeyi esirgeyenlere de dikkat etmemiş değildim, bunu da gayet beşerî bularak aldirmaksızım öte tarafa geçtim.

O gün böyle geçiyordu, akşama yakın bir saatte bir telefon oldu. Bana pek yakın olan bir dost soruyordu: — Güzel bir haber aldık, sahîh midir?..

Hayret ettim, haber, saray duvarlarını aşarak -etrafa da yayılmıştı. Ne çabuk?..

— Evet! diye cevap verince: — Tebrik ederim, diye mukabele olundu. Bu dost benden ayan olmak için evvelce tavassut rica etmişti, ve bittabi böyle bir meselede tavassutuma imkân olmadığından uzun uzun sebepler sayarak özür dilemişim. Şu: «Tebrik ederim!» cümlesinin içinde: «Dostlarınız için yapamadığınız bir şeyi kendiniz için yapmışsınız, ne güzel..» sitemi saklanmamış gibiydi.

Yüreğimde ufak bir burkuluşla telefonu kapadım. Ertesi gün sabahleyin sarayda odama gelip de evrakı havadise bir göz atmca en evvel gözüme çarpan Lûtfi Fikri'nin: «Yangından mal mı kaçırıyoruz?..» başlıklı bir makalesi oldu.

Lûtfi Fikri zekâsına, konuşmasına, hal ve tavrına genç yağındanberi takdir ettiğim bir dost idi; aynı zamanda benim köy komşumdu, her vesile ile onunla buluşur, görüşürdüm, ve birçok birleşilen noktalara mukabil siyaset zemininde ihtilâf noktaları da olduğundan görüşülen şeylerde münakaşa vesileleri de eksik değildi. Bu ihtilâf ne onun bana, ne benim ona karşı takdir hislerimize hâlel vermezdi. Fakat doğuştan muhalifti. Yalnız İttihat ve Terakki Cemiyetine, onun icraatına, mensuplarına karşı değil, iktidar makamında, idare mevkiinde kim ve ne bulunursa bulunsun ona karşı muhalifti; ancak bu muhalefet neticesiyedir ki, beyanındaki talâkate, kalemindeki şiddete bir inkişaf gelirdi. Makalesinde şahsıma karşı tek bir kelime, küçük bir ima yoktu, bütün hücumu ayanda bir boşluk vukua gelince hemen yangından mal kaçırırçasına İttihat ve Terakki'nin acele ile oraya bir mensubunu geçirmiş olmasına tevcih ediyor, yani bu tâyinini cemiyet tarafından tertip edilmiş bir oyun olduğuna hüküm veriliyordu. Ben makaleyi okuyunca bir şüpheye düştüm, ilk günü bana telefonla hakikati soran zat da Lûtfi Fikri'nin pek yakın dostu, köy komşusu ve hemdemi idi; bu yazı onun telkini neticesiyedir diye hüküm verdim; fakat böyle bir telkine lüzum da yoktu, mademki cemiyete hücum için bir vesile zuhur etmiştir; o hiç bir telkini beklemeksizin yalnız mizacının zaptolunmıyan hamlesine tâbi olarak hücum edecekti ve işte öyle yapmıştı. Bundan dolayı kendisine karşı hiç bir infial duymadım, duymadım ama bu makale bir işaret makamına geçti. O günden başladı, bütün muhalif matbuat bu meseleyi tutturdu, hattâ başmakalelerine kadar mevzu teşkil eden bu ayana tâyin işi her defasında sahasını biraz daha genişleterek, büyük bir esas meselesi oldu, öyle ki, haftalarca her iş unutuldu, memleketin içinde yalnız çalkanan bu mesele oldu.

Sebebi?...

Bu sebebi anlatabilmek için izah etmeliyim. Muhalif matbuatın hücumuna mukabil cemiyetin fikirlerine tercüman olan matbuatta hiç bir mukabele yoktu. Sükût ile geçiştiriliyordu. Sükût etmeyen telefonda. Sırasıyla Ahmet Rıza'dan, Talât'tan, şundan bundan sorgular oldu ve açıkça anlaşılıyordu ki, kendilerinden rey alınmaksızın ayan âzâlığma tâyin edilmişden cemiyette pek nahoş bir tesir hâsıl olmuştu ve kanaat hâsıl etmek lâzım geliyordu ki, bu suretle hem muhalifleri kıskırtmış, hem cemiyet arkadaşlarını gücendirmiş oluyordum. Nasıl isbat etmeliydi ki, bunda bana düşen bir mesuliyet yoktu, şeklen cemiyete karşı bir noksan var ise benden sadir olmuş değildi.

Bunu izah etmek ancak yüzyüze gelmekle mümkün olabilirdi. Yalnız bana pek dost olan, benden de aynı hisle karşılanan Talât'a telefonda kısaca:

— Hakkımda bir hüküm vermeden evvel sadriazamdan ve Tefvik Beyden durumun gidişine dair malûmat alınız!, dedim.

Asıl iş ayanda körüklenmiş oldu.

Benim, yemin için ayanda isbatı vücut etmeliğime lüzum vardı. Tâyin edilen günde, hemen nasbi takip eden ilk günlerden birinde kalktım; ve süklüm büküm, hâdisenin ilk tezahürlerinden gelen bir ürkme, bir ürperme hissiyle Fındıklı sarayının ayan dairesine ve orada küçük yaşmdanberi bana pek samimî dost olan başkâtibin, İsmail Müştak'ın odasına girdim.

O, ne zaman beni görse, yahut sık sık sarayda odamda vukua gelen ziyaretlerinde muhabbetinin daima taşkın delillerini verirken o gün beni odasında görünce biraz şaşırılmış, ne yapmak, nasıl davranmak lâzım geleceğine karar verememiş bir halde kaldı; sanki geciktirilmesi mümkün olmayacak kâğıtlarını karıştırmakla, oradan oraya koşuşmakla vakit geçirdi. Nihayet içtima salonuna davet edildim, bütün ayan —galiba hiç ek-sik yoktu— hazırıldılar.

Yemin için kürsüye davet edildim, elime yemin ibaresini muhtevi kâğıdı verdiler. Böyle hallerde asabıma pek hâkim olurken, galiba matbuatta

başlayan neşriyattan, telefonda cereyan eden sorgu sualden bozulmuş sinirlerimle zor işitilen bir sesle ve bulanık gözlerle yemin kâğıdını okudum; reis, nazikâne bir kısa cümle ile heyet namına beni tebrik etti. Ben kürsüden inerek sol tarafta son yerlerden birinde —eskiler buna saffı niâl derlerdi— oturdum.

İşte artık ayan olmuşum; yemin etmiş, tebrik olunmuş, yerime geçmiştim. Hünkâr rahat olabilirdi, başkâtibinin istikbalini temin etmiş oluyordu. Elbette ben de müsterih olabilirdim.

Heyhat!... Mukadderata kim hâkim olabilir? Olayların gidişini kim idare edebilmek iddiasında bulunabilir?.. Ben henüz oturmuş, henüz etrafta ekserisini tanıdığım ayan arkadaşlarıma bakmağa başlamıştım ki, karşımda Ferit Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşayı gördüm. İkisinin arasında ufak bir konuşma vardı. Ferit Paşa ayağa kalkarak söz istedi ve reis :

— Buyurunuz! deyince başladı.

Uzunca bir hitabe!... Hakkımda beni methedecek mahiyette birkaç sözden sonra meseleyi hukukî bir zemine koydu; ayan âzâlığıyla mabeyn başkıtabetinin aynı zat üzerinde top-lanamıyacağımıza dair bir esas meselesi...

Ferit Paşanın bu hitabesi bir mühim ve uzun münakaşanın başlangıcını teşkil ediyordu. Cereyan edecek müzakerede hazır bulunmağa münasip nazariyle bakmadım, yavaşça yerimden kalkarak, ayanı, fikirlerini söylemede serbest bırakmak için oradan sıvıştım; saraya döndüm.

Ayanda ilk ve son günüm bu oldu.

**En meşhur adam — Çekiçle örs arasında — Ne karar vermeli idi? —
Ahmed Rıza Beyin evinde bir toplantı — Sfalât'm sitemi —
Saray sigaraları — Barışıyoruz — Verilen söz.**

Memleketin en meşhur adamı ben oluyordum; ayan ile sad-nazam, matbuat ile mebusan, muvafık - muhalif herkes benimle, daha doğrusu, şahsımla değil, ismimin etrafında dönüp duran bir esas meselesiyle, iki vazifenin birleşip birleşmeyeceği suaiyle meşgul idi; ve bittabi bunun hakkında bütün kalemler durmadan işlerken, sahifelerle yazılar yazılır, saatlerce nutuklar söylenirken bu kasırganın merkez noktasını ben teşkil ediyordum. Asıl dikkate şayan cihet, sadnazamm noktai nazarında ısrariyle ayan azasını arkasında sürükleyenlerin hücumu idi, ve ben bu iki kuvvetin arasında, örsle çekiç arasında kalmış vaziyette idim; öyle ki, çekiç örsle her inişte darbesinin aksi sinirlerimde, daha fenası, günden güne artan karaciğerin sancıyan hastalığında hükmünü icra ediyordu; herkes görüyordu elbette, fakat herkesten ziyade ben görüyordum ki, manen ve cismen hasta idim.

Hünkâr, ses çıkarmıyor, başıma öyle bir iş açtığına mahcup duruyordu, dostlar bir kelime söylemeğe cesaret edemiyordu, yalnız sadriazam saraya her gelişinde bana hukukî nazarî ders verircesine kendi fikrini anlatıyor ve beni mukavemete davet ediyordu.

Mukavemet? Bu ne kadar sürebilirdi? Uç hafta, beş hafta... Nihayet bir karar almalıydı, fakat nasıl? İki vazifeden birini terkederek... Hangisini? İkisinde de hünkârı gücendirmek, hele sadriazamı mağlûp mevkiine koyarak kırmak tehlikesi vardı. Buna karar vermek pek zordu, fakat daha zor olan bu garip vaziyeti devam ettirmektir.

Nihayet, vukuat alınacak kararı bana telkin etti.

Bir gün Ahmet Rıza'dan telefon oldu, beni'o akşam için yemekten sonra evine davet ediyordu. Bu davetle mesele arasında bir bağ olacağına hükmederek hemen kabul ettim. Ahmet Rıza yalnız değildi: Talât, Hacı Âdil, Hayri; belki iki üç fırka âzası daha... Onlar yemek yemişler, kahve

ve sigaralarını içmekte idiler. Ben yemeğe davet edilmemiştim, bundan anlamak lâzım geliyordu ki, benden evvel kendi aralarında görüşmek istemişlerdi.

Talât, derhal başladı. Zaten diğerleri bu toplantı esnasında hep sustular. Söyleşen yalnız Talât'la ben kaldık. Hemen dedi ki: — Azizim, senin ayan olduğun haberini alır almaz beynimden vurulmuşa döndüm. Bu, nasıl oldu? Nasıl oldu da bizlerden gizledin?..

Anlaşıyordu ki sorguya çekiliyordum:

— Sizden rica etmişim, sadnazamdan ve Tefvik Beyden izahat almanızı söylemiştim. Onlar durumun gidişini benden iyi bilirler.

— Evet, dedi; fakat bir kere de sizi dinleyelim.

Anlattım. Hep sanığın ifadesini dikkatle dinleyen hâkimler ciddiyetiyle sükût ederek dinliyorlardı. Ben, bitirince Talât ayağa kalktı ve tabakama elini uzatarak: — Hele şu saray sigaralarından içelim! dedi. Gene alaya başlıyordu, anlaşıldı ki, hiddeti geçiyordu. İlâve etti:

— Evet, sadriazamla Tefvik Bey de böyle söylemişler Şimdi?...

Düşündü ve gülerek:

— Şimdi ne yapacağız?..

Ben biraz sinirlerime mağlûp olarak ayağa kalktım:

— Siz, dedim; haber alır almaz beyninizden vurulmuşa dönmüşsünüz. O günden sonra da ben, her saat biraz daha şiddetini artıran bir buhran içinde kıvranıyorum. Öyle bir çıkmaz içinde ki, arasından nasıl sıyrılmak lâzım geleceğine karar vermek imkânı yok. Bu kararı ben alamıyorum. Onu siz, bana telkin ediniz. Ben bu iki vazifeden birini, hattâ ikisini hemen terket-meğe hazırım.

Bunu, ciddiyetinden şüphe edilemeyecek kadar şiddetli bir lisanla söyledikten sonra, galiba kendi vicdanımın itikadını tefsir ederek yavaş sesle ilâve ettim :

— Errızk-u alellah!...

Talât gene güldü:

— Oo!... dedi; Halit Ziya Bey mutekit olmuş!...

— Daima!., diye cevap verdim ve anladım ki Talât'la barışmışız. Gezindi, saray sigaralarından bir tane daha aldı, etrafına, daha ziyade Ahmet Rıza'ya baktı; sonra pek ciddî, bana söyledi: — Ne birinden, ne ötekinden. Hele ikisinden Ne münasebet? Düşmanlara bir muzafferiyet vermek için işimize gelmez. Bakalım, elbette bir hal sureti bulacağız.

Bana ait mesele burada kesilmiş oldu. Ondan sonra şuradan buradan bahse geçildi. Herkesin neşesi yerine gelmişti. Ben yalnız karaciğerimin hain tehditlerini duyuyordum. Sait Paşadan bahsolundu. Talât, onun mukavemetine, keskin zekâsına, yıpranmamış azmine hayran idi. Hattâ bir aralık:

— Böyle bir sadrıazamla çalışmak ne büyük bir zevktir!., dedi. Anladım ki, Vekiller Heyetine girmek için hevesi vardır.

Nihayet onları yalnız bırakmak münasip olacağına hükmettim. Müsaade istedim. Ahmet Rıza ile Talât beni uğurladılar. Talât kapıya kadar geldi:

— Halit Ziya Bey, dedi; bizden bir haber almadıkça yerinizden kıpırdanmıyacaksınız, bunu bana vâdediniz!.. dedi.

Ben biraz coştum, dedim ki:

— Talât Bey, sizi pek çok severim, sizin temsil ettiğiniz akideye de pek ziyade bağlıyım. Lâkin ben sarayda etrafın düşmanlığıyla çevriliyim. Aynıyle Hürriyeti Ebediye Tepesi'ne dikilen her türlü rüzgârlara maruz bakımsız, desteksiz bir ağaç gibi...

O, hemen cevap verdi:

— Fakat biz saraya dikilen ağacın kendiliğinden meyva verdiği şahidiz; dedi. Ve ilâve ederek tekrar sordu:

— Vâdediyor musunuz?

İki, üç gün sonra Ahmet Rıza bana geldi ve kısaca şunu söyledi:

— Karar verdik, sadnazamm ve Sait Halim'in muvafakatleri de alındı, (Sait Halim fırka reisi bulunuyordu) zamanı gelince hünkârdan da müsaade alacağız. Siz mabeyn baş-kitabetinden istifa edeceksiniz; fakat hünkâr, yerinize bir başkasını seçinceye kadar sizin gene bu memuriyeti idare etmenizi ayandan isteyecek. Bu müddet zarfında ayan toplantılarına devam etmiyeceksiniz.

Dinledim, bu bir campromis (idarei maslahat için kabul edilen hal şekli) idi. Dilimin ucuna kadar geldi; fakat evvelce de kendimi zaptetmişim, gene kendi dâvama asılıyor görünmemek için Ahmet Rıza'ya karşı sustum.

Sait Paşa hep dâvasını ispat için vaktiyle kendisinin ayandan olmakla beraber Abdülhamid'in başkâtipliğini uhdesinde birleştirdiğinden bahsediyordu. Bana:

— Eski hikâyeye diyorlardı. Bunun pek yenisi de vardı, o hiç kimsenin aklına gelmiyordu.

Abdülhamid'in son yıllarından başlayarak Sultan Reşad'm ilk aylarına kadar Nuri Bey hem ayandan idi, hem hazinei hassa nazırıydı. Şu halde?

Buna/da:

— Bâtil makıs-ün aleyh olmaz; derlerdi elbette.

O gün eve avdetimde meseleyi karıma bütün tafsilâtı ve ihtimalleri ile hikâyeye ettim. Onun muhakemesindeki isabete son derece emin idim. Ve böyle hayatî bir meselede hayat ortağımın reyini almak gayet tabîi idi.- İkimiz bir noktada birleştik. Hemen yazı odama çekildim ve kararın neticesini ihtiva eden müsveddeyi yazdım.

Kararın tatbiki — Talât'a vadimi tuttum — Tas-vib ve tebrik — Sabit Beyin tavassutu — Şah Sadi'nin bit kıtası — Mshmed'in tezkeresi.

Bir kere esasa karar verdikten sonra büyük bir rahatlık duydum, şimdi artık kararın tatbiki suretini düşünmeliydi. Sırtımdan büyük bir kaya parçasını atınca onu takip edecek hareketleri büyük bir hafiflikle yapmağa başladım. Her işten evvel Talât'a verilen sözde durmak, sadriazamı gücendirmemek lâzımdı. Hünkâra ait olan cihet için hepsinden evvel karar vermiştim, o, bana kolay görünüyordu. Pek iyi anlaşılıyordu ki, lütuf yüzünden kahır şeklini almış olan bu karmakarışık işten kurtulmak için onda da bir ihtiyaç vardı. Diğerleri için doğrudan doğruya harekete geçmek cesaretini bulamadım. Birisini araya koymak... İlk hatırıma Hayri Bey geldi. Onun ahlâkının sağlamlığına, muhakemesinin âdilliğine birçok hallerde şahit olmuşum. Az söyler, daima uzun düşünür, harekete geçmek için acele etmez, fakat faaliyete başlayınca ağır yürüyor zannedilmesine rağmen çok iş çıkarır, pek ciddî, pek vakur bir zat idi. Onunla pek anlaşmış, pek sevişmiştik. Onu hatırlayınca artık tereddüde yer yoktu, yalnız o zaman pek mahdût ve ancak bazı dairelere verilmiş olan telefon şebekesinden istifade ederek kendisini ele geçirmek lâzımdı. Nihayet epeyce uzun bir müddet uğraştıktan sonra bu müyesser oldu. Mülakat istedim. Derhal «ben şimdi saraya gelirim!» dedi.

Karşı karşıya oturduk. Tahminen kararımı şöyle hülâsa ettim: «O gece siz de hazırınız. Ertesi gün Ahmet Rıza bana bulunan hal şeklini söyledi. Bunu ben izzetinefse muvafık bulmuyorum, ve ayana karşı ayan tarihinde birinci defa olarak vukua gelecek bir ferakatte oradan istifaya karar veriyorum. İstikbal için bir emniyet senedi demek olan âyanlıktan istifa ederek türlü tehlike ihtimallerine maruz olan mabeyn başkita-betini muhafaza etmek belki bir cinnettir, fakat ben bunu pek güzel buluyorum. Hususiyle hünkâr, başkâtibe bir iyilik yapmış olmak için onu ayana geçirmiş iken kendi hizmetini terke-dip de öte tarafa geçmek o derece büyük bir nankörlük olur ki, ben bunu yapamam. O gene veda ederken Talât'a vâdettim, ona haber vermeden bir harekette bulunmayacağım. İşte bu vaade uyararak sizin tavassutunuza müracaat ediyorum. Bu karar'ını kendisine bildirek muvafakatini alır mısınız? Bir de ondan rica ederim, sadriazamı bu surete çevirsin. Sadriazamın bu meseleden bir istifa neticesi çıkarmasından da korkuyorum. Benim namıma bir vekiller buhranı

bir facia olur. Artık bu dâva böylelikle kapansın. Hünkâra ait olan işi bana bırakın. Bana bu lütfu yapar mısınız? Ve bu kararı tasvip eder misiniz? Hâsıl olacak neticeyi de bana bildirir misiniz ki, ben de hemen istifayı takdim edeyim?..»

Hayri Bey düşündü ve kararımı sade tasvip değil, beni tebrik etti. O gün büsbütün bekleme içinde geçti. Bu müddet zarfında ben epeyce uzun olan istifanameyi temize çektim ve gelecek haberi bekledim. Haber ancak akşam üzeri geldi. Talât bu kararı pek muvafık bulmuş, sadnazama anlatmış. Vakıa ondan tasvip cevabı alamamışsa da herhalde bir danışma yapılmış olmuş. O halde hemen hünkârı ikna etmeli imiş...

Böyle zamanlarda esvabcıbaşı Sait Bey imdadımıza yetişirdi. O, pek iyi ahlâk sahibi, herkese faydalı olmak isteyen, tahsil görmüş, saray hayatında zekâsı keskinleşmiş bir zat idi ki, bütün etrafa kendisini sevdirmişti. Hünkâr, veliahtlık zamanında, saltanata geçince ona mabeyn başkita-betini vâdetmiş iken cülusunu müteakip saraya, hükümet tarafından bir başkâtip gelişine kırılmış olması ve gelene karşı bir kin duyması pek beşerî iken, hattâ iki üç defa kendisini kıracak şeyler yaptığıma da vâkıf olmakla beraber, hiçbir zaman bana bir infial gösterdiğini farketmedim. Maamafih bu vesile onu bir kere daha denemiş olmak için birden kararımı söylemedim. Dedim ki: — Sabit Bey! Sizden bir yardım bekliyorum. Benim şu ayan meselesini bütün tafsiâtıyla biliyorsunuz. Zati şahane pek üzüldü, bundan vesile bularak Sait Paşa belki istifaya kadar gidecek, yeniden, bu müşkül zamanda bir vükelâ buhranı daha zuhur edecek. Hele ben hasta oldum, her gün sancılarla kıvranıyorum. Artık bu işe bir nihayet vermek, iki vazifeden birinden Çekilmek lâzımdır.

O, dinledi. — Pek doğru düşünüyorsunuz ve pek iyi şeyler söyleyorsunuz, dedi. (Saray mensupları konuşuyorsunuz yerine söyleyorsunuz derlerdi.)

Sonra, pek samimî, ve ayandan çekileceğime ihtimal vermi-yerek ilâve etti:

— Siz padişaha, saraya pek lâzımsınız, buradan çekilmek hünkârı çok mahzun edecektir. Vakıa...

Aşağısı malûm idi, ben cevap verdim:

— Hayır, öyle değil, ayandan istifa edeceğim. İşte istifaneme... Bunu hünkâra takdim ediniz. İcabedecek yolda idarei lisan ederek kabul ettiriniz. Ben hemen şimdi eve gidiyorum, zaten ıstıraptan duracak halde değilim. Siz hünkâra arzederken ben sarayda bulunmuş olmayayım.

Pek sarıh bir memnuniyetle Sabit Bey:

— Tebrik ederim. Pek güzel bir karar almışsınız. Hünkâr sizin bu fedakârane kararınızdan pek ziyade memnun olacak ve sizi bir kat daha takdir edecektir, dedi.

Mukabele ettim:

— Ben çok mütevekkil ve Allahm inayetine çok inanmış bir adamım. Buna istifanamemde de işaret ettim.

Sonra biraz durarak ilâve ettim:

— Bakınız, size çocukluğumdan hatırımda kalan Şeyh Sadî'nin bir kîtasını okuyayım.

Ey kerimî ki ez hızzane'i gayb Gebr-ü-tersa vazife hor dârî Bostanrâ hüccâ künî mahrum Tü ki bâ düşmenan nazar dârî.

Dikkatle dinledi.

— Rica ederim, dedi. Bunu bana'yazınız. Hünkâra göstereyim.

Yazdım, verdim.

Ertesi gün sabahleyin, evde Tevfik Beyin geldiğini haber verdiler. Elinde pembe bir kâğıt vardı. Bunu bana uzattı, hünkârın Tevfik Beye hitaben kendi hattiyle ve imzasiyle bir tezkeresi:

«Serkâtip beyin hanesine gidip şu veçhile ifadei meram olunması, ve sadriazam paşaya kendilerinin gitmesi - Miri - mumaileyh, kendisine ait olan ahvale kesbi vukuf edeceği müstağni anilbeyandır. Etrafı ilâhiye vâ-

si'dir. Teessür nabecadır. Hanıma, kerimesine selâm ederim. Beyanı hale müsaraat olundu.»

39 Şevval 24 Mehmed Beşad

Tevfik Bey beni tebrik ve teselli ederek kâğıdı bana bıraktı. Onu bir yadigâr olarak muhafaza ediyorum.

Mutad hilâfına olarak âyanm bunu takip eden ilk celsesinde uzun istifaneme okundu. Heyet bunu sükût ve hayretle dinlemiş, istifaneme ayan zabıtnamelerinde aynen münderiçtir.

Herhalde iş bitmiş oldu, ancak karaciğer buhranı bitmedi.

**Fırtınanın dinişi — Bir gece buhranı — Çar İstanbul'a mı gelecek?
— Çar ve Almanya İmparatoru —
Beylerbeyi sarayında hazırlıklar — Yıldız sarayı.**

Haftalarca bütün memlekette çalkanarak, bütün matbuatı, hattâ Türkçe-den başka intişar eden evrakı havadise kadar dolduran Şu ayan meselesi, birdenbire, istifayı müteakip derin bir sükûta yerini terketti; o tarihten sonra buna dair hiç kimseden tek bir kelime işitilmedi. Hattâ hünkâr, hattâ sadnazam, ev fırka erkânı bundan bahsetmedi, artık kasırğa geçmiş, birden havaya durgun ve sessiz bir nefes yayılarak dâva unutulmuş oldu. Bundan belki bir vekiller buhranı zuhur edecek, belki İttihat ve Terakki düşecek ümidini besleyenler de o emelin gerçekleşmesini başka bir fırsata talik ederek gene mutad olan zeminde muhalefet gösterilerine devam ettiler. Artık her iş ötedenberi alışılmış olan cereyanım takibe koyuldu. Yalnız bir yandan dahilî durumun karışıklığa dönmek istidadı, başlarında Nâzım Paşanın bulunduğu dair sözler işitilen muhalif zabitlerden müteşekkil halâskâran cemiyetinin günden güne artan tehdidi, bir yandan da Balkanlar barut fıçısının patlaması ihtimali sadrazamın bir vesile bulup istifa etmesi ihtimalini gözönünde bulunduruyordu. Zaten Sait Paşa kolay kolay noktai nazarını değiştirir, kendisini herhangi bir münakaşada mağlûp mevkiinde görmeğe rıza gösterir bir yaradılışta değildi; bu istifa meselesinde bana bir itirazda bulunmadı; lâkin elbette kendisinin fikirlerine tercüman olan, pek zengin irfan sermayesiyle yüklü, seçkin bir kalem sahibi evsafına da malik bulunan büyük oğlu Ali Namık Bey fransızca bir makale neşrederek, bunda babasının noktai nazarını müdafaa etti ve bana da istifa kararımın dolaylı nazikâne sitemlerde bulundu. Herhalde iş bitmiş demektir.

Bana gelince: Ben büyük bir hastalıktan çıkmış gibiydim lâkin diğer bir hastalık, karaciğer hastalığı hemen her gün sinsi sinsi başlayan ve saatlerce kıvrandıran sancılarla beni hırpalıyordu. Saray hayatının rahatsız edici üzüntüleri ve burada mevkiin icaplarından olarak bana çevrilen kinlerin, hasetlerin, iftiraların ardı arası gelmiyen saldırıları bende hiç neşe bırakmamıştı, bunlar günden güne beni siyah bir adam haline getiriyordu; sonra buna eklenen ayan meselesinin buhranı gösteriyordu ki, hastalık şiddeti gittikçe artan bir seyir takip Gediyordu. Hünkâr bazan doğ-

rudan doğruya, bazan vasıta ile hastalığıma dair malûmat alıyordu ve sıkı bir perhiz yaptığıma da vakit olunca her gün bana saray mutfağından edamda ayrıca perhiz yemeği verilmesini emretti; bu suretle mabeynin umumî sofrasında arkadaşlarımla birlikte yemekte bulunmak cümbüşünden de mahrum kalmış oldum. Nitekim bir gece evde, gece yarısına doğru, müthiş bir buhran başladı. Bunu ben bekliyordum, fakat ne kadar beklenirse beklensin evde büyük bir ielâş başladı. Saraya haber vermektен, oradan tabib istemektен çekindik. Ailenin ötedenberi çocuklarımızla meşgul o^n hususî bir tabibi vardı: Luici Terceman. Ona habar gönderildi. Derhal geldi. Yapılacak yegâne iş teskin edici şırınga yapmaktı. Bir, iki, belki daha ziyade... Buhran durdu; derin bir uykuya daıd'm. Ertesi gün gözlerimi açınca Dr. Luici'yi yatağımın yanında nöbet bekliyor buldum.

Bittabi saraya haber verildi ve hemen o gün, aralarında -Cemil Paşanın, mabeyn doktorlarından Hayri ve Ahmet Beylerin de buldukları kalabalık bir tabipler müşaveresi neticesiyle karar verildi ki, ben uzun bir zaman evde istirahate mahkûmum.

Bu karaciğer hastalığının sonradan bir takım neticeleri oldu ki, zaman müsaade eder de sırası gelirse, hikâye edeceğim.

Tarih tamamiyle hatırımda değil, galiba sarayda tekrar vazifeye başlamak mümkün olunca iki haber aldım:

Bunlardan birincisi, Rusya Çarı İkinci Nikola'nın yaz mevsiminde uzunca bir zaman için İstanbul'a gelmek arzusunu göstermiş olmasıydı. Bu, pek müphem, pek ziyade ihtimallere tâbi Mr haberdi.

Tarihte birinci defa olarak vukua gelecek olan bu misafirlik, enine boyuna türlü türlü tefsirlere müsait bir hâdise idi. Çarların İstanbul hakkında emelleri malûm olduğu gibi, bu ana-nevî emelin İkinci Nikola tarafından şiddetle takip olunduğuna da herkes vâkıftı. Diğer bilinen bir şey daha vardı: İkinci Nikola ile Almanya İmparatoru İkinci Wilhelm arasında sıkı dostluk münasebetleri...

Öyle ki, iki hükümdar arasında daima hususî bir muhabere cereyan eder ve imparator büyük bir birader sıfatıyla öğütçü mevkiine geçerek her vesile ile Çar'a öğütte bulunurdu. Kendisi iki kere Abdülhamid'i ziyarete

geldiği gibi, belki Çarın da bana göre yeni padişaha misafir olması fikrini telkin etmişti ve elbette bundan beklenen siyasî bir maksat da olacaktı. Yahut da hiç böyle değildi de Çareviçin malûm olan tehlikeli sıhhatinden dolayı İstanbul'da bir müddet ikamet etmek lüzumuna karar verilmişti. Bilvasıta haber verilmiş idi ki, Çar ve Çariçe, Boğaziçi'ni tercih edeceklerdi.

İkinci Nikola'nın hususî hallerine dair mevcut malûmat onun lehinde değildi. Esasen malûl olan bu hükümdar, şunun bunun, hususiyle zevcesinin telkinleriyle hareket eden yumuşak, uysal, şahsî iradeden mahrum, evhama, batıl itikatlara tâbi bir adamdı. Kimbilir nasıl bir telkin üzerine ortaya atılan bu İstanbul misafiriği belki de öylece kalacaktı; fakat hazır bulunmak lâzımdı. Onların ikameti için en münasip yer, Beylerbeyi sarayı idi.

Başmabeynci ile başkâtipten, ikinci mabeynci ile hazinei hassa erkânından müteşekkil bir heyet sarayda tetkikler yaptı. Burası müştemilâtiyle beraber Çarın ve maiyetinin oturmasına elverişli idi. Perdeler, kumaşlar değiştirilmek, münasip şekilde yatak odaları hazırlanmak, ufak tefek tamirat yapılmak suretiyle, oldukça ağır bir masraf ihtiyar olunacaktı.

En mühim iş sarayın şark usulünde hamamlarından başka yeni tarzda bir banyo odasına ihtiyacı idi. Buna da çare düşünülüdü.

Artık misafirlerin ziyareti tafsilâtı anlaşılınca her iş tamam olmuş buluncaktı.

İkinci haber :

Hünkâr bu yazı Yıldız sarayında geçirmeğe karar vermiş. Bu, daha zor, daha karışık bir işti. Gene aynı heyet Yıldız'a da giderek her tarafı gezdi. Yalnız mabeyn halkı için değil, haremi hümâyûn için de tertibat almak lâzımdı. Bu ikinci cihet için bir ikinci tetkik esnasında başmüsahip ile kadmfendilerin, şehzadelerin başağalarını da beraber almak, onların reyine de müracaat ederek ona göre karar vermek lâzımdı.

Yıldız sarayı bir değil, çeşit çeşit, kâh mükellef, kâh İstanbul'un iç taraflarında benzerine tesadûf olunan eski konaklar kabilinden sade, hattâ loş ve rutubetli binalardan mürekkep bir mahalle demektir. Abdülhamid'in ka-

labalık sarayını dolduran bu mahallede Sultan Reşad'm basit sarayı, bol bol sığılabılırdı.

Mesele yerleri eşya tâyin etmekten ibaret kaldı, yerler tâyin olununca meselesi mefruşat idaresine aitti. Yıldız'da o kadar bol eşya vardı ki, bu da hiç zor değildi.

Mabeyne gelince: Hamidiye camiinin karşısında bulunan ve büyük mabeyn namıyla anılan büyük bina Abdülmecid'den kalma mükellef bir binadır* Bunun yukarı katı kullanılmıyor, orta katı erkâna mahsus, alt katı da karanlık, kokan, içine girilince yürekleri kasvet basan bir acaip halde idi. Buna sebep de bu alt katın orta kısmının tahta bölmelerle kahve ocaklarına ve odacıların barınmalarına ayrılmış barakalar neviden inşaata boğulmuş olmasıydı. Her şeyden evvel bunlar kaldırıldı, havaya, ziyaya geniş bir yer verildi. Eski mabeyncilere mahsus alçak pencere, havasız, ziyasız odalar ferahlandırıldı; velhasıl buraları binanın o kısmını evvelce görmüş olanları şaşırtacak temiz bir hale getirildi.

Orta katta hünkâra, erkâna, yaverlere, kâtiplere odalar hazırlandı; koltuk kapısından girilince sol taraftaki dairelerde münasip olanlar için yerler tefriş edildi, telgraf ve telefon merkezi buraya yerleştirildi. Mabeynin umumî sofrası için de gene burada bir mahalli mahsus ayrıldı. Nöbette kalacak olanlar için yatak odaları hazırlandı. Başmabeynci ile başkâtip için de, sarayda gecekemeleri icabederse Çit kasrının nihayetinde iki yatak odası yapıldı; neticede her iş yoluna girmiş oldu ve yazın Dolmabahçe'den Yıldız'a naklolundu.

Bütün saray curnalırla dolu idi. Her dolapta, her masanın gözünde, hattâ kâselerin, çiçekliklerin içinde bunlardan vsördü. Kimi okunup şuraya buraya tıklanmış, kimi okunmak için zarfı yırtılmağa bile îzûm görülmemiş kâğıtlar...

Eski Yıldız'la Yeni Yıldız arasında ne büyük bir fark vardı! Dolmabahçe sarayı hünkâriyle beraber bütün halkını buraya gönderirken onlarla beraber sükûtunu da göndermiş gibiydi. Bir vakitler bütün memleketin canevi gibi nevi nevi ihtiraslarla, heyecanlarla, ümitlerle çırpman bu saray şimdi uykuya dalmış gibiydi. Dolmabahçe'nin kapanç ve görüş ufku mahdut dairelerinden sonra bu tepede bol güneş ve havaya, ve geniş bir manzara dairesine malik olan Yıldız, bütün yapılarıyla, bahçeleriyle, Or-

taköy'e kadar akan ormanlığıyla her köşesi ayrı bir cazibe ile bir sayfiye kadar ferahlandırıcı idi; kışın bir türlü ısıtılmayan, içinde daima omuzlar kalkık, öksürükle, aksırıkla dolaşan, yazın sabahtan akşama kadar cıvıl cıvıl güneşle nefes alınacak bir köşeciğin rahatlık lütfunu esirgeyen Dolmabahçe'den sonra, Yıldız herkeste bir müjde, hayattan istifadeye bir heves uyandırmış oldu, sanki Aksaray'ın kuytu, basık bir mahallesinde bir hazin kış geçirdikten sonra birdenbire Yakacık, yahut Çamlıca tepesinde yazlığa çıkıvermiş bir aile sevinciyle en yukarıdan en aşağıya kadar bütün saray halkının yüzünde ferahlanmanın isleri dalgalanıyordu.

Memleketin ahvali unutulmuştu, istikbal ne hazırlıyordu? Geleceğin kaderini ihtar edecek endişelere müsaade etmek için kimsede heves yoktu. Eski Yıldız deyince ben yalnız Abdülhamid zamanını değil, yeni hal'den uonra, Yuchz'm hayretler veren halini düşünürdüm. Hal'i müteakip Sultan Reşad'm arzusuyla biz üç beş kişilik bir heyet halinde Yıldız'ı gezip görmeğe, müşahedelerin neticesini hünkâra arzetmeğe memur olmuştuk. O zaman Yıldız bütün müştamilâtiyle asker idaresinde idi, hükümet ve hareket ordusu jjurada muhtelif heyetler teşkil ederek sarayın bitmez tükenmez muhteviyatını deftere yazdırmaya, irili ufaklı her parçanın üzerine birer numara ile kâğıt yapıştırtarak tasfiyeye bir düzen vermeğe teşebbüs etmişti. Bu, aylarca, hattâ bir seneye yakın bir zaman devam etti ve otuz seneden fazla bir zaman içinde, kendisine, inziva yerinde vakit geçirecek şeyler arayan, her gün başka bir şeye meyleden zevkinin rehberliğiyle türlü garip eğlence vasıtalarıyla kendisini çeviren bu padişahın burada öyle birikmiş yığınlarla eşyası vardı ki, muhtelif heyetler işin içinden çıkamadı, birçok eşya şuraya buraya naklolunmakla beraber gene o kadar kalabalık kaldı ki, bunlardan kurtulmak için hepsini birden, binalarıyla birlikte hazinei hassaya terke-dip işin içinden çıkıvermekten başka bir çare bulunamamıştı.

Abdülhamit, etrafına neler toplamıştı? Hayat ile, dünya ile alâkası yalnız kendisine ihbarlarda bulunanlardan gelecek havadise münhasır kalınca, kendi kendisini hapsettiği bu sarayı karmakarışık; aralarında bir ahengin, bir düzenin bağları olmayan, tezatlarla çarpışan unsurlardan mürekkep bir meşher yapmıştı. İlk önce tetkik ve müşahede vazifesiyle oraya giden heyet, neler görmüştü?

Bugün bu muhtelif müşahedeleri mazbut bir şekilde kaydedebilmek imkânını bile bulamayacağım.

Yıldız'm esasen az çok bilinen dış dairelerini bırakarak iç tarafındaki binaları görmek münasipti, ve buraya hususî daire denen ve hünkârın hususî dinlenme yerini teşkil eden kısımdan girdik. Zeminle beraber küçükçe bir kapıdan alçacık bir daireye girmiş bulunduk. İlk önce bir methalde idik ki, her tarafı büyük dolaplarla işgal edilmişti. Bize delâlet eden zat:

— Bakınız, dedi; bütün evrak ile dolu..

Evrak denilen kâğıtlar o zamanın maruf ıstılahlarından olan curnaller idi. Bütün saray bunlarla dolu idi. Her dolapta, her masanın gözlerinde, hattâ kâselerin, çiçekliklerin içinde bunlardan vardı; kimi okunmuş, gezerken şuraya buraya tıklımış, kimi okunmağa, hattâ bir göz atmak için zarfı yırtılmağa bile lüzum görülmemiş kâğıtlar, fakat hepsi birer vesikadır diye saklanmış şeyler... Bunlar hükümetin başına bir belâ oldu. Sandıklarla, öküz arabalarıyla Harbiye Nezaretine taşıtıldı, bir aralık tasnife kalkışıldı, bakıldı ki bunları meydana çıkarmak bütün memleketin üzerine kürek kürek çamur atmak demek olacaktı; nihayet galiba hepsini birden yakıp ait oldukları devirle beraber yoketmeğe karar verildi.

Hususî dairede en sayam dikkat hemen giriş yerine yakın bir yerde bir divan idi ki, Abdülhamid'in tercihan burada yatıp uyuduğu rivayet olunurdu ve uykusu gelinceye kadar da yanı-başmda biri ekseriyet üzere esvabcıbaşı İsmet Bey, Babîâlî kitapçıları marifetiyle hususî surette tercüme ettirilen sergüzeşt hikâyeleri okur ve böyle şeylere pek merak saran hünkâr, bu ninnilerle bir müddet uyur, sonra sarayın şurasında, burasında yer değiştirirdi.

Bu hususî dairenin bir tarafında küçük mabeyn denen nisbeten mükellef eşya ile bir bina, karşı tarafında da evlenmemiş sultanlarla kendisine pek yakın olan kadınlara mahsus bir bina vardı. Kendisinden uzak kalmış kadınlar da tâ sarayın birbirine bitişik, eski konakları andıran, karanlık binalara tıklımışlardı.

Hususî daireyi gezerken hamamını gördük ve bittabi bu hamama göz atarken, kadına düşkün padişahın bu hamamda geçirmiş olması lâzım gelen saatleri düşünmemek mümkün olmadı, ve bunun kapısında gecikmeyerek, saygı dairesinden çıkacak hayallere müsaade etmiyerek uzaklaştık.

Temaşaya değer yerlerden biri müze dairesiyle esvap odasıydı. Bunları başka yerlerde tasvir etmişim, burada tekrar et-miyeceğim. Yalnız işaret edeyim ki, Abdülhamit pek ziyade esvap ve çamaşır meraklısı imiş ve bu merak o kadar ileri gidermiş ki, eskilerini de kıyıp başkalarına vermek istemezmiş. Hattâ bir anbar vazifesini gören bir binada sandıklar dolusu iki üç kere kullanıldıktan sonra atılmış, selâmlık alaylarına mahsus, beyaz eldivenler bulundu.

Pek ziyade merakı olan şeylerden biri marangozluk idi. Burada pek mahir bir usta ile çalışmış ve hakikaten takdire değer yazıhaneler, masalar, dolaplar yaparmış. Sarayda bulunan marangozluk âlât ve edevatının da haddi hesabı yoktu.. Saray hazinesi hassaya geçtikten sonra bunlar icabeden sanayi mekteplerine dağıtılmak üzere askeriyeye teslim olunmuştu. Silâhlar için de öyle yapıldı.

Sarayın muhtelif yerlerinde bulunan silâhlardan başka saray dışında silâhhane denilen büyük bir daire vardı ki, burası her neviden tüfeklerle, tabancalarla dolu idi. Bu silâhhanede-! kiler askeriyeye teslim olunduktan sonra bu binayı mefruşat idaresi bir eşya anbarı haline koymuştu.

Abdülhamid'in başlıca meraklarından birini hayvanlar teşkil ederdi. Atlardan sonra gelen köpekler idi. Bunlardan ne kadar ve kaç çeşit vardı? Bunu tahmin etmek mümkün değil; herhalde en iyi ve nadir cinslerden seçilmiş olacak. Nitekim papağanlar, kanaryalar, dudular, kumrular. Hele güvercinler de öyle idi. Saray hazinesi hassaya geçmeden evvel bunlar hükümet tarafından galiba sattırılmış ve dağılmış idi.

Biz bunlara mahsus daireleri gezerken hususiyle renk renk papağanlara hayran olmuşuk, tavuk kümesleri de öyle idi. Kendisine inziva hayatında mümkün mertebe vakit geçirecek vesile arayan Abdülhamid, Beyoğlu'nun Avrupa ile münasebette bulunan müesseseleri vasıtasıyla daima köpek, kuş, kümes hayvanları getirtmiş, bunlarla sarayının terafını doldurmuştu. Bittabi bunların o nisbette bakıcıları da vardı.

En bakımsız kalan ve yavaş yavaş, cinsleri, aykırı çiftleşmeler neticesiyle bozulan güvercinler idi. İlk önce hemen bütün diğer hanedan âzası gibi güvercinlere pek merak saran Abdülhamid, gittikçe üreyen ve adetleri binlerce çiftte varan bu güzel kuşları idare edebilmekten âciz kalarak

kendi hallerine bırakmış ve böylelikle türlü fedakârlıklar yaparak tedarik olunan nadir cinsler hep bozulmuştu. Sarayı bunların kalabalık istilâsından kurtarmak epeyce uzun bir iş olmuştu.

Hanedan içinde güvercin merakım en ziyade ileri götüren ve en iyi cinslere malik olduğundan bahsedilen Vahidüddin idi, ondan sonra da Sultan Reşat gelirdi. Dolmabahçe'de birçok zamanını güvercinlikte geçirirdi.

Benim de çocukluktan kalmış bir güvercin vukufum vardı. Vaktiyle dedemin Göztepe köşkünde, küçük halamın kocası İzzet Bey bir güvercinlik vücuda getirmişti. Ben de boş zamanlarımda eniştemle beraber güvercinliğin köşesine oturur ve bu güzel, âşık kuşların cümbüşünü seyredirdim. Bu suretle, o zaman Tire'de pek iyi yetiştirilen bu güvercin cinslerinden birçoklarını isimleriyle, vasıflarıyla öğrenmişim. Hattâ, sonra «Zev-rakla Ebru» namıyla bir hikâye de yazmışım. Bir gün nasılsa bende de güvercinliğe vukuf bulunduğunu anlayan hünkâr, kuşçubaşıma emir vererek Nişantaşı konağında bir güvercinlik yaptırmış ve buraya en seçmelerinden yirmi otuz çift göndermişti.

Sonraları bunlar Yeşilköy'de, bakılmakta çekilen zorluktan dolayı şuna buna hediye edilerek dağıtıldı. Bugün pişmanlık duyuyorum ve onların hasretini çekiyorum. Hâlâ mevcut olsalardı ne iyi avunacaktım!

**Beşinci Mehmet içer miydi? — İki ziyafetin hikâyesi —
Seryaver Salih Paşa —
Suzinak faslı çalınırken çalınması istenen suzinak faslı —
Şehzadeler ve içki saz — Safadan sonra keder.**

İleride tecelli edecek mukadderatı evvelden keşfetmek imkânına malik olmamak ve yaşanılan günlerde mesut saatler mevcut ise, gelecek endişesiyle meşgul olmaksızın onlardan yararlanmak insanlık için büyük bir nimettir. Bunu takdir etmeyerek falcılara, münecimlere, rüya yorumlayıcılara müracaat edenlere, istikbalin gizlilik perdesini yırtıp arkasında saklanan ihtimalleri görmeğe çalışanlara hayret etmek lâzımdır. Öteden-beri gecelerin safa ve kedere gebe olduklarına, gün doğmadan gecenin karnından türlü türlü hâdiselerin doğacağına inanan insanlığa tercüman olan eski şair:

Âbisteni safâ-vü-kederdir leyâl hep
Gün doğmadan meşimeî şebden neler doğar.

derken, elbette gecelerden sonra safadan ziyade keder doğacağını düşünmüş ve insanlığa merhametten bunu söylemeğe cesaret etmemiş olacak.

Saray halkı da başta en büyüğü olduğu halde Yıldız'a çıkınca bunu ne düşünmeğe, ne söylemeğe lüzum gördü, kendisini bu tepede bulunca gözlerini aşağıda cereyan eden ahvalden çevirmiş ve manzaraların ihtişamına, hava ve hayatın bolluğuna vakfederek, bir hayat mestisinin buhariyle istilâ edilmiş gibiydi. Hep öyle idi, geleceği düşünen yoktu ve hep bu cennete benzeyen yerde lekesiz görülen ufukta yaşamak zevklerini tadıyorduk.

Yıldız ikametinin ilk haftalarında bu ruhî haletin birbirini takip eden tezahürlerini hatırlıyorum: Yıldız'dan Ortaköy'e inen sahada, ormanlığın bir açık tarafmda bahçıvanbaşı Chester namına yapılmış, fakat asıl cihan-nüma ismiyle anılan bir köşk vardı ki, elbette hâlâ mevcuttur.

İlk önce burada saray erkân ve memurlarına, Sultan Reşadın — ortancası Necmüddin Efendi fazla şişmanlıktan mütevellit bir hastalıkla vefat ettiği için yalnız iki tane kalan oğullarından— en küçük oğlu Ömer Hilmi Efendi bir ziyafet verdi. Sarayda mutat olan mükellef ziyafetlerden biri... Fazla olarak mabeynin orkestra takımı da bu toplantıya ayrıca bir zevk ilâve ediyordu. O kadar büyük bir neşe içinde yenildi, içildi ki, ben de bu halden çok hoşlanarak, bir aralık, yemek sonuna doğru ayağa kalktım ve şehzadeden gözlerimle izin alarak bir nutuk irad ettim. Ne söyledim, bunu bugün bulmak mümkün değildir, fakat kendiliğinden gelen bu sözler hazır bulunanları öyle coşturdu, hattâ kendimi de öyle memnun bıraktı ki, ziyafetin neşesi bununla tamamlanmış oldu.

Ertesi hafta hünkârın büyük oğlu Ziya'üddin Efendi de kızı Behiye Sultanın çarşafa girmesi vesilesiyle küçük biraderine uyararak gene orada bir ziyafet vermek istedi. Bu ziyafet de pek iyi geçti, fakat sonunda şehzade:

— Başkâtip Bey! Nutuk bekliyoruz... deyince iş değişti. Emre uymalıydı, fakat ilham yoktu. Hiç hatıra gelmemişti ki, bir hafta evvelki hitabe sebep olarak gene bir nutuk istenecektir. Maamafih, çaresiz ayağa kalktım, bıçağımın ucuyla kadehimi tıkırdatarak... Sen misin ayağa kalkan, sen misin nutuk söylemeğe teşebbüs eden?...

Gürrr!... diye şehzadeye uyararak yirmi otuz kişilik sofraya halkı ayağa kalkınca, orkestra sanatkârları, enderun efendileri kapılara tıklım tıkız birkince birden bütün kabiliyetlerinin iflâs ettiğini farkettilim. Haniya hayatlarını sahnede geçiren sanat erbabının, kürsülere hâkim olan hatiplerin hiçbir zaman kurtulamadıkları trac denilen asabî bir hal ki, o dakikada ona galebe çalmak, söylenecek şeylere bir düzen vermek mümkün olmadı. Herkes yerinde sükûn ile dinleseydi, belki gene bu hitabe — mevzu pek güzel olduğu için— bir şeye benzerdi. Öyle ya, hayata ilk giriyor demek olan, o zamana kadar haremde kafesler arkasında yaşayan bir sultan için ne hoş şeyler bulunurdu! Halbuki o gece buram buram terledim, bol bol geveledim ve hiç bir şeyler söyleyemedim. Maamafih gene elimi sikanlar, tebrik edenler oldu, fakat nasıl demeli, bu gösterişlerin içinde bir nevi avutma mânası var gibiydi.

Yıldızın bir âlemini daha hatırlıyorum. Bu bir ziyafet değildi, fakat kim istedi, bilmem. Mabeynin umumî sofrasında akşam yemeğinden sonra bir ince saz âlemi tertip olundu. Çit kasrının önündeki şedde...

Ya mabeynde iken, yahut hareme çekilmiş olsa bile işiteceğinde şüphe olmayan, öyle olmasa bile izin almaksızın böyle bir toplantıya teşebbüs edilemeyeceğinden hünkârdan münasip bir vasıta ile müsaade alındı ve bütün saray halkına haber verildi. Hattâ ince saza pek düşkün olan mu-sahipler bile, hiçbir zaman terbiyelerine münafi bir harekete cesaret edemedikleri için, ayakta ve beş on adım ötede hazır idiler. Mabeynin incesaz takımı başladı.

Saray teşkilâtı cülustan sonra nasıl vücuda geldi ise gene öyle idi, yalnız Bahriye Nezaretine geçen Hurşit Paşadan sonra seryaverliğe süvari feriklerinden Salih Paşa tâyin olunmuştu. Saray hizmetinde belli müddetleri iki seneden ibaret olan eski yaverler başka vazifelere alındıkları için yerlerine Tahsin ve Fuat Beyler gelmişlerdi. Salih Paşa gayet gülyüziü, şakacı, hoş konuşan, insana her vakit sıcak bir sevgi ihsas eden bir zat idi ki, bir harbde alınmış bir yara için ikide birde ameliyat geçirdiği ve buna rağmen ondan kat'î bir surette kurtulamadığı halde güler yüzden hiç bir zaman hâli kalmamıştı. Nihayet bu maluliyet o biçareyi vaktinden evvel yere vurmağa sebep oldu. Tahsin Bey, Hareket Ordusu'nun ilkönce basma geçen Hüsnü Paşanın oğludur. Fuat Bey de en son memuriyeti Hamburg ve Berlin başşehbenderlikleri olan Ferit Beyin biraderidir. O zaman pek genç olan bu iki güzide zabıt boylarının levendâna haliyle, endamlarının tenasübüyle, yüzlerinin güzelliğiyle, bilhassa iyi ahlâk ve tavırlarıyla cidden iftihar edilecek zabıtlardı.

Gene böyle iftihar edilecek bir zabıt daha vardı ki, mızıkâ ve hademe kumandanı sıfatıyla bittabi hünkârın yaverliğinde de bulunurdu: Miralay Ömer Faik Bey...

Pek iyi tahsil görmüş, uzun zaman Almanya'da da bulunarak aimancayı mükemmel surette elde etmiş, son derece nazik, halûk, mütevazı, hayatta benzerine nadir tesadüf olunan temiz vicdanlı bir zat olan Ömer Faik Beyin almancadan türk-Çeye pek etraflı yazılmış büyük bir lûgat kitabı vardır ki, bilmem mevcudu kalmış mıdır?.

Bu gecenin incesaz âleminde bir tuhaflık oldu. Takım Sûzinâk faslı yapmıştı, henüz bitirmişti. Tevfik Beyle yanyana oturuyorduk, bir aralık ikimizin arasına siyah bir baş girdi: Müşabihlerden biri... Muh teriz bir sesle:

— Emretseniz de bir suzinak faslı yapsalar!., dedi.

Buna karşı ben:

— Şimdi yapılan suzinak faslı idi! demek üzere iken onu gücendirecek olan bu cevaba meydan bırakmadan, pek nadir lâtife etmekle beraber nasılsa o dakikada Tevfik Bey:

— Pekâlâ!.. Biz faslı demek olacak! dedi.

Musahibin bütün saz vukufunda yalnız suzinak kalmış olacak. Hayatında esasen yanmış olan bu biçare acaba bunun mâ-nasımı idrâk ediyor muydu? Tevfik Beyin latifelerini de anlamış mıydı?

Bu saz âlemi sebep oldu. Şehzadeler bir de içkili saz âlemi istediler. Bunu sarayda yapmak mümkün değildi. Sertabib Hayri Bey —ki sonradan paşa olmuştu— kendisini pek ziyade sevdirmeğe muvaffak olmuş zarif bir zat idi. Onun Kâğıthane caddesinde oturmasına ayrılmış bir köşkü vardı. O âlemi orada yapmak üzere karar verildi.

Sırası gelmişken kaydetmeliyim: Sultan Reşat için içkiye düşkündür diye bir şöhret icat olunmuştu. Dört yıl kadar süren bir yakınlık esnasında bu şöhreti kuvvetlendirecek hiç bir ize şahit olmadım. Hayri Beyin köşkünde gene aynı heyet, fakat bol bol içilerek toplanmış oldu, geç vakte kadar alaylı, eğlenceli saatler geçirdik.

İşte Yıldız ikametinin ilk ayları hep bu suretle, ziyafetler, eğlenceler, safalar arasında geçip gidiyordu; hiç düşünen yoktu ki geceleri yalnız safaya değil, safanın yanında ve çok daha büyük ölçüde kedere gebedir. Bu safa uykusundan sonra, pek geç kalmadı, acı bir hakikatle uyanıldı.

**Tehdid mektubu — Efelik — Olaylar — Arnavutluk — Telgraf başına
— Yangın kundağı.**

Dolmabahçe'nin kuytu sarayından Yıldız tepesinin yüksek sarayına çıkmış olmakla bütün saray halkı her endişeyi örten bir zevkin sarhoşluğuna bürünmüştü, demiştim. Sanki rahat bir denizde, lekesiz bir mavi göz altında, hafif hafif esen bir meltemle yelkenlerini ancak şişirerek, kıpırdanmağa bile kuvvet bulamayan berrak suların üzerinden yavaş bir harman ile kayıp giden bir sandalda, güvertenin sıcak tahtalarına sırtüstü uzanmış, gözleri yarı kapalı, uyuşmuş, uykuya benzeyen bir gevşeklikle süzölmüş gibiydik. Biz, başta bulunanla beraber, hep böyle idik, bunda şüphe yok; memleketin başında bulunan kuvvet de böyle miydi? Onu zannetmiyorum. Herhalde, nazlı bir akışla suların üzerinden kayıp giden yelkenlinin yarı uykuda halkı, suların altında tâ derinlerde, esrar ile dolu bir nefesle üfürülerek kabara kabara patlamağa hazır dalgalardan küçük bir şüphe bile duymuyordu; yalnız bir gün Sait Paşanın halinde hiç âdeti olmayan bir korku mânası farkettim, ve bana: — Ahval ne olacak malûm değil, dedi; gerekince ne kadar bir askerî kuvvet çıkarılabileceğine dair malûmat edinmek isterdim. Askerî sırlar malûmdur, ama bunun sadrıazamdan da gizleneceğine akıl erdiremedim, Harbiye Nezaretinden açık bir cevap almak mümkün olamadı.

Bittabi ben bir şeyler sormadım, o da bir şeyler ilâve etmedi, fakat bu sözler, beni derin düşündürmekten de hâli kalmadı. Uzun düşünmeğe de lüzum kalmadı, vukuat vaziyetin hakikatini göstermekte gecikmedi; herkesle beraber, saray da gaflet uykusundan sarsılarak uyandı. En evvel uyandırılan-lardan biri de ben oldum.

Bir gece eve dönüşümde, elime bir zarf tutuşturdular. Ara-sıra böyle, makama değil, eve gelen mektuplar olurdu, ekseriyet üzere ricaya, yardım talebine dair şeyler, bazan da yazısı değiştirilmiş, imzası saklanmış, tehdit, yahut tahkir kâğıtları... Bunu açtım ve bir göz atar atmaz, anladım. İşte aynen naklediyorum:

Zarfin üzerinde: Nigantaşmda,

Mabeyni hümâyûn (bu kelime bir çıkıntı halinde sonradan ilâve olunmuştu) başkâtibi Halit Ziya Beyefendiye takdim.

Şehir dahili

Zarfin içinde:

Mabeyn başkâtibi Halit Ziya Beye,

Grubumuz, bahusus son günlerde nezdi şahanede oynadığınız rollere vâkıf olarak müstahak olduğunuz cezayı hemen tat-bika karar vermiş ise de, bu kararı kat'î o parlak iyi mazinizden dolayı sonradan icra heyeti âzasından birkaçının teessürünü mucip olmasına binaen bir defa bu ihtarnamenin gönderilmesi münasip görülmekle derhal istifa ile âmmenin saygısını çekecek eski halinize dönmeniz ve yirmi dört saate kadar bize fiili cevap vermeniz beyan olunur.

11 Temmuz 328 Kırmızı bir mühür Halaskar Zabitan Grubu

Daima biriken kâğıtları tasfiye ederek kendimi kalabalıktan kurtarır ve pek az şeyleri saklarım, hattâ bir defa yanlışlıkla bir ihbarnameyi yakmış ve sonra tekrar para vermeğe mahkûm olmuşum. Bu tehdit mektubunu o vakittenberi saklıyorum. Bittabi evde söylemedim, refikama: «Gene bir istirham!» dedim. Yalnız bir bahane icat ederek, yanibasımda konağında bulunan başmabeynci Lûtfi Beye gittim ve kâğıdı gös-rererek: «Size de var mı?» diye sordum. «Bu saate kadar yok, fakat belki gelir. Gelmese bile sarayda her ikimiz için mukadderat ve ihtimaller ayındır» dedikten sonra: «Ne yapacaksınız?» dedi.

— Hiç!., dedim. Yalnız haftanın bir iki gecesini eve dön-miyerek Çit kasrındaki yatak odasında geçiriyordum. Bundan sonra korkuyor demesinler diye onu yapamayacağım, ve her gece açık araba ile evime döneceğim... Gülerek:

— Efelik desenize... diye İzmirliliğimden dolayı şaka yaptı. Sonra karar verdik. Ne o, ne ben bundan hiç kimseye bahsetmeyecektik.

Ve bu kararda sebat ettik, ben de Lûtfi Beyin tâbirince, efelik taslayarak her gece, ekseriyet üzere geç saatlerde açık araba ile Yıldız'dan İhla-

mur'a, İhlamur'dan Teşvikiye'ye, تنها ve her türlü suikast ihtimallerine maruz yollardan evime gittim. Tehdidin bir blöf mahiyetinden başka mânasını bilmi-yecek kadar hayatın cahili değildim. Bugünden sonra epeyce uzun bir zaman geçti, bu tehdit mektubunu, hattâ düşünmez oldum. Düşünmeğe de vakit kalmadı. Vukuat birbirini takip etti.

İlk önce Arnavutlukta bir isyan ile başladı. Buna isyan demek doğru mudur? Galiba her yerden evvel Manastır'da halk, telgrafhane önünde toplanmış. Binlerce Arnavut!.. On bin dedikleri de oldu, yüz bin demeğe kadar çıkmadılar.

Bu binlerce halk toplantıları malûm idi. Öne düşen beş on kişi olurdu: Muhaliflerden, İttihat ve Terakki'ye düşman mebuslardan, isyan bayrağını açmış İstanbul zabitlerine hempa olan birkaç arkadaştan mürekkep bir rehber zümresi... Ne olduğuna, ne yapıldığına, ne istendiğine vakıf olmayan, akıl er-dirmeyen bir kalabalık bunların arkasına düşer ve toplanarak beklerdi. Belki de arasına: «Yaşasın-» diye bağırırdı. Kim yaşayacak? Kim öldürülecek? Bunu bilen o binlerce içi saf halk değil, ön3yak olanlardan ibaretti. Dünyanın her tarafında bütün isyanlar böyle değil midir? Onlar telgraf makinesinin başına geçer, arkası gelmeyen uzun şikâyetlerle, tehditlerle doğrudan doğruya sarayı isteyerek hünkârı telgraf başına davet ederdi. İstenilen malûm idi. İttihat ve Terakki hükümetin idaresinden kovulacak, bunu ötedenberi her yerde her vesile ile bağıra bağıra söylemişlerdi. Hünkâr telgraf başına nasıl giderdi? Gitseydi ne olabilirdi?

Bunu onlar da bilirdi ama gene istiyorlardı. Mabeyne düşen tek vazife bu isyan yaygaralarını aynıyle Babiâli'ye göndermekten ibaretti. Bu, bir gün, iki gün, daha doğrusu, geceleri, devam etti. Yalnız bir hakikat vardı ki, onu görmemek mümkün değildi: Halâskâran Cemiyeti icraatta sebat gösteriyordu. Ve toplantıların arasından sinsi sinsi işleyen bir yangın hiyanetiyle tâ çatıda, binanın uzak bir köşesinde patlak veren tehlike gibi, onlar da İstanbul'da bir harekete geçmek-tense, bunu ihtiyata uygun bulmayarak, daima her yangına müsait bir zemin olan Arnavutluğu intihap etmişlerdi; bu suretle, öyle nazik bir zamanda bütün düşmanların fırsat kolladıkları bir anda, vatanın başına böyle bir dert icat etmenin nasıl bir hiyanet olduğuna dikkat etmiyerek... Halâskâran!., Vatani bir tehlikeden kurtarmak üzere meydana çıkan bu zümre, vatanın mahvolmasını hazırlamış oluyordu. Nitekim öyle oldu, az kaldı, öyle olacaktı.

**Dahilî tehlike — Bir istifa daha — Bir hikâye —
Talât'ın bir gece ziyareti — Meselenin helli —
Hünkâr tasvib ediyor — Hatırdan çıkmayacak bir dakika**

Emarelere karşı gafil kalmakta ısrar edenlerin bile açıkça gördükleri bir hakikat vardı: Halâskâran hareketi Arnavutlukta bir isyan uyandırmaya muvaffak olduktan sonra, bunu, Balkanlarda bir tehlikenin takibi beklenmeliydi. Bu tehlike ne suretle tezahür edecekti, bu bilinemezdi. Balkanlarda muhtelif unsurların rekabeti, aralarında hiç bir zaman uyuşmaya varmayan haset hissiyatı öyle tezatlardan müteşekkil bir muvazene temin ediyordu ki bu, her vesile ile Türkiye için bir selâmet çaresi teşkil'etmişti. Buna belki gene intizar olunabilirdi; fakat herhalde kat'î bir neticeye varması artık aşikâr olan İtalya ihtilâfını ortadan kaldırmak, o taraftan serbest ve müsterih kalmak lâzımdı. Trablusgarb meselesi üzerinde uzlaşma-nm bütün esasları bir karara bağlanmak üzere idi, buna yalnız resmî bir mahiyet vermek kalıyordu, bu da bir gün meselesiy-di. Ondan sonra, memleket için dahilî bir tehlike halini alan Halâskâran işini tesviye etmek, vatanın emniyeti için tek vasıta olan orduyu sirayet daire-sini genişletmek istidadını gösteren bir fesattan kurtarmak lâzımdı. Bunun çaresi ne olabilirdi? Arnavutluğu yatıştırmak, bu fesat tehlikesinin önüne geçmek için belki İttihat ve Terakki cemiyetinin hükümetten çekilmesi, muhaliflere meydanı terketmesi lâzım gelecekti.

İşte memleketin başında bulunan kuvvet nihayet böyle bir fedakârca hamleyi göstermeli miydi?.. Cemiyetin umumî merkezinde buna taraftar olanlar da, aleyhtar bulunanlar da Vardı.

Nihayet bir gün alman karar Sait Paşanın sadarettten istifası şeklinde tecessül etmiş bulundu. Bu, İttihat ve Terakki cemiyetine müstenit olan hükümetin mevkiini muhalefete terket-mesi demektir. Halâskâran artık sevi-nebilirler, vatani kurtarmış olmakla göğüslerini kabartabilirlerdi.

Halâskârandan bahsederken bana gelen tehdit mektubuna tekrar döne-ceğim: Aradan haftalar geçmişti. Kendi kendime gülerim:

— Zahir! diyordum; bugüne kadar bana para kazandırmayan edebiyat, hayatımı kazandırmak suretiyle mükâfat vermekte devam ediyordum.

Bunu gülerek düşünürken diğer bir şeye saplanmış kalıyordum. Mektubun yazısı... Bu yazı gözümü ısıırıyordu, ona âşinâ çıkıyordum. Belki yazının sahibi aynı zamanda müsveddenin de sahibiydi; belki hem tehdidi, hem hayatımı bahş eden atıfeti de o icad etmişti. Fakat kim?

Aradan seneler geçti, ben rejide meclisi idare reisi idim ve bu sıfatla iş arayanlara faydalı olabiliyordum. Bir gün orada bana bir ziyaretçi geldi. Eski talebemden biri... Onu görür görmez sanki bir aydınlık içinde mektubun altına bir imza konuvermiş oldu. Mektubu yazan da, belki düşünen de ve benim bir müddet daha yaşamak hakkım bahş eden de benim gerek talebemden iken, gerek sonra Harbiye mektebinde tahsilde iken daima benden bir büyük kardeş sıfatıyla iyilik gören bir genç...

Tekaüde sevk edilmiş, açıkta kalmış idi; ve lûtfuna alışkanlıkla eski öğretmenine bir iş için müracaat ediyordu. Hiç düşünmeyerek delâlet etmekten çekinmedim.

Hazreti Ali'ye bir muhibbi:

— Filân, demiş; senin aleyhinde pek kötü şeyler söylüyor.

— İnanmam, diye cevap vermiş Hazreti Ali; ben o adama hiç iyilik yapmamıştım.

Aradan gene birkaç sene geçti, bir gün gene bu adama bir Boğaziçi seferinde tesadüf ettim; beni gördü, ne duydu, bunu tahlil etmek pek zor bir iş, herhalde görmemiş oldu ve asık bir çehre ile önümden geçti, tâ uzaklarda bir köşeye oturup sindi.

Garabetine mebni kaydettiğim şu birkaç satırlık istitrad-dan sonra Said Paşa heyetinin istifasına geliyorum: O günün gecesini geç vakit Nişantaşı konağında bana haber verdiler: Talât Bey birkaç kişi ile beraber geldiler, sizi görmek istiyorlar.

İndim, onları yazı odasında buldum. Talât simsiyah idi. Umumî merkezden iki kişi daha vardı: Eğer hatırımda iyi kalmışsa, Hacı Âdil ve doktor Rüşühi..

Onlar sustular, yalnız Talât çabuk söyledi:

— Halid Ziya Bey! dedi; sizden bir hizmet istemeğe geldik. Şimdiye kadar sizden bir şeyler istememiştik, ona hacet de kalmamıştı; fakat bu gün ihtiyaç var... Durdu, sonra devam etti:

— Hiç kala-miyacağız, acele işlerimiz var. Hemen söyleyeyim. Hünkâr yarın bir sadriazam tayin edecektir. Bu, kim olursa olsun, yalnız Kâmil Paşa olmasın...

Talât'ın bu sözü izaha muhtaç değildi. Cemiyetle Kâmil Paşa arasında o kadar açıklık ki bu açıklık her iki tarafın birbirine can düşmanı olması şeklinde tefsir edilebilirdi. Mamafih Talât ayağa kalkarak veda ederken maksadı izah etmeğe lüzum gördü:

— Bizden sonra Kâmil Paşanın sadarete gelmesi demek dahilde bir harb demektir...

Uğurlarken dedim ki:

— Bunu takdir ederim, fakat hünkâra ne suretle bu tehlikeyi anlatmak mümkün olur, bunu şu dakikada kestiremem. Başmabeynci ile ikinci mabeynciyi ikaz ettiniz mi?

— Onu da siz yapınız, dedi ve ayrıldılar... Ertesi gün sabahleyin erken saatte üç kişi buluştuk. Gece ziyaretini tafsilâtiyle anlattım. Lûtfi Beyle Tefvik Bey Talât'ın mütaleasını pek doğru bulmakta birleştiler. Sonra birdenbire Lûtfi Bey muammanın halli çâresini bulmuşçasma muzaffariyetle ayağa kalktı:

— öyle bir sadriazam lâzım ki, ne bir tarafa, ne öte tarafa mütemayil olmasın ve mademki ortada bir subaylar isyanı var, askerlik hayatında herkesçe muhterem sayılan bir adam olsun.

Ve hatırına gelen müstakbel sadnazamı bu suretle tavsif ettikten sonra ismini söyledi. Derhal biz ikimiz de bunu pek uygun bulduk.

Mesele hünkârın reyine kalıyordu. O da merakından mabeyne pek erken çıktı ve derhal bizi davet etti. Yıldız'da ma-beyn dairesinin hünkâra

mahsus olan iç kısmında, sol taraftaki köşe odasında idi. Bizi karşısına oturttu, mertebelerimize • göre sıralandık. Teşrifatta ileride başmabeynci gelirdi.

Hünkâr hemen acelesinden, başlangıca lüzum görmeksizin sordu: — Kimi sadarete geçireceğiz?

Lûtfi Bey derhal atıldı ve mucip sebepler makamında küçük bir mukaddmeden sonra hatırına gelen namzedi söyledi:

— Ahmet Muhtar Paşa...

Hünkâr hiç tereddüt etmeden:

— Pek muvaffak olur! dedi ve Talât'ın istediği bu suretle kendiliğinden husule gelmiş oldu.

Hemen Ahmet Muhtar Paşa davet edildi, bir kısa zaman sonra o mabeynde benim odamda hazır bulunmuş oldu. Bittabi ki; bir şeyden haberdar değildi, tâ ki başmabeynci ile baş-kâtib karşısında, ayakta, iradei seniyeyi tebliğ ettiler.

Bu dakika, hatırlardan hiç bir zaman silinmeyecek bir dakika oldu. Bunu ayrıca hikâye etmek zahmetine değer.

İradenin tebliği — İhtiyar Müşirin heyecanı — Bir takdir sahnesi — Mabeyn başldtabeti sonuna yaklaşırken.

Şu dakikada birden bir ışık demeti isabetiyle can bulmuş bir levha vuzu-hu ile cereyan eden hali görüyorum: İhtiyar mügir odamda, iki pencere arasındaki kanapede oturuyordu; biz ikimiz, kargısında ayakta, irade tebliğ edecek vazife sahipleri-j ne mahsus resmî bir vaziyette idik. Böyle zamanlarda lisanına fazla tutukluk gelen başmabeynci tane tane söyledi:

— Şevket-penah efendimiz Said Paşanın istifası üzerine inhilâl eden sadareti uhdei fahimânenize tevcih buyuruyorlar; dedi.

O, gözlüklerinin altında bulanık gözlerle, sanki bir rüyada bir melek tarafından verilen umulmamış bir müjde işitiyor zannolundu, ve «gözlerimi açarsam bu güzel rüya silinivere-cek!» korkusuyla bir saniye durduktan sonra oldukça zor bulunmuş bir kuvvet hamlesiyle ayağa kalktı; dizleri, elleri titriyordu. Kesik, kesik, boğuk bir sesle:

—Hikmeti rabbaniye!... dedi; demek bu gün için nasib imiş!..

Bütün asker hayatı şerefle, muhteremiyetle, rütbelerin en yükseğine varmakla kalmayarak hezimetle bitmiş bir harbde gazi unvanı da ismine izafe edilerek daima öyle yad edilen, bu gün büyük bir servet ve saman ile beraber ayan riyaseti kabilinden en yüksek bir makamı işgal eden bu zat, anlaşıldı ki l)ütün hayatında kendisine verilen ikbal şaşaasını kâfi bulmamış, sadaret makamının şaşaasıyla göğsünü parlatmak emeline karşı titremiş durmuştu. İşte şu dakikada o emelin nihayet gerçekleşmesine şahid olunca gene onun heyeeaniyle titriyordu.

Bu anda ne hissettim, bunu tasvir etmelidir? Öyle zannettim ki sadaret denilen şeyin bütün şatafatlı, sırmalı, yıldızlı elbisesi, göğsünü dolduran altm, gümüş, değerli taşlarla donanmış nişanlarıyla beraber, büyüğü bir nefesle birden boşalıyor, içinde cisim olarak ne varsa bir rüzgâr dalgasıyla uçup gidiyor, ve o heybetli elbise boş kalıverecek, köf bir kalıb şeklinde yerlere çöküyor.

Sâde sadaret değil, nazarında bütün resmî cihanın ikballeri, ve artık sona yaklaştığında şüphe etmek mümkün olmayan mabeyni hümâyûn cenabı mülükâne başkitabeti de beraber işte böylece hep birer kof kalıp halinde boşalıp yere se-rilivermiş oluyordu.

Sarayda vazifemin ilk zamanlarında, bana pek yakın olanlardan bir zât beni makamımda ziyarete gelmişti. Bir aralık odamın yüksek muhteşem tavanına, türlü mükellef eşyasına, ocağın^ üstünden başlayarak tâ duvarın üst tarafına kadar yükselen Venedik aynasına uzun uzun göz gezdirdikten sonra: — Ah! İnsana bu en yakın olanlar!.. — Bana baktı ve hissiyatım saklamağa lüzum görmeyerek:

— Azizim, dedi; biliyorsun, bütün bu şeyler muvakkat!. Fakat sen buralara alıştıktan sonra senin o mütevazi evine nasıl tahammül edeceksin?

O zaman buna elbette geçiştiren bir cevapla mukabele etmiş olacağım; fakat bugün, şu anda o mütevazi evime, onun sükûn ve kalb huzuru veren havasına, sonra beni siyah saçlar ve bıyıklarla çektikten sonra dört seneye varmayan kısa bir zamanda, ak saçlı, ak sakallı yapan, her gün türlü türlü elemelerin, işkencelerin hücumuna mukavemet edebilmek için yıp-randıran bu makamdan sıyrılıp çıkarak, Darülfünunun sevgili gençlerine Ciceron'dan, Platon'dan, Dante'den, Montesquieu' den bahseden kürsüsünü nasıl özlüyordum; nasıl oralara can atıyordum.

Ve onlara kavuşmak zamanı artık çok yakındı.

Ertesi gün yeni sadrıazamm yeni vekiller heyeti Çit kasrının, hemen giriş yerine yakın, girilince, sol tarafta, bir odasında toplanmıştı; galiba ben de bir irade tebliği için oraya girdim. Nâzım Paşa tâ kapının yanında küçük bir sandalyede oturmuştu. Ahmet Muhtar Paşa, Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Şerif Paşa hep orada idiler; birkaçı henüz gelmemişlerdi, onlardan başka bütün heyet!...

Ben girer girmez, Nazım Paşa hışm ile başını kaldırıp ve hırçın bir kalem âmiri sanki kusuru görülmüş bir küçük memuru haşlıcasına çıkışan bir sesle:

— Vükelânın servic'!© davet edilmeleri ne vakittenberi âdet oldu? diye sordu.

Hiç bir şeyden haberim yoktu, vükelâ nasıl davet edilmişlerdi; bilmiyordum. Anlaşılan işin acele olmasına binaen uzun uzun davetnameler gönderilmiyerek telgrafhane vasıtasıyla haber gönderilmişti. Bunu kim yapmıştı? Belki acelesinden sad-riazam kendisi öyle münasip görmüştü.

Nazım Paşanın bu, haddini tecavüz ederek, Harbiye Nazın oluverince birden geliveren gurur ile kendisini ve benimle münasebetlerini unutarak bu tekdirine karşı boğuluyordum. Ne yapmalıydı? Sabrın ne iyi bir mukavemet olduğuna vâkıftım, sâdece:

— Vükelânın nasıl davet edildiklerinden katiyen haberim yok!., dedim.

Tekrar bir şeyler söyleyecek miydi? Ahmet Muhtar Paşa eliyle onu sükûta davet ederek:

—([Paşa, dedi; şimdi bunu bırakınız. Zaten biliyorsunuz, bunlar...

Bunlar denilen başmabeynci ile başkâtip, haniya şu sarayda hünkârı İttihad ve Terikî'nin desiseleri ağının içine alanlar demektir; «zaten biliyorsunuz» demekten maksat da aşikâr idi. Üç beş günlük ömürleri kaldı, demek istiyordu.

Nazım Paşa ile aramda ne münasebetler vardı; bunu hülâsa edeyim:

Bir aralık o da, ben de Büyükada'da birkaç sene, yaz kış, beraber bulunduk. O Abdülhamid zamanında biraz sürgün gibiydi, ben de bir matem acılarını küllendirmekle meşguldüm. Namuslu, dürüst bir asker olan bu zât ile her tesadüf edişte sevişerek görüşürdük. O meşhur Ali Paşanın damadı idi, Ali Paşa da babamm pek dostuydu; ne zaman devlet işlerinin yorgunluğundan dinlenmeğe ihtiyaç hissederse babamın Mercan'da idare merkezine uğrar, onunla tarikatten, mesneviden, buna benzer bahislerden söz açarak görüşürmüş. Bunun hikâyesini babamdan çok defalar dinlemiştim, belki Hacı Halil efendi arasındaki bu münasebetler sebep olarak onunla ben daha samimî olmağa başlamıştık. Bir aralık bana oğlundan bahsetti. Pek edip, pek halûk ve oldukça tahsil görmüş, fakat verem bir genç: Âli.

Çocuğun hastalığından bahsederek onun tahsilde devamına müsaade edemeyeceğine işaretten sonra:

— Acaba bir işe koyamaz mıyız? dedi.

Ben o zaman Rejide başkâtibdim:

— Tercüme ve tahrirat kalemine alalım!., dedim, ve böylelikle Âli — bedbaht genç yaşamadı — epeyce bir zaman idaremin altında bulundu. Ben ona bir âmir değilim, onu koruyan bir ağabey oldum. Nazım Paşa da bunu bilir, fakat diliyle değil ama haliyle bana müteşekkir bulunurdu.

İşte o gün bana yersiz ve haksız bu çıkışmasını sâde hiddetle değil, oldukça hayret ile karşılamıştım; hemen oradan çıkınca karımın yanına gittim ve hikâyeyi anlattım.

Lûtfi Bey derhal cevap vermezdi, biraz durduktan sonra:

— Azizim, dedi; biz burada İttihad ve Terakki'nin aletleri makamında te-lâkki ediyoruz. Doğru, yanlış orasını bırakın! Her halde onun adamları değilsek bile o siyasete hizmet ettik. Bu gün hükümet tersine döndü, bu hükümetle beraber bulunmak imkânı yok. Ya onlar bizi kovacak, ya biz çekileceğiz. Bu zaruret hâsıl oluncaya kadar sabretmek ve beklemek lâzım. Bana vadediniz ki böyle yapacaksınız...

— Muhakkak! dedim. Elini uzattı, ve bir yemin kabilinden birbirimizin ellerini sıktık. Ne mert adamdı, şu Lûtfi Bey! Ve böyle iki kişinin arasında eller sıkılarak edilen yemin hayat için ne büyük bir kuvvet sermayesidir!..

Hükümetin Hicaz'a para göndermesi — Urbane atiye — Surre devesi — Merasim — Deve Üsküdar'a geçiyor.

Netice kendisini çok beklemedi.

Surre alayı olacaktı. Gençler bu surrenin ne olduğuna vâkıf değillerdir, içlerinden tarih tetebbüünde bulunanlar ve eski kitapları okumak imkânına malik olanlar buna dair malûmat edinmişlerdir. Ben, burada pek kısaca anlatayım:

Saltanat ve hilâfet makamı, hâdım-ül- haremeyn yani Mekke ve Medine'nin hadimi sıfatıyla her sene Hicaz'a para gönderirlerdi. Hicaz hem bir vilâyet, hem de Mekke bir emaret olduğu için vilâyeti mülkiye teşkilâtına ve orada bulundurulmuş kuvveti askeriye masraflarına medar olacak çâreyi mahallî varidattan temin etmek, emarete bağlı olduğu merkezi hükümete muayyen bir vergi ödemek, akla en evvel gelecek tabii icaplardan olmasına rağmen, bunun aksine, hükümet Hicaz vilâyeti masraflarını tamamen kendi uhdesine aldıktan başka emarete de, mühim bir miktarda para göndermek ananesine tâbi bulunurdu. İşte bu para surrei hümâyûn namıyla tanılırdı.

Bu para ne olurdu? Haremeynin idaresine taallûk eden masraflara karşılık olmakla beraber emaret bunun o'dukça kabarık bir kısmını kabile reislerine, aşiret şeyhlerine dağıtır, ve bu suretle Hicaz'dan, Cidde'den, Mekke'den Medine'ye kadar olan yollarda hacı kabilelerinin, urbanın taarruz ve rahatsız ediciliğinden masun kalmaları temin edilirdi; binaenaleyh hac mevsimi gelmeden evvel surrenin yola çıkarılması lâzım gelirdi. İşte bu, surre alayı denilen merasimin icrasına sebep oldu.

Bu merasim neydi? Epeyce bir zaman evvelinden başlayarak, evkaf nezareti, türlü müracaatlar, tavsiyeler, teşebbüsler arasında bir sürre emini intihab ederdi. Bu vazifeye tayin edilen zâtın elbette birçok menfaatleri olurdu. Emin tayin edildikten sonra gönderilecek para, altın ve gümüş paralar şeklinde, gayet sağlam torbalara yerleştirilir, bağlanır, mühürlenir ve bu kıymetli hamule bir deveye yüklenirdi. Asıl merasimin kahramanı bu deve idi. Bittabi o en yakışıklı, en gösterişli olanlardan seçilir, ve ne kadar mümkünse o kadar donatılır, süslenirdi. Öyle ki lüzumundan fazla

takıştırmış, hadden aşın süslü püslü kadınlar için «surre devesi» demek halk lisanında sık sık tesadüf olunan bir tâbir idi.

Bu merasim Dolmabahçe sarayında yapılırdı, hünkâr o sene Yıldız'dan Dolmabahçe'ye indi; süslenmiş deve önde, surre emini, etrafında icab eden memurlar ve hademe, çanlarını çala çala sarayın bahçesinde ağır ağır, baygın gözleriyle şu yapılan merasimin mânasını anlamağa çalışıyor zannedilir bir merak ile, üç kere çark çevirirdi. Hünkâr, vükelâsı, yukarı katta haremden gelmiş kadınlar, kalabalık bir seyirci kütlesi, bütün cazibesi, devenin salma salma gezinmesinden, ve çanlarının kulakları yırtan tıngırtılarından ibaret olan bu merasimi seyredeler; nihayet bir saatten fazla süren bu merasimden herkes memnun, deve de yola çıkardı: Yola?.. Yani Üsküdar'a geçirdi. Orada ne olurdu? Üsküdar'dan ne suretle, ne vasıta ile varılacak yere giderdi, zorluklar ve zahmetlerin üzerinden nasıl geçilirdi, orasını bu yola çıkanlardan sormalı.

İşte bize, başmabeynci ile başkâtibe mukadder olan netice o gün, bu merasim Dolmabahçe sarayında yapılıırken tahakkuk etti. Merasim bittikten sonra biz odalarımıza çekildik, hazır bulunan vükelânın ve diğerlerinin de artık çekilmeleri zamanı gelmişti; üç beş kişiden başka herkes saraydan çıkıp gitti; yalnız bana haber verdiler ki vükelâ sarayda meclis akdetmişler. Acaba nedir, nasıl acele bir iş zuhur etmiştir ki vükelâ böyle bir günde sarayda toplantıya lüzum görmüşlerdir diye kendi kendime sormadım bile, fakat anlaşıldı ki toplantıya sebep bizler imişiz.

Merasimde hazır bulunmak üzere saraya gelenler arasında Hakkı Paşa da vardı, bir aralık o, beni görmeden çıkıp gitmeğe razı olmayarak odama geldi, karşımda kanepeye oturdu. Daha bir şeyler söylemeğe vakit bulamadan esvabcıbaşı Sabit Bey görüldü: Pek bozuk bir sima ile...

Kendisine mahsus terbiye ile evvelâ istifa eden sadrıazamı selâmladı, sonra bana gizli bir şeyler söylemek arzusunu İma eden bir tavırla yanına yaklaştı; ve pek yavaş sesle anlattı.

Hülâsa olarak şöyle söyledi:

— Beyefendi! Vükelâ sizlerin saraydan ayrılmanıza karar vermiş, Hüseyin Hilmi Paşa ikidir huzura çıkıyor. Bizler, hele ben buna çok müteessiriz, bu işin önünü almak lâzımdır. Efendimiz son derece mukavemet etti ve edecektir. Acaba ne yapılırsa?...

Sabit Bey, gönlü pek güzel olan bu adam, cidden müteessir ve perişan bir halde idi. Ben zâten her şeye, hususiyile bu neticeye muntazırdım. Sükûn ve itidalden hâli kalmayarak:

— Azizim Sabit Bey! dedim; yapılacak tek iş var. Bana müsaade ediniz. Lûtfi Beyle görüşeyim, size söylerim.

Tam bu sırada, cereyan eden hali anlamış olacak, Hakkı Paşa tek bir kelime söylemeden, fakat son derece müteessir, ayağa kalkıp odamdan çıktı. Sabit Bey de:

— Emrinize muntazır olurum! diye çıktı, ben de Lûtfi Beyin odasına giderek anlattım, ve derhal, üç beş dakika içinde karar verdik. Sabit Beye haber gönderdik. O, biraz gecikti.

Nihayet yanımıza gelince daha bozuk bir halde idi. Telâ-katini kaybetmişti ve kekeliyordu. Hüseyin Hilmi Paşanın huzurda söylediklerini kapıdan dinlemiş...

Hünkârın mukavemetini, aşağıda bahçede neticeye muntazır olan -sahih miydi?- halâskârân zümresine tebliğ ettikten sonra üçüncü defa olarak huzura çıkarak demiş ki:

— Zabitler ısrar ediyorlar ve muvafakat buyurulmazsa hemen bu gün sarayda, onları parçalarız, diyorlar. Böyle bir facianın gözlerimiz önünde cereyanı öyle çirkin bir hâdise olur ki buna meydan vermemek lâzımdır, vükelâ da böyle düşünüyorlar. Başmabeynci ile başkâtip memleketin en seçkin evlâdmdandır. Onlar nerede olsalar gene size hizmet ederler, ve hiç bir zaman boş kalmazlar, filân... filân...

Hünkâr kazan deviren yeniçerileri, şunun bunun başını isteyen asileri hatırlıyarak daha çok şiddetlenen bir mukavemetle Hüseyin Hilmi Paşanın tehdidine karşı menfi bir vaziyette devam ediyormuş.

Sabit Bey ilâveten:

— Hiç bir şeye cesaret edemezler, Şevketpenah efendimiz mümkün değil böyle tehditlere aldırış etmez, dedi; biz hep birlik olarak birbirimizin sözünü tamamlayarak cevap verdik.

— Sabit Bey, biz sizden çok memnunuz. Şu uzun senelerde bize pek halis bir arkadaş oldunuz. Bu gün bize son bir sevgi delili vereceksiniz. Huzura çıkın ve arzedin. Bu şartlar içinde bizler için hizmette devam imkânı yoktur. Kendilerine faydalı olmaktan ziyade zararlı olacağız. Müsaade buyursunlar, biz çekilelim. Ne zaman olsa biz her yerde kendilerinin bendesiyiz...

Sabit Bey bizi bu karardan vazgeçirmeğe çalıştı ve mümkün olamayaçağına vâkıf olunca hünkârı görmek ve anlatmak üzere çıktı. Ben de odama çekildim. Kâğıtlarımı, kitaplarımı, tütünlerimi -son saray sigaralarımı- topladım, yatak odasında ufak tefek eşya da vardı, bunları çantaya yerleştirmek için Odacılarından birine talimat verdim, tam bu sırada Nâzım Paşa odama girdi; biraz evvel Hakkı Paşanın oturduğu yere oturdu ve sustu.

Bu ziyaretin mânası pek açık idi. Birkaç gün evvel bana kargı kullandığı sert lisandan özür dilemek, sonra başlarında bulunduğu rivayet edilen halâskâran düşmanlığından ve vekiller heyetince alınan karara iştirak etmediğine dâir bana sessizce teminat vermek...

Söz söylemekten hazzeder bir adam değildi, fakat bu mâna halinden açıkça taşıyordu. Sustu, sustu, belki üç beş kelime bulacaktı, fakat Sabit Bey Hünkârın cevabını bildirmek üzere odama girince, hiç ağzını açmadan beni pek dostça selâmlayarak çıktı.

Hünkârın cevabı:

Bugün bir karar veremem. Aradan bir gece geçsin. Onlar arabalarına binip evlerine gitsinler. Yarın sabahleyin erkenden Yıldız'a gelsinler. Cenabıhak kendilerine yardımcı olsun.

Arabaları ısmarladık, eşyamızı aldık ve ayrı ayrı, nihayet bir çıban patlamış da içinde zonguldayan cerahat akmışçasma, içimiz rahat, evlerimize döndük.

Saraydan ayrılışım — O gün saray halkının kederi — Bizde tevekkül — O günden sonrası.

Ertesi gün sabahleyin oldukça erken bir saatte ikimizin de arabalarımız geldi ve konakların önünde durdu. Anlaşıldı ki saraya gitmek zamanı gelmiştir. Tekrar Yıldız yolunu tuttuk ve doğruca artık bizlere ait olmayan odalara değil, ikinci ma-beynci Tefvik Beyin odasına misafir olduk. Kâtiplerden, yaverlerden, muhasiplerden, bendegândan gelenler ve bizi, bir şeyler söylemeden selâmlıyanlar oldu. Epeyce bir zaman son-rş. hazinesi hassa, umum müdürü Hacı Feyzi Efendi pek müteessir, göz yaşlarını zapta çalışarak, içeriye girdi. Onun arkasında, elinde bir gümüş tepsi, tepsinin üzerinde iki büyük kırmızı atlas kese, veznedarlardan biri vardı. Bunların ne olduğunu keşfetmek kehanete muhtaç değildi. Ayağa kalktık. Hazinesi hassa umum müdürü keselerden birini alıp, öperek başına koyduktan sonra başmabeynciye, ikincisini de bana verdi. Ağır bir ke-se... Redingotumun arka cebine zorlukla yerleştirdim ve o kadar ağır çaktı ki elbisemin sol tarafı epeyce sarktı. Her halde mühim bir para olduğuna şüphe yoktu. Hünkâr vesaitinin darlığına rağmen efendilik icaplarını fazlasıyla yapıyordu. Anlatacağım ki bana karşı bu efendilik icapları yalnız bundan ibaret kalmadı.

Biraz sonra, Sabit Bey girdi, dedi ki:

— Efendimiz sizleri görmek istiyorlar, yalnız : «Ne ben bir şey söyleyeyim, ne onlar söylesinler!» buyurdular.

Arkasına düştük. Hünkâr bizi resmî ziyaretleri kabul ettiği süslü odada, ayaküzeri, önü iliklenmiş, simasında hazin bir veda mânasıyla ve gözlerinde zaptolunan yaşlarla, bekliyordu. Ne o bir kelime söyledi, ne biz... Âdabı mahsusa ile temenna ederek geri geri çekilirken, bazı takdirlerde pek sinirlerine mağlûp olan Lûtfi Bey hıçkırığa hıçkırığa ağlamağa başladı, galiba ondan sirayet ederek ben de, fakat sessizce ağlıyordum.

Bu halde tekrar Tefvik Beyin odasına döndük.

Artık başka yapılacak iş yoktu. Yalnız bir iş vardı. Haleflerimizi tebrik etmek...

İ
İlk önce yukarı kata başmabeynci odasına çıktık. Lûtfi Beyin yerine kaideye uyularak ikinci mabeynci Tevfik Beyin tayin edilmesi icabederken yeni hükümet bu makama Halid Hurşid Beyi münasib bulmuş, o da hemen acele ile yerine geçip oturmuştu. Onu böyle yerinde değil, fakat bir kanapenin üzerinde şark usulünde oturuyor bulduk. Davranacak oldu. Bacaklarında sızılar vardı galiba... Davranamadı. Biz kısaca tebrik ettik, o başıyla mukabele etti. Bizi üzerinde veda tohumu taşıyan sakınılması gereken mahlûklar addediyor olmalıydı. Bunu yeni mevkilerinin icabı siyasisine hamlederek çıktık. Lûtfi Beye:

— Odanızda alınacak şeyler yok muydu? diye sordum.

— Hayır, dedi; zaten her şeyi almıştım, asıl evrak Dolma-bahçede idi, onları da dün aldım. Burada üç bşş kutu sigara kaldı, zannediyorum. Onlar da halefime hediye olsun...

Aşağıya indik. Başkâtibe tayin edilen sadaret müsteşarı Ali Fuat Bey henüz saraya gelmemişti. Pek ziyade nazik ve zarif olan, herkes tarafından hürmet ve muhabbetle karşılanan bu zât selefler tamamıyla mevkilerini terketmeden yeni makamına geçmekte gecikmeyi uygun bulmuştu.

Ben odamın henüz işgal edilmemiş olmasından istifade ederek orada kalan eşyayı, evrakımı almak istedim, yanımda bir bekçi bulundurarak gidip bunları topladım. Yalnız telâş ile yazıhanemde duran güzel bir mineli oturtma küçük saatle bir te-lâtin, bir timsah derisi iki cüzdanı unuttum.

Ali Fuad Beye gelince:

Epeyce bir zaman sonra, kışın ilk günlerinde hünkâr beni saraya çağırılmıştı. Doımabahçe'ye inilmişti. Ben bu vesileden istifade ederek halefimi ziyaret etmek istedim.

Ali Fuad Bey yerinden fırladı, tâ kapıda beni karşıladı, önünü ilikliyerek, ve bir türlü makamında oturmak istemeyerek küçük bir sandalyada karşıma geçti. Bu derece nazik başlayan mülakat hep o kibarca eda ile devam etti ve ben ayrılırken beni dış sofaya kadar uğurladı.

Yıldız'dan ayrılış günü, sarayda bizden kalan hatıraların ne kadar iyi olduğuna şahid olduk. Bütün saray erkânı ve memurları, birçokları ağlayarak, zabtolunamayan hıçkırıklarını salıvererek, kalabalık bir matem kafilesi halinde bizi koltuk kapısına kadar geçirdiler, arabalarımıza binesiyeye kadar beklediler ve işte böyle ömrümüzün en tatlı ve en acı yıllarını geçirdiğimiz saraydan ayrıldık...

Hünkârın bana karşı ilgisi devam etti. Hemen her gün konağa ya bir müsahib, ya bir bey (bendegândan biri) gelir ve padişah tarafından bir iltifat, bir ilgi eseri getirirdi.

Her şeyden evvel hünkâr benim konakta yaz bakıyesiyle gelecek kışı geçirmemde ısrar etti, ben her şeyden evvel buradan kaçmak, köyümün asude muhitine kavuşmakta ısrar ederek müsaade istedim. Yalnız yapılacak iş vardı: Vaktiyle gene,, hej: türlü ihtiyata riayet ederek mefruşat idaresine tanzim ettirdiğim resmî defter mucibince eşyayı teslim etmek, kızıma ve bize ait eşyayı ondan sonra almak... Bu defter soba başlarına, mutbak tavalarına kadar, iğneden ipliğe kadar bütün hazineye ait eşyayı vasıflarıyla havi bir cild idi. Mefrûşat idaresinden bir heyet istedim. Sonra köyde evime gidecek eşya için de İstablî Âmirenin yük arabalarını istedim.

Bu iki iş de görüldü. O defteri gelen heyetin imzalarıyla bir yadigâr olarak sakladım. Diğer eşya da İstablî Âmirenin pek mükemmel olan yük arabalarıyla taşındı. Yalnız konakta da telâş ile unutulmuş beş on parça eşya kaldı. Bu meyanda kızımın gelin odasında büyük bir ayna ile pek güzel bir bronz tavan lâmbasını, bir büyük sobayı, diğer bir odada bir halıyı sonradan hatırladık. Bunları istemek pek çirkin bir şey olacaktı, vazgeçtik. Hakikaten hünkârın devam eden iyiliklerini» yanında bunların lâfını etmek pek abes olurdu.

Hünkârın bana ilgilerinin ne olduğunu hemen burada kaydedeyim.

Köyüme, evime kavuşup yerleştikten sonra bir ay henüz geçmemişti, bir gün Sabit Beyle sermüsahib oraya kadar geldiler. Bir aralık, Enver ağa bahçeyi gezmek üzere uzaklaştı; Sabit Bey beni alıp köşke, yazı odama kadar beraber götürdü, ve ancak orada dedi ki:

— Şevketmeab efendimiz, sizi düşünüyorlar. Size her ay cibi hümâyûndan münasib bir maaş bağladılar.

Bu güzel haberden sonra cebinden kırmızı atlas bir kese çıkardı ve bana verdi. Ben lâzım gelen teşekkürü yaptıktan başka hünkâra hitaben bir arıza yazarak kendisine verdim. Ve her ay, tâ ölümüne kadar hünkâr tarafından cibi hümâyun kâtibi sevimli Hacı Hakkı Bey köye kadar gelir ve altınla dolu kırmızı keseyi teslim ederdi. Ben Darülfünun kürsüsüne avdet ettikten ve diğer bir vesile ile maişetime genişlik geldikten sonra bile hünkâr bu aylık atiyede hiç intizamını bozmadan devam etti. Bana böyle her ay gelen para en müsaid şartlar içinde bağlanabilecek olan tekaüd maaşından fazla ve maişetime herhalde kâfi idi.

Hacı Hakkı Bey için sevimli sıfatım kullanmak pek yerindedir. Onu tanıyıp da sevmemiş olan var mıdır, bilmem. Onun bütün mevcudiyetinden sevgi ve muhabbet taşar. Kendisiyle uzun yıllar beraber bulunduk, hiç bir zaman hiç bir vesile zuhur etmedi ki onda sevgi ve muhabbet eserlerinden başka bir şeye tesadüf etmiş olayım. Hayatta bu tiyette insanlarla karşılaşmak ne kadar nadir nimetlerdendir!...

Yanlış rivayetler — tik günün tesiri — Dinlemek ve kavramak kabiliyeti — Temas edenlerde intiba

Sultan Reşat hakkında, veliahtlığından başlayarak, saltanatı esnasından ölümüne kadar, hattâ ölümünden sonra bile devam eden hakikate aykırı birçok rivayetler deveran etmiştir. Kendisinden sonra gelecek olan biraderinden kuşkulanan Ab-dülhamid zamanında bu neviden rivayetlerin nasıl menbalar-öan çıktığını, ne neviden maksatlarla yapıldığını tahmin etmek zor değildir. Ve bir kere veliahd Reşad Efendi hakkında bu yolda bir fikir yayılmış olunca saltanat makamına geçen Sultan Reşat ioin aynı fikrin istismar edilmesine tabii nazariyle bakmak icabeder.

Bu zât öyle insanlardan biri idi ki lâyikiyle anlaşmak ve ufak tefek kusurları beşeriyetin zarurî noksanlıklarına hamle-dikdikten sonra meziyetleri takdir edebilmek için yakından ta-nılmağa ve uzun bir zaman içinde muhtelif vesilelerle tecrübeden geçirilerek müşahede altında tutulmağa muhtaçtır. Uzaktan bakılınca, pek yaşlanmış ve uzun zaman mahsuriyet hayatında lapalaşmış olan bu yeni hünkâr, herkesin nazarında belki genç ve dinç bir hükümdar tesirini yapmaktan uzak kalabilirdi. Cülusu öyle bir zamana rastladı ki, her şeyde bir değişikliğe, bir yeniliğe, bütün memleketin hayatında bir tazelik, bekleniyordu, bu yenilik ümidlerinin. emellerinin timsali kabilinden addedilecek olan yeni padişahın şahsı onların gerçekleşmesine gözle görülen bir vaad olmalıydı. O, yalnız uzaktan görülünce gayri müsaid rivayetlerin devamına bir mâni kalmadıktan başka, bilâkis, onların sürüp gitmesine bir sebep vü-cude gelmiş oldu.

Başmebeynci ile başkâtib de yeni vazifelerini aldıkları ilk günde hünkârın yanından o rivayetleri tekzip ve tashih ederek tir intiba ile çıkmış olmadılar. Fakat sonra, yavaş yavaş, her günün, her hâdisenin getirdiği tesirler görünüşün altından hakikati göstermeğe başladıkça o ilk intibaa kaim olan büsbütün başka bir kanaat doğmakta gecikmedi.

Hele zaman geçtikçe, calisi olduğu tahtm sahibi ve mutasarrıfı olduğuna kanaati teeyyüd ettikçe, nasıl yeni yapılmış bir elbise yavaş yavaş üzerine geçtiği vücut ile uyar, birinin biçimi diğerinin çizgileriyle imtizaç eyler ise, her gün eski hali yeni sıfatının icaplarına uygun yapmıştı; bu son kayıtta hususî bir dikkatle tevakkuf olunduktan sonra ilâve edilebilir ki bu

uygunluk onu, her gün başka bir renkte tecelli eden, bu günü düne ve yarma hiç benzemiyen zaman ile beraber görüşünde ve temayülünde de değişikliklere sevketmemiş değildi.

Bu hatıraları sırasıyla takip edenler görmüşlerdi ki onu yazanın vicdanında birçok şükran borçları vardır. Şükran borcunu ifa etmek maksadiyle hakikate karşı olan borcu unutmak elbette daha ziyade kusuru davet edecek bir hareket olur. Ben Sultan Reşat'tan bahsederken bu iki borcu telife çalışmaktan hali kalmamak azminde bulundum, ve bu azme sadık kalmak için bir mâni de görmedim; zira hakikati söylerken minneti unutturacak bir sebep yok; ondan bahsederken bu iki şeyin birbirine zıt olacağına kail değilim.

Ben bu satırları yazarken onun ölümünden yirmi seneden fazla bir zaman geçti, bugün onu bu uzun mesafenin beri tarafından görüyorum ve ona âid ufak tefek şeyleri yığınlarla tahassüsler izdihamının arkasından ayıklıyorum.

Sultan Reşat tahsil görmüş, görüş ufku genişletecek malûmat edinmiş, memleketin muhtelif kıtaları hakkında tet-kikat yapmış, dünya tarihine dair tettebbülde bulunmuş, harici siyasete müteallik görüşlere vâsıl olmuş bir zât değildi elbette; hanedandan hiç biri öyle değildi ki o böyle olsun; fakat onda söylenenleri dinlemek; bilmediğinden bahsetmemek ve önüne getirilen malûmatı enine boyuna ölçmek gibi bir kabiliyet vardı. Huzuruna giren sadriazamlarla, nazırlarla, siyasyatta mensub zevat ile, valilerle, İstanbul'a uğrayan yahud İstanbul'dan ayrılacak olan Türk sefirleriyfe uzun uzun konuşurdu; daha doğrusu onlara karşı bilgisizlik göstermemek için susarak dinlerdi; onun hakkında uzaktan yanlış hükümlere vâsıl olanların fikrine aykırı olarak kendisine söylenen şeyleri kavramak zekâsına malik olan ve bilmediğinin inadına saplanıp kalmayan bu zât ile görüşlerden hiç birine tesadüf etmedik y yanından fena bir intiba ile ayrılmış olsun.

Malûmatın eksikliğini karşılayacak bir hassa vardı ki ona fazlasiyle malikti: Susmak ve dinlemek. Bizden olanlar için bu hassa kifayet ederdi. O sayededir ki huzura kabul edilenler hep oradan memnun, tatmin olunmuş çıkarlardı. Elbette bunun diğer mühim bir sebebi vardı: Resmiyete ve zarafete pek ziyade itina eden, her şeyden ziyade nazik olmağa

ehemmiyet veren, konuşurken düzgün, hattâ istilâhlı söyleyen bu zât, muhatabını cezbetmek için başka bir vasıtaya muhtaç değildi.

Huzura kabul edilenler yalnız biz Türklerden ibaret olsaydı hiç endişeye yer kalmazdı. Fakat ecnebiler?... İtiraf etmelidir ki ne zaman ecnebilerle bir temas mecburiyeti hâsıl olsa bizi endişe kaplardı. Ondan Avrupa hükümdarları gibi bir vukuf, bir mümarese beklenemezdi; hattâ rivayetlere iti-mad edilirse, zaman ile muhtelif tecrübeler ile, ahval ve vukuata yakından vukuf- ve alığına ile bu hususta pek maharet sahibi olan Abdülhamid kadar bir kabiliyet ümid edilemezdi; yetişir ki hata olmasın. Vakıa ecnebi sefirlerle ve misafir ziyaretçilerle mülakat hep bir tercüman vasıtasıyla cereyan ederdi; ya hariciye nazırı, ya teşrifat müdürü umumi-si, yahut baş-mabeynci hazır ve nazır bulunurdu; ve mükâleme tercümeden geçerken lâzım olan kisveyi giymiş bulunurdu.

Onu böyle takdirlerde çok gördük ve hiç bir zaman etrafın mahcubiyetini gerektirecek vakaya vâkıf olmadık. Pek nazik olan bu tercüme vazifesini başmabeynci Lûtfi Simavi ifa ederken öyle bir dirayet ve başarı gösterirdi ki bundan hünkâr da, huzura kabul edilen de pek memnun, yalnız kendisi yorulmuş, terlemiş ve oldukça bunalmış çıkardı.

Bu mülakatlardan birini hatırlıyorum:

Bir tarihte Londra'nın meşhur Daily Mail gazetesinin İstanbul muhabirliğinde bulunan Mr. William Stad huzura kabul edildi ve pek ziyade iltifat gördü, hattâ kendisine işlemeli bir sigara kutusu hediye edildi. İngiliz muhabiri bu mülakattan o derece müteşekkir kaldı ki sonradan gene mezkûr gazetenin Berlin muhabirliğine geçince Türk dostluğuna sadık kaldı. İstanbul'a bir ikinci gelişinde tekrar hünkârı görmek istedi ve hakkında sitayişle dolu yazılar yazdı.

İngiltere'nin pek meşhur siyasilerinden olan bu zat Amerika'ya seyahat ederken Titanic kazasında kurban olanlar arasında bulundu.

Gayri resmî bir seyahate çıkmış olan İngiliz dahiliye nazırı Mr. Churchill eşiyile beraber bir Cuma selâmlığında hazır bulunmuş idi. Masaade üzerine hünkâr kendisini ve eşini kabul etti ve onlarla, pek usul dairesinde görüştüler, mütebessimâne birkaç nazikâne cümle ile iltifat ederek pek iyi tesir bıraktı.

Huzura kabul edilen ecnebler meyanmda Port Arthur mu-zafferiyetini kazanan Mareşal Nogi de sayılmağa değer. Hünkârın bu Japon kahramaniyle mülakatı iki çeşit tercümeden geçerek mümkün olabildi. Hiç bir ecnebi lisanına vâkif olmayan Mareşal yanında almanca bilen bir bahriye zabitiyle gelmişti. Almancayı da pek mükemmel söyleyen Lûtfi Bey tercümanlık vazifesini, bu Japon zabitinin vasıtasıyla yapmak üzere hazır bulunmamış olsaydı, hünkârla görüşmek imkânı hâsıl olamayacaktı.

Hünkâr Rus ve Japon muharebesinin tafsilâtına vâkif mıydı, mükâleme esnasında bundan bahsedildi mi, bilmiyorum, her halde arada Lûtfi Simavi bulununca bahsedilmiş olsaydı bile, Nogi'nin huzurdan pek memnun çıkmış olmasına bakılınca, mükâleme her halde pek iyi geçmiş olacak.

Bu konuda kaydedilecek birkaç hatıra daha var.

Üçüncü Napoleon — Eugenie — Saraya geliyor — Huzurda — Pierre Loti — Eserleri, şahsı — Benhobal hâkimesi — An'aneyle sadakatta ifrat

Büyük Napoleon'un yeğeni, çocukluk ve gençlik yıllarım dolduran çeşit çeşit maceralardan atlayarak nihayet üçüncü Napoleon namıyla ve imparatorlukla Fransa'nın başına geçince 1870 senesi Prusya muharebesinde Sedan hezimetine kadar memleketini, uzun yıllar esnasında haşmet ve şevketin, debdebenin son mertebesine kadar çıkarmıştı. Bu gün o zamana ait tarih sahifelerini göz kamaştırmadan okumak mümkün değildir. Fransa'nın kuvvet ve kudreti bütün dünyada çınlayan bir mehabet narası kabilindendi; bu, hiç beklenmeyen bir zamanda ve şekilde müthiş bir esaretle bir can çekişme nefesine dönünceye kadar...

İmparatorun o saltanat tantanası yıllarında güzelliğinin, gençliğinin şaşaaıyla kendisine eşlik eden imparatoriçe Eugenie de letafetinin, zarafetinin şöhretiyle bütün cihanın göz diktiği idi. İspanyol güzelliğinin en seçkin bir numunesini teşkil eden bu kadim hakmda tarih çeşitli tafsilât ile doludur. Kocasının vefatından sonra o uzun yıllara ait şöhret menkıbelerini etrafında gittikçe sislenen bir hâle şeklinde sürükleyerek dünyanın dört köşesinde dolaşan ve mazinin acı, tatlı hatıralarını yaşlılığının harap hali içinde meczederek insanlığa mukadder olan ömrü son merhalesine kadar hicran ve hüsrân duygularıyla geçiren bu bedbaht kadim, bir gün hiç beklenmeyen bir zamanda, işitildi ki hususî yatı ile İstanbul'a gelmiştir. 1911 de...

Bu güzel imparatoriçe Sedan hezimetinden ancak bir sene kadar evvel Fransa'nın kudret ve ihtişamıyla beraber kendisinin güzelliği en büyük tantana ile parıldayan bir tarihte İstanbul'a kadar gelmiş ve Abdülâziz'in misafiri olmuştu. Ben o tarihte dünya olaylarına henüz vukuf gözleri açılmağa vakit bulamamış bir yaşta idim, fakat yaşta ilerledikçe bu güzelliğe ait rivayetleri hep dinleye dinleye âdeta o zamanın vakaları arasında bulunmuşa dönmüştüm. O rivayetle yalnız bana kadar değil, bütün memlekete yayılmıştı. Abdülâziz bu güzel imparatoriçeye şahane ziyafetler, şenlikler, donanmalar yaptırmış idi, ve onun güzelliğine, hususiyle

cazibesinin yüksek payesine kat kat ilâveler yapan fûsununa kendisi de o derece kapılmış, denilirdi ki, sarayım dolduran bütün gayet güzel çerkes kızlarını unutmıştu.

İşte bu imparatoriçe artık yılların sıkletıyla bir harabe haline gelmiş iken: «Geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer» diyerek İstanbul'un o zamana ait hatıralarını, ölümün parmakları gözlerini tamarniyle kapamadan evvel, bir daha deşerek uyandırmak üzere İstanbul'a uğruyordu.

Bu öyle fevkalâde bir hâdise idi ki bütün saray altüst oldu ve kendisini çocukluğunda görmüş olan hünkâr da bu kadını o hali hareminde görmeğe canattı. Bizler, kendisini Dol-mabahçe'nin rıhtımında karşıladık. Kendisine lâyük olan ihtiramlar ile padişahın huzuruna getirildi. Eugenie İstanbul'a ilk seyahatinde pek küçük bir çocuk olarak tanıdığı Yusuf İzzed-din'i de görmek arzusunu gösterdiğinden bu mülakat esnasında o da bulundu.

Mülakat pek samimî oldu. İmparatoriçe çocukluklarını tanıdığı bu iki zâtı kırk sene sonra görünce ne düşündü, ne duydu, bu sarayın merdivenlerini, divanhanelerini geçerken kalbini neler burktu, bunu keşfetmek mümkün değildir, fakat avdet ederken, rıhtımda sandalına binerken daha ziyade yaşlanmış, daha ziyade çökmüş gibiydi. Bu manzaradan bende de yadigâr olarak acı bir his haldî.

Gene bu sene içinde Türklüğün pek vefakâr dostu olan Pierre Loti de saraya geldi ve huzura kabul olunarak birçok iltifatlarla ağırlandı. Ben ona yalnız Türklüğe dost sıfatıyla değil, Fransız edebiyatının en büyük iftiharlarından biri olmak itibarıyla hayran idim. Bütün yazılarını öyle bir meczubiyetle okumuş, tatmış idim ki bu gün, her şeye karşı mecîûb olabilmek istidadı sönmüş olmakla beraber, hâlâ eserlerinden bende kalan intibalar ruhumda titremektedir. O güne kadar bu adamı ne uzaktan, ne yakından görmemişim ve hakkında bana kadar gelen tenkit mırıltılarının müeyyidesini bulmak korku-siyile, ona temas etmekten de çekinmişim.

O gün onu sarayda görünce bu korku tahakkuk etti. Onu boyunun kısılgını saklamak için yüksek ökçelerle, benzinin uçkluğunu örtmek için bir kadın gibi boyalarla görünce bu garib ve gülünç kıyafet bende eserlerinden Alman hayranlığa varan tadın üzerine bir sis perdesi çekmesin diye hemen kaçtım.

Gene kayda sayan ziyaretlerden biri Hindistan'da nisbeten küçük bir kıtanın melikesi olan Bübiya Bikûm'un İstanbul'a gelişi oldu.

Benhobal hâkimesi olan bu kadın kalabalık bir maiyetiyle ve Hamidullah, Ubeydullah isimlerindeki oğullarıyla beraber Pera Palas'a inmiş ve orada büyük bir daire işgal eylemişti. Müslüman olan bu islâmiyetin en şedid kaidelerine müfrit bir mutabakatle merbut kalan bu kadın hakkında hükümetçe ve sarayca icabeden ikram ve izaz esirgenmedi. Hattâ bu meyanda kendisine — İngilizceden başka bir garb lisanı bilmediği için — mihindar olarak başkâtibin henüz genç olan kızı Bi-hîn tayin edildi. Ben melikeyi yakından görmedim. Onun yüzü daima en mütecessis gözlerle karşı kaim bir perde geren peçe-siyîe kapalı imiş. Bu peçeyi hünkârın yanında kaldırmış olduğunu işittim, fakat hünkâra karşı istisnai bir hareket olan yüzünü göstermek lûtfundan o sırada kendisine refakat eden İngiliz sefiri de istifade etmiş oluyordu. Huzurda oğulları da bulundu.

Melike'nin hususî hayatına dair ufak tefek malûmatı mihindarlarından almıştım. Maiyetinde hususî alıcısını beraber getirmişti. O Hind usulünde pişirdiği şeylerden başka bir şeye el sürmezmiş ve bu yemekler türlü baharat ile o kadar ağır şeylermiş ki mihindar, kendisine ikram edilen bir yemekten büyük bir mide sancısı çekmiş. Bütün hizmetçiler yalınayak gezerlermiş. Uzakşark memleketlerinde bunun, hilâfına hareket edilemeyen bir usul olduğuna vâkıftım, fakat bir Avrupa seyahatinde aynı usulün tatbikinde ısrar olunuşuna bir geri kalmak fikrine inad ile yapışık olmaktan başka mânâ verilemezdi.

Melike'nin mihindara hediyeleri oldu: Sert kokulu karanfillerle örtülmüş, kırmızı ipek ve kılardanla karıştırılmış bir örgü... Bu ne olacak, başa mı giyilecek, bunun istimalini anlamak mümkün olmadı. Sekiz on adet, pek iptidâî bir sanatla işlenmiş, gene ipek ve kılardanla karışık parçalar... Bunlar da belki bir sûrahi, bir bardak, bir çiçeklik altına konabilir diye düşünüldü ve hiç bir zaman bu suretle istimaline teşebbüs edilemedi.

Melike ile hünkâr nasıl konuştu. Arada bir tercüman olmayışına nazaran hünkârın farisî söyleyebildiği kadar söylediğini, melikenin de farisî anlayabildiği kadar anladığını farz ettik.

İngiliz sefirinin de hazır ve nazır olduğuna göre bu mükâ-lemenin üç beş havai cümleden ibaret kalmış olduğunda şüphe yoktur.

**Bir sual — Tahsili var mıydı? — Malûmata — Hafızası — Uyusal —
Tevekküle ve teslimiyete müstenit bir felsefe — Tasarruf —
Babîali ve Çırağan yangınları**

Beşinci Mehmet nasıldı? Herkesin zihninde bu sual vardı. Bana da kaç kere dostlar bu suali irad ettiler. Bugün kendi kendime gene bunu soruyorum ve karışık tahassüslerin, müşahedelerin izleri arasında bir hülâsa yapmak istiyorum. Tarih bakımından elbette bir kıymet irae edecek olan bu hülâsada beşeriyet için mümkün olabilecek mikyasta faydalı olmağa çalışacağım:

Sultan Resşat tahsil görmüş bir zât değildi, hanedan büyük çoğunluğu içinde istisna teşkil etmekten uzak olan bu tahsil yokluğuna rağmen emsaline nisbetle gene seçkin bir mevkide sayılabilirdi. Biraz arabcaya, daha ziyade farsçaya vâkıftı; türkçeyi pek güzel, hattâ oldukça nutuk edasiyle söyler; istimali dairesine giren Arab ve Fars lügatlerini pek doğru telâffuz ederdi. Ona inşacı, hattâ kâtip, hele hiç şair denemezdi; fakat bence görmek müyesser olan kısa yazılarında yanlış yapmadığına dikkat ederdim. Garb lisanlarından hiç birini bilmezdi. Yusuf İzzüddin'in Fransızca anlar, yahut, söyler diye şöhretini merak ederek benden birkaç kere buna dair malûmat almak istemişti. Bu suretle çıkarmış idim ki hanedandan garb lisanlarına vâkıf olanlardan hiç birini düşünmemesine mukabil veliahdi düşünmesi kendisinde vaktiyle Fransızcaya çalışmamış olmaktan doğan bir esefe tercüman olmaktadır. Hattâ öyle farzederdim ki tekrar tekrar bu noksanı ödeyebilecek teşebbüslerde bulunmuş, fakat muvaffak olamayarak devam edememiştir. Osmanlı tarihini pek iyi bilirdi, fakat umumî tarihe, dünya siyasetine vâkıf değildi.

Konuşurken telâkatine dikkat etmemek mümkün olmazdı. Hususiyile pek sağlam olan hafızamın arasından hikâyeler naklederken, hele bunlardan tuhaf olanlara bir parça istihza ve tahakküm çeşnişi karıştırırken - ki, bunu ezcümle Abdülha-mid'in gençliğine aid hatıralarında yapardı - onu dinlemekten haz alınırdı.

Müteassıb denecek bir dereceye çıkmaksızın pek ziyade dindar idi. Tarikatı mevleviyeye mensup olduğundan hassaten mevlevilere ve umumi-

yet üzere tarikat erbabına karşı pek ziyade saygı gösterir ve onlara her vesile ile iltifat ederdi. Saltanatı zamanında şeyhlerin nüfuzuna tâbi olduğuna dair devran eden rivayeti teyid edecek bir emare görmedim. O, ancak olayların nüfuzu altında bulunur, ve ahvalin cereyanı ne getirirse onun icaplarına karşı uysal ve uygun olurdu. Onun içindir ki iktidar mevkiine kim ve nasıl bir fırka gelmişse o da hemen o yana temayül etmiştir.

Pek dindar, ve hayatında tecelliyatın sıcak soğuk dalgaları arasında pek pişkin ve alışkın olduğundan, tevekküle ve zuhuratı geldikleri şekilde kabule dayanan kendisine mahsus bir felsefesi vardı. Onun içindir ki zamanında çeşit çeşit çirkin vakalara şahid oldu, bunları ancak hissedilen bir endişe ile karşılamakla beraber telâşa düşmedi. Hattâ hususî hayatında zuhur eden ölüm vakalarına karşı da o kadar tevekkülle mukabele etti ki bunu kayıtsız ve hissiz olduğuna hamledenler pek çoktu. Bu vakalar arasında üçüncü kadın efendinin ve ortanca oğlu Necmüddin Efendinin ölümleri zikrolunmalıdır.

Cömertliği vardı, fakat daima hazinei hassanın gücüyle denk getirirdi. Seyahatlerinde, ve İstanbul'da zuhur eden Mercan ve Lâleli büyük yangınları gibi facialarla, mühim ölçüde ianeler verir, Donanma Cemiyetine yardımda bulunur, hayır müesseselerine para gönderirdi; fakat Eyüp'te kendisi için inşa ettirdiği türbe civarında yaptırdığı mektepten başka bir hayır müessesesi vücuda getirdiğini hatırlamıyorum. Bu cömertlikleri kendisine muhalif olanlar umumî efkârâ karşı göstermesine lüzum görülmüş şeyler olarak addederlerdi. Böyle olsa bile bütün hayır müesseseleri için fedakârlıkta bulunanlara âmil olan hisler eşilince altından daima bir bencil emelin keşfedilmeye-ceği temin olunamaz. O da emsalinden başka türlü değildi.

Bu cömertliğe mukabil hususî hayatında, etrafında bulunanlara, hususiyetle harem halkına karşı nekes denecek derecede tasarrufa riayet ederdi. Gözlerimin önüne geliyor: Sarayın ufak tefek masraflarına karşılık olmak üzere hazinei hassadan cibi hümâyûn kâtibine aydan aya masrafları yenilenen bir sermaye verilirdi; bundan başka hünkârın şahsî masrafları için kendisine de, zamanımızda bin altından ibaret bir meblâğ takdir olunurdu.

Bu para gelince başkâtibi ve esvabcıbaşıyı yanına çağırır, küçük yazı odasına kapanırdı; üçü birden orada halının üzerine yerde otururlar ve ortaya para konurdu. Onun bir küçük defteri vardı ki bunu kendisi yazar-

dı. Kadın efendilerinden, baş ikbalden ve sırasıyla hazinedar ustalardan başlayarak en mütevazi derecelere kadar bütün harem halkı bu defterde maaşları miktarıyla kayıtlı bulunurdu.

Harem halkı önceliklerin zamanlarına nisbetle o kadar azlık idi ki bunlara oldukça mühim birer maaş tahsisi pek mümkün iken vaktiyle hükümet dairelerine yeni çırağ edilenlere sadaka kabilinden bağlanan aylıklar kabilinden, eğer hatırda yanlış kalmamışsa, en küçük hizmet kızlarına verilen para ayda 150-200 kuruşu geçmez ve bu miktar derece derece yükselerek nihayet kadmevendilere kadar gene bizleri tebessüme sevk eden bir miktarı aşmazdı. Bazan da harem halkından bazılarının mücevherat alınırdu. Bunlar çarşı işi pek ucuz ve bayağı şeyler olurdu.

Yangınlardan bahsederken Babîâli yangınıyla Çırağan yangınına hatırladım. Babîâli yangınına pek üzülmüş göründü. Bunu hem yıkım, hem devletin satvetini haleldar edecek bir feaat olarak telâkki etti; fakat İstanbul'un mefahirinden biri olan ve saraylar içinde ziynet ve sanat itibarıyla hepsine üstünlükte şüphe edilmeyen Çırağan sarayı yangınına, vukuuna zaten intizar edilen bir hâdise kabilinden telâkki etti; bunun için fazla bir teessür gösterdiğini bilmiyorum.

Babasının eseri olan Dolmabahçe sarayı için düşkünlüğüne mukabil amcası Abdülâziz'in inşa ettirdiği Çırağan sarayı hakkında soğuk bir hissi vardı. İki kardeşten vücut bulan hanedan âzası arasında her vesile ile görülmüş olan bu soğukluk saraylara dair hislere kadar sirayet etmiş denebilirdi; hattâ bunun içindir ki Ahmet Rıza'nın talebi üzerine Çırağan sarayının mebusan meclisine tahsisi meselesi zuhur edince hünkâr bunu aceleyle hamlolunabilecek bir muvafakat hamlesiyle kabul edi-vermişti.

Vaktaki hâlâ sebebi meçhul kalan bu yangın —ki bir suikast eseri olabiliirdi, yahut sadece bir elektrik kazası idi— zuhur edince bizler güzel sarayın cayır cayır yanışı karşısında ağlayarak kıvranırken facianın seyri hakkında kendisine peyderpey malûmat verilen hünkâr bunu tevekkül ve kazaya rıza felsefesiyle kabul etmişti.

**Küçük meraklar — Elektrik ziyasına muhalif —
Fazla sıcaktan mustarip — Aynalar — Harem şamdanları —
Aubusson halısı — Başlıca vasfı.**

Sultan Reşad'm her insan gibi ufak tefek merakları vardı. Bunları kusur mahiyetinde telâkki ederek aleyhine tefsir etmek pek ziyade insafa aykırı olur. Bu meraklardan hatıra gelenler arasında birkaç tanesini kaydedeyim:

Gözlerinde bir arızadan dolayı fazla parlak ziyadan hoşlanmazdı; onun için sarayda elektrik tesisatına, tâ teşebbüsün başlangıcından başlayarak, muvafık bir gözle bakmadı. Çırağan yangınının bir elektrik kazasının olması ihtimali üzerine buna bir de vehm eklendiğinden, mütehasıs Said'in pek bilerek çalışmasıyla her türlü iptidai tesisatı tamamlandığı, sarayın her tarafında avizeler ve büyük şamdanlar tellerle örüldüğü halde, iş yalnız cereyan vermekten ibaret kaldığı halde, Dolmabahçe sarayını loşluktan kurtarmak mümkün olmadı. Belki de hünkâr bu son işin bir neticeye varmasına mâni olacak yolda gizli telkinlerde bulunmuştur. Onun arzusuna muhalefet bizlere düşmezdi.

Merkezî ısınma işi de böyle akamete uğramıştı. Fazla ziyadan korktuğu kadar Dolmabahçe'nin soğuk dairelerinde yaşamağa alışkın olan bu şişman zat fazla sıcaktan da muzta-rib olurdu. Sarayın her tarafı oyularak sıcak su borularının geçeceği delikler hazırlanmış, hattâ koltuk kapısından girilince son tarafta mevcut bir mahzen de kazan için kazılmış, burada bir de yüksek baca yapılmış iken kazana mahsus olan yer, her türlü gayrete rağmen, su istilâsından kurtulamıyarak kazanın vazina imkân olamamıştı. Bütün Dolmabahçe sarayı, deniz kenarında bulunan diğer saraylar gibi, fennî vesaitin henüz ile-rilememiş zamanlarında su baskınlarına karşı temellerini kurabildikleri halde bir kazanın vazı için böyle bir engele galebe Çahnması anlaşılamayacak bir hâdise olmakla beraber, bunda da hünkârın gizlice müessir elan bir müdahalesi olmuştur mütaleesiyle hakikati araştırmaya teşebbüs edilemedi, ve kışın sarayda hep titreştik durduk.

Ufak merakları arasında büyük aynalara karşı olan teha-şisine de işaret etmelidir. Bunlar gözlerini mi alırdı, yahut birdenbire çöküp bir kaza yapar diye mi düşünürdü, bilinemez; herhalde daima geçeceği bir yerde bulunan ve yerden yüksek tavana kadar giden gayet büyük iki Venedik aynasının kaldırılmasını istedi. Bunlar Abdülmecid'in türlü masraflarla ve emeklerle sarayın muhtelif yerleri için celbettiği şayanı hayret güzellik ve büyüklükte aynalardandı. Bu kaldırılanların nereye tesadüf ettiklerini ve onları kırmaksızm indirip kaldırmağa muvaffak olan mefruşat idaresinin bu mühim ve her türlü kazaya müsait işi ne vesaitle yapabildiğini hatırlıyamıyorum. Yine bu kabilden bir merakına, harem dairesinin büyük sofrasında dört köşeye konmuş olan birer metreden fazla irtifada gümüş şamdanlar için vâkıf olduk.

Bana bunlardan birkaç defa, aradan on beş yirmi gün geçirerek, bahsetti. Babası Abdülmecid pek ziyade nefis eşyayı meftuniyet gösterir ve sarayı bunlarla doldurmak için büyük masraflardan çekinmez imiş. Dolmabahçe'nin hâlâ mevcut olan nadir ve nefis eşyası, hususiyle meşhur üstadların eserlerinden teşekkül eden zengin levhaları hep onun yadigârıdır. Haremde bu şamdanları da o kabilden olarak Paris'te imal ettirilmiş gayet sanatkârane şeylerdi ve her birinin kaidesinde geyiklere saldıran av köpeklerini şekillendiren pek işlemeli ve bakılınca yaşıycr olduğuna hükmedilecek tabiyette groupe'lar vardı. Bunları hareme her gittikçe hayran olarak uzun uzun seyredirdim. Bir gün hünkâr beni oraya kadar çağırıldı ve bunların yanma kadar götürerek:

— Ne acı manzaralar!., dedi; bunları gördükçe âdeta azap duyuyorum. Biçare geyikler!... Acaba bunları kaldırmak mümkün olmaz mı?...

Sustum, susmaktan başka elden ne gelirdi?... Hakikaten bu manzaradan kendisi mi azap duyuyordu, yoksa harem halkının telkini mi vardı? Aradan bir müddet geçtikten sonra bir gün mâruzâta bakarken kalemi elinden bırakarak yine bundan bahsetti, münasib bir şekilde geçiştirdim; bir üçüncü, bir dördüncü defa artık geçiştirmeye imkân kalmayınca:

— Tensib buyurulursa, dedim, şamdanları yerlerinde bırakalım, fakat onları sade birer kaideye oturtmak için yeniden ayak döktürelim. Pederi mükerremenizin (zaif damarı) bir yadigârı olan o mevcut kaideleri hazinesi hassada yahut hazinei hümayunda muhafaza edilmek üzere kaldırırsınlar...

Buna muvafakat etti ve öylece yapıldı. Ben o nefis sanat eserlerini böylece kurtarmış olduğuma hâlâ memnunum, fakat onların bu gün nerelerde mahfuz olduğuna vâkıf değilim.

Yine bu kabilden bir hah hikâyesini hatırlıyorum. Dolmabahçe'nin saat kulesine kargı cephesinin deniz tarafındaki köşeyi teşkil eden ve sefirlerin kabulü için kullanılan büyük salonda yine Abdülmecid'den kalma pek güzel bir Aubosson halısı vardı ki kırk seneden fazla bir zaman içinde cıvılcıvılcı kaynayan güneşten oldukça solmuş renginden başka bir kusuru yoktu. Yepyeni kalmış denebilecek bir halde olan bu nefis halının, belki kıymetine bir eskilik ilâvesi yapacak olan soluk-luğuna hünkâr tahammül edemeyerek bir Hereke halisiyle değiştirilmesini istedi. İradeyi hazinesi hassaya tebliğden başka yapacak bir iş yoktu, ;uf ak bir ilâve yaparak: (Pek ziyade kıymeti haiz olan bu halı sonradan düşünülecek bir yerde kullanılmak üzere muhafaza edilmek kaydıyla...) halı ne oldu, buna da bu gün vâkıf değilim.

İşte Sultan Reşad'm meraklarından da bahsettim, bunları kusur olmak üzere telâkki etmek mümkün olsa bile bunlara mukabil kaydedilmek icabeden birçok meziyetleri vardı. Bunların başında adetâ kendisinin bellibaşlı vasfı olarak her vakit her vesile ile nazik olmak, türlü can sıkacak hallere maruz olup dururken hiddet ve infialine tercüman olabilecek bir kelimeye, bir harekete imkân bırakmamak kaygusunu kaydetmelidir.

Uzun yıllar hizmetinde bulunduk, gün geçmezdi ki kendisini tekrar tekrar görmeyelim, öyle hadiseler ve olaylar arasında ona mülâki olduk ki mesleğini, mizacım muhtelif vesilelerle tecrübe etmiş olduk. Onun hiç bir zaman, değil bizlere karşı, hususî hizmetinde bulunan bendelerine muhaliflerine karşı bile bir ağır söz söylediğine yahut incitecek bir tekdirde bulunduğu gahid olmadık, onu yakından gören; kendisiyle doğrudan doğruya temas fırsatını bulan kâtipler, yaverler, diğer bütün saray erkân ve anasırı onun tarafmdan her vakit incelik ve iltifat ile muamele gördüklerinin şükranını taşırlar. Maamafih bundan bir ifrat mânasını da çıkarmak doğru olmaz. Eğer öyle olsaydı bunun bir kıymeti kalmazdı, yapılacak iltifatı bir ölçü dairesinde tutardı. Yalnız huzura kabul edi-lenvükelâ ve ricalle karşı istimalden vazgeçmeğe kadir olmadığı saygılı kelimeler bizleri oldukça sıkardı.

Doğru söylemekten hiç bir zaman geri kalamayan Lûtfi Simavi bir gün bana bundan bahsederken: — Kendimi tutamadım; münasib bir lisanla bu zevata karşı o kadar nazikâne bulunmanın muzur bir tesir yapabileceğini söyledim, dedi.

Pek doğru olan bu sözün bir tesir yaptığını sanmam, nitekim o da hünkârın yine o tarzda devam ettiğinden şikâyet eder dururdu.

Hünkârın bu nazik olmak kaygusunun bir hikâyesini de naklederek bu bahse son vereceğim.

**İfrat ile nazik — Bir cuma günü —
Zeki mi, Saf mı? Saray hayatının tesiri —
Halline çare bulunmayan işler — Hususî bir zekâ — Logofet Bey —
Süslü bir tasvir.**

Hünkârın nazik olmak vasfının ifrata hamlalunabilecek tezahürleri olurdu. Yabancılara karşı her vakit redingotunun önü iliklenmiş bulunurdu ve onları kabul ederken ayağa kalkardı. Bu da pek beğenilen bir hareketti, elbette. Fakat mahrumiyeti dairesinde bulunan ve her vesile ile her gün kendisini tekrar tekrar gören bizlere karşı bile fazla takayyüde lüzum görür, meselâ sıcak günlerde fesini başından çıkarmış ve yalnız beyaz takesiyle kalmış bulunursa hemen fesini giymek üzere elini uzatır ve ben-degândan birinin: «Efendimiz, zahmet buyurmayınız. Onlar sizin adamlarımızdır!» kabilinden bir müdahalesi üzerine gülerek, sanki zorlanmışçasına, yalnız takesiyle kalkmağa muvafakat gösterirdi.

Bu zeminden hikâye edilmeğe değer bir vakayı misal olarak kaydedeceğim:

Cuma selâmlığında hazır bulunanları mutad olan vükelâ camide kendisini karşılar ve uğurlardı. Bunlar az çok değişiklikle harbiye, bahriye, evkaf nazırlarıyla Şehremini idi. Bir Cuma, selâmlık Beşiktaş'ta Sinanpaşa camiinde icra ediliyordu. Burada Hünkârın hususî odası, başlangıcında pek dar bir dehliz bulunan merdivenin hemen yanı başında idi. Namaz bittikten ve artık Hünkârın avdeti zamanı geldikten sonra bu zevat o daracık merdivende sıralanmış bulunuyorlardı. Hünkârın kunduraları da kapısının dışında duruyordu. Vakta ki kapı açıldı ve Hünkâr görüldü, kendisini teşyi için muntazır olan zevatı ve onların karşısında giymeyi edeb ve terbiyeye pek aykırı, âdeta bu hazır bulunanlara karşı tahkir ederce bir muadele addederek, bir kunduralara, bir de onları buraya koyan «svabcıbaşıya baktı: Bunun mânası derhal sezildi, kunduralar odanın içine alındı, Hünkâr geri döndü, kapı kapandı ve orada giydikten sonra tekrar çıktı. Bizler hep tebessümle birbirimize bakmıştık. Onun mizacı bilindiği için bunu kendisine göre tabii bulmakla beraber istiğrab ile telâkkiden hâli kalmamıştık. İşte bu küçük vaka onun nazik bulunmak çabasına birçok benzeri arasında, bir numune teşkil eder.

Zeki mi idi, saf mı idi, bu iki sualin ikisine de topluca olarak «Evet, yahud, hayır!» denilemez. Zekâ denilen hassa herkeste, değişik bir ölçüde, az veya çok çukurlarda muhattır; nitekim temizlik de öyledir. Ufukta yığılmış bulutların arasından vakit vakit çakan şimşek parıltıları kabilinden temizlik sislerinin arasından da zekâ parıltıları görünür. Bu kabilinden olarak beşinci Mehmet için tam mânasıyla ve mutlak bir katiyetle ne zeki idi, ne saf idi denilemez. Onun tutuklukları, donuklukları olurdu. Geçirdiği hayatın içinde görgüsüzlükten, te-massızlıktan, hele umumî malûmattan, sermaye azlığından tevellüd eden ve bu itibarla mazur görülmeğe lâzım gelen bu halinin zıddı olarak birçok tekdirdelerde pek ziyade uyanıklık, hatta tabir caizse kurnazlık müşahede edilirdi. Bu da saray hayatı kabilinden her türlü hile ve desiseye, türlü türlü tezvirlere inüsaid bir zeminde müşahedelerle, tecrübelerle kesinleşmiş bir kabiliyetin zarurî semeresi olmak lâzım gelirdi.

Haricî âlemlerle daima temasta bulunan gözleri uyanık halinde, kulakları kirışte bendegânın şuradan buradan getirdikleri havadisi, efendilerine karşı sadakat ve bağlılık delilleri göstermek kaygısıyla harem ve hanedan azası saraylarının dedisini kodusunu çeşit çeşit korkulu ilâvelerle süsleyip önüne döken musahiblerin hikâyelerini dinleye dinleye hususî bir neviden kabiliyetler inkişaf etmiş oluyordu.

Öyle halli müşkil vakalar, hele hanedana müteallik karışık işler zuhur ederdi ki bunlara karşı bir çare bulmaktan âciz kalınca bizler, ekseriyet üzere, tesviye imkânını hünkâra müracaat etmekte arardık. Bu zeminde zuhur eden vakalar için misal iradına lüzum yok. Bir ev idaresinde bils öyle zorluklar zuhur eder ki efendiler, hanımlar için içinden çıkmaktan âciz kalırlar. Bir saray hayatında, bir saltanat hanedanı azasının birbirine karşı münasebetlerinden nasıl ihtilâflar, müşküller guhûr edeceği kolaylıkla tahmin edilebilir. Gün geçmezdi ki bu zorluklar gelip mebeyn erkânına dayanmasın. Ve bunlar da, meselenin hallinde bir çıkmaza sapsalınca, nihayet bir kâhine müracaat kabilinden, Hünkârın reyini almak mecburiyetinde kalırlardı.

O zaman Hünkâr susarak dinler, dinler ve mesele kâfi derecede teşrih edildikten sonra hemen bulunuveren bir tesviye çâresini söylerdi.

Başmebeynci ile başkâtib, eğer beraber bulunuyorlarsa, birbirine bakarlardı ve bir tebessümün içinde yekdiğerine «nasıl oldu da bunu biz bula-

madık?» mânasını gönderirlerdi. İşte bu sıralarda hükmclunurdu ki hünkârda hususî mahiyette bir zekâ vardır.

Bu neviden ve oldukça tuhaf bir vaka hatırlıyorum: O tarihte yaşamış olanlar ayandan Logofet Beyi pek iyi bilirler. Muteber ve maruf rum ailelerinden birine mensub olan ve Rum patrikhanesinin de, icabeden zamanlarda, tercümanlık vazifesini yapan bu zat eski Osmanlı terbiyesi almış pek nazik, pek temiz, ve pek girgin bir adamdı. Türkçe okur, yazar, fakat konuşusunda, ıstılahlı ve süslü söylemeğe çalışmakla bsraber, türkçeyi garib bir rum şivesinde telâffuz ederek oldukça gülünç olmaktan kurtaramazdı. Şahsan kısaca, küçükçe denebilecek olan bu adamda cismiyle tezat teşkil eden büyük bir ikbal hırsı vardı. Bu hırsın sâikasıyla olacak, bayram merasiminde tebrik için rum patriğinin reisliğine ruhanî heyet toplu olarak huzura girince tercümesini bu zât kendisine mahsus şive ve vaziyet ile okur, ve bu vazifeyi mühim bir övünme fırsatı adederdi.

İşte bu zât bir ziyafet esnasında hünkârın iltifatına maz-har olurken ona göğsündeki nişanları gösterdi ve fırsat bularak Abdülmecid tarafından ailesine verilen kıymettar taşlarla süslü bir tasvirden bahsetti. Bundan maksadı o sırada anlayamadı, fakat galiba hemen ertesi gün bu zât o tasviri getirip bizlere gösterdi, ve bunu talik etmek için hünkârdan müsaade istihsaline tavassut rica etti.

Logofet Beyin göğsünde Abdülmecid'in değerli taşlarla donanmış bir tasviri!... Bu öyle bir garibe teşkil ederdi ki buna Re hünkâr müsaade edebilir, ne de o müsaadenin istihsaline tavassuta imkân bulunurdu. Logofet Bey kendisini kırmayacak bir esvab ile iş geçirildikten sonra mesele hünkâra hikâye edildi. O dinledi ve derhal bizlerin hatırına gelmeyen bir hal çâresi buldu. Hünkâr Logofet Beye iltifatının tebliğiyle beraber o tasvirin bir ziynet mücevheri olarak karısı tarafından takılması münasib olacağını söylenerek gönlünün alınmasına Lûtfi Simavi'yi memur etti. Logofet Bey bu iradeyi kendisine dünya bahşedilmişcesine büyük bir sevinçle telâkki ederek saraydan âdeta oynayarak çıktı.

**Kendi yuvamda — Ev, eşya, ağaçlar, güller — Köy komşuları —
Bir dost — Sükûn, heyhat!.. — Balkan harbi — Babîâli baskını —
Mahmut Şevket — Çatalca müdafaası — ittifakın iflâsı —
Memleket çürüme halinde — Abdülhamid —
İki birader kargı karşıya — Beni davet ediyorlar**

İşte artık uzun bir yolculuğun fırtınalarında bocaladıktan, misafirhanelerde yuvarlandıktan sonra yuvasına dönen bir seyyah gibi kendi evime, kendi bahçeme, kendi eşyama, bütün hayatımdan birer parça teşkil eden bu muhitin muhteviyatına kavuşmuş, ve türlü yorgunluklardan sonra nefsinde artık bir sükûn ve dinlenme günleri vadeden bir adam rahatlığıyla yerleşmişim; bana bir gün sarayda (buralara alıştıktan sonra köy evinizde nasıl yaşayacaksınız?) tarzında sual soran dostuma kalbimi dolduran hoşnutluk cevap vermiş oluyordu. Evet, bu evin tavanları, duvarları süslü öpücük değildi; duvarlarının kâğıtları solmuş, tavanlarının tahtaları çatlamıştı; eşya, basit, müte-vazi, sâde idi; fakat gözlerimde, evi dolaşırken her tarafına bir öpücük gelen bir hayatın sıcaklık eseri kalıyordu; sanki parmaklarımın arasında yaşıyor, benimle beraber yaşıyor olduklarına teminat veren nabızlar duyuluyordu. Hele bahçemde bütün ağaçların, fidanların yıllarca uzaklara düşmüş, kendilerinden ayrı kalmış bir eski dostu tekrar görmek genişliği var gibiydi; bunları tercümei halleriyle üzerlerinde taşıdıkları hatıralarla tanımış, sevmişim, ve tekrar hepsini sıhhatte görmekle bahtiyar oluyordum. Ya güllerim?..

Onları da hep, hattâ isimleriyle tanırdım, birer birer tekrar gördükçe kendileriyle konuşuyor gibiydim: İşte Caroline Testout!... Comment vous pertez vous, madame? diyordum. Sonra karşısında Captain Christy...

Ona da «How do you do?» diyordum. Ve böyle evimde, bahçemde dolaşırken hep onlara yakın ve öte taraftan uzak kalıyordum.

Bana gelenler oluyordu. Köy komşuları, senelerce beni görememiş aşinalar birer ikişer gelerek gönlümü alacak sözler buluyordu, bu meyanda bana pek yakın bir dost geldi. Hükümet değiştikten sonra yeni bir mesnedi ikbale geçen bu dost oraya yetişmek için acele ediyordu, hemen ayak üzeri bana kimbilir ne zamandanberi zihninde yuvarlanmış bir tesliyet cümlesini hemen söylemekte gecikmedi.

Kimdir o insanları pek iyi tanıyan hâkim ki: «Allah beni dostların şerrinden korusun, düşmanların hakkından ben gelirim» demiş?

Bu cümle şu idi: «Siz o makama bir ihtilâl neticesiyle geçtinizdi. Akıbetin böyle olacağına şüphe yoktu, onun için teessüf etmek doğru değildir!»

Ne cevap verdim, elbette anlamamışcasına safcasma bir mukabelede bulunmuş olacağım, onun zaten işitmeğe, dinlemeğe vakti yoktu. Mesnedi ikbaline yetişmek için acelesi vardı. O çıkınca ben gene bahçemde dolaşmağa başladım, felsefe yapar gibi gülümseyerek...

Hep böyle köyümün içinde, inziva ve sükûnet havasında yaşıyacağım ümidinde idim. Heyhat!.. Hayat buna nasıl müsaade edebilirdi? Günden güne tehditleri artan ufuklar türlü açılımlar silsilesini getirip memleketin üzerine boşaltmakta gecikmedi.

Hepsinden evvel Balkan harbi!.. Dünyanın hayretle açılan gözleri bir garibinin vukuuna şahid oldu. O zamana kadar birbiriyle düşman olan üç rakip memleket, Makedonya, Trakya ve Bosfor üzerine gözlerini dikerek ittifak etmişler, ve hep beraber, bir istilâcı ordu hızıyla yürümeye başlamışlardı.

İtalya ile harb hali nihayet Ouchy muahedesiyle kapanmıştı, o taraftan Türkiye emin olabilirdi, fakat üç müttefik Balkan devletiyle uğraşmak için halâskâran ve onların harbiye nazırı mukavemet edebilecek miydi? Edebileceğine hiç kimse ihtimal veremezdi. Nitekim edilemedi. İstilâcı ordu Çatalca'ya kadar dayandı.

Babiâli baskını, Nâzım Paşanın katli, Ahmet Muhtar Paşadan sonra iktidar makamına gelen Kâmil Paşa heyeti vükelâsının çekilmesi, tekrar İttihad ve Terakki'nin idare başına geçmesi, Mahmud Şevket Paşanın Harbiye Nezaretini ele alması... Ve hezimete uğramış Türk ordusunu enkazıyla Çatalca'da cihanda hayretler uyandıran müdafaa hattının tesisi, bu aralık müttefik memleketlerin birbirini tutmaz emelleri müsademesiyle ittifakin çözülerek tersine dönmesi, silâh arkadaşlığına bedel birbirine ateş açmak suretiyle cenge girişmesi... Bütün bu vukuat birbirini kısa fasılalarla takip ederek uzun bir zincir şeklinde dönüyordu; fakat İstanbul kurtarılmıştı.

Türk ordusu Çatalca'da vatani kurtarmağa uğraşırken köyümüzde hemen kimse kalmamıştı; ben de aileyi İstanbul'a göndermiştim. Refikamın cesur ve metin validesiyle ben köyde, evde kalmağa karar vermiştim. Burada top gürültülerini dinleyerek neticeyi bekliyordum. O zamana kadar köyde harbin, hezimetin çeşit çeşit acı tablolarına şahid olmuşum. Sonradan bunlara dair yazılar yazdım ve şurada burada neşrettim. O hatıraların elîm ve tesiratiyle sızlarken ve bu son günlerde top seslerini dinleyerek müthiş ihtimallerle titrerken hep kendi kendime: «Ahmak! diyordum, sen miydin, burada müsterih ve âsû-de bir ömür geçirmek sevda-sında bulunan?...»

Memleket parça parça kopmuş, anavatandan ayrılmıştı. Arnavutluk, Makedonya, Trakya'nın bir büyük kısmı hep istilâ altında idi. Bunlardan ne kalacaktı?..

Bu meyanda Selânik vardı. Orada Abdülhamid de vardı. Selânik'e muntazır olan akıbeti düşünerek hükümet Abdülhamid'i orada bırakamazdı. Her şeyden evvel kendisini İstanbul'a getirmek lâzımdı ve öyle yapıldı.

Bir aralık Rusya Çarının İstanbul'a misafirliği ihtimali üzerine hazırlanan ve o zamandan sonra öylece boş kalan Beylerbeyi sarayı Abdülhamid için en münasib bir ikamet yeri idi; ve bu suretle iki birader, biri Dolmabahçe'de diğeri karşısında yekdiğerinin beyaz cephelerine baka baka yaşamağa mahkûm olmuşlardı.

Nihayet harb bitti, fiilen bitti, fakat hükmen de bitmeliydi, o zaman uzun uzun barış imkânları araştırıldı, Balkanlar karışıklığının içinden çıkmak lâzımdı, yalnız müstevliler arasında değil, onların her biriyle Türkiye arasında öyle bir uzlaşma vukua gelmeliydi ki artık başka neviden vukuat tecelli edinceye kadar dünyayı kaplamak tehlikesini gösteren bulutlar ufuklardan tamamiyle sıyrılmış olsun.

Ne kadar arzu edilir ki bu buhran senelerinin tarihi, bütün safahat ve tafsilâtiyle yazılmış olsun. Buna merak eden tarih yazarları bulunmadı mı? Bulunmadıysa zuhur etmeyecek mi? Hiç olmazsa Üniversite talebesi?.. Bu zeminde tettebbüata girişmezler mi?..

Yavaş yavaş memleket tekrar huzura kavuşuyor zannolundu. Yunanistan'dan başka diğeriyle uzlaşıldı, yalnız Atina ile bir karar verilemiyordu.

Bir gün İttihad ve Terakki merkezi umumisinden bana bir haber geldi, beni istiyorlardı. «Acaba nedir?» diye köyden inip ovaya gittim.

Yolculuk — Zor bir iş — Borç aîma — Reşid Saf-vet — Paris'de — Sefirin muaveneti — Temaslar — Bütün gündüz meşgul — Gecele-ri?. — Kimlerle konuştum — Birkaç isim — Açık mektup — Gil Blas — Mülakatlardan çıkan netice

Cemiyetin umumî merkezinde Talât'la iki arkadaşını buldum, bana hemen haber verdiler: Size bir yolculuk göründü; dediler, ufak bir endişe ile sordum:

— Nereye?

Paris'e!., cevabını alınca itiraf etmelidir ki Paris'in daima teshir eden cazibesi tesiri altında sevinç duydum, yıllardanberi hiç Avrupa seyahatine çıkmış değildim, hele Paris gözümde tütüyordu. Bu yolculuğun sebebini hemen izah ettiler. Balkanlarla henüz katî bir uyumsuzluğa varılmamıştı. Paris'te barış şartlarının Türkiye' lehine tekarrürü imkânlarım yokâmalı, ve ötedenberi Balkanlılar lehine ve Türkiye aleyhine mevcut kanaatleri tashihe çalışmalı. Bunlar kolaylıkla yapılacak işlerden değildi, uzun zamandanberi teessüs eden fikirleri değiştirmek iki üç ay içinde üç beş kişinin mesaisiyle, telkinlerle mümkün olabilecek muvaffakiyetlerden sayılamazdı. Olsa olsa mevcut fikirlerle bunları giderme çâreleri araştırılarak ibtidâi bir fikir hâsıl edinilebilirdi. O zaman asıl yapılacak işi söylediler: Cavid buradan benimle beraber hareket ederek ilk önce orta Avrupa'da, Peşte, Viyana ve Berlin'de durup müzakerelerden sonra Paris'e geçecekmiş ve burada mühim bir borç alma akdine teşebbüs edecekmiş. Onun bu meselede muvaffakiyetini temin edecek surette bir zemin hazırlanmasına çalışmak icabediyormuş.

Haber verdiler ki benden ayrı çalışmak üzere Hamdullah Subhi'nin reisliğinde bir heyet de ycla çıkmak üzere imiş; ta-biatıyla, onlarla temas edilmeli imiş. Müstakil çalışmak aykırı yollarda ilerlemek demek olmadığına elbette dikkat edilir, deniliyordu. Sonunda Talât sordu: — Yanınıza birini alınız. Kimi isterseniz...

Hiç tereddüt etmeden cevap verdim:

— Reşid Safvet'!

Onu küçük yaşmdanberi bütün huylariyle, bilhassa pek müstesna meziyetleriyle tanırdım; yıllarca âmiri olduğum bir dairede gözlerimin önünde yetişmiş, faaliyetini, iktidarını her vesile ile isbat etmiş bir gençti; gerçi gene gençliğinin icaba-tmdan olan didişgenlikleri, hırçınlıkları vardı, fakat ben bunlara o kadar alışkın idim ve onun her vakit kendi kendisini tenkit ve tashih eden muhakeme tecelliyatma o derece sık şa-hid olmuşum ki bu seyahat refakatinde ondan şikâyet vesilelerinden çok daha ziyade istifade imkânları bulacağıma kaniy-dim: ve hemen ilâve edeyim ki bunda hiç aldanmamıştım.

Burada kaydetmeğe lüzum görüyorum: Hünkâr ölümüne kadar nasıl bana bağılıktan hali kalmadıysa cemiyet de dağılmasına yani Büyük Harbin sonuna kadar bana muhtelif vazifeler tevdiinden yahut teklifinden hâlî kalmamıştı. Bu yazılardan onlara dair hatıralardan bahsetmeğe lüzum kalmıyacaktı.

Bu Paris seyahati saraydan sonra bana verilen ilk vazife oldu. O sıralarda doğrudan doğruya İstanbul'dan Paris'e de-miryoliyle hareket mümkün olmadığından Cavid, Reşid ve ben Köstence'ye ve oradan Cavid ayrı yol tutarak, biz Paris'e gidecektik. Öylece yaptık.

Paris'te görülecek işlere dâir Reşid'le ve daha ziyade o esnada Paris sefiri olan aziz ve sadık dost Rifat Paşa ile konuştuktan sonra teşebbüs-lere giriştik. Bir yandan doğrudan doğruya istenilen mülakatlarla buluşturmak üzere tertib ettiği öğle yemekleriyle, hemen mümkün ve faydalı olan bütün şahsiyetleri görmüş, onlarla görüşmüş oldum.

Türkiye'nin vefakâr muhibbi Pierre Loti Paris'te değildi, Rochefort da inzivagâhma çekilmişti. Oraya kadar gitmektense kendisiyle muhabereyi tercih ettim. O da beni Academie arkadaşlarından birkaçıyla ve üç beş edible temasa getirdi, bu suretle bizi uzun zaman işgal edecek, hemen bütün günlerimizi dolduracak meşgale zuhur etmiş oluyordu. Geceleri?. Geceleri, yalnız bize, tiyatrolara, konserlere, barlara mahsus idi. Ben Paris'e karşı bütün açıklıklarımı doyurmak ihtiyacında idim, Reşid de gençliğinin bütün ihtiyaçlarına serbest bir zemin bulabilirdi, bir müddet sonra Cavid de Paris'e gelip' Crillon otelinde mükellef bir daireye yerleşince gecelerimizi üç kişi arasında en h°ş şartlarla geçirmeğe fırsat bulmuş olduk.

Kimlerle temas ettim, neler söyledim, hususiyle onlar neler söylediler, bunları tafsilâtiyle anlatmak bıkkınlık verir. Vü-îcelâden, ayandan, mebusandan, matbuat erkânından, Academie azasından, ediblerden, o sırada iktidar mevkiinde olmamakla beraber tekrar hükümetin basma geçmeleri muhtemel zevattan hemen her gün birer mülakat aldık. Birkaç isim zikredeyim :

İlk önce Hariciye Nazırı Pichon'dan bahsetmeliyim. Fransızların, hususiyle hariciye mesleğinde bulunanların meşhur olan nazik tavırlarına bu zât bir misal olarak zikredilebilir, fakat Hariciye Nazırı sıfatıyla ne söyleyebilirdi? Pek ketum, fakat pek mülayim bulundu. Ben ondan memnun ayrıldım, ancak ayrılırken şu neticeyi istihsal ettim, diyemezdim. Des-tournelles Constant ve Albin Rozay ile de böyle oldu, yalnız bu sonuncusu Reşid'le beni evinde bir akşam yemeğine davet etmek suretiyle fazla bir ikramda bulundu, o kadar... Bu zât me-busan meclisinde hariciye encümeni reisi idi. Balkanlara dair tek bir kelime söylemedi, belliydi ki bu zeminde ictinab siyasetini takibediyordu. Edipler ve muharrirlerden şimdi hatırıma gelen isimler arasında birkaçını zikredeyim. Hanri Levadan, Jean Richepin, Jules Cleretie, Emile Faguet... Bu sonuncusu ile olan mülakatıma dair sonradan bir makale yazmıştım ki «Tanin» de mevcuttur. Matbuattan Herbette, Echo de Paris başmuharriri, Tardieu o zaman Temps başmuharriri Gouvain, Journal des Debats başmuharriri.

Herbette'le benden ziyade Reşid'in temasları oldu, fakat Pierre Loti'ye hitaben yazdığım açık bir mektubu mümkün değil gazetesine kabul ettimedik. Sefarete Rifat Paşanın himmetiyle sofrada yan yana saatlerce kaldığım Tardieu de Türklere hiç mütemayil değildi, o da açık mektubumu kabulde özür diledi. Hele açıktan açığa Türk düşmanlığı yapan Journal des Debats'ın başmuharriri husumetini saklamağa hiç lüzum görmedi. Onu bu eski, sürümü gayet mahdut, fakat siyasi mehafilde nüfuzu pek kavî olan gazetenin kendisi kadar eski ve pis matbaasının, bütün duvarları evrakı havadis yağm-lariyle dolu bir odasında gördük. Gençliğinin zabt olunamayan hamleleriyle Reşid sinirlice mübahaseye girişti. Yıllardanberi edinilmiş bir kanaatin böyle yirmi dakikalık bir mübahese ile değiştirilemeyeiğine hükmederek ben mübahaseyi kısa kestim, ve itiraf ederim, bu adama karşı kinle oradan çıktım, O,öyle inatçı, görüşünde öyle musir idi ki hattâ diğer temas ettiklerimde görülen örf-e ait nazikâne bir lisana bile lüzum görmüyordu. Pierre Lcti'ye yazılan mektup böylece her taraftan alay göre göre nihayet matbaasında pek sakin bir mevcudiyetle ancak yaşayan Gil Blas gazetesinin müdürü tara-

fından iyi kabul gördü ve böylelikle bu bedbaht mektup nihayet intişar edebildi. Gazetenin daracık muhitinde pek iyi bir tesir hasil ettiğini, hele bizde büyük bir memnuniyetle karşılandığını biliyorum, ama bundan ne çıkar?

Zaten bütün bu temaslardan, mülakatlardan, tarafımdan sarf edilen gayretlerden ne çıktı? Tek bir kanaat: Bunu şimdi söyleyeceğim:

Bende en iyi intibalar bırakanlar arasında eski maliye nazırı ve Fransa ile Almanya'nın uzlaşmasına mütemayil olan Ga-illeaux ile Harbiye Nazırı Etienne, hususiyle meclisi mebusan reisi (ki muvakkat bir zaman için Reiscumhur olmuştu) Paul Deschanel zikredilmelidir. Bunlardan birincisi Türkleri ve Türkiye'yi değil, fakat bizlerden birkaç şahsiyeti tanıyordu. İkincisi bir aralık İstanbul'da bulunmuş, ben ona Türklerden ve Türkiye'den bahsederken o bana sade İstanbul intihalarından söz söylemekle mukabele etti. Üçüncüsü Fransa'nın en şık, en güzel adamlarından biriydi; bir aralık beni dinlerken ben «bizim de yaşamakta hakkımız yok mu?» sualini pek heyecanla sormuş olacağım, ki gözleri doldu.

İşte bütün bu görüşmelerin hülâsasını Hanri Lavedan'm sözleriyle yapmış olacağım:

«Biz sizi tanımak, öğrenmek ve sevk etmek isteriz. Biliyoruz ki Fransız harsının ananelerini almışsınız, fakat yalnız o kadar. Kendinizi bize bildirmek için hiç bir şeyler yapmıyorsunuz. Rakiplerinize ise öyle değil...»

Gayet doğru idi. Buna karşı başımı eğdim ve ses çıkarmadım.

**Yusuf Kemal ve talebesi — Lusemburg bahçesinde —
Güzel bir mektup — Diğer talebe — Bir geçit resmi — Dr. Blondel —
Hicran — Ahmet Rıza — Ne halde idi — Hasbihal.**

İstanbul'dan ayrılırken bana bir başka vazife daha verilmişti: Paris'te birçok talebe vardı, bunlardan bir kısmı hukuk bilgilerini genişletmek ve ileride yüksek tahsil görmüş adliye memurları olmak üzere Yusuf Kemal'in nezareti altında bulunuyordu. Onun kadar ciddi ve vazifesine büyük bir ehemmiyet ve sefâhiyetle bağlı bir zâtın reisliği altında bulunan gençler için emin olmak lâzımdı. Kendisiyle görüşerek, ben sormaksızın vermek lütfunda bulunduğu izahat ve malûmat ile, talebesi hakkında kâfi bir fikir almış oldum, fakat o: — Talebe de sizi görürlerse memnun olurlar, kendilerine irşadatımızı dinlemekten de istifade ederler; diye nazikâne bir ihtarda bulununca Luxembourg bahçesinin muayyen bir noktasında buluşmak üzere karar verdik.

Gafil davranarak bu telâkkinin gün ve saatini pek sıkışık bir miada tayin etmişim. O gün ve o saatte Yusuf Kemal talebe ile orada bulundular, kendilerini ayak üzeri toplu bir halde gördüm; memleketin her türlü buhuranlar geçirdiği bir zamanda bir ecnebi diyarda vatana hizmet etmek üzere çalışan gençlere neler söylemek lazımsa o mealde ancak on dakika kadar sürebilen bir hitabede bulundum. Ve söylerken onlara baktım. Hallerinde, tavırlarında öyle itimad ilham eden bir mâna vardı ki evvelce haklarında alman malûmatı tamamıyla teyid ediyordu; onlar beni hiç bir kelime söylemeğe lüzum görmeden dinlediler, ve hemen mühim bir vadedilmiş mülakata yetişmek üzere kendilerinden ayrılmak mecburiyetinde olduğumdan bahsederek bahçeden çıktım. Bu gençler kimlerdi, sonra ne oldular, hiç bilmiyorum. Yalnız o gün kendilerini böyle istical ile terkedişime şaşmış olacaktırlar. Birkaç gün sonra içlerinden biri bütün arkadaşları namına bana güzel bir mektup gönderdi, hüviyetini belli etmeyerek...

İstikbal hakkında şüphelerinden, memlekete avdet edince orada kendileri için mukadder olan vaziyetin şüpheli ve belirsizliğinden öyle bir doğru muhakeme ile, ve o nisbette güzide bir ifade ile bahsediliyordu ki o günün kısa mülakatına bu en mantıkî bir sonuç vermiş oldu. Avdetimde bu mektubu mevzu ittihaz ederek bir makale yazıp neşrettim. Öyle inanmak

isterim ki onlar vatana dönünce şüphelerinden ve korkularından kurtulmuş olsunlar. Diğer talebeye gelince: Bu, acıklı bir hikâyedir.

Onların da nezareti Paris'in tanınmış şahsiyetlerinden Dr. Blondel namında bir zâta havale olunmuştu. Bu zât gelip beni ziyaret etti. O da talebe hakkında bilgi verdi. Hemen bütün talebeyi tetkik etmiş, halleri, hareketleri hakkında fikirler peyda etmişti. Uzun izahat verdikten sonra gülererek:

— Ben ne yapabilirim? dedi; esasen buraya gönderilen talebe hakkında hiç bir makul kaide tatbik olunmamış. Pek rica ederim, bir gün evime kadar geliniz, onları da davet edeyim. Hem haklarında tutulan sicil varakalarını görürsünüz, hem kendileriyle birer birer görüşür, mütaleamın isabetini takdir edersiniz.

Ve böylece bir günün sabahını büsbütün bu işe ayırdık. Boulevard Haussman'da pek güzel ve pek iyi döşenmiş bir dairede ikamet ediyordu. Evvelâ talebe hakkında pek muntazam tutulmuş malûmat varakalarını gözden geçirdim. Bu varakalar gösteriyordu ki bu zât vazifesini imkân dairesinde bir intizama bağlamıştı. Fakat talebe?.. Nasıl olmuştu da bu işle meşgul olan daire, hükümete her ay binlerce liraya mal olan bu işi sakatlarla dolu malûl bir şekilde yapmıştı?

En evvel nezaret vazifesini galiba Paris'in resmî temaşa-kâhırlardan birinin tabibi olan bir zâta tevdi edilmiş olmasına itiraz edebilirlerdi, fakat kendisine tevdi edilen talebe hakkında bir fikir edinilince bu ilk itiraz siliyor ve bütün mes'uli-yet onları intihab ederek Paris'e kadar gönderen hükümete teveccüh ediyordu.

Saatlerce devam eden bir geçit resmi başladı: Talebe ile birer birer görüştüm, içlerinde neler vardı?- Yıldız'm meşhur hafiyelerinden birine tercümanlık eden ve tahsil çağını çoktan geçmiş, İstanbul'da herkesçe tanınmış bir ermeni genci. Teganni tahsili için gönderilmiş kırk yaşlarında bir musevi kadını. Memlekette tahsil devrelerini atlayamamış, nihayet kim bilir nasıl tavsiyelerle, himayelerle Paris'in eğlence âlemlerine atılmış sekiz on muhalif ırklardan çocuklar... Üç beş sene hafif ümid veren gençten başka hemen bütün bu talebe bende azîm bir hicran doğurdu. Bu talebe işi, daha sonraları, Umumî harb esnasında daha ziyade fecaat gösteren sefahat ile devam etmişti. Bu mühim meseleye mümkün olan

intizamı vermek ve türlü fedakârlıklarla yabancı diyarlara gönderilen talebeyi kendilerinden vatan için faydalı hizmetler beklenebilecek surette seçmek bu son yıllara kadar hiç bir zaman müyesser olamamıştı.

Dr. Blondel bu işi bitirince bana bir öğle yemeği verdi, ve pek kibarca edâsiyle, yaşının ilerlemiş olmasına rağmen hâlâ güzel eşinin —belki sahneden çekilmiş bir sanatkar— riyaset ettiği sofrada kendileriyle temas etmeliğime muvafık nazariyle bakılmış olan mebuslardan, muharriplerden, ricalden mürekkep davetliler toplanmıştı.

Bu yemekten, ve sahiplerinden, misafirlerden büyük bir memnuniyetle, fakat talebe için pek acı intibalarla oradan ayrıldım. İstanbul'a avdetimde ihtisaslarımı hem söyledim, hem her vesile ile yazdım. Ne faydası var? Aynı facia daha büyük bir ölçüde katile katile Almanya'ya gönderilen ve heder olan bedbaht Türk çocukları için tekerrür etti durdu.

Paris'e gelip de, İttihad ve Terakki hükümeti iktidar mevkiinden çekildikten sonra, memlekette şerefle, izzet ve ikballe geçen zamanını hatırasından silerek Paris'te, meşrutiyetten evvele ait mütevazi hayatına dönen Ahmet Rıza'yı, bu aziz dostu görmemek mümkün değildi.

O Paris'in nihayetinde, meşhur eski istihkâmların kenarında açılmış ve yalnız bir tarafı yeni inşaat ile dolmağa başlamış olan Boulevard Victor'da iki odalı, bir küçük mutfaklı nıahviyetkârane bir ikametgâha çekilmişti.

Birkaç ay evvel meclisi mebusan reisi sıfatıyla bir sarayda yaşamış iken bu daracak fakirhaneye sığınmaktan gene pek memnun idi. Onda öyle puladdan yapılmış bir ruh vardı ki hayatın hiç bir zelzelesinden sarsılmazdı. Bana hayatını gülerek, bahtiyarâne anlattı, hattâ mutfağını ve içinde iki raftan ibaret kilerini göstererek kendi yemeğini ekseriyetle kendisinin pişirdiğini söyledi.

Ben de ona Paris'teki mesâimi, intibalarımı, hele talebe hakkındaki teessürlerimi söyledim. Uzunca bir konuşma yaptık. Ayrılırken beni bir öğle yemeğine davet etti: Odeon meydanında, tarihî bir şöhreti olan pek mütevazi bir yere: Cafe Voltaire.

Orada mevkîyle mütenasip basit bir yemek yedik. Ben de ona bir öğle yemeğiyle mukabele etmek istedim. Paris'in Pail-lard, Larue kabilinden mükellef bir lokantasına davet etmek onun izzeti nefesine dokunmak de-

mek olurdu. Kendisini ikamet ettiğim Grand Hotel'in nisbeten çok daha ucuz olan Table-d'hote kısmına davet etmek istedim. O, bunu da fazla buldu: — Yerini ben intihab edeyim; dedi.

Ve Place Jeanne d'Arc'da Bouillon Duval'i istedi. Orada buluştuk, ve yemekten sonra Rivoli caddesini takib ederek Place de la Concorde'a nazır Crillon oteline kadar görüşe görüşe yürüdük. Cavid'in orada olduğunu ve borç işi için kendisiyle buluşacağını söyledim. Bilmem ne için o girmek istemedi. Belki daha sonra buluşmuş, olacaklar, bilmiyorum.

Bu gün Ahmet Rıza'dan ayrılırken onu her vakitten ziyade hayranlıkla takdir etmiş bulunuyordum.

**Edirne'nin zaptı — Cavit ve istikraz — Yurda kavuşmak arzusu —
Ne yapılabildi? — Edinilmiş fikirler — Aradaki uçurum — Sedler —
Türk'e karşı iftiralar — Mesuliyet İrimin? — Yunan muhabbeti —
Tek çare**

Edirne'nin zaptı müjdesi bize Paris'te yetişti. Muzafferiyet ve muvaffakiyet de servet gibi insanın etrafına, nereden çıktıklarına akıl ermeyen birçok dostların birikmesine sebep olur. Otelde memurlardan, kapıcılardan, hizmetçilerden bağladı: telefonlar, mektuplar, ziyaretler, tevali etti durdu. Türklüğün itibarı derhal yükselmiş oldu.

Ben bu güzel hab"eri alınca en evvel duyulması tabii olan sevinci müteakip hemen Paris'i, bütün temaşagâhlariyle, eğlen-celeriyle, meşhur mebanisiyfe, sanat âbideleriyle, mesireleriyle bırakarak yurda dönmek arzusuyla tutuştum. Hükümet orada bir müddet daha kalmama faydalı nazariyle bakıyordu, ben o fikirde değildim, özür diledim, artık köyümü, sonra İstanbul'un harap mahallelerini, kapalıçarşısını, Direklerarasını, Taksim bahçesini, Boğaziçini, daha bilir miyim, bütün köşelerini, bucaklarını görmek onlara kavuşmak ihtiyacıyla titriyordum. Zaten her seyahatte bir müddet geçtikten sonra böyle daüssıla dedikleri şeye benzer bir his duyardım. Burada bana göre ya-yapılacak bir iş yoktu. Cavid gelir gelmez büyük bir meharetle hemen istikraz işine müfid olacak kimseleri etrafına almıştı. Matbuat müesseselerinden, malî müesseseler müdürlerinden mürekkeb sekiz on kişi ile Crillon otelinin bir salonunda müzakerelere, istişarelere girişmişti. Bunlardan ilkönce ben de hazır bulundum ve onun ne geniş bir selâhiyetle, nasıl bir ciddiyetle çalıştığına, az söyleyerek, fakat en can alacak noktaları bularak etrafmdakileri kendi noktai nazarı etrafında toDİa-dığına şahit olmuşum. Ben ona bir yardımda bulunacak derecede ne selâhiyete, ne vukufa, ne de maharete maliktim; orada hazır buldukça, hep susuyor, bir köşeye siniyordum. Binaenaleyh onu kendi işinde, kendi hâlinde bırakıp memlekete dönmek lâzımdı. Nitekim o tek başına işini muvaffakiyetle bitirmek yolunda ilerlerken biz de Resifle ben tekrar, Romanya -tarikiyle İstanbul'a dönmek üzere Paris'ten ayrıldık.

Yolda, kendi kendime düşünürken bütün düşüncelerinin yalnız bir nokta etrafında döndüğüne dikkat ediyordum: Paris'te ne yapabilmişim? Bir-

çok mülakatlar, temaslar, bol bol hitabeler, her taraftan, herkesten nevi nevi nazikâne kabuller; fakat netice: Hiç! Bizi tanımıyorlar, yahut pek fena tanıyorlardı. Dinî saygıdan ne kadar uzaklaşmış olurlarsa olsunlar, onlar gene kiliselerinin çanlariyle damarları ihtizaza gelen adamlardı, nitekim biz de öyle değil miyiz? Ne kadar mezhebî kayıtları gevşetmiş olursak olalım, daima minarelerimizden gelen iman avazeleriyle kulaklarımızın kirişleri titremez mi? Aramızdan asırların yarattığı bir görüş farkı vardı, bir fark ki islâmiyet doğar doğmaz hıristiyanlık âleminin tevhid kelimesi füsunkâr bir sihir kabilinden dünyanın her tarafmda yayılmaya başlar başlamaz, Kur'anın kurtarıcı seyyaliyeti hiç başka bir silâha muhtaç olmaksızın, yalnız kendi mucizesiyle Arabistan'dan bütün Asya'ya, tâ Hind'e kadar, oradan atlayarak, Mısır'dan geçerek bir yandan Sudan'a, zencilere kadar, bir yandan bütün Afrika şimalini istilâ ederek hıristiyanlık âleminin içlerine kadar yayılınca, bu müstevli rakibe karşı bütün mukavemet vesaiti, bütün eli kalem tutanların neşriyatı ile, her şekilde, her tarafta islâmiyete, islâma karşı bir cenk başlamıştı. Bunlar hep tortu halinde asırdan asra, devirden devire, nesilden nesle intikal ede ede bugünlere kadar gelmişti. Islâm denilince bu kelimeyi karşılayan ilk his bir ürperti, bir ürküntü idi. Islâm demek, elinde kılıç, her vesile ile kan döken, her uğranan yerde bir yangın yapan, hunhar, canavar, bir vahşet numunesi demekti. Siz istediğiniz kadar üstünüzü başınızı, zihninizi, dilinizi süsleyin, bu asrın güzide bir numunesi sıfatıyla karşılarına çıkın, göreceksiniz ki size uzanan elde bir çekinme, yakın duran sandalyelerde bir adım geriye çekilme olacaktır.

Sebeb? Çocukluktanberi bütün mevcudiyetlerinin hücrelerine akmış ve orada kalmış mütekâsif tesirler... Asırların dalgalan üzerinden aşşa aşşa son zamanların kenarına kadar gelip birikerek setler yapan, artık bir daha yıkılmamak, aşınmamak üzere sular teşkil eden menkulât... Bütün okunan kitaplar is-lâmdan, hususiyile Türkten, onun mezaliminden bahsetmiştir. Dün neler rivayet edilmişse, bu gün gene onlar tekrar oluna oluna, ve asıl fenası hiç bir taraftan tashih, tekzip sesi çıkmayınca, artık sarsılmaz, bir şüphe nefesiyle yerinden oynamaz bir kavî akîde olmuştur.

Ah! O islâmiyet aleyhinde, islâm olanlar aleyhinde, hele Türkler aleyhinde yazılan şeyler! Bunlardan hangisi okımsa insanı çıldırtan bir isyan duyulmaz? Bunları yazanlar, söyleyenler bütün tarihi başkalarının kanla bulanmış, ateşle tutuşmuş tarihini unutmuş olurlar; yalnız Türkün tarihi-

nin üzerine ne kadar kin boşaltmak mümkünse onu yapmakla meşguldürler, gözleri diğer tarafa kargı kapanmıştır; diğer taraf bir merhamet, şefkat, medeniyet dünyasıdır; zulüm, kan, ateş yalnız Türkün tarafındadır.

Islâm olduğunuzu söyledikten sonra Türk olduğunuza dair ağzınızdan bir söz kaçırın, bir garb köylüsü sizden veba getiren bir mahlûktan korkmasına kaçacaktır; en medenî bir cemiyette en münevver bir adama da aynı şeyi söyleyin, o kaç-mıyacaktır, korkmayacaktır, zira medenidir, zira münevverdir, fakat yüzünde, gözlerinde bir mâna bulacaksınız ki tâ çoeuk-luğundanberi edinilmiş ve ne yapılsa silinememiş bir uzaklaşma hissini inikasıdır.

Buna mukabil Türk topuzu altında yaşamış olan kavimler hep birer mazlumdur, kaşının üzerine o topuz düştükçe yerlere serilmiş bitkinliğine karşı bir feryat kuvvetini bile bulamayarak can vermiş biçârelerdir. Türk nereden geçmişse orasını kanla yoğurtulmuş bir çamur bataklığı yapmış/nereye uğramışsa orayı yalap küllerini etrafa savurmuştur. Bunu böyle öğretmişler, bağıra bağıra bu efsaneyi asırların lisanı her tarafa böyle yaymıştır; ve mademki buna karşı (yalan!) diye haykıran bir ağız yoktur, demek doğrudur, demek hakikat budur.

Bu zihniyet mazur görülmelidir, ve bütün mesuliyet kendisini müdafaa etmekten âciz kalan, ihmalinin, tembelliğinin içine gömülerek cereyanı durdurmak için elinin siperini bile uzatmaktan üşenen tarafa bırakılmalıdır.

Hele Yunanistan hakkındaki hissiyat!... Bütün Avrupa harsı Yunan medeniyeti üzerine kurulmuştur. Yunanistan Avrupa ediplerinin, hâkimlerinin, şairlerinin lisanıyla söyler; Yunanistan Avrupa'ya eski medeniyetinden kalan âbideleriyle, ha-rabeferiyle, menkıbelerini hikâye eder; Yunanistan Avrupa'ya bütün müzelerde toplanan heykelleriyle, mezarlariyle, taşîariy-le sanatını, dehâsını, medeniyetini hikâye eder. Mektep rahlelerinden başlayarak, her yerde, her ziyaret edilen köşede Yunanistan'dan bahseden füsunkâr lisan vardır. Yunan medeniyeti Avrupa'yı efsanevî bir beşik içinde sallaya sallaya, onun ninnisini söyleye söyleye büyütmüş, yetiştirmiştir.

Nasıl isteyebilirsiniz ki bunun karşısında onu ezmiş, söndürmüş diye tanımlan, öyle kara renklerle boyatılarak gözlerinin önüne korkunç bir hayalet şeklinde dikilen Türkün tarafını istilzam etsin; o Türkün ki sesini çıkarıp da hiç bir zaman: (Hayır, sizi aldatmışlar, asırlardanberi aldatılmışsınız, hiç öyle değil. Ben de bir medeniyet sahibiyim, benim de bir harım var, benim de şerefle, iftiharla dolu bir tarihim var; ben de daima adle, insafa, şefkate riayet etmiş bir adamım, bir adam ki bütün mânasiyle temiz ve masumdur!) diye haykırmamış.

İşte İstanbul'a dönerken hep bu düşüncelerle dalgın dalgın sallandım, hep bu düşüncelerle uyudum, rüyalarımı doldurdum, ve İstanbul'da da ne kadar ses çıkarmak mümkün olduysa hep bunlardan bahsettim.

Çıkarılacak netice de gayet sâde idi: Zararın neresinden dönülse kârdır. Türk nihayet bütün geçmiş, müsamahaları silkip atarak kendisini müdafaa etmesini öğrenmeliydi, tâ ki dünyada ehemmiyet verilecek bir efkârı umumiye kuvveti varsa, ki elbette vardır, ona güvenmek imkânı bulunabilsin.

Darülfünun — İrfan hayatına avdet — Bağdat — Mahmut Şevket — Petersburg için bir tasavvur — tkinci Nikolas — Müsaadat? — Bükreş — Yunanistan'la tavassut — Elçi Safa Bey — Marghilomanı — Take Yunesco — Neşriyat teşkilâtı — Cevat Bey

1912 ile 1914 ortaları arasında geçmiş olan iki seneye yakın zamanın hayatıma ait hâdiselerini kısaca, sanki koşu koşu özetlemeliyim. İlkönce darülfünundan bahsedeyim. Orada iki dersin müderrisi idim, saraya geçince derslerime devam imkânı olmadığından «Edebiyatı garbiye» tarihini Ahmet Hikmet'e, «Himmeti bedayi» derslerini de Hamdullah Suphi'ye rica ederek vekâleten kabul ettirmiştim. Saraydan çıkınca Ahmet Hikmet bütün ricalarıma rağmen dersi muhafaza etmeyerek bana iade etti, fakat «Hikmeti bedayi» benden ziyade Hamdullah Suphi'ye yakıştırdı, onu asaleten deruhte etti.

Ben irfan hayatından ayrıлып sarayın keşmekeşi arasında yuvarlanırken ne mutad olan kitap mütaleasmda ittirat ve intizam ile devam edebildim, ne de yazı yazmak fırsatını buldum. Öyle ki bütün o uzun yılları fikir âleminden büsbütün uzak geçirmiştim. Tekrar Darülfünuna avdet edince eski iti-yadları bulmuş oldum ve bu meyanda muhtelif gazetelerde ve mecmualarda bir çok makaleler yazdım, fakat daha ziyade Darülfünun derslerinin taslaklarıyla meşgul oldum.

Bu iki sene içinde bana bir takım vazifeler verilmek istendi. Bunların başında Mahmut Şevket Paşanın bir teklifi oldu. O, sadaret makamını işgal ediyordu, aynı zamanda Harbiye Nezaretini üzerine almıştı. Bir gün beni Babı Seraskeriye davet etti ve izzeti nefsimi okşayarak bir mukaddmeden sonra bana Bağdat vilâyetini teklif etti. Bunu bittabi kabul edemezdim, özür diledim.

Her mânasiyle pek güzide evsafa malik olan bu adamın asıl kendisinden memlekete müfid hizmetler beklenen bir zamanda bir suikaste kurban gittiğinde, faillerinin, müretteplerin ve o meyanda hünkârın bütün ısrarlarına rağmen damad Salih Paganın nasıl idam edildiklerinde tevakkuf edecek değilim. Bu facia herkesin henüz hatırındadır.

İkinci bir teklif Talât tarafından vukua geldi. Bana oldukça garip görünen bu teklifi yapmak için beni «Tanin» matbaasına celbetmişti, anlattı: Petersburg'a bir seyahat, orada ne kadar icabederse o kadar ikamet. Onun tafsilâta girişmek âdeti değildi. Söylediğinin fazlasını dinleyenin intikalinden bekleyen kısa cümlelerle fikrini söyledi. Bu fikir onun her zaman her müşküle karşı çâre arayan ve icadeden hayalhanesinde doğmuş olacak. Çarlık Rusyasını kazanmak lüzumunda ısrar ettikten sonra bunun çarelerini Grand Duc'leri kazanmakta buluyordu. O da, ben de, herkes de bilirdi ki Çar İkinci Nico-las Türk düşmanı idi ve İstanbul hakkında Çarlığın ananevi emellerini taşırdı; sonra bir iradeyi şahsiyeye malik olacak kadar azim sahibi olmayan bu hasta adam karısının, şunun bunun, papazların, bilhassa Raspoutine'in elinde muti bir âlet hükmünde idi. Onu ihata etmek, etrafını kuşatarak elde etmek lâzımdı. Pek zor ve tehlikelerle dolu bir teşebbüs. Ben ürktüm hemen kabul cevabını vermedim, o benden bir cevap beklemeksizin «haydi!», dedi, sadrazama kadar gidelim!...»

— Yolda giderken ilâve etti:

— Bakalım, onu kandırabilecek miyim?... Bu işde muvaffak olabilmek için birçok müsaadeleri göze almalı.

Nasıl müsaadeler?... Ben gittikçe sarsılıyordum ve son dakikada itiraza karar bile vermiştim. Bereket versin benden evvel sadrazam —o zaman Said Halim Paşa idi — bunu nabe-hengân bulmuş. Talât bana:

— Bir müddet sonra düşünmeğe karar verdik; dedi.

Bir müddet sonra diğer bir iş çıktı. Gene Talât tarafından bir teklif... Bu şayanı kabul idi ve tereddüt etmeden muvafakat etti: Bükreş'e bir seyahat.

Balkan harbinden sonra Bulgaristan'la ve Sırbistan'la uyuşmak devresinde idik: yalnız Yunanistan kalıyordu. Bu fazla katî bir son vermek için onunla da anlaşma icabediordu, bu neticeye vusul de ancak bir vasıtanın müdahalesiyle mümkün olabilecekti. Bu vasıta Türkiye lehine İmale edilebilirse —ki bu pek mümkün görünüyordu— ancak Romanya olabirdi. İgte bana havale edilen vazife bu imkânı tahakkuk zeminine götürbilmektir.

Bükreş'te elçi Safa Bey vardı. Malûmatına, dirayetine, ahlâkının selâbetine vâkıf olduğum bu dost bana pek müfid bir yardımcı olabirdi. O emniyetle Bükreş'e gittim ve hakikaten elçinin muavenet ve delaletiyle icabeden mülakatlarla tedkik-lerde bulundum.

Başlıca görüştüğüm rical arasında başvekil Marghiloman ile Filipescu'yu zikredeceğim. Bunlardan birincisi Avrupa'da, bilhassa pek düşkün olduğu BYansa'da ziyadesiyle takdir edilen bir siyaset adamıydı, geniş bilgisiyile, edebiyata ve güzel sanatlara vukufiyile, hususiyile birçok yarış hayvanları besleyecek kadar büyük bir servete malikiyetiyle hariçte ve dahilde pek mümtaz bir mevki sahibiydi. Bu güzide adamla birkaç defa bir kere de evinde bir öğle yemeğinde temaslarından bende pek müsait intibalar hâsıl oldu. Zaten bütün temasarımdan da anlaşılıyordu ki Romanya, Türkiye ile dost olmak amaline pek mütemayildir, fakat gene anlaşıldı ki işbaşında bulunan resmî hükümet bizce asıl matlûb olan tavassutta bulunmağa münasib nazariyle bakamayacaktır. Bu hükümet ricâlerinden hiç birine «maksad bundan ibarettir: Yunanistan ile müsâlâha için tavassutta bulununuz!» tarzında bir teklif dermeyan edilemezdi. Bunu yapmak hem garip olurdu, hem ben de böyle bir teklifte bulunmak için bir fırsatı resmîye yoktu, olsa olsa zemini yoklamak ve tavassutun kimin tarafından yapılacağına karar vererek İstanbul'a avdet edince bunu bildirmek icabedecekti. Yirmi gün kadar devam eden ikâmet ve muhtelif zeminlerde mülakat neticesiyle fakat asıl elçi Safa beyle teati edilen fikirler üzerine bir noktada duruldu: Bu tavassutu o sırada hükümet haricinde bulunan ve gerek kendi memleketinde, gerek Yunanistan'da hatırına pek ziyade riayet olunur bir recüli siyaset olan Take Yunesco yapabirdi.

Bu noktada karar alındıktan sonra artık Bükreş'te vazifeme bitmiş nazariyle bakarak avdet ettim ve İstanbul'da tetki-katin neticesini anlattım. Bunun üzerine kısa bir zamanda Take Yunesco İstanbul'dan geçerek Atina'ya gitti ve oldukça sürüncemede kalan Yunanistan'la müsâlâhada takarrür etmiş oldu.

Paris'ten avdetimde söylenen sözlerden mülhem olmuş olacak, cemiyetin Umumî Merkezinde bir fikir doğmuş: Avru-pada bir neşriyat teşkilâtı vücuda getirmek.

Bunu büyük bir mikyasta yapmak düşünülmüş, Avrupayı ikiye ayırarak biri Orta Avrupa ve şimal memleketlerine, diğeri İsviçre'den başlayarak garba ve ingiltere'ye kadar yayılan iki şebeke. Bunlar müstakil olarak ça-

İlşmakla beraber aralarında daima münasebet bulunacaktı; birinin başında elçilerden Cevad (en son memuriyeti Tokyo sefiri olan kıymetli siyaset adamı ki son yıllarda müessif vefatı vukua gelmişti), diğerinin başında ben bulunacaktım.

İkimiz de davet olunduk. Tasavvurun esas hatları bize anlatıldı ve müşterek bir lâyiha hazırlamaya memur edildik. Ce-vad'la birkaç defa buluştuk, görüştük, lâihanın esaslarını tes-bit ettik, hattâ iki şebekeyi aramızda paylaştık. Tasavvurun icraya geçmek için bütün mukaddemesi yapılmış oldu.

Fakat...

Hayır tasavvurdan sonra böyle fakat diye başlayan bir nokta vardır ki bütün düşünülen şeylerin mecrasını değiştirir. 1914 meşum senesinin ortalarına yaklaşıyordu, gene bu sıralarda, arada bir, beni yoklamaktan hâli kalmayan karaciğer sancılarının tehdidi daha belirli bir şekilde görünmeğe başlamıştı.

**Paris sefaretî — Hatır sorma — Bahşîş — Sarayda —
Seyahate çıkıyorum — Trieste — Viyana'ya kadar — Prag, Carlshad
— Tedavi ve seyran — Sarejevo cinayeti —
Bir seyahat silsilesi daha — Paris'in havası — Bir nümayîş — Tu-
tuşmağa hazır tehlike.**

Yeni bir teklif karşısında bulundum: Paris sefiri Rifat Paşa uzunca bir zaman için mezuniyet isteyeceğinden bahs ile Hariciye Nezaretine yoklama şeklinde bir müracaatta bulunmuş. Hükümet bu talebi yerine getirmeye mütemayil olmakla beraber sefaretî uzun bir müddet için boş bırakmaya muvafakat etmediğinden sefirin kayubeti esnasında — ki bunun birkaç aylar süreceği anlaşılıyormuş — vekâleten birisinin Paris'e tayini münasip görülmüş. İşte bu vekâlet bana teklif olundu. Bu tekliften nasılsa haber alan matbuat hemen benim Paris sefirliğine tayinimden bahsederek hattâ resmimi bile koymakta telâş gösterdi ve vukuat öyle bir cereyan takib etti ki ne Rifat Paşa uzun bir zaman için yerinden ayrılabildi, ne de ben karaciğer sancılarıyla kıvranırken bu vekâleti kabul edebildim; o, bir su şehrinde iki üç haftalık bir tedavi görmek üzere muvakkat bir gaybete karar verdi; ben de hünkârın yeni bir lûtfu eseriyle bir tedavi seyahatine çıkmağa mecbur oldum. Bu seyahati ve onun bütün cihan için büyük bir musibet doğuran neticelerini kısaca anlatacağım:

Hünkârın bana karşı ilgi göstermesinden bahsetmiştim. Arasına köye kadar gelen adamlarından hastalığıma dair malûmat alarak bir gün beraberrinde seccadecibaşı Emin Bey ki terbiyesiyle, kibarâne hal ve tavriyle kendisini herkese sevdirmiş bir zât idi - olduğu halde sertabib Hayri Beyi - henüz paşa olmamıştı - köyde evime kadar gönderdi. Ziyaret maksadı tarafı şahaneden bir hatır sormadan ibaretti. Hayri Bey ihtisası dairesine dahil olmayan hastalık hakkında bir muayeneye teşebbüs etmemekle beraber beni dinledikten sonra:

— Bence, dedi; bir seyahate çıkmak, bir mütehassısın reyini aldıktan sonra bir su şehrinde bir müddet tedavi edilmek lâzımdır.

Ayni mütaleayı hünkâra da söylemiş olacak, birkaç gün sonra hazinei hassa umum müdürü Hacı Feyzi Efendi geldi ve seyahat masrafı olarak hünkâr tarafından bir kırmızı atlas keseyi elime verdi. Buna karşı arzı

şükran etmek üzere ertesi gün Yıldız'a çıktım ve huzura kabul edilerek birçok iltifata mazhar oldum. Ben huzura çıkmadan evvel Halid Hurşid Beyin azle benzeyen istifasından sonra başmabeynciliğe geçen Tevfik Beyin odasında o zaman Viyana sefiri olan ve mezuniyetle İstanbul'da bulunan Hüseyin Hilmi Paşaya tesadüf etmiştim. Huzurdan sonra onu gene orada buldum. Paşa, benim hâlâ padigah tarafından teveccüh ve takayyüd âsarma mazhar oluşumdan ileri gelmiş olacak, hakkımda pek fazla iltifat etmeye lüzum gördü ve Viyana'ya gideceğime vâkıf olunca müsteşara telgrafla tavsiyede bulunmak istedi.

Buna hiç lüzum yoktu. Viyana müsteşarı Halil Rifat Paşanın torunu Fuad Simavi idi ki küçük yaşmdanberi benim pek sevdiğim ve takdir ettiğim asil, nezih, güzide bir gençti. O da beni severdi, hiç bir tavsiyeye ihtiyaç olmaksızın benimle meşgul olacağından emin idim, maamafih Hüseyin Hilmi Paşaya teşekkür etmekten geri durmadım. Birkaç gün sonra yola çıkıyordum, ve bu suretle hakkında tasavvur edilen şeylerin hepsi havada kaldı.

Tedavi pek iyi! Fakat bilirdim ki en müessir tedavi seyahattir. Bu vesileden istifade ederek hayatta en ziyade beni avunduran seyahatlerden birini geniş bir ölçüde yapmağa karar verdim. İstanbul'dan Lloyd kumpanyasının güzel bir vapuruyla yola çıktım. Tahminimde hiç aldanmamıştım. O gün başladı, tâ seyahatin sonuna kadar, karaciğer hiç ses çıkarmadı. İlk merhale Triyeste idi. Orada eşimin dayı oğlu Nihad başşehbenderdi. İki üç gün orada misafir olduktan sonra Kla-genfurt, Semmering, Barburg, Gratz şehirlerine uğrayarak, bunlarda birer ikişer gün kalarak Viyana'ya geçtim. Buraları hiç görmemişim. Hele fennin ilk büyük eseri olan Semmering hattı ile dünyanın en güzel nehirlerinden "biri olan Drau beni kendimden geçirdi, thtisatımı bu yazıların havsalasına sığdırmak imkânı yoktur. Hattâ Viyana'da ikametimden, orada yapılan muayenelerden de bahse lüzum görmüyorum: Netice garlsbad'da bir tedavi devresi geçirmeğe vâsıl oldu. Oraya kadar gitmek için gene seyahat fırsatından istifadeye karar verdim ve Prag'a uğrayarak orada üç gece kaldım. Nihayet Karls-bad! Yorucu, üzücü uzun bir tedavi ve onun yanında da bu güzel şehrin cennete benzeyen havalisinde seyranlar, bunların avutan, mest eden tesirleri..

Artık tedavi bitmişti, üç haftadan ibaret olan muayyen müddetin sonunda birdenbire Sarajevo suikasti bir top gibi patladı. Bu herkeste nasıl bir te-

sir yaptı, her vakit benzeri görülen suikastlerden biri olan bu cinayetin cihan tarihinde bir eşi daha görülmemiş bir âfet doğuracağına ihtimal verecek kadar kehanet sahipleri bulunmuştur elbette. Ben onlardan biri olmadım, hafif eşya ile dolu bir çantayı yanıma alarak bütün kalabalık şeyleri bir sandığa yerleştirerek onu doğruca Paris'e gönderdikten sonra, büyük bir sevinçle, her türlü endişeden azade, gene mufassal bir seyahate çıktım.

Nerelerde dolaştım. Her zaman böyle bir fırsat çıkmazdı. Marienbad'dan başlayarak Salzkammergut kıtasını dolaştım. Zell am see, Ischl, Gmunden, Aussee. Şimdi bu isimleri tekrar ederken bir daha görmek nasib olmayacak olan bu güzel yerler için nasıl bir hasret duyuyorum! — Bunlarda sırasına göre bir, iki, üç gün gezip dolaşarak nihayet Salzburg ve İnsbrük'-de de biraz kaldıktan sonra Zürich'e atladım. Zaten İsviçre'-yi pek iyi bilmediğim için orada fazla gecikmeğe lüzum yoktu. Hemen Fransa'ya geçmekte acele ettim. Fakat oraya kadar dünya olaylarının tamamıyla cahili kalmış iken Sarajevo cinayetinin sonuçlarını öğrendim ve bundan bir harb doğacağında artık şüpheye imkân kalmadı.

Bir an evvel Paris'e varmalı ve oradan memlekete dönmeliydi. Maamafih Paris'e kadar Fransa'nın yol üstüne tesadüf eden şehirlerini görmek fırsatını da kaçırmamalıydı.

Belfort'tan başlayarak Vecoul, Chaumont, Langres, Troyes kasabalarında birer ikişer gün geçirerek nihayet Paris'e vâsıl oldum ve bu defa Paris'in her vakit ikamet ettiğim semtini bırakarak Place de la Republique'de Modern Hötel'e indim, neden o akşam sefarete uğradım.

Teneffüs edilen hava hiç iyi değildi, sefareti bir merak içinde buldum, sefir de bir su şehrine gitmişti, onun da telâş içinde avdet edeceğinde şüphe yoktu.

Anlaşıldı ki her şeyden evvel Paris ikametini kısa kesmek ve memlekete avdet etmek lâzımdır. Ufukları yığınlarla tehdit bulutları kaplamıştı. Ne olacaktı? Herhalde o suikastten büyük bir yangına intizar etmek lâzım geliyordu.

O akşam Boulevard'larda bir gezinti yapmak üzere dolaşıyordum. Her zamankinden fazla bir kalabalık vardı. Kendime zorlukla yol açarak ilerli-

yordum, tâ Matin gazetesinin idaresi önüne kadar gelebildim, burada artık kalabalık yarılmaz bir kütle halinde idi. İlerlemek imkânı yoktu. Ne oluyordu? Birdenbire bir süvari takımının kalabalığı dağıtmak üzere ilerlediğini gördüm. İçinde bulunduğum küme daha sıkıştı, biraz daha sıkışsa ezilmek muhakkaktı. Anlaşıldı ki Paris'in meşhur olan nümayişlerinden birine tesadüf etmiştim. Fakat bu nümayişin esası nedir?

Onu da anlamakta gecikmedim. Kocasını aleyhinde neşriyatta bulunduğu ve bunlarda kendisine karşı iftiralara kadar ilerlediğinden dolayı Figaro müdürü Calmette'i idarehanesinde bir tabanca ile öldüren Madame Cailleaux mahkemesinde beraat kararı almıştı ve arabasıyla buradan geçecekti. Nümayişçilerin içinde onu alkışlayanlar olacağı gibi ısıklıklarla karşılaşanlar da olacaktı. Bu patırtının içinde bulunmamak ve süvari hücumlarında ezilmemek için sıvışmak lâzımdı, bir kolayını buldum, öylece yaparak ikametgâhıma kadar gittim. Gittim fakat belliydi ki Paris'in havasında saatten saate tutuşmağa hazır bir tehlike vardı.

**Jaures —1870 hezimetinin intikamı — Büyük harb- Paris hayatı —
Memlekete dönmeli — İkamet tezkeresi —
Cür'et, cür'et — Unvanın büyüğü —
SefMe hasbıhal — Türk zabıtları — Askeri bir katar**

Hemen ertesi günlerden başladı. Paris'in hayatında en ga-leyanlı, heyecanlı bir devre açıldı. Bunun başlacımı Jaures'in güpegündüz Boulevard kahvehanelerinden birinde katli hâdisesi teşkil etti. Jaures gayet iyi bir hatip idi ki sosyalist fırkasının en başında sayılırdı. Bu adamın katli siyasî bir maksatla vukua geliyordu, anlaşılıyordu ki Fransız vatanperverliği böyle bir zamanda her ne nevide olursa olsun birlikten ayrılacak mahiyette olan teşekküllerin icrasına müsaade etmi-yecekti.

Almanya, Avusturya İmparatorluğuyla Sırbistan arasında çıkan ihtilâf vesilesiyle etrafa harb ilân ediyordu; Fransa ile İngiltere arasında sıkı bir anlaşma vardı. Bu, Fransa için 1870 hezimetinin intikamını almak için en müsait bir fırsat teşkil ediyordu ve başta Paris olarak bütün Fransız yurtseverliği tek bir vücut halinde kabarak, köpürerek taşıdı.

Bunu görmek ve anlamak için hemen ilân olunan seferberlik kararı üzerine Paris büyük caddelerinin bir kenarında sinip etrafına ibret gözüyle bakarak düşünen bir yabancıntın intibaları yeterdi. İşte ben de öyle bir yabancı idim: ben de görüp anlamakta gecikmedim ki Fransa hayat veya memmat günlerinden birini yaşamak üzeredir. Bunun akıbeti ne olabilirdi? Bunu evvelden keşfe imkân yoktu, hattâ bütün cihanı istilâ edeceğiz benzeyen harb yangınından bizlerin bütün bir vaziyette kalabileceğimize dair bir fikir edinilmezdi. O sırada Paris'in büyük caddelerini dolduran nümayişlerin, şurada burada gönüllü kaydı için açılan yerlerde görülen tehacümlerin, seferberlik emrine koşu koşu itaat eden asker kümelerinin tek bir manâsı vardı: Büyük bir harb başlıyordu.

Paris'te birdenbire umumî hayat tavsadı, bütün nakliye vasıtaları intizamını kaybetti; demiryolları derhal asker, silâh, mühimmat nakli için yolcu katarlarını tatil yahut tahdid ettiler; şehir dahilinde ne kadar askerî hizmetlerde kullanılabilecek nakil vasıtaları varsa hepsi Harbiye Nezaretinin emrine alındı, bunların her zamanki gidiş gelişini kaldıramayan geniş caddelerde birbirini takibeden kalabalık nümayiş alaylarından, nerede bir

Alman ismiyle bir müessese bulursa onu tahrib için biriken kümelerden başka bir hayat eseri kalmamışa benziyordu, ve bence bütün bu müşahedelerden çıkarılacak tek bir netice vardı; hemen bir çâre bularak memlekete dönmek... Bu çâre ancak sefaretle görüşerek bulunabilirdi.

En evvel otele döndüm, odamda tek bir çantaya yol için lâzım olacak eşyayı tıktım, terki mümkün ne varsa bütün onları sandığıma karmakarışık sokuşturarak kilitledim, üstüne bir kâğıt yapıştırarak ismimi yazdım. En mühim işlerden biri yapılmıştı, bundan daha mühim bir iş vardı: Araba bulmak.

Bir araba tedariki ricasiyle müdüre müracaat etmek üzere indim, İsveçli pek zarif bir zat olan müdür bana diğer mühim bir işten bahsetti: Bütün yabancılar ikamet tezkeresi almak için buldukları mahallenin polis komiserliğine müracaat etmek mecburiyetinde imişler. Ben sefaret vasıtasıyla başka bir çare bulunabileceğine kanaat etmekle beraber ne olur ne olmaz mütaleasiyle bu işi de görmek üzere mintakanın otele yakın olan polis komiserliğine gittim ve orada belki bin kişilik, her kılık ve kıyafette, fakat daha ziyade işçi sınıfına mensub oldukları anlaşılan, pek kalabalık bir insan kütesinin bekleme halinde bulunduğunu gördüm. Kimbilir ne kadar zamandanberi bekliyorlardı ve daha ne kadar bekliyeceklerdi. Bu sıkışık kütenin arasına girmek hiç doğru olmazdı. Böyle ahvalde cüret lâzımdı. Kapıda nöbet bekleyen iki jandarmanın engel olmasına karşı cüretkerâne ve laubali bir lisan ile mukabele ederek o engeli atlattıktan sonra yukarıya çıktım ve doğruca komiserin odasına, aynı usul ile daldım, sıfatımı anlatarak ikamet ruhsatnamesini istedim ve önüne pasaportumu koydum.

Avrupa'da, hususiyile Almanya'da olduğu gibi Fransa'da da, unvanın, nişanın, rütbenin büyüleyici bir tesiri vardır: Pasaportumda komiserin en evvel dikkat nazarı Excellence tâbiri çekti ve hiç bir itiraz kelimesi söylemeden beni yanına alarak dışarıya çıkı, bu işle meşgul olacak kâtime talimat verdi.

Kâtip oraya ve bu vazifeye yeni getirilmiş bir adamdı. Asıl işin sahibi askerliğe gitmiş olmalıydı ki bu yeni kâtip ne yapacağına oldukça mütehayyir idi. Nihayet ikamet tezkeresi doldu, imzalandı, mühürlendi ve biçâre kâtip beceriksizliğiyle şaşırarak tezkerenin koçanım yanında alı-

koymak lâzım gelirken onu da bana verdi: Garib olarak koçanda şu kayıd gözüme ilişti: (Pasaportunda Excellence unvanı yazılıdır.)

Bunu ancak sokakta gördüm ve «koçan sizde kalacaktı!» diyerek onu iade etmek üzere aynı müşkülâttan geçmeğe lüzum görmeyerek bu vesikayı güzelce cebime yerleştirdikten sonra otele avdet ettim ve müdürün gayretiyle nihayet bir araba bulundu, sandık arabaya yüklendi, ben de tıngır mingir, bir hayli uzak olan sefaretin uzun yolunu tuttum.

Lâğar, ve işe yaramayacağı için hizmeti askeriye alınmamış tek bir hayvan, Paris'te vaktiyle sapin diye tanılan her parçası ayrı ayrı sarsılan köhne bir araba, ve içinde bu buhrandan nasıl çıkacağına şaşırılmış, Paris'e geldiğine bin kere pişman bir yolcu...

Bereket versin Rifat Paşa da türlü müşkülâtı atlatarak. Almanya'daki suşehrinden Paris'e dönmek çâresini bulmuştu.

İki dost karşı karşıya durumdan bahsettik. O da benimle beraber vaziyeti pek vahim görüyor, fakat en ziyade vaha-meti bizim de harbin cereyanına kapılmamız ihtimalinde buluyordu. Hele bu cereyan bizi sürükleyecek olursa Harbiye Nezaretinde Enver'in bulunmasından ve İstanbul'un Alman zabıt-leriyle dolu olmasından dolayı hangi tarafın tesiri altında kalacağımızdan şüphe edilmiyordu. Her ikimiz de karşılıklı:

— Ahî Tarafsız kalabilsek!... diyorduk.

Nihayet uzun bir hasbıhalden sonra benim İstanbul'a hemen dönmek fikrime hiç tereddüt etmeden katıldı, yalnız buna bir ek yaptı: — Bizim, dedi; burada, Fransa'nın muhtelif askerî müesseselerinde bir tecrübe ve tekâmül devresi geçiren on altı genç subayımız var, bir de attache militaire, on yedi... Bunların derhal memlekete dönmeleri lâzımdır. Eğer bugün yarın biz Almanlarla harbe girersek, ki bu pek mümkündür, bu gençler harb esiri olacaklar ve bir kampa tıkilacaklar...

— Hattâ ben de! dedim.

— Hattâ siz de, belki bizler de, her şey mümkündür... Onun için hemen yola çıkmalı.

— Fakat nasıl?

— Ben, dedi; size Harbiye Nezaretinden bir müsaade alırım, buradan bir askerî katarla Marsilya'ya gidirsiniz. Başka tren bulacağınızı zannetmem. Marsilya'dan sonra İtalya'ya geçer ve oradan İstanbul'a varırsınız. Bu gençleri kendi tecrübesizliklerine terketmek pek tehlikeli olur. Siz bunlara bir nevi rehber olursunuz...

Buna karar verildi. Sandığımı sefarethaneye bıraktım, kim bilir ne vakit alınmak üzere... Sefareten oldukça hafiflemiş fakat bir takım genç Türk zabıtlarının selâmeti sorumluluğunu sırtıma almış olarak...

İki gün sonra hep beraber on sekiz kişilik muhtemel bir muharip kafilesi halinde askerî bir katarla tıklım tıkız Marsilya yolunu tuttuk.

**Marsilya'ya varış — Şehrin patırdısı — Bizi merak ediyorlar —
Reraberimdekiler — General Fuat — Halet —
Almana benzeyen bir Türk subayı — Çare aramalı —
Akıbet endişesi — Tek gemi — Cargo — Heyet — Vali — Münakaşa
— Ne karar verilecek?**

Marsilya'ya çıkar çıkmaz anladık ki yağmurdan kaçarken doluya tutulmuşuz. Bütün şehir bir kaynaşma halinde idi. Esasen gürültüye, patırtıya, duygularını ifrat ile açığa vurmaya mütemayil olan güney halkı, hususiyile Marsilya'nın kalabalık ve her unsurdan insanların iltihakiyle karışık ahali sokak hayatına pek bayılır. Harb ilânı bu meftuniyeti bir de teccüss ve rüzgârları koklayarak bunları mübalâğalarla şişire şişire etrafa yaymak merakı eklenince artık Marsilya'da sükûna benzetilebilecek bir hayat kalmamıştı. Bunu, durak yerinden çıkıp da bir mesken tedariki için şehre inmeğe başlayınca, yabancı oldukları anlaşılın böyle dört beş arabalık bir kafileye, sokak sokak refakat eden mütecessis halk güruhlarından anladık ve şehrin kalabalık yerlerine geldikçe gördük ki biz herkeste bir merak uyandırıyorduk. Bunlar kim oluyorlar? Ne için geliyorlar? Herkesin gözünde bu soru vardı.

Nihayet limana yakın bir münasip otele indik. Beraberinde bulunan zabıtlar kimlerdi? Aradan geçmiş uzun senelerden sonra bunları birer birer katırlıyamıyorum. En başta attache militaire Fuat Bey vardı. Bu genç ve seçkin zabiti tanıdım onun şahsî cazibesinden başka lisan ve tavrinin nezaheti-*ie, görüşünün ve duygusunun isabet ve vüsatine, konuşmanın tatlılığına bayılmağa başlamıştım, bu seyahatin müddeti devamınca bu zeminde intibalar teyyüt ede ede bu gencin Türk ordusunda medarı iftihar olacak bir unsur olacağında şüphe kalmadı. Nitekim öyle oldu. O tarihten sonra kalemiyle, faaliyetiyle meziyetlerini isbat ede ede o zamanın genç subayı bu gün harb akademisi güzide müdürü General Fuat olmuştur.

Gene yol arkadaşlarımın arasında bir asker tabib vardı, galiba Osman... O, ve bütün diğer gençler ne oldular, memleketin üzerinden geçen karsıgıda hangileri kurban gitti, hangileri kalabildiler; kalamıyanlardan birini, hâlâ yüreğimde derin bir acı ile hatırlıyorum: Halet. Ne neşeli, ne ateşli, hususiyile ne duygulu, ne bilgili bir çocuğu, bu güzel zeki zabıt! Onu İstanbul'dan küçük yaşmdanberi tanırdım. Türkçesirinin, fran-

sızcasımm ve bu iki lisanla konuşmasının hayranı olurdum. Onun asker olmağa zabtedilmez bir meyli vardı. Kendisine her türlü başarı yolları açık iken o yalnız silâh mesleğini tercih etmişti; başka bir şeyler gözünde yoktu. O merteye cesaret ve şecaatle genç yüreği dolu idi. Paris'te meşhur Cyr süvari mektebinde idi ve orada âmirlerinin, muallimlerinin, arkadaşlarının az zaman içinde büyük bir muhabbetini kazanmıştı. İşte bu genç Suriye'de bir harb kurbanı olmuştu; bunu kendisini tanımış öğrenmiştim. Gene yol refikleri arasında bir deniz tayyarecisi, deniz subaylarından, Sami Bey vardı. Uzun boyu ile, sarı saçlarıyla, mavi gözleriyle bir Alman benzeyen bu genç o gün otelin önünde sigarasını içerken etrafı kuşatan ve bize merak ile bakan halk kümelerinin dikkat ve şüphe nazarlarını çekti. Ben farkettim ki aralarında bir fiskos var, nihayet içlerinden birini zorladılar. O, bize yaklaştı ve sigarasını yakmak bahanesiyle Alman benzeyen bu subaya — fakat hep asker elbiselerini çıkarmışlardı ama çantalarının üzerinde kılıçlarını herkes görmüştü — geldi, üç beş söz söyleyerek anlamak istedi. Bereket versin, Sami Bey Türkçe cevap verdi, ve bu suretle Türk, şimdilik tarafsız, belki yarın dost insanlar olduğumuza vukuf hâsıl edince ondan başlayarak bütün kümelere sirayet eden bir emniyet kazandık. Fakat bu emniyet ne kadar sürebilirdi? Yarm Türkiye öte tarafta harbe iştirak ederse?... Bir an evvel bunun çâresini bulmalıydı.

Marsilya'nın meşhur Cannebiere Caddesi vilâyet konağı meydanı, eski liman, rıhtımlar kaynıyordu: bir taraftan Afrika sahillerinden gelen gemiler asker getiriyor ve bunlar şehirden geçerek konağa yahut kışlalara gidiyorlardı, bunları ve ahalinin taşkın nümayişlerini görüyorduk. Hele vilâyet konağının önünde bine yakın insanın etrafı askerle çevrilerek kuşatıldığına şahit olup da bunların hemen evlerinden, işlerinden toplanarak kamplara sevkedilecek düşmaî tebeadan olduklarına vâkıf olunca:

— Belki de bize de mukadder olan akıbet budur! diye titremiştik.

Bir an evvel Marsilya'dan, Fransa'dan çıkmalıydı; fakat bunun çâresi? Her şeyden evvel vapur bulmalıydı. Sonra ona girebilmeliydi. Vakıa biz buraya Harbiye Nezareti'nin müsaadesiyle gelmiştik, fakat buradan ayrılmak mahallî hükümetin muvafakatine muhtaç idi.

Şuraya buraya müracaatlarımın neticesiyle anlaşıldı ki liman tamamıyla boştur. Bütün gemiler askerî idare tarafından müstemleke askerlerinin

nakli için alınmıştır. Tek bir gemi vardır: O da yarm hareket edecektir. İtalyan amelesini memleketlerine nakletmek için İtalya konsolatosu tarafından kiralananmıştır. Fraissinet kumpanyasının bir cargosunu. Ondan sonra da Marsilya limanından tek bir hareket olmayacaktır.

Cargo değil, bir sandal olsa razı idik. Şu halde her işten evvel kumpanyaya müracaat lâzımdı. Bu kumpanya Türkiye ile daimî münasebette idi. Hemen kumpanyanın şehirlerinden ve aynı zamanda müdürü olan Fraissinet'ye müracaat ettim. Bu adamın yardımını unutmak mümkün değildir. Kendimi tanıttım, hiç bir şey saklamıyarak işi anlattım. Derhal İtalya konsolatosunu ikna etmek meselesini üzerine aldı: Ancak, dedi, bu bir cargodur. İtalya amelesiyle doludur. Bütün gemi koku ve pislik içinde yol alacaktır. Size yatacak ve barmacak yer yoktur. Ben buradan, merkezden şilteler ve örtünecek şeyler göndereyim. Arkadaşlarınız için bu güzel mevsimde açıkta yatmak mümkündür. Zaten Genes'e kadar bir gecelik yol. Size ve kimi yanınıza alırsanız ona süvari belki bir yer bulur. Lâzım gelen tavsiyede bulunurum. Diğerleri süvari mevkiinin yanında küçük güvertede kalırlar.

Her şeye razı idik, iş yoluna girmiş gibiydi, fakat o ilâve etti:

— Yalnız gemiye binebilmek için mahallî idareden müsaade almalıdır. Benzinin attığını hissederek bana talimat verdi: Vilâyet konağında bir heyet varmış. Galiba vilâyet meclisi azasından mürekkep.

Derhal vilâyet konağına gittik. Fuad Bey ve ben... Heyet bizi bekletmeden kabul etti, reis olduğu anlaşılan bir şakacı zat — Marsilyalıların hangisi başka türüdür?

— beni dinledi, mütemadiyen sual soruyordu, ve bu suallerin çoğu konunun, sade konunun değil, hattâ saygının dışında şeylerdi. Meselâ biri hatırıma geliyor:

— Demek Türksünüz, Türklerin kaç karısı vardır? Sultanın sarayı karılıyla doludur, değil mi?..

Bu heyetle kısa kestim, ve bir iş yapılamayacağına karar vererek çıkınca arkadaşım: — Valiyi görelim, başka çâre yok!.. dedim.

İsimlerimizi yazarak valinin odacisiyle gönderdik. O da bizi bekletmeden kabul etti, fakat ayakta... Böyle bir zamanda Marsilya gibi mühim bir limanda vali olan kişinin başından aşkm meşgaleleri arasında bizi oturtup uzun bir sohbeta dala-mıyacağı belli idi.

Ayakta, fakat uzun bir konuşma oldu. Vali diyordu ki: — Harbiye nezareti size Marsilya'ya kadar müsaade vermiş, buradan ayrılmak, vilâyetin ruhsatına bağlıdır.

Cevap vermek istedik. O boyuna: — Nasıl isterseniz ki ben on yedi subaya ruhsat vereyim? İhtimal yarın onlar Fransız ordusunun karşısında silâh kullanacaklar...

Buna da cevap vermeğe çalıştık, nihayet hatırıma müessir bir mütelâa geldi.

— Fakat, dedim; yarının ne olacağını ne siz, ne biz bilmiyoruz. Onlar ihtimal ki Fransız ordusuyla beraber silâh kullanacaklar. Bugün memleketimin kabul edeceği vaziyet belli değildir. Bu Türk subaylarını alıkoymakla Türkiye'ye karşı ilk husumet eserini siz göstermiş olacaksınız. Bunun mesuliyetim üzerinize alır mısınız?

İrkildi ve biraz düşündükten sonra:

— Bana, dedi; bu gece müsaade ediniz. Düşüneyim. Zaten gemi yarın hareket edecektir. Yarın sabah size kararımı bildiririm.

Bu zât Schmarek idi ki epeyce zaman sonra dahiliye nazırı olmuştu. O gün otelde Fraissinet'nin muvafakat cevabını buldum. Vali ne karar verecekti?

Türlü merak ile ve uykusuzlukla geçen gecenin sabahında kapıma vuruldu. Otelin müdürü bana seslendi:

— Marsilya zabıta müdürü vali tarafından sizi görmek istiyor, aşağıda bekliyor.

Eyvah!., dedim, hepimiz tevkif edileceğiz. Hemen giyinerek aşağıya seğirttim:

Hayır!... Hiç öyle değü. Zabıta müdürü bana:

— Hemen, dedi; vapura gidiniz. Sizin ona geçmenize muhalefet edilmeyecek. Biz, yani Marsüya hükümeti sizin burada bulunduğunuza ve vapura bindiğimize vâkıf değiliz.

— Ya engel olunursa? dedim.

— Müsterih olunuz! diye cevap verdi. Nihayet vali en uy-gun hal çâresini bulmuş oluyordu.

**Marsilya'dan çıkınca — Genes — Para işi — Belimler —
Katar'da izdiham — Nazar değdi — Brindisi — Tek bir gemi —
Bir kedi için bile yer yok — İstanbul'a yol — Dur!., emri —
Bir tevkif daha — Rusların korkusu — Askerî katarla köye — Bahçı-
van yamağı**

Gemi bütün İtalyan işçileriyle dolu idi, öyle ki bizlere mahsus olan daracık süvari güvertesinden başka adım atacak bir argınlık boş yer yoktu, zaten o kalabalık öyle bir harıltı, gürültü ve aynı zamanda ağır bir koku menbaı idi ki onun içine sokulmak imkânı olsaydı bile bu imkândan istifadeye cesaret edilemezdi. Marsilya limanından çıkınca geniş ufukların karşısında ciğerlerimin fazla bir faaliyetini duydum. Nihayet büyük bir tehlikeden kurtulmuş idik, nihayet vatanın yolunu tutabilmek müyesser olmuştu. Daha kat edilecek uzun bir yol atlatılacak nice zorluklar vardı elbette, fakat bir gece evvel Eabahm bize nasıl bir haber getireceğinden emin olamıyarak geçirilen üzüntülü saatlerden sonra bu gece, süvarinin lütfederek bize ayırdığı ancak iki kişiyi barındırabilecek küçük kamarada ferih ve fahur derin bir uyku uyudum.

Nihayet Genes!...

Bu şehri birinci defa olarak görüyordum, fırsattan istifade ederek baştanbaşa gezdim; bütün İtalya'yı tanırken, tarihinin, sanatının müstesna ehemmiyetiyle görülüp tanılmak lâzım gelen bu şehri mahdut saatler içinde ne kadar gezip anlamak mümkünse bunu oraya seğirte seğirte yaptım. Yapılacak mühim bir iş daha vardı. Hepimizde Fransız parası vardı, bunu İtalyan parasına tebdil etmek lâzımdı. Böyle zamanlarda misafirhane müdüriyetleri birer küçük kambiyo müessesesi haline geldikleri için benimle beraber arkadaşlarımin bu işi orada tesviye etmemiz, oldukça bir ziyana ile, mümkün olabilirdi;

İstanbul'da ilk masraflara medar olacak derecede bende bir miktar Türk parası da vardı. Şu halde bu cihetle müsterih olabilirdim.

Genes'ten hemen o gün hareket edecek olan bir Express treninde yerlerimizi temin ederek, Brindisiye kadar İtalya'yı başından sonuna kadar

katedecektik. Orada ne olacaktı? Bizi İstanbul'a götürecek bir vasıta bulunacak mıydı? Bunu bilmek, öğrenmek imkânı yoktu. Her iş altüst olmuştu. Seyahat idaresinden anlamak istedim. Bana (Forse che si, Forse che no!) diye gülerken cevap verdiler. (Belki evet, belki hayır!)

Bu belkiler arasında yola çıktık. Katar'da yerlerimizi temin ettik, demiştim. Ne güzel!.. Avrupa'nın muhtelif yerlerinden kaçarak bir selâmet noktası olmak üzere Brindisi'ye akan bir halk izdihamı katarı bir tek boş yer bırakmayacak surette doldurmuştu. Biz her birimiz bir deliğe sokulduk. Etraftan birer karış yer dilenerek nihayet barınmak imkânı bulduk, fakat hep şurada burada dağılmış olduk.

Katar'da kimler vardı? Galiba ekseriyet üzere Ruslar, Mısırlılar, Suriyeliler, sonra Yunanlılar, Bulgarlar... İstanbul'a kadar uğradıktan sonra memleketlerine dönmek için çniâre cc» kadar uğradıktan sonra memleketlerine dönmek için çâre arayan, kendilerini şaşırılmış, düşünceler içinde bunalmış, kadın, erkek, ihtiyar, genç karmakarışık bir kalabalık...

Bereket versin bu yolculuk çok sürmeyecekti, katar ekspres idi, yıldırım süratiyle mesafeleri atlayarak gidiyorduk...

Keski böyle düşünmeseydim! Nazar değdi. Birdenbire katar olmayacak bir yerde, yarı yolda durdu; âdet dışı bir duruş.. Bir kaza mı oldu? Bir arızaya mı tesadüf edildi? Tevakkuf uzayınca dışarı çıktım. Ne kaza!.. Ne arıza!... Fakat her ikisine benzeyen bir hâdise! Harb dolayısıyla merkezden haber alınmış. Ekspres katarı bir omnibüs şeklinde ifrağ olunmuş. Şu halde yol bir misli, belki daha fazla uzamış oluyordu. Bu yolculukta hiç istenilmeyen olayları beklemek ve bunları tam bir teslimiyetle karşılamak zarurî idi. Yetişir ki bizi İstanbul'aka-dar götürescek bir vasıta bulalım.

Bu vasıta vardı; Venedik'ten, Triyeste'den bir gemi ki o da Avrupa'nın her köşesinden kopup gelen şark halkıyla, dolu idi. Hemen o gün hareket ediyordu. Brindisi'de gemiyi hazırlayan — ki aynı zamanda İspanya konsolosu imiş — bana: Onsekiz kişi için değil, bir tek kedi için yer yok!., diye başladı. Sonra hüviyetimi ve refiklerimin vaziyetini öğrenince bir tesviye çâresi bulmağa rıza gösterdi: Gençler, dedi; yukarı güvertede nerede yer bulurlarsa, çantalarını yastık, halat yığınlarını yatak yaparak

barınırlar. Süvariden rica edeyim, size bir arkadaşınızla iki kişilik, belki mümkün olursa dört kişilik bir yer tedarikine çalışsın.

Ve böylece oldu. Güvertede kalacak olanlar da mevki parası vererek, İstanbul'a kadar yemek masrafiyle beraber, bilet alındı. Tasarruf arayacak vaziyette değildik. Gemiyeye bindik. Hakikaten tek bir kedi için yer yoktu. Her taraf dolu idi; her unsurdan, her lısandan, fakat hep şarktan bir kalabalık... Gençler kış güvertesinin yukarı kısmında başlarını koyacak, çantalarını yerleştirecek birer yer buldular. Süvari de, imkânsız mümkün yaparak, iki küçük delik buldu; bunlardan birine Fuad Beyle Halet, diğere benimle doktor Osman sıkıştık; bu da bir büyük kâr idi. Beş gün kadar sürecek bir yolculukta hiç olmazsa uyuyabilecektik.

Brindisi'den hareket edince daha geniş bir nefes alındı, artık memlekete kadar yol açıktı. Ah! İstanbul, aile, köy, nasıl gözümde tütüyordu! Onlara kavuşmak ihtimali kuvvet kes-bettikçe hasret de o nisbette artıyordu.

Gemi pek az yere uğruyordu. Onda da bir an evvel İstanbul'a varmak için bir acelecilik vardı. İşte varıyorduk, varmak üzere idik. Biraz sonra Çanakale...

Birdenbire, nereden geldi? Bir dur!., emri...

Boğaz açıklarında araştırma yapmağa memur İngiliz donanmasından bir müfreze gemiyeye doldurmuştu. Yeni bir tehlike!... Kendi nefsimizden ziyade arkadaşlarımızı daha doğrusu onların çantalarının üzerinde göze batan kılıçlarını düşündüm. Süvariye bir tarafa çekerek görüştüm. Zeki ve yüreği iyi bir adam! Bize faydalı olmak arzusundan başka kendisini ve gemisini uzun bir meseleden kurtarmak arzusu da saik olarak derhal çare buldu:

— Arkadaşlarınız çantalarını bana bırakınsınlar, ötesini ben hallederim!..

Nasıl halletti, ne yaptı? Belki İngiliz subaylarına birçok İtalyan içkisi ikram etti, her halde bir kısa* müddetten sonra gemi yoluna devam etti.

Bir ikinci durma daha!.. Boğaz methalinde, gemi ile boğaz muhafızlığı arasında bir işaret muhaveresi. Güzergâh bütün tehlikelerle dolu imiş,

yalnız kenardan geçmek mümkün olan dar bir iz varmış; ve bu izi takibetmek üzere geçmeğe müsaade olunmuş...

Yavaş yavaş, türlü ihtiyatlarla, gemi yoluna devam etti. Marmara!... Daha sonra İstanbul!..

Herkesin yüzünde, gözünde bir sevinç parıltısı vardı. Yalnız Ruslar hep bana gelip soruyorlardı: — Türkler bizi bırakacaklar mı?

Onları temin ettim. Aldatarak değil!.. Ben emin idim ki Türk insafı bu mültecileri her ne sebeple olursa olsun alıkoymak teşebbüsünden uzak kalacaktı.

Nihayet İstanbul!... Rıhtım... Oradan Sirkeci İstasyonu! Fakat köye tren yok!.. Belki bir iki katar olacak, fakat ne vakit, malûm değil...

İstasyon komiseri Şakir Nimet'e baş vurdum, beni bir askerî katare yerleştirdi. Yeşilköy'e çıktım. Aylardan beri kim bilir, beni nasıl merak eden benden hiç bir haber alamayan, belki bir kampa tıklandığıma ihtimal veren eve birdenbire girmek, aileyi beklenmeyen bir hayret ve sevinç heyecanına kaptırmak istiyordum. Çantamı istasyonda tanınmış bir hamala bırakarak, salma salma, elimde bastonumla oynaya oynaya evimin yolunu tuttum.

Bu macerayı bir tuhaf hatıra ile kapayacağım:

Evimin kapışma geldiğimde iç kapının önünde bahçıvan yamağı Abdî'yi bir mangal başında kahve kavuruyor buldum. Bu henüz on yedi yaşında bir Arnavut çocuğu idi ki iki senedir yanımızda idi. Evin merakı ona da sırayet etmiş olacaktı elbette, işte kaç aydır efendisini görmemişti. Hayır!.. Başını mangaldan kaldırdı, şöyle bir bana baktı, sonra sırtını, gene başını eğerek, hiç kımıldamadan, bir daha gözlerini kaldırmadan kahvesini kavurmakta devam etti. Onun bu sırtması kendine göre öyle bir konuşma idi ki bana:

— Hoş geldiniz!.. Ne vakitten beri hep sizi merak edip duruyorduk. Ne iyi oldu da sizi sağ salım görüyoruz; demek istiyordu.

— Abdi! dedim; hemen bu taze kahveden bir parça değirmende çek!.. Çoktan beri bir Türk kahvesi içmedim. Bol köpüklü, az şekerli iri bir fincan kahve isterim. Gene çoktan beri hasretini çektiğim Türk sigaralarından biriyle onu içmek istiyorum...

Evde beni karşılayan sevinç çığılığını tarif mümkün değil. Sevinç! Zevk ile, haz ile içilen Türk kahvesiyle Türk tütünü!.. Heyhat!.. Bu sevinç, o lezzet ne az devam edecekmiş! Bizi ne kara günler bekliyormuş!...

**Nasip olmayan kalb istirahatı — Alman gemileri —
Tarafsızlığa muhalif bir hareket — Alman nüfuzu —
Bir müstemleke - Sait Halim Paşa — Cemal Paşa —
Karadeniz çılgınlığı — Enver — Kasırga — «Git de Enver'den sor!»**

Vatana avdet ettikten sonra sakin köyümün asude evinde güzel bahçesinde taze kavrulmuş kahvemini uzun zamandanberi hasret çektiğim nefis Türk tütününü içerek kendi kendime vâdettiğim müsterih günlerimi ihlâl eden bir endişe vardı, bütün az çok idraki elan yurttaşlarla beraber, beni bir kurt gibi kemirmekten hali değildi. Hep, Paris'ten ayrılırken sefir Rifat Paşa ile hasbıhalimizde bir nakarat kabilinden yekdiğerimizi takip ederek tekrar ettiğimiz «Ah! Ne olurdu, biz bu harbin dışında kalabilseydik!...» cümlesi arası kesilmeyen darbecikler-le beynime vuruyordu.

Evet, ne olurdu ve ne iyi olurdu!... Fakat bu tahakkuk edemeyecek ümidin fiilî tekzibi 1914 meşum yılının temmuz sonunda tezahür etti ve ondan sonra da artık memleketin bedbaht mukadderatına yeni bir felâket sayfası yazılmak üzere olduğuna hüküm vermek icabetti.

Alman zırhlısı Göben ile Breslau Kruvazörü kendilerini sıkıştıran Fransız ve İngiliz harb gemilerinden kurtulmak için Çanakkale'ye iltica ediyorlardı. En basit tarafsızlık kaidelerine göre bu iki harb sefinesini silâhlarından tecrit etmek ve kendilerini çarpışmanın sonuna kadar her türlü hareketten alıkoymak icabederken İtilâf devletlerinin buna dair vukua gelen müracaatlarına hep geçiştirmek suretiyle cevap verilmiş ve böylece onlara karşı Türkiye'de Almanya ile beraber düşman mevkiine konmuş oluyorduk.

Artık iş bu cereyanı aldıktan sonra nasıl bir badirenin dalgaları arasında yuvarlandığımızda şüphe kalmıyordu. Zaten böyle olacağına da, etrafa hakikati sezebilecek kadar bir göz gezdirmeğe kadir olanlar çoktan kanaat etmişlerdi.

Memlekette baştan ağağı Alman nüfuzu hâkimdi. Bütün Türk ordusunu, askerî devairi büyük küçük Alman âmirleri, zabitleri bir örümcek, fakat ipikleri yırtılamayacak metanette çelikten örülmüş bir örümcek ağının içine

sarmıştı. Bunlar, tabiatıyla, dünyaya harb ilânlarını birbirini takib ederek savuran ikinci Wilhelm'in birer âleti idi; bir yandan onlar memleketin askerlik hayatında, bir yandan da Alman sefiri baron Wangenheim siyaset mehafilinde âdetâ Türkiye'yi Alman himayesi altına girmiş bir müstemleke hükmünde kullanmağa devam ederken bunların telkinat ve icraatına mukavemet edebilecek iş başında bir kavî hükümet yoktu.

Çanakkale'ye giren bu iki Alman gemisi hakkında tarafsızlık ahkâmına riayet kuvvetini bulamayan hükümet nihayet bunları Almanlardan satın aldığı yolunda en saf ve bön olanları bile aldatamayacak bir cevap verdi. Buna mukabil İngilizlerle Fransızlar gene Türkleri karşı tarafta görmek istemeyerek bu çocukça cevabı kâfi bulmak müsamahasını gösterdiler, iş belki bu noktada kalabilirdi.

Mahmut Şevket'in katli faciasından sonra sadaret mevkiine gelen Said Halim Paşa da bu noktada kalmak azminde idi diye farzolunabilir. Mahmut Şevket sağ olsaydı ne yapardı, o da Almanya'ya muhib olmakla beraber memleketin menfaatini daha iyi takdir eder ve ona göre bir hareket hattı çizmek azmini gösterirdi zannedilebilir. Said Halim Paganın İtilâf devletlerine verdiği teminat da bu zeminde iken pek necip evsafı haiz olan ve asalet kibarânesinden asla ayrılmayan bu zat, tarafından verilen teminata sadakati kendisince mutlaka riayeti vacib bir vazife addetmek lâzım gelirken nasılsa Enver'in ısrarlarına dayanamamıştı. Gariptir ki o zamana kadar Enver'e rakip olan Cemal Paşa —ki şiddetle Fransa'ya mütemayildi, hattâ umumî harbten evvel bir Türk—Fransız dostluk teşekkülü vü-cude getirerek bunun fahrî reisliğini deruhte etmiş, fiilî riyasetine de beni geçirmişti — Bahriye Nazırı sıfatıyla rakibine uydu ve içtihadına mugayir olarak diğer birkaç hükümet refikiy-le beraber Almanya ile gizli bir ittifak akdine muvafakat eyledi. Böyle gizlice yapılan ittifak vekiller heyeti âzasından birkaçı müstesna olarak diğerlerinden gizli tutuluyordu.

Nihayet, artık hiç bir hakikatin gizli kalmasına imkân bırakmayan Karadeniz çılgınlığı vukua geldi. Biriciteşrin ortalarında Çanakkale'ye iltica eden o iki Alman harb gemisi, Türk bayrağı altında, fakat Alman amirali Suschon idaresinde Karadeniz'e çıktı ve Rus gemilerine taarruz etti.

Bu vaka üzerine artık Almanya'nın ittifak dairesine girilmiş oluyordu. Bu nu yeniden itilâf devletlerinin göz yumabilecekleri bir boya altında gizle-

meğe imkân kalmamakla beraber hükümet gene, Alman amiralinin bu hâdiseyi kendi kendisine ika ettiğine dair bir takım tevil yollarına sapmak istediye de böyle, ahmakların bile inanamayacakları şeylere kulak asan bulunamadı.

Ahvalin iç yüzüne vâkıf olanlar hep hükmettiler ki memleketin başına uzun bir musibetler silsilesi getirecek olan bu çılgınlığın mesuliyeti herkesten ziyade Enver'e aittir. Pek ziyade ikbal ve şöhrete haris olan ve küçük rütbede bir zabıt iken nasılsa seri adımlarla atlaya atlaya Harbiye Nazırlığına kadar yükselmek yolunu bulan bu genç adam, görgüsünü bilgisinin fıkdadına mukabil nefisine ölçülmeyecek kadar geniş mikyasta bir itimat ile hele Almanya hakkında müfrit bir temayülle bütün vatani arkasına doğru yuvarlanmış oluyordu.

Bu zaman öyle bir vaziyette idik ki ne bir tarafa, ne diğer cihete temayül göstermemek, iki taraftan Boğazları aşılamayacak birer sed halinde tutarak harb musibetinden uzak kalmak pek mümkündü. Mümkündü, eğer Alman nüfuzu altında kendi ihtiyarımızla girmiş olmasaydık. Bu cinnete mukabil Almanya bize karşı bir cazibe tesirini yapabilecek taahhütlere girişmiş, yahut, diğer taraf harb dışında kalmamıza imkân bırakmayacak bir tehdit mânasiyle karşımıza dikilmiş olsaydı ittihaz edilen hattı harekete bir özür bulmak mümkün olabilirdi. Bu da yoktu. Yalnız muhakkak olan ve açıkça görünen bir atfı vardı. Ne yazık ki bunu görece kadar bir uyanıklık bulunamadı, ve, artık önüne geçilemeyecek bir kasırga içinde sürüklenerek koca Türk saltanatının infisahına kadar gidildi.

Ben bu Karadeniz faciasını haber alınca o gün köyümde kayıtsızca, fütursuzca kalmağa muktedir olamayarak şehre inmek ve gidip Talât'ı görmek istedim. Ne için? Bunun ne faydası olabilirdi? Ok yandan çıkmıştı, vakayı geri çevirmeğe imkân yoktu, imkân olsaydı bile onu yapabilecek olan ferdi bir teşebbüs kimin tarafından vukua gelebilirdi? İşte beni şehre inmeğe ve Talât'ı görmeğe sevkeden his ancak bir tecessüsten ibaretti. Enver'in hükümet refiklerini arkasından sürükleyişinde beni en ziyade hayretlere düşüren onların arasında Talât'ın da bulunmasıydı. Onu görmek için yenilmeyecek bir ihtiyaç hissedişime de ancak bir şeyi öğrenme merakı âmil oluyordu: Nasıl olmuştu da Talât böyle sürüklenmişti?..

Dahiliye Nezaretinde, türlü meşguliyet arasında beni kabul etti. Ben hemen, vaktini israf etmek istemeyerek:

— Ne yaptınız?.. Buna nasıl karar verdiniz?.. dedim. Onun canını sıkan hâdiselerde dudaklarına zorla gelen hususî bir tebessümü vardı. Bana sadece:

— Git de Enver'den sor!.. dedi.

Bana bu cevabı diğer bir vesile ile bir kere daha vermişti. Onu da, sıra gelirse anlatacağım. Bu cevap kısalığına rağmen her türlü izahı muhtevî idi. Öyle de, böyle de Enver'in fikrine galebe imkânını göremeyince Talât da ona iltihak etmiş demektir.

**Fecaat yılları — Sarıkamış — Delice teşebbüsler
— Arap diyarı — Vatanın infisahı — Çanakkale — İç kötülükler.**

Bu harb yıllarında memleketin hayatına, her sahada müstevli olan fecaatin bir levhasını tasvire, bu yazıların havsalası kâfi değildir. O yılları yaşamış olanların da havsalasında o hâilevî zamanın acılarını taşıyabilecek bir kuvvet yoktu. Memleketin esasen teşkilât idaresi bozuk ve tesadüften gelen ihtiyaçlara göre mukabele edebilecek kabiliyetinden uzak iken buna harbin getirdiği zaruretler, müşküller inzıam edince artık bütün vücudunda çatlaklar açılan, her tarafından memleketin kanı sızan çürük bir cihaz kabilinden işliyebilmek kuvvetini tamamiyle kaybetmişti. Bu, zangır zangır sallanan, işlemeğe teşebbüs ettikçe her dakika hemen oraya yığılıverecek, çöküp bir enkaz kütlesi haline geliverecek zannedilen idare düzeni kimlerin elinde idi. Vezaretle sadaret mevkiine gelen ve fitratında her zorluğa karşı koymak kuvvetini her vesile ile bulan Talât bile artık şaşırılmış ve etrafını dolduran ya âciz, ya cahil yahut aklına ne eserse onu yapmak için korku tanımayan mü-tehakkik ve mağrur arkadaşlar arasında günden güne ipin ucunu elden kaçırmış bir halde idi.

Her şeyden evvel bir harbde askerlik meseleleri düşünülmemeliydi. Bunu düşünecek olan Enver'di, yalnız oydu; ve ne zaman onun düşüncesinde bir teşebbüs çıksa, o, teşebbüs bir hezimet, bir fecaate münkalib oluyordu. Başında, hiç bir lüzum olmadan Ruslarla çarpışmaya kalkışarak Sarıkamış'ta yüz bin Türk yavrusundan onda dokuzunu feda etmiş olduğunu, memleketin her noktasında askere ihtiyaç varken bir gösteriş, sanki müttefiklere bir cemile yapmak çocukluğuna kapılarak, memleket haricine, Makedonya'ya, Romanya'ya, Galiçya'ya ordunun en seçkin unsurlarından müteşekkil fırkalar göndermek kabilinden delilerin bile hasta dimağından geçemeyecek teşebbüslere giriştiğini zikretmek kâfidir.

Diğer cihetten de Suriye'ye bir sahibkıran sıfat ve salâ-hiyetiyle gönderilen, oradan Mısır'a kadar bütün askerî hareketleri ve mülkî idareyi tek başına kendi görüşüne yüklenen Cemal türlü garip sergüzeştlerle, türlü müstebid idarelerle bir yandan Türk askerini boş yere feda etmiş, bir yandan da idaresindeki yolsuzluklarla bütün Arab ırkını Türklüğe bir düşman yapmıştı.

Zaten çeşit çeşit ihtilâçlar arasında çırpman Trablusgarb mücadelesinde, hele Balkan harbinde olanca hayat usaresini sarfetmiş olan bedbaht Türk vatani, etrafından, eczayi asliyesinin sapır sapır döküldüğüne şahid oluyor ve kan ağlıyordu. Bütün Rumeli, Makedonya, öte tarafta Trablusgarb bir daha avdet etmemek üzere elden çıkmış, Trakya hududu İstanbul kapılarına kadar gelip dayanmış iken bu defa Filistin'in, Irak, Hicaz'ın, Yemen'in, Suriye'nin, velhasıl bütün Ârab diyarlarının, hattâ Türk olduğunda şüpheye imkân olmayan Halep, Antakya kabilinden vilâyetlerin, ana vatandan çatır çatır koparıldığını görerek milletin vicdanı kesin ve son bir çözülmeye doğru koşulduğuna sızlıyordu.

İşte Karadeniz'de Alman gemileriyle girişilen çılgın sergüzeştin neticesi... Bu büyük badire içinde tek bir umut vardı: Çanakkale... Bu da Enver'in müdahalesi dışında kalmış olmak sayesinde ki, yüz binlerce Türk evlâdının kanı bahasına olsa bile, hiç olmazsa Boğaz'ı, Marmara'yı, İstanbul'u kurtarmış olmak muvaffakiyetini göstererek Türklüğün şerefini muhafaza edebilmişti.

İtilâf devletleri donanmalarının olanca kuvvetleriyle Çanakkale Boğazı'na yüklendikleri, karaya en seçkin askerlerini, bilhassa cengâverlikleriyle ün salmış Avustralyalılardan, Zelandalılardan müteşekkil mühim bir orduyu çıkardıkları halde Türk erinin yalnız göğsünü siper yaparak gösterdiği maniyayı kırmağa, derme çatma toplarıyla heybetli harb gemilerini batıran yahut, Boğaz'm dar geçitlerinde tıkayan mucize nevinden mukavemeti yarmağa kadir olamayarak sonunda kendilerine pek ağır ziyanlara mal olan bu teşebbüsü terketmeğe mecbur olmuşlardı ve bu başarıyla Türk bütün diğer bozgunların yarasına sürülebilecek bir merhem bulmuş oldu.

Çanakkale boğazında bu müthiş mücadele devam ederken memlekette tek bir ferd yoktu ki İngiliz ve Fransız saldırısına karşı Türk'ün her türlü vasıta noksanlığına rağmen İstanbul yolunu kapamağa muvaffak olacağına mümkün bir harika nazariyle bakabilsin. Hattâ ben köyümde, Yeşilköy'de dostlarımın komşularımın telâşına, kendilerine bir yer aramak teşebbüsüne şahit olmuş ve umumî denebilecek olan bu korkuya nefsimi de kaptırmamak, hattâ sözümü geçirebildiklerimi sükûna ümide sevkedebilmek için etrafıma cesaret vermeğe çalışmışım. O zaman meselâ Bursa'ya, Konya'ya, şuraya, buraya kadar hicret etmeğe kalkışanlara rastgeldikçe onlara kendi yerlerinde kalmaktan tevellüd edebilecek tehlikeden ziyade evlerini, mallarını burada bırakarak uzak yerlere

kalkıp gitmenin daha feci ihtimallere maruz olacağını tasvir eder, hususiyle bir kere İstanbul düşmanı ayaklarının altında çiğnenince hiç bir yerde emniyet bulunamayacağını türlü delillerle isbata çalışırdım; daha doğrusu onlara, fazla bir nikbinlikten gelen bu kanaati aşılabilir için muhakeme yürütürken onlardan evvel kendi nefsimi telkinatta bulunmak istedim.

Harb böyle tek bir başarıya mukabil memleketin bütün etrafım kuşatan doğu, kuzey, güney sınırlarında bozgunun bozguna uğrarken yüz binlerce genç, evlâdının beyhude bir seren-cam uğruna helak oluşunun acısını avutmağa çalışırken, memleket, kendisini kurtaran diğer neviden feci bir manzara karışımında inim inim inliyordu: Vatanın dahilî fecaatı, idare bozukluğundan ve bunun yanında yiyecek, giyecek ihtiyacının azlığından ileri geliyordu

Ortada böyle iki sebep olunca tabiatıyla birçok açık gözler peyda oldu. Büyük ölçüde bir ihtikâr başladı; halkın zaruretinden, ihtiyacından istifade eden bir zümre vücutte geldi ve türlü çirkin vasıtalarla kazanç temini için fakir Türk memleketinin maruf ölçüsüne sığınmayacak yekûnlara çıkan servet sahipleri zuhur etti. Pirinç, seker, petrol, yağ ortadan kalktı; daha doğrusu şunun bunun elinde birikerek hadden asın fiat-la elden ele gizlice dolaşmağa ve her geçtiği elde insaf nisbeti-ni aşan bir kâr bırakmağa başladı. Ne yaparlardı, bu intifa imkânını nasıl bulurlardı? Bunu kendilerine sormalı. Bu suretle kazanılan büyük servetler ne oldu, kazanmak için her tür-lü kurnazlıklarıyla kolaylıklara kavuşanlar bunları muhafaza edebilmek imkânını buldular mı? Bunu da anlamak için o harb zenginlerinin en ileri gelenlerinin akıbetine bakarak ibret almalı.

Bütün yiyecek ve giyecek işleri birkaç elin içinde toplanmıştı. Bunlar meyanında başlıca iki sima zikrolunmalıdır: Cemiyet namına hareket eden Kara Kemal ile Enver'in pek mutemet bir âleti olan levazım müdürü İsmail Hakkı... Bu adam-ların etrafında hareket eden ikinci, üçüncü derecede vasıtalar, sonra, bunların ellerini öperek himayelerine mazılar o'mal? için her türlü zilletlere katlananlar zuhur etti: ve bunlar en beklenmeyen, umulmayan yerlerden çıkarlardı; ve bir kere, hayallerinden hiç bir zaman geçemeyen bir servet sahibi olunca çıldırmaşa dönerler idi. O zaman bunların israflarına, sefa-hetleri uğruna sarfettikleri paralara dair deveran eden ina-nılamayacak efsanelere vâkıf olanlar kinlerinden, hırslarından kudurlardı. Bütün halk gömlek yapacağı birkaç arşın pa-

tiska, fakir Türk kadıncıkları arkalarına takacak bir entarilik basma bula-mazken, memleket buğday ekmeğine mukabil vesika ile ölmeyecek ka-dar tedarik edilebilen koçanlarla, daha bilinemez nelerle karışık, tavalarda berbat bir yağ sürülerek yan pişirilmiş ekmeğin şekline kerpiçlerle ka-rınlarını doyur-mak mecburiyetinde kalarak mide sancıları ile kıvrılırken onlar ikide birde Viyanaya Berlin'e giderek bir yandan türlü sefi-hane masraflar için bol para dökerler, bir yandan gene ora* larda da çeşit çeşit kazanç yolları bulurlardı.

Şeker yerine bulunabilirse pekmez, pirinç yerine ele geçi-rilebilirse bul-gur tedarik edebilmek, çocuklarını beslemek için çırpman analara, baba-lara pek zor nasib olabilen bir nimet idi; böyle büyük bir çoğunluk çeşit çeşit mahrumiyetler içinde zehirlenirken harb zenginleri İngiliz kumaşlarıyla giyinirler, kadınlarını, kızlarını mücevherlerle donatırlar, mükellef sofralarında, nerelerden bulunduğu akıl ermeyen, ziyafetler verirlerdi.

Umumî Harbin doğurduğu feci levhaların bu kısa icmalî, o zamanlara vâkıf olmayan gençlere pek az bir fikir verecektir. Temenni etmemelidir ki bunun tekerrürü ve daha yakından müşahedesi onlar için hiç bir zaman mukadder olmasın.

**Veliahtın intiharı — Salâhüddin Efendi ~- Vahi-düddin veliaht oluyor
— Abdüîhamid'in ölümü — Çekinme siyaseti — Ameliyat —
Hatır sorma — Tevekkül —
İmparatorların misafiretinden üzülü-yoranuş — Şekayık soğanları.**

Büyük Harbin ilk senesinde Yusuf İzzüddin'in intiharı faciası vukua geldi. Kendisini bizlerle beraber yakından görüp tanıyanlar, bu kabilden bir ne-ticenin vukuunu istiğrab ile değil, fakat büyük bir teessürle öğrendiler. Nasılsa bu şehzadenin aklı melekelerini zehirliyen ve onu her dakika can-ından bezdiren bir fikri sabitti, eksilmeyen bir vehim vardı. Öyle kanaat etmişti ki hükümet kendisini veliahtlıktan ıskat edecek. Bu kanaat nereden gelmişti? Hükmolunabilir ki cinnetin kenarlarında dolaşan bütün has-talar gibi o da kendi halini takdir ediyor, ve, günden güne daha şiddetle şuuru istilâ eden tehlikeye karşı çırpınarak mücadele içinde hırpalanı-yordu. Nihayet, bu müthiş buhrandan çıkmak için tek bir çâreye, intihara karar vermişti. Bu maksada vusul için birçok defalar teşebbüsleri olmuştu. Etrafında daima sıkı bir ihtiyatın tedbirleri alınmış iken bir gün nasılsa bir ustura ele geçirecek, aynıyle babası gibi damarını kesmişti. Bu da, bilhassa intihar vakalarında görülen, sâri taklidin bir tesirinden ibaretti. Gariptir ki bu bedbaht adamı bilenler intihar vakasını hiç bir şüphe ile te-lâkki etmedikleri halde bu faciadan sonra türlü rivayetlere kapılanlar oldu.

Yusuf İzzüddin'in vehminde elbette bir esas da vardı. Onun hiç kimsenin dikkatinden kaçamayacak bir raddeye gelen hastalığı saltanat makamına çıkmasına bir mâniydi; bunu herkesten ziyade kendisinin de anladığına şüphe yoktu. Hattâ kaç kere, daha biz sarayda iken, Cemiyetin tasavvurlarına tercüman olanlardan; (Ne yapacağız?) tarzında sözler dinlemiştik. Vahidüddin'i padişah yapmakta memleket için büyük bir tehlike gormeyen naü kalmayanlar, Dır aralık Sultan Murad'ın oğlu Selâhüddin Efendiyi düşünmüşlerdi. Fakat o Yusuf İzzüddin'den evvel vefat edince artık çarnaçar Vahidüddin'den evvel veriliyordu. Gariptir ki onun hakkında da fikirlerde bir tahav-vül vukua gelmeğe başlıyordu. Zahir, başka yapılacak bir iş kalmayınca bu müstakbel hünkârı mümkün olabilen iyi taraflarından kabul etmek zarureti hâsıl olmuştu.

Hiç bir şeye karışmayarak vukuatın cereyanına nefsinin teslim eden Beşinci Mehmed'den sonra şu Altıncı Mehmed'in. vücudu vatan için ne müthiş bir musibet olacağını evvelden tahmin etmek mümkün olamazdı.

Beylerbeyi sarayının hariçle temas etmeksizin yaşamakta devam eden Abdülhamid'in kısa bir hastalık neticesiyle vefatı vukua geldi ve bu suretle Sultan Reşat hem selefinin, hem halefinin ölümlerini görmüş oldu, ye her ikisi hakkında cenaze merasimini lâıyıkı veçhile yapıldı.

Ben saraydan ayrıldıktan sorna, celbedilmedikçe, kaçınılması mümkün olmayacak vesileler zuhur etmedikçe saraya gitmeğe kibarca bir hareket nazariyle bakmazdım. Aksine davranmak bana bir nevi sırnaşıklık kabinden gelirdi. Peygamberin kendisini rahatsız edecek kadar sık sık, hemen her gün ziyaret eden Ebû Hüreyre'ye «Zürnî gubben tezdüd hubben» buyurmuş olduğunu hatırlayarak kendi inziva köşemde kalırdım. Hünkâr da bu çekinmeyi takdir eder olmalıydı ki birer sebep bularak beni yanma çağırdı. Hattâ armağanlarını aldıkça, yahut resmî vesilelerle arzı tebrikâtta bulunmak lâzım geldikçe bu vazifeyi birer arize takdimiyle ifa ederdim.

Fakat öyle bir sebep zuhur etti ki saraya kadar gidip hatır sormak lâzım geldi, bunu yalnız bir vazife kabilinden değil, daha ziyade o yaşta mühim bir tehlike geçirmiş olan hünkârın sıhhat ve hayatına samimî bir alâka ile yapmağa lüzum gördüm.

Beşinci Mehmed'in mesanesinde pek ziyade muztarip olduğuna vâkıftım. Cemil Paşa ile buna dâir görülgürken onun «mesanede taş var, mutlaka bir gün ameliyat lâzım gelecektir» dediğini de bilirim. Pek ziyade tehlike ihtimalleri içinde yapılacak olan bu ameliyat için Berlin'den meşhur cerrah îs-rael celbolunmuştu ve Cemil Paşa ile diğer tabiplerden icab edenler de hazır buldukları halde Yıldız sarayında başarıyla ameliyat yapılmıştı.

Bunu haber alınca hünkârın hatırını sormak için Yıldız'a gitmekte acele ettim, bermutad başmabeynci Tefik Beyin odasına uğradım, müteakiben başesvabcı Sabit Bey oraya geldi: . (Efendimiz sizin geldiğinizi işittiler, pek ziyade memnun oldular. Kendileri ayakta yorgun bir haldedirler, fakat mutlaka sizi görmek istiyorlar, onun için hemen azimet buyurulmasın!) dedi. Biraz sonra tekrar gelerek: (Sizi istiyorlar!...) dedi.

Büyük mabeynden hünkârın hususî dairesine kadar epeyce uzun bir yol vardır. Sabit Beyle görüşerek yürüdük. O bana hünkârın tevekkülünden bahsetti. Ameliyat başlamadan evvel kibleye dönerek dua etmiş, (memleket ve millet için zararlı olacaksam Cenabı Hak beni bu ameliyat masasından kaldırmasın!) demiş ve etrafında bulunanlara hakkınızı helâl edin dedikten sonra kemali cesaret ve metanetle yatarak kendisini tabiplere teslim etmiş.

Sultan Reşad'm ne kadar dindar ve mütevekkil olduğunu bildiğim için bu hikâyeyi hiç hayret etmeden dinledim. Benim de Sabit Beyden bir ricam vardı:

Hükümet beni Almanya'da bir tetkik seyahatine göndermek istiyordu. Hemen hareket edecektim, bu seyahat belki sekiz ay kadar sürecekti. (Tekrar Efendimizi yormak istemem, onun için arzı vedaya gelmeyeceğim, siz bunu münasib bir zamanda söylersiniz..) dedim. Ve hünkârın yatmakta olduğu odaya girdik.

O, pek yorgun, arka üstü yatıyordu. Her zaman kuvvetle çıkan kalın sesi örtülmüştü. Sabit Bey: «Siz kendinizi yormayınız, ben başkâtib beye anlatırım!...» dedi. Ben hâlâ başkâtib ünvanıyla yâd ediliyordum. Ve Sabit Bey uzun tafsilât ile ameliyatın nasıl yapıldığını anlattı. Hünkâr onu dinlerken gülümsüyor, sanki «işte bu cesareti ben gösterdim!» demek istiyordu. Sonra bir işaretle Sabit Beye bir şey anlattı. Mesaneden çıkan taşların gösterilmesini istiyordu. Sabit Bey bunları getirdi ve bana gösterdi, birer küçük kuş yumurtası hacminde iki taş... Bunları hünkâr mesanesinde yıllarca taşımıştı.

Sonra Sabit Beye işaret yaparak onu yanma çağırdı ve yavaş sesle bir şeyler anlattı: Sabit Bey bana: (Almanya İmparatoru İstanbul'a gelecekmış, hattâ imparatoriçe ile beraber Avusturya İmparatoru da gelmek istiyormuş. Efendimiz, vaktiyle böyle misafirlerden hattâ uzun seyahatlerden yorulmazlardı; fakat şimdi pek müşkül olacak. Şimdiden bunun korkusunu çekip üzülüyorlar) dedi, ben de uygun birkaç cümle ile karşılık verdim.

Sonra hünkâra: «Hükümet başkâtib beyi bir vazife ile Almanya'ya gönderiyormuş. Kendisine bir emriniz var mı?» dedi. Hünkâr biraz düşündükten sonra: «Bana oradan sarı şeka-yık bulabilirse getirmesini rica ede-

rim!...» dedi. Hünkârı pek yorgun görerek bir üzüntü ile yanmdan çıktım. Bundan sonra Beşinci Mehmed iki seneden fazla yaşadı.

**Darülfünunda garabet — Zeynep Kâmil konağı — Fazla masraf —
Alman müderrisler — Çalışma odaları — Lisan meselesi —
Meclis müzakere mevzuları — Ziya Gökalp — Birkaç sima —
Bir zor iş — Tedrisatın istiklâliyeti — Bir isyan**

Memleketin her sahasında görülen şu harb yıllarına ait garabetlerden birine de Darülfünun sahne olmuştu. Vatanın en yüksek irfan merkezi sayılan bu müessese bir aralık şurada burada dağınık bir halde sürüklenip durdu, asıl merkezi addedilen Zeynep Kâmil Konağı askerî hastahane itihaz edilmişti. Daha sonra bu ihtiyacın başka suretle tesviye çâresi bulunup, gene birçok şubelerini toplayarak o konağa iltica etti. En fazla talebe malik olan ve teşkilâtı bütün diğer şubelerden daha geniş bulunan Tıp Haydarpaşa'da iken Felsefe, Tarih, Edebiyat ve o zamanın tâbirlerince içtimaiyat, lisaniyat şubeleri hep bu meşhur konağa sığınmış bulunuyordu.

Konak bu kadar şubeleri olan bu müesseseyi almaya yeter miydi? İhtiyacı temin edebilecek dershaneleri var mıydı? Bu suallerin cevabım o harb yıllarında vermeğe imkân yoktu. Darülfünun bu nâma istihkak iddia edebilecek bir halde bulunsaydı her sualden evvel talebesi var mıydı diye sorulmak icab ederdi. Harb yıllarının asker ihtiyacı talebenin hiç olmazsa yüzde doksanını tahsilden daha mühim olan vatan müdafaasına sevk ettiği için büyük konak, sessiz, hareketsiz dehlizleriyle, dershâneleleriyle büsbütün boş denebilecek bir halde idi.

Buna mukabil müderrisler, muallimler, kâtipler öyle kabarık bir yekûnu buluyordu ki Maarif Nezareti için Darülfünun asıl hikmeti vücudunu teşkil eden talebe noksanına mukabil teşkilât itibariyle pek mühim bir masrafın altında ezilmiş bulunuyordu.

Bu tâbiri kullandıktan sonra pişman oldum, hiç de ezilmiş benzemiyordu. Her müşkülü büyük bir cesaretle, her ağır masrafı hayret edilecek bir mizaç hafifliğiyle karşılayan o zamanın Maarif Nezareti beyhude yere para dökmek vesilelerini hiç bir tasarruf endişesine bağlamaksızın kabul ediyordu.

Bu meyanda takım takım getirilen Alman müderrislerini zikretmelidir: Haydar Paşa da, şurada burada mevcut şubelerde bunlardan kaç kişi

vardı, bunu tayin edemem, muhtelif şubeleri toplamış olan Zeynep Kâmil konağında sekizden az değildi. Görülüyor ki memleketin birçok idarelerinde Alman unsuruna geniş yerler tahsis olunduğu gibi Darülfünunda da başka türlü yapılamamıştı. Her biri birkaç müderrisin maaşları yekûnu kadar tahsisat ile celbedilen bu efendilerin yalnız yüzlerini görmekle Darülfünunun bir irfan çağlayanı hâlini alacak olsaydı Maarif Nezaretinin bu fedakârane cömertliğine bir mâna verilebilirdi. Her şeyden evvel düşünülmeliydi ki talebe yoktu, mevcut olanlardan bir Alman müderrisine nihayet iki genç isabet eder miydi? Bunun hesabını ne Maarif Nezareti yaptı, ne bizler düşündük. Elbette Alman müderrisler yapmış olacaktı ama onların ses çıkardıklarını işitmedik. Sesleri çıkardı: Yalnız istenen şeyler için... Konakta birer çalışma odası istediler, verildi; bunlar tamir oldu ve boyandı. Eşya istediler, alındı, kitap dolaplarıyla, birer mükemmel odaları oldu. Türk müderrisler konağın şurasında burasında, kitabet odasında, yahut daima misafirsever olan müdürün yanında ders saatlerini bekleyerek sığınmakta iken bu yabancı müderrisler her türlü istirahat esvabıyla mücehhez çalışma odalarında uzun saatler geçirirdi. Nasıl geçirirdi? Lisanlarını bilmedikleri bu gençlere nasıl hitap edeceklerdi? Talebe ile hoca arasında nasıl amelî, mantikî ve hususiyle bir zaman israfına imkân bırakmayan bir münakale vasıtasını aradılar ki bunun çâresi bulunmuş olsun. Zaten aransaydı da bu çâre bulunabilir miydi? Bunu bilmiyorum. O zamanın Darülfünunda geçirilen acı tecrübeden sonra bugün Üniversitede de her şubede birçok yabancı müderrisler var, elbette bunlar için katlanılan büyük külfet ve masraf karşılığında kendilerinden, meselâ Türk müderrislerinden beklenebilecek kadar bir faydanın pek çok üstünde feyz imkânı temin edilmek esbabı hazırlanmış olmalıdır. Buna selâhiyet esbabı düşünmüşlerdir elbette. Burada mevzubahs edilecek bir mesele değil. Bu yazılardan Darülfünunun harb yıllarına ait hayatını tasvirten başka bir maksat beklenemez.

O tarihte arkadaşlarımın tensibiyle müderrisin meclisinin riayet vazifesi bana verilmişti. Şerh-i bütün müderrisi Ali Ekrem'e muavin olan İbrahim Necmi de meclisin kitabetim üzerine almıştı. Birçok vazifeleriyle beraber bu işi de görmek için fitrî faaliyeti ve pek zengin kabiliyeti fazlasıyla kâfi olan bu güzide genç — o zaman henüz gençti — meclisin her içtimama bol bir müzakere ruznamesiyle, dolgun bir zabıtname ile gelirdi. Talebesi yok denecek derecede fakir, dersleri hemen metruk sayılacak kadar arızalara uğrayan bir müessesede meclisin müzakerelerine zemin olabilecek neler bulunurdu, bu gün bunu hatırlıyorum. Hatırlayabildiğim bir

cihet varsa o da meclis azasının saatlerce türlü nazariyeler üzerinde uzun konuşmalara fırsat buldukları idi. Gene gözlerimin önüne geliyor; Alman müderrisler, başka yapılacak bir işleri olmadığından meclis müzakerelerinde daima kemali sadakatle hazır bulunurlardı. Riyaset mevkiinin sağ tarafında bir yarım halka teşkil ederler ve susarlardı. Dinlerlerdi elbette, eğer aralarında söylenenleri merak edenler bulunursa bunlar ya yaklarda lisan bilen bir Türk arkadaşın lütfuna, yahut reisin tercümanlığına müracaat ederler; ve eğer söz söylemeğe lüzum görürlerse gene reis vasıtasıyla mütalealarını tef sil ederlerdi. Bu da epeyce bir zaman sürdü. «Eğer bu zevatın derslerini de böyle tercüme olduğundan geçirecek katre katre akıtmaları icabederse ne kadar zaman israf edilecek...» diye düşünmekten hâli değildim. Bunu elbette bütün meclisin Türk âzası benimle beraber düşünürlerdi. Düşünmeyen Maarif Nezareti idi.

Reisin sol tarafında tâ kapıya yakın bir yerde gözleri meçhul bir noktaya dikilmiş, dinlemiyor zannedilen, fakat hakikatte dikkat kesilmiş olan Ziya Gökalp, onun yanbaşında zeki gözlerinin kaynaşan civıltılarıyla Fuad Köprülü, dudaklarında bir istihza tebessümüyle Necmeddin Sadık vardı. Daha sonra? Kimler yoktu? Cenab Şehabeddin, Ali Ekrem, Hüseyin Dâniş, Ali Muzaffer... Belki otuzla kırk arasında değişen azaya malik bir mecliste söylenecek söz mü bulunmaz? Fakat netice? Netice bir hiçten ibaretti.

Bir gün müderrislerden biri Alman müderrislerini müşkül bir vaziyete sokacak bir mesele çıkardı. Bu zevatın derslerini nasıl bir esas ve usul dairesinde vermek tasavvurlarım lütfederek söylemelerini istedi. Bu talep hususiyle Türkiye müderrisine hitap ediliyor gibiydi. Türkiyat müderrisi bir Almandı...

Türk müderrisinin galiba Almanları sıkıştırmak için icat ettiği bu meseleyle meclis de muvafakat gösterince Alman müderrislerinde bir isyan hareketi belirdi. Türkiyat müderrisi, tedrisini özgürlüğü esasına muhalif olan bu talebe muvafakat edemeyeceğine dair söz söyledi ve bu mukabele kabule şayan addedilmeyince hışım ile ayağa kalkarak meclisten dışarıya çıktı ve onu takib ederek bütün diğer Alman müderrisler de meclisi terkettiler.

Meclis bu harekete karşı ses çıkarmıyarak, yalnız pek manidar bir gülümseme ile iktifa etti.

İşte bu esnada idi ki zaten Darülfünunda beni alıkoyacak bir sebep kalmadığından hükümetçe teklif edilen Almanya seyahatine çıkmak üzere tatil mevsimini de fırsat addederek mezuniyet aldım ve çıktım.

**Seyahat — Almanya mektupları — Şehbenderlerin delâleti — Müte-
nevi bir meşgale — Avdet arzulan — Orşova macerası — İstan-
bul'a varış — Hünkârın şakayilderi**

Büyük harbin ikinci senesi yaz başlangıcında mektepler tatil edilir edilmez eşimle iki erkek çocuğumu yanıma alarak hükümetçe bana verilen vazifeyi ifa etmek üzere yola çıktım. Almanya'ya doğruca o zaman mümkün olmadığından Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Avusturya'ya uğraya uğraya Vi-yana'dan Tuna'yı tercih ederek Almanya'ya vâsil olduk. İlk kısmı çocuklarla beraber, en büyük kısmı yalnız yapılan bu seyahati sırasıyla (Almanya mektupları) namiyle yazmıştım. Bu mektuplar için her şeyden evvel Almanya'da seyahat edecekleri faydalı olmak, bir nevi rehber vazifesi görmek esasını kabul ettiğimden her türlü süsten ve gösterişten uzak kalmağa karar vermiştim. Edebiyat zemininde kendince mümkün olan ölçüyü vermiş bir muharrir için bu sade tarz muahezeye değer addedilmemek insafa muvafık iken çok kimselerden bunların benden beklenecek neviden olmadıkları yolunda siteme maruz kalınca bir büyük kısmının neşrinden feragat ettim, insan nasıl olsa istihkak kesbedilmemiş itirazlardan fütur getirmemeğe kadir olmuyor. Yazıda mutlaka edebiyat bekleyenleri tatmin etmeyince susmak bana daha uygun göründü.

Bu hatıralar arasında, sekiz ay süren ve bana Almanya'nın elli iki şehrinde meşhur binaları, muhtelif sanat ve kültür müesseselerini, nümunegâhlan görmek fırsatını veren bu seyahati tafsil edecek değilim; yalnız kaydedeyim ki hayatımda bana nasib olan seyahatler içinde beni en ziyade aydınlatan ve müstefit eden bu seyahat oldu.

Berlin'i merkez ittihaz etmiştim. İlk önce eşimle ve çocuklarla beraber Adlon otelini tercih etmişken mektep tatili bitince çocukları anneleriyle beraber pek dolaşık ve müşkül bir yeldan İstanbul'a sevkettikten sonra müzdehim ve hareketle memlû olan bu büyük oteli terkederek ondan daha büyük, odalarının, salonlarının genişliğiyle müferrih ve nisbetle sakin olan Esplanade oteline geçmiş ve burasını merkez ittihaz ederek Almanya'nın muhtelif cihetlerinde tetkik seyahatime devam etmiştim.

Hariciye Nezaretinden Almanya'da mevcut şebhenderlere verilen tavsiyelerle uğranılan şehirlerde pek lütufkâr delillere ve azamî kolaylıklara rastlıyordum. Hamburg şebhenderi Fe-rid'den başka diğerleri bütün mahallî muteber zevatından fahrî şebherderlerdi, ve bunlar ekseriyetle buldukları mahallerin yerlisi olduklarından delâletlerinden edilen istifade azamî bir raddeye vâsıl oluyordu.

Yorucu, fakat çok eğlendirici ve oyalayıcı bir iş! Hususiyle görülen yerlerin çeşitliliğinden dolayı hiç bir zaman usanç duymadım. Eski bir kiliseden sonra bir fabrika, büyük bir bahçeden sonra bir irfan müessesesi, bir müzeden sonra orta çağdan kalma bir şehir konağı, böylece oradan oraya koşarak, geceleri bir seyir yerinde geçirerek, nihayet uyku zamanından çalman iki üç saati görülen yerlerin intihalarına makes olacak mektuplara yazmağa ayırmak öyle çeşitli bir meşgale idi ki bunu hiç yorulmadan yaptım. Yalnız bu intibalar o kadar boldu ki nasılsa hiç bir ölçüye uymayı düşünmeyen mektuplar hadden aşırı uzun oluyordu ve bunları neşreden (Tanin) de sayfelerden taşıyordu.

Berlin'de Hariciye Nezaretinden bana hususî memurlar ayrılıyordu. Bunlar hariciyenin en güzide gençlerindendi, kendi kendime gezdiğim, dolaştığım yerlerden başka mutlaka bir resmî delile muhtaç dan yerlerin kapıları, harb zamanının sıkı tedbirlerine rağmen, bu zevatın delâleti sayesinde tamamıyla açık bulunuyordu.

Yalnız Berlin'de gördüğüm müesseselerin isimlerini saymak pek uzun fihrist yapmak olacak. Bir yandan dolaşırken bir yandan da Almanya'nın havasını koklamamak mümkün değildi. Bu hava günden güne daha endişe çekici oluyordu. Mar-ne bozgunundan sonra Almanya için muzafferiyet ümidi gittikçe sönmeğe başlıyor ve bittabi bir yandan ihtiyaçlar sıkıntısı, bir yandan istikbal üzüntüsü herkeste bedbin bir maneviyat doğuruyordu. Bk defa hariciye erkânı tarafından benimle görüşmek arzusunu gösterenleri ziyaret ettim. Onlar bende hâsıl olan intibalarımı anlamak mı istemişlerdi, yoksa benden Türkiye hakkında malûmat almak emelinde mi idiler, bilmiyorum, hariciye müntesiplerine mahsus lisan ihtiyatlarıyla cereyan eden bu konuşmalarda ne ben onlardan, ne onlar benden dolgun bir eser alamadık; yalnız gördüm ki onlarda da şevkten bir nebze bile kalmamış. Bütün simalarmda ve edalarmda rahatsız eden bir düşünce vardı.

Berlin'de oldukça kalabalık bir Türk zümresi vardı ve bunlardan birkaçı benimle beraber Esplanade'de ikamet ettikleri gibi bir büyük kısmı da ekseriyet üzere çok zamanında bana gelirler ve otelin büyük holünde geniş bir halka çevirirlerdi. Otelde ikamet edenler arasında Mahmud Muhtar ve ailesini, Ri-fat Paşa ve refikasını, İttihad ve Terakki hükümetinin Nafia Nazırlığında bulunan Halaçyan'ı, çay vakti gelenler içinde Safveti Ziya'yı, Münci Fikri'yi, eski Nafia müsteşarı Cemal'i sayacağım. Bunlar bana hep dost idiler ve beraber bulduğuşa gurbet hüznlerini unutmuş oluyorduk.

Benim için pek ziyade hoşlanmış olduğum bir şey vardı: Sefarete gitmek. Eski ve halis dost Hakkı Paşa sefir idi, öyle ki sefaret bana âdeta kendi evim gibi sıcak gelirdi. Ekseriyet üzere Hakkı Paşa ile bir seyir yerine gidilirdi. Musiki iptilâsı malûm olan Hakkı Paşa bilhassa "VVagner'in eserlerine tutkun idi ve bunların birçok parçalarını mırıldanarak tekrar edecek kadar zabtetmişti. Yalnız onda rahatsız edici kuru bir öksürük vardı ki bütün halk sükût ile musikiyi dinlerken onun boğazını gıcıklar ve kendisini hem rahatsız eder, hem etrafın sükûtunu ihlâl ettiğini düşünerek üzerti.

Bu öksürüğün acaba birkaç sene sonra henüz genç sayılan bir zamanında hayatına son veren hastalığıyla bir ilişiği var mıydı?

Böyle Almanya seyahat ve ikameti pek müsait şartlar içinde cereyan ederken yavaş yavaş bende bir daüssıla başladı.

Memleket, aile, çocuklar gözümde tütüyordu. Ondandır mezun olmakla beraber Darülfünunda hazır bulunmağa da lüzum görüyordum.

Bir gün Halaçyan'la konuşurken onda da aynı hâlin mevcudiyetine vâkıf oldum. Ve birdenbire: (Gidelim mi?) dedim. (Siz karar verirsiniz ben de beraber gelirim!..) diye mukabele edince düşündük. Gitmek? Pek iyi!... Fakat nasıl? Dolaşık, karışık bir iş!..

Ben ertesi gün tahkikata giriştim ve seyahatin çizgilerini tesbit ettim: Viyana, Peşte, Bükreş, Orşova Tüna'dan Bulgaristan'da Lompalanka, Rusçuk, Sofya, nihayet oradan kimbilir nasıl bir tren yolculuğu ile İstanbul...

Bunu Halaçyan'la tetkik ettik, o gözlerini süzerek düşünüyor ve galiba benden sirayet eden bir azim ile başını sallayarak, yarı türkçe yarı fransızca: «Cela va!.. hemen gidelim» diyordu. Birkaç gün içinde hazır olduk. Halaçyan pek iyi bir dost, pek hoş bir arkadaş idi. Ben de onun arkadaşlığı ile bu karışık yola çıkmaktan memnun idim. Vedalarımızı yaptık» Berlin'de kalmağı tercih eden dostlarımızdan İstanbul için yığınlarla selâmlar yüklenerek Viyana yolunu tuttuk. Bu güzel şehirde ne kadar kaldık, hatırlamıyorum, Peşte de öyle! Bükreş'te galiba hiç kalmadık, doğru Orşova'ya... Oraya kadar pek iyi değilse bile şikâyet olunacak kadar fena denemeyecek bir surette devam eden yolculuk bu berbat şehirde bizi pek müşkül bir vaziyete soktu.

O güne kadar oldukça neşe ile devam ederken buraya muvasalat dakikasından başlayarak pek büyük bir can sıkıntısı ile karşılaştık. Her ikimiz de yanımızda bulunan çantalarımızdan başka birer büyük sandığımız vardı ki bunlar da bizimle beraber oradan oraya aktarma edilerek Orşova'ya kadar yük vagonunda gelmek lâzım gelirken onlardan bir eser zuhur etmedi. Ne oldu, yanlış bir yola mı gitti, bir yerde tıkalıp kaldı mı? Bu karışık zamanda bütün eşyamızı muhtevi elan bu sandıkların kendi hallerine bırakabilir miydik? Onları elde etmeksizin Tuna tarikiyle Bulgaristan'a gidecek olan küçük vapura binip ayrılmak bu eşyayı feda etmek demek olacaktı. Buna rıza gösteremezdik. Benden ziyade Halaçyan kestirip attı: «Sandık bulunmadıkça şuradan şuraya kımûdanamam!» dedi. Her şeyden evvel konak müdürü ile görüştük: Bu adam, pek perişan, etrafa telgraflar çekti ve gelecek cevaplara intizaren birkaç gün şehirde kalmak lâzım geldiğine hüküm verdi. Şehirde kalmak? Bu dile kolay bir işti ama barınacak bir yer yoktu. Tek bir otel vardı, bu da şehir harb esnasında topa tutulmuş olduğundan bütün mecraları bozulmuş, mülevves, kokmuş, bir harabe halinde idi. Çarnaçar burada bir gece geçirdik. Bir mahbeste geceleme belki daha iyi olurdu, öteden beri pek eğlenceli bir arkadaş olarak tanılan Halaçyan'm suratından düşen bin parça oluyordu. O gün müdüre tekrar müracaat ettik. Bize bir çare bulmasını rica ettik. Bu çâre bulundu. Onun delaletiyle Tuna'da seyrüsefer yapan küçük vapurların Peşte merkezine müracaat edildi. Bizim sıfatımızı bildirildi ve oradan gelen emir üzerine biz sandıklar bulununcaya kadar rihimde yola çıkmak zamanını bekleyen vapurda misafir edildik. Burada temiz yataklarımız, mükemmel yemeklerimiz oldu, fakat üç gün süren bu bekleme esnasında tekrar tekrar müdüre müracaat ettiğimiz halde sandıklar-

dan bir haber çıkmadı. Nihayet!.. Vapurun hareketi günü tekrar müracaat ettik ve bizi hayretler içinde bırakan bir netice karşısında bulduk.

Müdür bir hastalık bahanesiyle görünmedi, maiyet memurlarından biri dedi ki:

— Sandıklar bulundu. Onlar sizin geldiğiniz trenle beraber buraya gelmiş, fakat onların içinde bulunduğu yük arabası açılmadan ambarlara sevk edilmiş ve bu suretle mevcudiyetleri fark edilmemiş...

Buna ne mâna verilmeliydi? Pek araştırmadık ve mallarımıza kavuşmağı burada geçirilen üzüntülü günlerin kâfi bir karşılığı addederek hemen sandıklarla beraber vapura seğırttik ve böylelikle bu berbat şehirden kurtularak ertesi gün şakır "şakır yağmur yağarken ondan daha mundar bir yere, Bulgaristan'ın Lcmpalanka kasabasının çamurları içine daldık.

Bundan sonra yol öküz arabasından beter bir katarla tıngır mıngır Ruscuk'a, oradan Sofya'ya gitmek suretiyle devam etti. Sofya'da bir gece geçirerek İstanbul yolunu tutmak icabediyordu.

Bizi İstanbul'a getiren katar da daha iyi değildi. Yatacak yer yoktu; birer köşeye büzülerek sarsıla sarsıla uzun ve türlü arızalarla dolu bir yolculukla nihayet ertesi gün gece yarısından sonra kendimizi Sirkeci'de bulduk.

Berlin'de hünkârın san şakayikleriyle de meşgul olmuşum.

Sarı denebilecek renkte gakyik bulunmadığını, fakat donuk beyaz renk üzerinde sarımtırak akisleri olan bir nev'in mevcut bulunduğunu anladım; ve bundan dolayı o nev'e safrano namı verildiğini öğrendim. Bunlardan epeyce tedarik etmiştim. Sandıklarla bu kökleri muhtevi olan çuval bizimle beraber Sirke-ci'ye vâsıl oldu. Ertesi gün onları saraya götürdüm, pek ziyade memnuniyeti mucib oldu, fakat teessüf olunur ki ancak iki sene sonra çiçek verecek olan bu sarıyı andıran şakayikleri görmek Beşinci Mehmed'e nasib olamadı.

Saatten saate bizi vatana yaklaştıran bu berbat yolculukta her ikimizde de bir sevinç vardı ve pek hoşsohbet olan Ha-laçyan'la karşı kargıya birbirimize hikâyeler anlattık. Hiç bir zaman evlenmeğe karar veremeyen bu adamın hayalî bir çok aşk muvaffakiyetleri vardı. Bunları pek ziyade

lisani ihtiyatla ve saygı dairesinde naklederken, Berlin'e taallük edenlere ben de, sanki uzaktan, şahit olmuş bulunurdum. İnanır ve daha ziyade cesaret bulurdu. Ne lâtif bir adamdı bu Halaçyan! Nerelerdedir, ne yapıyor? Bu tarihten sonra onunla tekrar mütarekeden sonra İsviçre'de buluşmak mümkün olmuştu, fakat bu başka bir hikâyedir.

SON

Halid Ziya Uşaklıgil _ Saray Ve Ötesi